

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МИНИСТРЛІГІ
MINISTRY OF AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚ АГРАРЛЫҚ-ӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ЭКОНОМИКАСЫ ЖӘНЕ
АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫ ДАМУ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ
KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF ECONOMY OF AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX
AND RURAL DEVELOPMENT

КАЗАХСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ЭКОНОМИКИ
АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА И РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ

ISSN 2708-9991 (Online)
ISSN 1817-728X (Print)
DOI: 10.46666

Аграрлық нарық проблемалары

ТЕОРЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

№ 3
ШІЛДЕ – ҚЫРКҮЙЕК

Problems of AgriMarket

THEORETICAL AND SCIENTIFIC-PRACTICAL JOURNAL

№ 3
JULY – SEPTEMBER

Проблемы агрорынка

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 3
ИЮЛЬ – СЕНТЯБРЬ

ЖУРНАЛДЫҢ МЕРЗІМДІЛІГІ – ЖЫЛЫНА 4 РЕТ
JOURNAL PUBLISHING FREQUENCY – 4 TIMES YEAR
ПЕРИОДИЧНОСТЬ ЖУРНАЛА – 4 РАЗА В ГОД

АЛМАТЫ
2023

Журнал туралы

Журнал 1994 жылдан шығады.

"Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты" ЖШС (ҚазАӨКЭ және ААД ҒЗИ) "Аграрлық нарық проблемалары" теориялық және ғылыми-практикалық журналының құрылтайшысы болып табылады

8 (727) 245 36 20;

8 (727) 245 35 87

E-mail: kazniapk@mail.ru

<http://www.jptra-kazniapk.kz>

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген. 1999 жылғы 11 ақпандағы № 1327 бұқаралық ақпарат құралын тіркеу туралы куәлік

Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы куәлігі Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен берілген, 24.08.2020 ж. № KZ49VPY00026113 Ақпарат комитеті.

Жазылу индексі 76006 "Қазпошта" АҚ. 13.02.2018ж. № 249900-1018-5750 шарты.

Журнал ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігінің ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған, "Экономикалық ғылымдар" бағыты бойынша қауымдастырылған профессор және профессор ғылыми атақтарын, PhD ғылыми дәрежесін алу үшін ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізбесіне енгізілген (ҚР Білім және ғылым Министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 28.01.2021ж. № 52, 08.06.2021ж. № 471 бұйрықтары).

Редакциялық кеңестің құрамына шетелдік ғалымдар да кіреді, бұл ғылыми саладағы отандық зерттеушілердің өзара іс-қимылының ақпараттық кеңістігін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Журнал ISSN (Юнеско, Париж қ., Франция) сериялық басылымдарды тіркеу жөніндегі Халықаралық орталығында тіркелген, журналға нөмір берілген

ISSN 1817-728X (Print)

ISSN 2708-9991 (Online)

Журналда жарияланатын мақалаларға CrossRef арқылы DOI объектісінің сандық сәйкестендіргіші берілген.

Мақалаларды ұсыну және рецензиялаудың онлайн жүйесі әзірленген. Мақаланы онлайн режимде беру үшін мына мекен-жайға өту қажет: <http://www.jptra-kazniapk.kz>, мақаланы беру ережелерімен және сайтқа рецензиялармен және мақаланы рәсімдеу бойынша авторларға арналған нұсқаулықпен танысу.

Плагиатқа лицензиялық тексеру жүйесі қолданылады.

Іздеу жүйесі жұмыс істейді.

Журналдың қол жетімділігі - журнал оның мазмұнына тікелей, жалпыға қол жетімділікті қамтамасыз етеді.

Журналдың мерзімділігі – жылына 4 рет.

Индекстеу:

- * eLIBRARY.RU — Ресей ғылыми ақпараттық-талдау порталы

- * Ресейлік ғылыми дәйексөз индексі (РҒДИ). 01.12.2015 ж. № 788-12/2015 шарты. РҒДИ журналдың екі жылдық импакт-факторы, барлық дереккөздерден 2019 жылға сілтемелерді ескере отырып – 0,592.

- * Бірыңғай электронды кітапхана, Қазақстан

- * Қазақстандық дәйексөз базасы. Шарт 3 жылға тұрақты түрде жасалады, соңғысы 20.06.2019ж. № 8.

ҚДБ-ында 2017ж. журналдың импакт-факторы – 0,710.

- * ResearchGate

- * Semantic Scholars

About the journal

The journal has been published since 1994

The founder of theoretical and scientific-practical journal "Problems of AgriMarket" is the LLP "Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development" (KazRIE AIC and RD)

8 (727) 245 36 20;

8 (727) 245 35 87

E-mail: kazniapk@mail.ru

<http://www.jptra-kazniapk.kz>

The journal is registered in the Ministry of Culture, Information and Public Accord of the Republic of Kazakhstan. Mass media registration certificate No. 1327 dated February 11, 1999.

The certificate of re-registration of a periodical, news agency and network publication is issued by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan, Information Committee No. KZ49VPY00026113 dated 08.24.2020

Subscription index 76006 in Kazpost JSC. Contract No.249900-1018-5750 dated 13.02.2018.

The journal is included into the List of publications recommended by the Committee for Quality Assurance in the Field of Science and Higher Education of the Ministry of Science and Higher Education of the RK for publication of the main results of scientific activity for the Ph.D degree, academic titles of associate professor

and professor in the area of "Economic Sciences" (orders of the Committee for Control in the Field of Education and Science of the Ministry of Education and Science of the RK No. 52 dated 28.01. 2021, No. 471 dated 08.06. 2021).

The Editorial Board includes scientists from foreign countries, which makes it possible to expand the information space for interaction of domestic researchers in scientific field.

The journal is registered at the International Center for Registration of Serials ISSN (UNESCO, Paris, France), the journal has been assigned a number

ISSN 1817-728X (Print)

ISSN 2708-9991 (Online)

Articles published in the journal are assigned a DOI digital object identifier through CrossRef.

Online system for submitting and reviewing of articles has been developed. To submit an article online, you should use the link: <http://www.jprra-kazniiapk.kz>, familiarize yourself with the Rules for submitting an article and reviews to the site and the Guide for authors on article formatting.

A licensed plagiarism checker system is used.

The search engine is working.

Journal availability - the journal provides direct, public access to its content.

Journal Publishing Frequency – 4 times year.

Indexing:

- * eLIBRARY.RU – Russian scientific information and analytical portal

- * Russian Science Citation Index (RSCI). Contract No. 788-12/2015 dated 01.12.2015. Two-year impact factor of the journal in the RSCI, taking into account citations from all sources for 2019 – 0,592

- * United Electronic Library, Kazakhstan

- * Kazakhstan citation base. The contract is concluded permanently for 3 years, last No. 8 dated 20.06.2019.

Impact factor of the journal in the KCB for 2017 – 0,710.

- * ResearchGate

- * Semantic Scholars

О журнале

Журнал издается с 1994г.

Учредителем теоретического и научно-практического журнала «Проблемы агрорыннка» является ТОО «Казахский научно-исследовательский институт экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий» (КазНИИЭ АПК и РСТ)

8 (727) 245 36 20;

8 (727) 245 35 87

e-mail: kazniiapk@mail.ru

<http://www.jprra-kazniiapk.kz>

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 1327 от 11 февраля 1999г. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания выдано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан, Комитет информации № KZ49VPY00026113 от 24.08.2020

Подписной индекс 76006 в АО «Казпочта». Договор № 249900-1018-5750 от 13.02.2018г.

Журнал включен в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования РК для публикации основных результатов научной деятельности на соискание ученой степени Ph.D, ученых званий ассоциированного профессора и профессора по направлению «Экономические науки» (приказы Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки РК №52 от 28.01.2021г., №471 от 08.06.2021г.).

В состав Редакционного совета входят ученые стран зарубежья, что позволяет расширять информационное пространство взаимодействия отечественных исследователей в научной сфере.

Журнал зарегистрирован в Международном центре по регистрации сериальных изданий ISSN (Юнеско, г. Париж, Франция), журналу присвоен номер

ISSN 1817-728X (Print)

ISSN 2708-9991 (Online)

Статьям, публикуемым в журнале, присваивается цифровой идентификатор объекта DOI посредством CrossRef.

Разработана онлайн система подачи и рецензирования статей. Для подачи статьи в режиме онлайн перейдите по адресу: <http://www.jprra-kazniiapk.kz>. Пожалуйста, ознакомьтесь с Инструкцией подачи статьи и рецензий на сайт и Руководством для авторов по оформлению статьи.

Используется лицензионная система проверки на плагиат.

Работает поисковая система.

Доступность журнала – журнал предоставляет непосредственный открытый доступ к своему контенту.

Периодичность журнала – 4 раза в год.

Индексация:

- * eLIBRARY.RU – российский научный информационно-аналитический портал
- * Российский индекс научного цитирования (РИНЦ). Договор № 788-12/2015 от 01.12.2015г. Двухлетний импакт-фактор журнала в РИНЦ с учетом цитирования из всех источников за 2019г. - 0,592
- * Единая электронная библиотека, Казахстан
- * Казахстанская база цитирования. Договор заключается постоянно на 3 года, последний № 8 от 20.06.2019г. Импакт-фактор журнала в КБЦ за 2017г. - 0,710.
- * ResearchGate
- * Semantic Scholars

Редакциялық кеңестің құрамы

Бас редакторы

Базархан РҮСТЕМБАЕВ

экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР АШҒА академигі,
Басқарма Төрағасы
Қазақ АӨК экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ҒЗИ, Алматы, Қазақстан
Scopus ID: 57194520623 h-индекс 2

Бас редактордың орынбасары

Алтынбек МОЛДАШЕВ

экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР АШҒА академигі, бас ғылыми қызметкер,
Қазақ АӨК экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ҒЗИ, Алматы, Қазақстан
Scopus ID: 56983018900 h-индекс 1; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Редакциялық кеңестің мүшелері:

Vilma ATKOČIŪNIENĖ, Doctor of Economic Sciences, Professor, Business and Rural Development Research Institute, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania; Scopus ID h-индекс 5; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Maryline FILIPPI, Doctor, Professor, French National Institute for Agricultural Research (INRA), Paris, France; Scopus ID h-индекс 6; Web of Science Researcher ID h-индекс 5

Khanh Le Phi HO, Ph.D, Department of Economic, University of Agriculture and Forestry, Hue Thua Thien Hue city, Vietnam; Scopus ID h-индекс 3

Светлана КОНДРАТЕНКО, экономика ғылымдарының докторы, доцент, ғылыми жұмыстар жөніндегі директорының орынбасары, "Беларусь ҰҒА АӨК жүйелік зерттеулер институты" республикалық ғылыми унитарлық кәсіпорны, Минск, Беларусь; Scopus ID h-индекс 2; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Przemysław LEN, Doctor, Associate Professor, University of Life Sciences, Lublin, Poland; Scopus ID h-индекс 12; Web of Science Researcher ID h-индекс 5

Norsida BINTI MAN, Doctor, Associate Professor, Department of Agricultural Technologies, Faculty of Agriculture, University Putra, Serdang, Malaysia; Scopus ID h-индекс 7; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Rasa MELNIKENĖ, Doctor of Economics, Professor, Deputy Director of the Lithuanian Centre for Social Sciences, Head of the Institute of Economics and Rural Development, Principal Researcher, Vilnius, Lithuania; Scopus ID: 57041357400 h-индекс 6

Марина ПЕТУХОВА, экономика ғылымдарының докторы, даму жөніндегі проректор, Новосибирск мемлекеттік аграрлық университеті, Новосибирск, Ресей; Scopus ID h-индекс 3

Иван САНДУ, экономика ғылымдарының докторы, профессор, АӨК ғылыми-техникалық дамуының экономикалық мәселелері бөлімінің меңгерушісі, аграрлық экономика және ауылдық аумақтарды әлеуметтік дамыту Федералды ғылыми орталығы-Бүкілресейлік ауыл шаруашылығы экономикасы ғылыми-зерттеу институты, Мәскеу, Ресей; Scopus ID: 56019631800 h-индекс 6; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Ғалия ӘКІМБЕКОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ғылым және енгізу жөніндегі Басқарма Төрағасының орынбасары, Қазақ агроөнеркәсіптік кешен экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан; Scopus ID: 56195220400 h-индекс 2; Web of Science Researcher ID h-индекс 2

Бауыржан ЕСЕНГЕЛЬДИН, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор, Margulan University, Павлодар, Қазақстан; Scopus ID: 55683958400 h-индекс 5

Тлектес ЕСПОЛОВ, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы ғылымдары Академиясының Президенті, Алматы, Қазақстан; Scopus ID: 55536713100 h-индекс 4

Данияр ҚАЛДИЯРОВ, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Хатшылығының кеңсе меңгерушісі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; Scopus ID: 56127906700 h-индекс 6

Талғат ҚҰСАЙЫНОВ, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Есеп және қаржы» кафедрасының профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан; Scopus ID: 56200205600 h-индекс 3

Римма САҒИЕВА, экономика ғылымдарының докторы, доцент, «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; Scopus ID: 55916782100 h-индекс 5

Әзімхан САТЫБАЛДИН, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Экономика институты, Бас директоры, Алматы, Қазақстан; Scopus ID: 57204163982 h-index 6; Web of Science: AAP-7842-2020 h-index 4

Шолпан СМАҒҰЛОВА, экономика ғылымдарының докторы, «Қаржы және есеп» кафедрасының профессоры, К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан; Scopus ID: 56132234200 h-index 4; Web of Science Researcher ID: h-index 1

Фая ШҮЛЕНБАЕВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Кадастр» кафедрасының профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан; Scopus ID: 57195486369 h-index 4; Web of Science Researcher ID: Q-3200-2017 h-index 4

Composition of the editorial board

Chief Editor

Bazarkhan RUSTEMBAYEV

Doctor of Economics, Professor, Academician of the AAS RK,

Chairman of the Management Board

Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development,
Almaty, Kazakhstan

Scopus ID: 57194520623 h-index 2

Deputy Chief Editor

Altynbek MOLDA SHEV

Doctor of Economics, Professor, Academician of the AAS RK,

Chief Researcher

Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development,
Almaty, Kazakhstan

Scopus ID: 56983018900 h-index 1; Web of Science Researcher ID h-index 4

Members of the editorial board:

Vilma ATKOČIŪNIENĖ, Doctor of Economic Sciences, Professor, Business and Rural Development Research Institute, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania; Scopus ID h-index 5; Web of Science Researcher ID h-index 4

Maryline FILIPPI, Doctor, Professor, French National Institute for Agricultural Research (INRA), Paris, France; Scopus ID h-index 6; Web of Science Researcher ID h-index 5

Khanh Le Phi HO, Ph.D, Department of Economic, University of Agriculture and Forestry, Hue Thua Thien Hue city, Vietnam; Scopus ID h-index 3

Svetlana KONDRATENKO, Doctor of Economics, Associate Professor, Deputy Director on Research, Republican Research Unitary Enterprise "Institute for System Research in the AIC NAS Belarus", Minsk, Belarus; Scopus ID h-index 2; Web of Science Researcher ID h-index 4

Przemysław LEŃ, Doctor, Associate Professor, University of Life Sciences, Lublin, Poland; Scopus ID h-index 12; Web of Science Researcher ID h-index 5

Norsida BINTI MAN, Doctor, Associate Professor, Department of Agricultural Technologies, Faculty of Agriculture, University Putra, Serdang, Malaysia; Scopus ID h-index 7; Web of Science Researcher ID h-index 4

Rasa MELNIKIENĖ, Doctor of Economics, Professor, Deputy Director of the Lithuanian Centre for Social Sciences, Head of the Institute of Economics and Rural Development, Principal Researcher, Vilnius, Lithuania; Scopus ID: 57041357400 h-index 6

Marina PETUKHOVA, Doctor of Economics, Vice-Rector on Development, Novosibirsk, State Agricultural University, Novosibirsk, Russia; Scopus ID h-index 3

Ivan SANDU, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Economic Issues of Scientific-Technical Development of the AIC, Federal Scientific Center for Agricultural Economics and Social Development of Rural Territories - Russian Research Institute of Agricultural Economics, Moscow, Russia; Scopus ID: 56019631800 h-index 6; Web of Science Researcher ID h-index 4

Galiya AKIMBEKOVA, Doctor of Economics, Professor, Deputy Chairperson of the Board on Science and Implementation, Kazakh Research Institute of Agri-Industrial Complex Economy and Rural Development, Almaty, Kazakhstan; Scopus ID: 56195220400 h-index 2; Web of Science Researcher ID h-index 2

Bauyrzhan ESENGELDIN, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector on Research Work, Margulan University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus ID: 55683958400 h-index 5

Tlektas YESPOLOV, Doctor of Economics, Professor, President of the Academy of Agricultural Sciences of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; Scopus ID: 55536713100 h-index 4

Daniyar KALDIYAROV, Doctor of Economics, Professor, Head of the office of the secretariat, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; Scopus ID: 56127906700 h-index 6

Talgat KUSSAINOV, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Accounting and Finance, S. Seifullin Kazakh Agritechnical University, Astana, Kazakhstan; Scopus ID: 56200205600 h-index 3

Rimma SAGIYEVA, Doctor of Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance and Accounting, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; Scopus ID: 55916782100 h-index 5

Azimkhan SATYBALDIN, Doctor of Economics, Professor, General Director, Institute of Economics of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the RK, Almaty, Kazakhstan; Scopus ID: 57204163982 h-index 6; Web of Science: AAP-7842-2020 h-index 4

Sholpan SMAGULOVA, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Finance and Accounting, K. Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan; Scopus ID: 56132234200 h-index 4; Web of Science Researcher ID: h-index 1

Faya SHULENBAYEVA, Doctor of Economics, Professor, Professor of the "Cadastre" Department, S. Seifullin Kazakh Agritechnical University, Astana, Kazakhstan; Scopus ID: 57195486369 h-индекс 4; Web of Science: Researcher ID Q-3200-2017 h-index 4

Состав редакционного совета

Главный редактор

Базархан РУСТЕМБАЕВ

доктор экономических наук, профессор, академик АСХН РК,

Председатель Правления

Казахский НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан

Scopus ID: 57194520623 h-индекс 2

Заместитель главного редактора

Алтынбек МОЛДАШЕВ

доктор экономических наук, профессор, академик АСХН РК,

главный научный сотрудник

Казахский НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан

Scopus ID: 56983018900 h-индекс 1; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Члены редакционного совета:

Vilma ATKOČIŪNIENĖ, Doctor of Economic Sciences, Professor, Business and Rural Development Research Institute, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania; Scopus ID h-индекс 5; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Maryline FILIPPI, Doctor, Professor, French National Institute for Agricultural Research (INRA), Paris, France; Scopus ID h-индекс 6; Web of Science Researcher ID h-индекс 5

Khanh Le Phi HO, Ph.D, Department of Economic, University of Agriculture and Forestry, Hue Thua Thien Hue city, Vietnam; Scopus ID h-индекс 3

Светлана КОНДРАТЕНКО, доктор экономических наук, доцент, заместитель директора по научной работе, Республиканское научное унитарное предприятие «Институт системных исследований в АПК НАН Беларуси»; Scopus ID h-индекс 2; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Przemysław LEN, Doctor, Associate Professor, University of Life Sciences, Lublin, Poland; Scopus ID h-индекс 12; Web of Science Researcher ID h-индекс 5

Norsida BINTI MAN, Doctor, Associate professor, Department of Agricultural Technologies, Faculty of Agriculture, University Putra, Serdang, Malaysia; Scopus ID h-индекс 7; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Rasa MELNIKIENĖ, Doctor of Economics, Professor, Deputy Director of the Lithuanian Centre for Social Sciences, Head of the Institute of Economics and Rural Development, principal researcher, Vilnius, Lithuania; Scopus ID: 57041357400 h-индекс 6

Марина ПЕТУХОВА, доктор экономических наук, проректор по развитию, Новосибирский государственный аграрный университет, Новосибирск, Россия; Scopus ID h-индекс 3

Иван САНДУ, доктор экономических наук, профессор, заведующий отделом экономических проблем научно-технического развития АПК, Федеральный научный центр аграрной экономики и социального развития сельских территорий - Всероссийский научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства, Москва, Россия; Scopus ID: 56019631800 h-индекс 6; Web of Science Researcher ID h-индекс 4

Галия АКИМБЕКОВА, доктор экономических наук, профессор, заместитель Председателя Правления по науке и внедрению, Казахский научно-исследовательский институт экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан; Scopus ID: 56195220400 h-индекс 2; Web of Science Researcher ID h-индекс 2

Бауыржан ЕСЕНГЕЛЬДИН, доктор экономических наук, профессор, проректор по научной работе, Margulan University, Павлодар, Казахстан; Scopus ID: 55683958400 h-индекс 5

Тлектес ЕСПОЛОВ, доктор экономических наук, профессор, Президент Академии сельскохозяйственных наук Республики Казахстан, Алматы, Казахстан; Scopus ID: 55536713100 h-индекс 4

Данияр КАЛДИЯРОВ, доктор экономических наук, профессор, Руководитель офиса секретариата, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан; Scopus ID: 56127906700 h-индекс 6

Талгат КУСАЙЫНОВ, доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры «Учет и финансы», Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан; Scopus ID: 56200205600 h-индекс 3

Римма САГИЕВА, доктор экономических наук, доцент, доцент кафедры «Финансы и учет», Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан; Scopus ID: 55916782100 h-индекс 5

Азимхан САТЫБАЛДИН, доктор экономических наук, профессор, Генеральный директор, Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК, Алматы, Казахстан; Scopus ID: 57204163982 h-индекс 6; Web of Science: AAR-7842-2020 h-index 4

Шолпан СМАГУЛОВА, доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры «Финансы и учет», Университет Международного Бизнеса им. К. Сагадиева, Алматы, Казахстан; Scopus ID: 56132234200 h-index 4; Web of Science Researcher ID: h-index 1

Фая ШУЛЕНБАЕВА, доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры «Кадастр», Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан; Scopus ID: 57195486369 h-индекс 4; Web of Science Researcher ID: Q-3200-2017 h-индекс 4

МАЗМҰНЫ

Аграрлық саясат: іс жүзіне асыру механизмі

Б.Е. Рустембаев, Р.А. Байжолова, Ж.А. Амангельдиева ЕАЭО интеграциялық әлеуеті контекстіндегі Қазақстан Республикасының аграрлық саясаты	13
С.С. Ыдырыс, А. Дүйсенбекұлы, Г.А. Пазиллов Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзекті аспектілері	24
Д.А. Калдияров, Ж.К. Калымбекова, Қ.Б. Жұманазаров Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің цифрлық инновациялық экожүйесі: пәндік салаға шолу.....	34
М.К. Баймырзаева, Ж.А. Утебаева, В.С. Кухарь Экономиканы цифрландыру жағдайында кәсіпорындардың өнімдері мен қорларын жылжытуды басқару: құндық аспект	42
А.Т. Тлеубердинова, К.В. Кулик, Ференц Киш Экологиялық туризм және ауылдық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуы.....	52
И.Д. Ашимова, А.Ж. Искаков, Ә.М. Аюлов Қазақстан Республикасы Ақмола облысының аграрлық секторы: бағалау мен талдауға әдіснамалық тәсіл	60

Шаруашылық жүргізудің экономикалық механизмі

С.Т. Жұмашева, Л.А. Омарбакиев, А.К. Низамдинова Қазақстанның ауылдық жерлеріндегі кәсіпкерлік қызмет: мүмкіндіктері мен болашағы	70
Б.А. Жакупова, А.Н. Макаров, М.А. Токтарова Шағын және орта агробизнес: қазіргі шындық, мәселелері және оларды шешу жолдары	82
Н.Т. Сартанова, Г.Т. Сейтова, Т. Таипов Микрокредит беру Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығын қаржылық қамтамасыз ету құралы ретінде	92
М.А. Жолаева, К.Ж. Садуақасова, З.О. Уразбаева Қазақстанның агроөнеркәсіптік өндірісіндегі ішкі бақылау тетігі	103

Азық-түлік өнімдері рыногы

Э.О. Қыдырбаева, С.К. Байдыбекова, Б.К. Шомшекова Қазақстан Республикасындағы қант нарығы: басымдықтар, оңтайлылық критерийлері	111
Ш.А. Смағұлова, М.Д. Сайымова, А.С. Мұхаметжанов Астық егетін өңірлер мысалында Қазақстанның астық кешені	120
Е.Е. Гиднева, Г.Ш. Қалиақпарова, С.У. Абдибеков Инновациялық мәдениет – киноа Қазақстан Республикасында азық-түліктің баламалы көзі ретінде	131
Ж.К. Ержанова, Н.А. Ахметжанова, А.А. Жайтлеуова Қазақстанның сүт саласы: тиімділікті арттыру үрдістері	141
Ш.Д. Жайлаубаева, Ж.Х. Кажиева, А.А. Мухамадиева Шығыс Қазақстан облысының май өнеркәсібі: өсу резервтері	149

Табиғат пайдалану экономикасы

Ш.О. Бастаубаева, В.В. Григорук, Н.Д. Слямова Органикалық егіншілікті қаржылық емес ынталандыру әдістері	159
--	-----

Ауылдық әлеуметтік проблемалары

А.И. Гиззатова, С.М. Есенғалиева, О.В. Черемухина	
Қазақстан ауылдарының еңбек ресурстары	169
А.Ж. Бұхарбаева, А.Ш. Абдимомынова, К.А. Утегенова	
Аграрлық секторда адами капиталды қалыптастыру және пайдалану	179
А.А. Ережепова, Г.Р. Даулиева, Р.Р. Майсанова	
Адам дамуының индексі халықтың өмір сүру сапасының интегралды көрсеткіші ретінде.....	191
Д. Женсхан, О.Ә. Әліпбеки, Қ. Бодаухан	
Қазақстан Республикасы ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылуы және табысы мәселелері: кооперацияның рөлі	202

Жас ғалымдарға сөз

А.К. Шаймерденова	
Геоақпараттық жүйелер ауылшаруашылық жерлерінің өнімділігін арттырудың инновациялық әдісі ретінде	211
Қ.Қ. Муталипова	
Қазақстанның жайылымдық жерлері: ұтымды пайдалану	220
Юбилярды құттықтау	228

CONTENT

Agricultural policy: mechanism of implementation

B. Rustembayev, R. Baizholova, ZH.A. Amangeldiyeva Agricultural policy of the Republic of Kazakhstan in the context of the integration potential of the EAEU	13
S.S. Ydyrys, A. Duisenbekuly, G.A. Pazilov Current aspects of ensuring food security	24
D.A. Kaldiyarov, Z.K. Kalymbekova, K.B. Zhumanazarov Digital innovation ecosystem of the agro-industrial complex of Kazakhstan: overview of the subject area	34
M.K. Baimyrzayeva, ZH.A. Utebayeva, V.S. Kukhar Managing the promotion of products and stocks of enterprises in the context of digitalization of economy: cost aspect.....	42
A.T. Tleuberdinova, X.V. Kulik, Ferenc Kiss Eco-tourism and socio-economic development of rural areas	52
I.D. Ashimova, A.ZH. Iskakov, A.M. Ayulov Agricultural sector of Akmola region of the Republic of Kazakhstan: methodological approach to assessment and analysis	60

The economic management mechanism

S.T. Zhumasheva, L.A. Omarbakiyev, A.K. Nizamdinova Entrepreneurial activity in rural areas of Kazakhstan: opportunities and prospects	70
B. Zhakupova, A. Makarov, M. Toktarova Small and medium-sized agribusiness: modern realities, problems and ways of solution	82
N. Sartanova, G. Seitova, T. Taipov Micro lending as a tool for financial support of agriculture of the Republic of Kazakhstan	92
M.A. Zholayeva, K.ZH. Saduakassova, Z.O. Urazbayeva Internal control mechanism in agro-industrial production in Kazakhstan	103

Food products market

E.O. Kydyrbaeva, S.K. Baidybekova, B.K. Shomshekova Sugar market in the Republic of Kazakhstan: priorities, optimality criteria	111
SH.A. Smagulova, M.D. Saiymova, A.S. Mukhametzhanov Grain complex of Kazakhstan on the example of grain-growing regions	120
Y.E. Gridneva, G.SH. Kaliakparova, S.U. Abdibekov Innovative crop - quinoa as an alternative food source in the Republic of Kazakhstan	131
ZH. Yerzhanova, N. Akhmetzhanova, A. Zhaitleuova Dairy industry in Kazakhstan: trends in increasing efficiency	141
SH. Zhailaubayeva, ZH. Kazhiyeva, A. Mukhamadiyeva Oil and fat industry of the East Kazakhstan region: growth reserves	149

Environmental economics

SH.O. Bastaubayeva, V.V. Grigoruk, N.D. Slyamova Methods of non-financial stimulation of organic farming	159
--	-----

Social issues of the village

A.I. Gizzatova, S.M. Yesengalieva, O.V. Cheremukhina	
Labor resources of Kazakhstani villages	169
A.ZH. Bukharbayeva, A.SH. Abdimomynova, K.A. Utegenova	
Formation and use of human capital in agricultural sector	179
A.A. Yerezhepova, G.R. Dauliyeva, R.R. Maisanova	
Human Development Index as an integral indicator of the quality of life of the population	191
D. Zhenskhan, O.A. Alipbeki, K. Bodaukhan	
Issues of employment and income of rural residents of the Republic of Kazakhstan: the role of cooperation	202

Word to young scientists

A.K. Shaimerdenova	
Geographic information systems as an innovative method for increasing the productivity of agricultural land	211
K.K. Mutalipova	
Pasture lands of Kazakhstan: rational use	220
Happy anniversary wishes	228

СОДЕРЖАНИЕ

Аграрная политика: механизм реализации

Б.Е. Рустембаев, Р.А. Байжолова, Ж.А. Амангельдиева Аграрная политика Республики Казахстан в контексте интеграционного потенциала ЕАЭС....	13
С.С. Ыдырыс, А. Дуйсенбекулы, Г.А. Пазилов Актуальные аспекты обеспечения продовольственной безопасности	24
Д.А. Калдияров, Ж.К. Калымбекова, К.Б. Жуманазаров Цифровая инновационная экосистема агропромышленного комплекса Казахстана: обзор предметной области	34
М.К. Баймырзаева, Ж.А. Утебаева, В.С. Кухарь Управление продвижением продукции и запасов предприятий в условиях цифровизации экономики: стоимостной аспект	42
А.Т. Тлеубердинова, К.В. Кулик, Ференц Киш Экологический туризм и социально-экономическое развитие сельских территорий	52
И.Д. Ашимова, А.Ж. Исаков, А.М. Аюлов Аграрный сектор Акмолинской области Республики Казахстан: методологический подход к оценке и анализу	60

Экономический механизм хозяйствования

С.Т. Жумашева, Л.А. Омарбакиев, А.К. Низамдинова Предпринимательская деятельность в сельской местности Казахстана: возможности и перспективы	70
Б.А. Жакупова, А.Н. Макаров, М.А. Токтарова Малый и средний агробизнес: современные реалии, проблемы и пути их решения	82
Н.Т. Сартанова, Г.Т. Сейтова, Т. Таипов Микрокредитование как инструмент финансового обеспечения сельского хозяйства Республики Казахстан	92
М.А. Жолаева, К.Ж. Садуакасова, З.О. Уразбаева Механизм внутреннего контроля в агропромышленном производстве Казахстана	103

Рынок продовольственной продукции

Э.О. Кыдырбаева, С.К. Байдыбекова, Б.К. Шомшекова Рынок сахара в Республике Казахстан: приоритеты, критерии оптимальности	111
Ш.А. Смагулова, М.Д. Сайымова, А.С. Мухаметжанов Зерновой комплекс Казахстана на примере зерносеющих регионов	120
Е.Е. Гриднева, Г.Ш. Калиакпарова, С.У. Абдибеков Инновационная культура – киноа как альтернативный источник продуктов питания в Республике Казахстан	131
Ж.К. Ержанова, Н.А. Ахметжанова, А.А. Жайтлеуова Молочная отрасль Казахстана: тенденции повышения эффективности	141
Ш.Д. Жайлаубаева, Ж.Х. Кажиева, А.А. Мухамадиева Масложировая промышленность Восточно-Казахстанской области: резервы роста	149

Экономика природопользования

Ш.О. Бастаубаева, В.В. Григорук, Н.Д. Слямова Методы нефинансового стимулирования органического земледелия	159
--	-----

Социальные проблемы села

А.И. Гиззатова, С.М. Есенгалиева, О.В. Черемухина	
Трудовые ресурсы казахстанского села	169
А.Ж. Бухарбаева, А.Ш. Абдимомынова, К.А. Утегенова	
Формирование и использование человеческого капитала в аграрном секторе	179
А.А. Ережепова, Г.Р. Даулиева, Р.Р. Майсанова	
Индекс человеческого развития как интегральный показатель качества жизни населения	191
Д. Женсхан, О.Ә. Әлипбеки, К. Бодаухан	
Вопросы занятости и доходов сельских жителей Республики Казахстан: роль кооперации	202

Слово молодым ученым

А.К. Шаймерденова	
Геоинформационные системы как инновационный метод увеличения продуктивности земель сельхозназначения	211
Қ.Қ. Муталипова	
Пастбищные угодья Казахстана: рациональное использование	220
Поздравление юбиляра	228

**АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ЕАЭС**

**ЕАЭО ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ӨЛЕУЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АГРАРЛЫҚ САЯСАТЫ**

**AGRICULTURAL POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
IN THE CONTEXT OF THE INTEGRATION POTENTIAL OF THE EAEU**

Б.Е. РУСТЕМБАЕВ*¹

д.э.н.

Р.А. БАЙЖОЛОВА²

д.э.н.

Ж.А. АМАНГЕЛЬДИЕВА³

докторант Ph.D

¹Казахский научно-исследовательский институт экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан

^{2,3}Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

*электронная почта автора: diartur@mail.ru

Б.Е. РУСТЕМБАЕВ*¹

э.ф.д.

Р.А. БАЙЖОЛОВА²

э.ф.д.

Ж.А. АМАНГЕЛЬДИЕВА³

Ph.D докторанты

¹Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

^{2,3}Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: diartur@mail.ru

B. RUSTEMBAYEV*¹

Dr.E.Sc.

R. BAIZHOLOVA²

Dr.E.Sc.

ZH. AMANGELDIYEVA³

Ph.D student

¹Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*corresponding author email: diartur@mail.ru

Аннотация. Цель – исследовать процессы регулирования интеграционных инициатив и перспектив развития агропродовольственного сектора Республики Казахстан в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Методы – экономико-статистический, системного подхода, сравнительного анализа, экспертно-аналитический. Результаты – рассмотрены основные направления аграрной политики межгосударственного взаимодействия стран-участниц ЕАЭС. Показаны взаимная торговля Казахстана с государствами Евразийского экономического союза, доля внешнеторгового оборота и поставок товаров на экспорт, уровни импорта, экспортной квоты. Авторы раскрывают проблемы, указывающие на низкую конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции на внутреннем рынке республики: неразвитость инфраструктуры АПК, мелкотоварность агроформирований, износ основных средств, не дающее желаемого результата использование земельных ресурсов, недостаточная степень продуктивности в отрасли животноводства. Авторы отмечают сокращение производства муки, переработки семян подсолнечника, незагруженность производ-

Аңдатпасы. *Мақсаты* – Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберінде Қазақстан Республикасының аграрлық азық-түлік секторын дамытудың интеграциялық бастамалары мен перспективаларын реттеу процестерін зерттеу. *Әдістері* – экономикалық-статистикалық, жүйелік тәсіл, салыстырмалы талдау, сараптамалық-аналитикалық. *Нәтижелері* – ЕАЭО-ға қатысушы елдердің мемлекетаралық өзара іс-қимылы аграрлық саясатының негізгі бағыттары қаралды. Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одақ мемлекеттерімен өзара саудасы, сыртқы сауда айналымының үлесі және тауарларды экспортқа жеткізу, импорт деңгейі, экспорттық квота көрсетілген. Авторлар республиканың ішкі нарығында ауыл шаруа-шылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігін көрсететін мәселелерді ашады: АӨК инфрақұрылымының дамымауы, агроқұрылымдардың ұсақ тауарлылығы, жер ресурстары, қажетті нәтиже бермейтін негізгі құралдардың тозуы, мал шаруашылығы саласында өнімділіктің жеткіліксіз дәрежесі. Авторлар ұн өндірісінің, күнбағыс тұқымын өңдеудің төмендеуін, сүт өнеркәсібі кәсіпорындарының өндірістік қуаттылығының жүктелмегендігін атап өткен. Сары май өндірісінде осындай жағдайда. Мақалада азық-түлік кластерлерін тарату, көрші мемлекеттердің нарықтарына тікелей қол жетімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін және халықаралық сауданы нығайтуға жағдай жасайтын шекара маңындағы интеграцияланған құрылымдарды қалыптастыру қажеттілігі негізделеді. Өз кезегінде, осы өңірлердегі экономикалық өсу жаңа жұмыс орындарын ұйымдастыруға, сапалы қайта құруларға, көлік жүйесін оңтайландыруға және өңірлік шаруашылық жүргізуші субъектілердің бәсекелестік артықшылықтарына, халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға, қызметтердің кең спектрін ұсынуға ықпал етеді. *Қорытынды* – еуразиялық интеграцияның маңыздылығына баса назар аударылды. ЕАЭО интеграциялық әлеуетін ескере отырып, отандық азық-түлік сегментін дамыту жөнінде ұсыныстар берілді, мамандандырылған өндірістердің тиімді жұмыс істеуі үшін Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде азық-түлік компанияларының бірлескен бірлестігін ұйымдастыру ұсынылады, бұл өндірістік шығындарды қысқарта отырып, өнімнің сапасын жақсартуға, ауыл шаруашылығы дақылдарына сұраныс пен ұсыныстың нақты теңгерімін жедел құрастыруға, ішкі тұтыну көлемін және экспорттық әлеуетті айқындауға мүмкіндік береді. Квоталаудың орнына экспортқа мониторинг жүргізген жөн. Логистикалық инфрақұрылымды, оның ішінде интермодальдық тасымалдау базасында жаңғырту керек.

Abstract. *The goal* is to explore the processes of regulation of integration initiatives and prospects for the development of agrifood sector of the Republic of Kazakhstan within the framework of the Eurasian Economic Union (EAEU). *Methods* – economic-statistical, system approach, comparative analysis, expert-analytical. *Results* – the main directions of agricultural policy of interstate interaction of the EAEU member countries are considered. The mutual trade of Kazakhstan with the states of the Eurasian Economic Union, the share of foreign trade turnover and supplies of goods for export, import levels, and export quotas are shown. The authors reveal problems that indicate the low competitiveness of agricultural products in the domestic market of the republic: underdeveloped infrastructure of agro-industrial complex, small-scale agricultural entities, wear and tear of fixed assets, use of land resources that does not give the desired result, insufficient productivity in livestock sector. The authors note a reduction in flour production, sunflower seed processing, and underutilized production capacity of dairy industry enterprises. The situation is the same with production of butter. The article substantiates the need for the spread of food clus-

Ключевые слова: аграрная политика, Евразийский экономический союз, производство, переработка, продовольствие, взаимная торговля, экспорт, импорт, баланс спроса и предложения.

Key words: agricultural policy, Eurasian Economic Union, production, processing, food, mutual trade, export, import, balance of supply and demand.

Первым комплексным документом, регулирующим взаимодействие государств-членов ЕАЭС в сфере сельскохозяйственного производства, стала Концепция скоординированной агропромышленной политики. Этот документ, принятый 29 мая 2013г. для Таможенного союза и Единого

В ходе исследования в качестве основных методов применялись экономико-статистические, методы оценки и сравнения, логические и аналитические методы. Для изучения взаимосвязей и взаимодей-

ствия между различными факторами в аграрном секторе и торговле сельскохозяйственной продукцией выбран системный подход, позволяющий лучше понять структуру отрасли. Методы исследования базируются также на литературном обзоре научных изысканий ученых, новаторском опыте практиков, информационных ресурсах открытого доступа.

Результаты и их обсуждение. Агропромышленный комплекс (АПК) играет важную роль в экономике государств-членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и имеет стратегическое значение для обеспечения продовольственной безопасности. Общая площадь сельскохозяйственных угодий в государствах-членах составляет около 315 млн га, а общая численность населения рынка – 183,8 млн потребителей [2].

В соответствии с Договором о ЕАЭС согласованная агропромышленная политика предусматривает использование раз-

личных механизмов межгосударственного взаимодействия, таких как: прогнозирование в области сельского хозяйства; меры государственной поддержки сельского хозяйства; регулирование общего сельскохозяйственного рынка; установление единых требований в области производства и оборота сельскохозяйственной продукции; развитие экспорта сельскохозяйственной продукции; научное и инновационное развитие отрасли; интеграция информационного обеспечения аграрного сектора государств-членов государства [3].

Рассмотрим взаимную торговлю Республики Казахстан со странами-участниками ЕАЭС. Доля внешнеторгового оборота Казахстана в ЕАЭС в 2021г. составила 25,8%, или 26,2 млрд. долл. В том числе экспорт в страны ЕАЭС достиг 7 648,9 млн долл. Причем импорт из этих стран дважды превысил экспорт и увеличился до 18 442,8 млн. долл. (таблица 1) [4].

Таблица 1 - Взаимная торговля Казахстана с государствами-членами ЕАЭС, 2021г., млн долл. США

Показатель	Россия		Беларусь		Армения		Кыргызстан		Всего	
	млрд. долл. США	уд. вес, %	млрд. долл. США	уд. вес, %	млрд. долл. США	уд. вес, %	млрд. долл. США	уд. вес, %	млрд. долл. США	уд. вес, %
Экспорт	6 916,7	90,4	97,6	1,3	9,3	0,1	625,2	8,3	7 648,9	100,0
Импорт	17 326,4	94,0	761,1	4,1	9,8	0,1	345,6	1,8	18 442,8	100,0

Источник: см.[4]

Как видно из данных таблицы 1, основным партнером Казахстана по Евразийскому союзу является Россия, которой Казахстан экспортировал 90,4% всех товаров,

а импортировал 94,0% товаров. Значение экспорта для развития экономик стран Союза определяют по уровню экспортной квоты, установленной комиссией (таблица 2).

Таблица 2 – Уровень экспортной квоты, %

Показатель	2019г.			2020г.		
	размер экспортной квоты	в том числе		размер экспортной квоты	в том числе	
		во внешней торговле	во взаимной торговле		во внешней торговле	во взаимной торговле
ЕАЭС	26,7	23,6	3,1	24,2	21,0	3,2
Россия	25,3	23,0	2,3	22,8	20,5	2,3
Беларусь	51,1	28,5	22,6	48,8	25,4	23,4
Казахстан	31,9	28,4	3,5	27,8	24,5	3,3
Армения	19,4	13,8	5,6	20,1	14,5	5,6
Кыргызстан	22,4	15,2	7,2	25,5	18,3	7,2

Источник: [см.4]

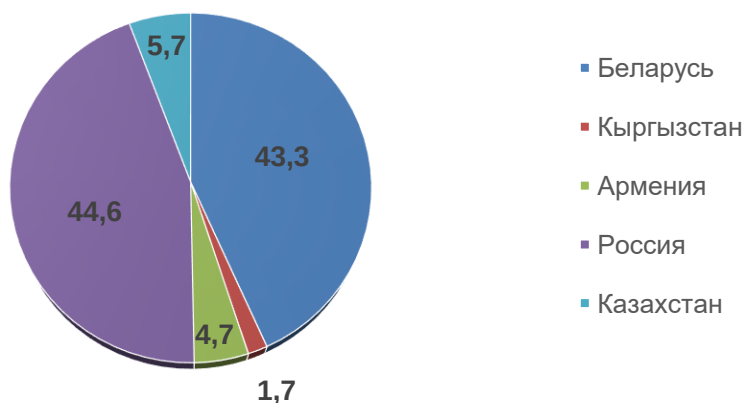
Экономическое значение экспорта для Беларуси невероятно велика. Доля экспорта составляет 48,8%, что является внушительным показателем. Особенно интересно, что почти 50% этой квоты прихо-

дится на торговлю с государствами-членами ЕАЭС. Следовательно, Беларусь ориентирована на рынок Союза и уделяет ему особое внимание. Продолжается активная торговля на рынке ЕАЭС продо-

вольственными товарами и сельскохозяйственным сырьем. Объем взаимной торговли в 2021г. достиг 11,9 млрд. долл. США. При этом темп роста составил 20,5% (по Кыргызстану прирост – 36,9%, России – 31,4%, Армении – 25,5%).

Важно отметить, что большая часть взаимных поставок продовольственных

товаров и сельскохозяйственного сырья в 2021г. пришлось на Россию, составив 44,6%. Беларусь также активный участник этого процесса, поскольку ее доля составила 43,3%, что подтверждается тесными экономическими связями между двумя странами в области сельского хозяйства и продовольствия (рисунок 1).

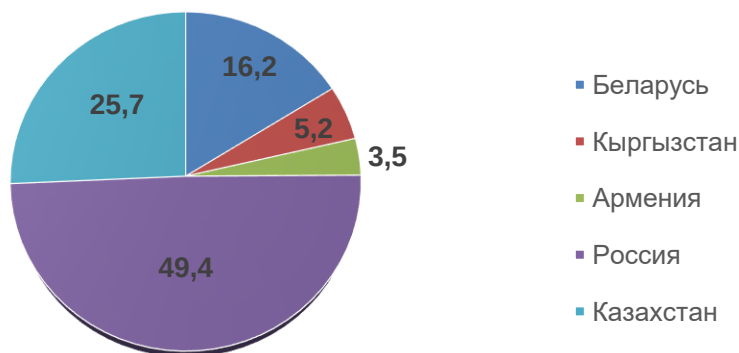

Примечание: составлен на основе [см.4]

Рисунок 1 – Доля сельскохозяйственного сырья и продовольственных товаров к общему объему экспорта ЕАЭС, 2021г., %

Что касается импорта, то основным потребителем остается Россия, закупившая 49,4% импортируемых товаров. Кроме

того, на долю Казахстана пришлось значительная доля импорта - 25,7% (рисунок 2).

Примечание: составлен на основе [см.4]

Рисунок 2 – Доля сельскохозяйственного сырья и продовольственных товаров к общему объему импорта ЕАЭС, 2021г., %

Взаимная торговля между Беларусью и другими странами, особенно в сельскохозяйственном секторе и пищевой промышленности, строилась на широком ассортименте товаров, в который входят: мясные и молочные продукты, готовые изделия из круп, алкогольные и безалкогольные напитки, различные пищевые продукты, сахар, жиры и масла, овощи, какао-продукты и фрукты. Каждый из этих видов продукции имеет свои особенности и раз-

личия в уровне безопасности. Беларусь является самодостаточным государством в плане продовольствия, а это значит, что она обеспечивает не только внутренний рынок, но и обладает значительным потенциалом для экспорта. В период с 2018 по 2020гг. в республике отмечался высокий уровень самообеспечения различными продуктами. Например, обеспеченность молоком составила 244%, мясопродуктами - 134%, картофелем - 106%, овощами и бах-

чевыми культурами -103%, белым сахаром - 180%, растительным маслом - 213%. Так, коэффициент самообеспеченности зерном в эти годы также был свыше 100% [5].

Производство молока в Беларуси превышает внутренние потребности в 2,4 раза, в то время как Россия импортируя пятую часть потребляемой молочной продукции, обеспечивает себя зерном, растительным маслом, сахаром, мясом и мясopодуктами. Однако в отношении молока и молочных продуктов, картофеля, овощей,

фруктов и ягод России еще предстоит достичь полной самообеспеченности [6].

В России наблюдается избыток растительного масла в 1,6 раза по сравнению с потреблением. Армения, в свою очередь, полностью зависит от поставок масел из государств-членов Союза и может обеспечить себя только свежими фруктами. Далее рассмотрим товарооборот продовольственных товаров между Республикой Казахстан и странами ЕАЭС (таблица 3).

Таблица 3 - Объемы экспорта сельскохозяйственных продуктов и продовольствия Республики Казахстан в ЕАЭС, 2021г., долл. США

Показатель	Россия	Кыргыз- стан	Арме- ния	Бела- русь	Всего
Пшеница	33456 031	5 486 489	-	170 820	39 113 340
Мясо и субпродукты домашней птицы	30 022 806	7 958 539	-	165 283	38 146 628
Макаронные изделия	28 627 301	6 209 108	20 736	188 204	35 045 349
Семена рапса	31 395 974	-	-	-	31 395 974
Готовая, консервированная рыба, икра	24 167 388	87 839	44 228	-	24 299 455
Масло сливочное	18 236 251	1 856 792	-	-	20 093 043
Семена льна	18 947 580	468	-	45 578	18 993 626
Мука пшеничная или пшенично-ржаная	9 965 512	7 076 963	-	19 664	17 062 139
Молоко и сливки несгущенные	14 338 486	639 729	264 693	-	15 242 908
Масло подсолнечное	372 595	6 801 239	-	-	7 173 834
Говядина свежая или охлажденная	4 106 549	1 082 758	-	-	5 189 307
Семена подсолнечника	3 787 970	51 544	-	1 82 600	4 022 114
Источник: [см.4]					

В соответствии с данными таблицы, представлены товары, имеющие высокий экспортный потенциал. Так, из сельскохозяйственного сырья Казахстан экспортировал в 2021г. 112 тыс. т пшеницы на сумму 39,1 млн долл., семян рапса - на 31,4 млн долл., семян льна – на 18,9 млн долл. Из продовольственных товаров большую долю экспорта составляют мясо птицы (38,1 млн долл.), макаронные изделия (35,1 млн долл.), рыба (24,2 млн долл.), масло сливочное (20,1 млн долл.), мука (17,1 млн долл.). Более 90% большинства товаров экспортировались в Россию, за исключением муки и подсолнечного масла (96% подсолнечного масла и 42% муки были экспортированы в Кыргызстан).

Что касается импорта, то Казахстан в основном ввозит сахар, кондитерские изделия, масло подсолнечное, колбасы, сыры и творог, молоко и сгущенные сливки. Судя по данным таблицы 4, можно предположить, что Республика Казахстан продолжает экспортировать сельскохозяйственное сырье, а импортировать продукцию переработки с высокой добавленной стоимостью.

Обрабатывающая промышленность служит двигателем роста экономик как раз-

витых, так и развивающихся стран. Существуют эмпирические данные о том, что чем выше степень индустриализации в стране, тем больше и ее доход на душу населения [7]. В Казахстане показатели производительности и производства на сельскохозяйственном рынке растут. Однако затраты на логистику сокращают эти выгоды, особенно затраты на транспортировку и хранение, что влияет на экспорт. Мы видим, что республика экспортирует в Россию и Кыргызстан, а экспорт в Беларусь и Армению незначителен.

Отсутствие инвестиций в логистическую инфраструктуру ограничивает его потенциал роста. Выгоды фермеров теряются во время коммерциализации вследствие высоких транспортных расходов, связанных с преобладанием автомобильного транспорта [8]. Для повышения эффективности экспорта сельхозпродукции республике необходимо развивать логистическую инфраструктуру, в частности, с помощью интермодальных проектов, объединяющих различные виды транспорта, используя лучшие характеристики каждого из них и перегрузочных терминалов [9]. Несмотря на то, что республика самообеспечена

пшеницей, но ее импорт занимает большой удельный вес во внешнеторговом обороте - 182 млн долл. США в 2021г. Это объясняется тем, что мукомолам приграничных с

Россией областей дешевле купить пшеницу в РФ, нежели покупать у отечественных фермеров.

Таблица 4 - Объемы импорта сельскохозяйственных продуктов и продовольствия Республикой Казахстан из ЕАЭС, 2021г., долл. США

Показатель	Россия	Кыргызстан	Армения	Беларусь	Всего
Сахар	164 675 712	2 973	12	19267 686	183 946 383
Пшеница	181991 022	1 313	-	29 951	182 022 286
Хлеб и мучные кондитерские изделия	158733 637	17 513 963	-	1 061 437	177 309 037
Масло подсолнечное	119474 309	6 393	-	75 602	119 556 304
Колбасы	80 623 526	947 098	41 477	26 746 668	108 358 769
Сыры и творог	54 349 191	2 220 002		27 309 714	83 878 907
Молоко и сливки сгущенные	25 446 904	7 915 269		38 575 447	71 937 620
Овощи консервированные	66 907 614	160 309	25 474	1 092 867	68 186 264
Мясо и субпродукты домашней птицы	45 553 211			16117 162	61 670 373
Пахта, йогурт, кефир	33 057 423	6 116 615		4 147 250	43 321 288
Готовые или консервированные продукты из мяса	28 779 371	27 817	3 202	10651 709	39 462 099
Макаронные изделия	34 404 499	1 534 085	1851	143 000	36 083 435
Говядина свежая или охлажденная	946 598	841		29213 947	30 161 386
Семена подсолнечника	24 805 753	41			24 805 794
Мука пшеничная или пшенично-ржаная	3 347 925				3 347 925
Источник: [4]					

В 2022г. в республике переработчики пшеницы столкнулись с острой нехваткой пшеницы, связанной как с введением Российской Федерацией запрета на экспорт пшеницы (с 15 марта по 30 июня 2022г.), так и с тем, что местные зернопроизводители ожидают в надежде продать по максимально возможной высокой цене. Мукомолы обвинили фермеров в завышении цен и в качестве регулирования были введены ограничения на экспорт пшеницы и муки, которые действовали до 15 июня 2022 г. Квоты были установлены следующим образом: на пшеницу и меслин - квота в размере 1 млн тонн, а на пшеничную или пшенично-ржаную муку - в размере 300 тыс. тонн [10].

Пшеницу могли бы экспортировать те заявители, которые продали 10% заявленного объема экспорта по фиксированной стоимости через Акционерное общество «Национальная компания «Продовольственная контрактная корпорация». Если Казахстан был крупным экспортером муки, то экспорт в последние годы сократился на фоне снижения уровня производства. Так, производство муки уменьшилось с 4 121,7 тыс. т в 2017г. до 3 093,5 тыс. т в 2021г. К тому же продажи в Афганистан из-за сло-

жившейся там политической ситуации сократились с 333,4 млн долл. до 277,4 млн долл.

Необходимо отметить, что подобная ситуация складывается и по переработке семян подсолнечника. Производство растительных масел в государствах-членах ЕАЭС сталкивается с проблемой недостаточного обеспечения перерабатывающих предприятий сырьем. В 2017г. загрузка производственных мощностей по производству растительных масел составила 43% в Беларуси, 67% в России, 30% в Казахстане. При этом введенные мощности по переработке масличных культур почти в 3 раза превышают годовой объем производства семян подсолнечника.

На предприятиях по переработке молока также наблюдается низкий уровень загрузки производственных мощностей. Мощности предприятий по производству сливочного масла как в Казахстане, так и в России используются всего на 35%. Примерно 50% молока в Союзе производится некачественными и нетехнологичными фермами, что негативно сказывается на производстве высококачественного сырья перерабатывающими предприятиями.

В рамках ЕАЭС члены Союза обла- дают определенными преимуществами и

гарантиями при экспорте товаров, поэтому квоты могут не распространяться на членов Союза. Для сельхозпроизводителей Казахстана установлены фиксированные цены на горюче-смазочные материалы и сниженные цены на удобрения, специальный налоговый режим.

В Беларуси чистые доходы сельхозпроизводителей растут за счет повышения цен на продукцию, снижения налоговой нагрузки и предоставления дешевых кредитных ресурсов. Улучшения в торговом процессе вызвали повышение эффективности и привлекательности белорусского экспорта. Более оперативное и удобное прохождение пограничного и таможенного контроля способствует развитию внешней торговли и укреплению позиций Беларуси на международной арене.

Согласно рейтингу Всемирного банка Doing Business, Казахстан улучшил свои показатели в 2020г. и занял 25-е место, опередив другие страны ЕАЭС: Россию (28-е место), Армению (47-е место), Беларусь (49-е место), Кыргызстан (80-е место) [11]. Беларусь занимает 24-е место среди 190 стран по уровню международной торговли и опережает по данному показателю другие государства-члены ЕАЭС: Армения (43-е место), Казахстан (105-е), Кыргызстан (89-е), Российская Федерация (99-е). Этот результат был достигнут за счет сокращения затрат и времени на прохождение пограничного и таможенного контроля при экспорте и импорте товаров [12].

Таким образом, меры государства по установлению квот не только не решают проблем и не способствуют рыночному формированию цен, а усугубляют положение фермеров, которые сейчас сталкиваются с ростом цен на удобрения, семена, энергоресурсы. При этом системные меры в отрасли не проводятся, не сопоставляются реальные потребности внутреннего рынка с возможностями фермеров. Фермеры продолжают работать обособленно от переработчиков с помощью метода проб и ошибок выращивать разные культуры, несут колоссальные риски в связи с климатическими условиями (непогода, засуха), изменением ситуации на мировых рынках.

Однако, как отмечается в исследовании, именно сельскохозяйственные продукты с отличительными региональными особенностями имеют устойчивый спрос на международном уровне, поэтому важно развивать конкурентные преимущества традиционно отечественных товаров, как, например, яблоки апорт, отечественная пшеница и т.п. [13].

Пищевые кластеры пока еще не заработали, тогда как формирование пригра-

ничных кластеров могло бы придать новую мотивацию инновационному развитию экономик стран ЕАЭС. Выгодное расположение приграничных регионов обеспечивает удобный доступ к рынкам соседних стран и создает благоприятные условия для развития международной торговли. Экономический рост в приграничных регионах вызывает необходимость создания новых рабочих мест, развития инфраструктуры, повышения уровня жизни населения и качества предоставляемых услуг. Это также способствует развитию транспортных связей и конкурентоспособности региональных предприятий [14].

Заключение

1. В качестве мер, повышающих устойчивое развитие сельскохозяйственного производства в сельской местности стран ЕАЭС, некоторыми авторами предлагается применение кластерного подхода при создании трансграничных подразделений, а также организация совместных предприятий сельхозпроизводителями [15].

2. Развитие агропродовольственного рынка республики требует комплексных мер. Производство сельхозкультур должно быть направлено на потребности внутреннего рынка в продуктах переработки с умелым регулированием и поддержкой со стороны государства, после чего оценить их экспортный потенциал, оказывая помощь в поиске новых рынков сбыта и сопровождении экспорта.

3. Необходимо совместно с отраслевыми ассоциациями оперативно формировать реальный баланс спроса и предложения на сельхозкультуры, в частности, зерновые, семена подсолнечника, определить объемы внутреннего потребления, а также экспортный потенциал. Кроме того, вместо квотирования можно осуществлять наблюдение за экспортом. Такая мера не противоречит Соглашению ЕАЭС. Суть ее заключается в мониторинге экспортных отгрузок и после освоения экспортного потенциала, т.е. введение полного запрета на вывоз маслосемян и сырого масла. В случае установления полного запрета на экспорт маслосемян и сырого масла определить фиксированную закупочную цену для заводов полного цикла в «коридоре», согласованном с отраслевыми союзами, представляющими интересы заводов и фермеров. При необходимости пересматривать «коридор» цен.

4. В нормативных актах государств-членов ЕЭК содержатся конкретные меры по развитию интеграционного сотрудничества в аграрном секторе. В частности, в Беларуси Государственная программа раз-

вития аграрного бизнеса предусматривает мониторинг ситуации на агропродовольственных рынках и создание совместных продовольственных компаний для продвижения продукции на рынки Союза и третьих стран [16].

5. Таким образом, агропродовольственная политика государств-членов ЕАЭС имеет много общего с политикой Казахстана, что позволяет использовать интеграционный потенциал ЕАЭС для достижения высокой производительности, конкурентоспособности и устойчивого развития отрасли в долгосрочной перспективе.

Список литературы

- [1] Vinokurov, E. Eurasian Economic Union: Current state and preliminary results / E. Vinokurov // Russian Journal of Economics. – 2017. - Vol. 3. - N. 1. – P. 54-70. <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2017.02.004>
- [2] Обзор государственной политики в сфере агропромышленного комплекса государств – членов Евразийского экономического союза за 2012-2018 годы, одобренный на заседании Коллегии Евразийской экономической комиссии 19 марта 2019 г. Департамент агропромышленной политики Евразийской экономической комиссии, М., 2018. - 104 с.
- [3] Договор о Евразийском экономическом союзе от 29 мая 2014 года [Электронный ресурс]. -2023. - URL: https://www.docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/0003610/itia_05062014 (дата обращения: 13.07.2023).
- [4] Официальный сайт Евразийского экономического союза [Электронный ресурс]. -2022. - URL: <http://www.eaeunion.org> (дата обращения: 21.12.2022).
- [5] Пилипук, А.В. Актуальные вопросы экономического роста в АПК Республики Беларусь / А.В. Пилипук // Проблемы агрорынга. – 2022. - №1(1). – С.24-31.
- [6] Петриков, А.В. Приоритеты структурной политики в сельском хозяйстве России / А.В. Петриков // Проблемы агрорынга. -2022. - №1(1). – С.13-23.
- [7] Strelkovskii, N. Building plausible futures: Scenario-based strategic planning of industrial development of Kyrgyzstan / N. Strelkovskii, N. Komendantovaa, S. Sizova, E. Rovenskayaab // Futures. -2020. - N. 124. - 102646 <https://doi.org/10.1016/j.futures.2020.102646>
- [8] Ramos de Oliveira, A.L. Performance evaluation of agricultural commodity logistics from a sustainability perspective / A.L., Ramos de Oliveira, K., Braga Marsola, A.P., Milanez, S., Liegé Renner Fatochetto // Case Studies on Transport Policy. - 2022. - Vol.10. - N. 1. - P. 674-685. <https://doi.org/10.1016/j.cstp.2022.01.029>
- [9] Giusti, R. Synchromodal logistics: An

overview of critical success factors, enabling technologies, and open research issues / R. Giusti, D. Manerba, G. Bruno, R. Tadei // Logistics Transport Review. - 2019. - N. 129. - P. 92-110. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2019.07.009>

[10] Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 16 апреля 2022 года № 110 «О некоторых вопросах вывоза отдельных товаров с территории Республики Казахстан» [Электронный ресурс]. - 2023. -URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027608> (дата обращения: 13.07.2023).

[11] Казахстан в Doing business 2020 [Электронный ресурс]. -2022. -URL: <https://kaztrade.ru/news/kazakhstan-v-doing-business-2020.html> (дата обращения: 08.09.2022).

[12] Тарарышкина, Л.И. Единое таможенное регулирование в Евразийском экономическом союзе как инструмент обеспечения экономической безопасности / Л.И. Тарарышкина // Вестник Белорусского государственного экономического университета. – 2021. – № 6(149). – С. 5-13.

[13] Long, Y. Export competitiveness of agricultural products and agricultural sustainability in China //Regional Sustainability. – 2021. - N. 2. - P. 203-210. <https://doi.org/10.1016/j.regsus.2021.09.001>

[14] Naizabekov, A.(2018) Future development of cluster initiatives in the Republic of Kazakhstan / A. Naizabekov, L. Bozhko // Energy Procedia. – 2018.- N. 147. – P. 654-659 <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2018.07.085>

[15] Altukhov, A. Increasing interstate integration in the agro-industrial complex of the EAEU countries / A. Altukhov, A. Semin //European Research Studies Journal. – 2018. - Vol. 21. - N. 2. – P. 753–771. <https://doi.org/10.35808/ersj/1038>

[16] Беделбаева, А. ЕАЭО жағдайында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету / А. Беделбаева, А. Шарипов, Ж. Досумова // Проблемы агрорынга.– 2021.-№3.- С.24-30.

References

- [1] Vinokurov, E. (2017). Eurasian Economic Union: Current state and preliminary results. Russian Journal of Economics, 3(1), 54-70. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.ruje.2017.02.004>
- [2] Obzor gosudarstvennoj politiki v sfere agropromyshlennogo kompleksa gosudarstv – chlenov Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza za 2012-2018 gody, odobrennyj na zasedanii Kollegii Evrazijskoj ekonomicheskoy komissii 19 marta 2019 g. [Review of the state policy in the field of agro-industrial complex of the member states of the Eurasian Economic Union for 2012-2018, approved at the meeting of the Board of the Eurasian Economic Commission on March 19, 2019] (2018). Departament agropromysh-

lennoj politiki Evrazijskoj ekonomicheskoy komissii - Department of Agro-Industrial Policy of the Eurasian Economic Commission, 104 [in Russian].

[3] Dogovor o Evrazijskom ekonomicheskoy soyuze ot 29 maya 2014 goda [The Treaty on the Eurasian Economic Union of May 29, 2014] (2014). Available at: <https://docs.eae-union.org/docs/ru-ru/0003610/itia05062014>. (date of access: 13.07.2023) [in Russian].

[4] Oficial'nyj sajt Evrazijskogo ekonomicheskogo soyuza [Official website of the Eurasian Economic Union] (2022). Available at: <http://www.eaeunion.org> (date of access: 21.12.2022) [in Russian].

[5] Pilipuk, A. (2022). Aktual'nye voprosy ekonomicheskogo rosta v APK Respubliki Belarus' [Topical issues of economic growth in the agro-industrial complex of the Republic of Belarus]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1(1), 24-31 [in Russian].

[6] Petrikov, A. (2022). Prioritety strukturnoj politiki v sel'skom hozyajstve Rossii [Priorities of structural policy in agriculture in Russia]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1(1), 13-23 [in Russian].

[7] Strelkovskii, N., Komendantova, N., Sizova, S., Rovenskaya, E. (2020). Building plausible futures: Scenario-based strategic planning of industrial development of Kyrgyzstan. *Futures*, 124. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2020.102646>

[8] Ramos de Oliveira, A.L., Braga Marsola, K., Milanez, A.P., Liegé Renner Fatochetto, S. (2022). Performance evaluation of agricultural commodity logistics from a sustainability perspective. *Case Studies on Transport Policy*, 10 (1), 674-685 Available at: <https://doi.org/10.1016/j.cstp.2022.01.029>

[9] Giusti, R., Manerba, D., Bruno, G., Tadei, R. (2019). Synchromodal logistics: An overview of critical success factors, enabling technologies, and open research issues. *Logistics Transport Review*. 129, 92-110. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.tre.2019.07.009>

[10] Prikaz Ministra sel'skogo hozyajstva

Respubliki Kazakhstan ot 16 aprelya 2022 goda № 110 «O nekotoryh voprosah vyvoza otdel'nyh tovarov s territorii Respubliki Kazakhstan». [Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated April 16, 2022 No. 110 "On certain issues of export of certain goods from the territory of the Republic of Kazakhstan"] (2023). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027608> (date of access: 13.07.2023) [in Russian].

[11] Kazakhstan v Doing business 2020 [Kazakhstan in Doing business 2020]. (2022). Available at: <https://kaztrade.ru/news/kazakhstan-v-doing-business-2020.html>. (date of access: 08.09.2022) [in Russian].

[12] Tararyshkina, L.I. (2021). Edinoe tamozhennoe regulirovanie v Evrazijskom ekonomicheskoy soyuze kak instrument obespecheniya ekonomicheskoy bezopasnosti [Unified Customs Regulation in the Eurasian Economic Union as a tool for ensuring economic security]. *Vestnik Belorusskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta - Bulletin of the Belarusian State University of Economics*, 6(149), 5-13. [in Russian].

[13] Long, Y. (2021). Export competitiveness of agricultural products and agricultural sustainability in China. *Regional Sustainability*, 2, 203-210. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.regsus.2021.09.001>

[14] Naizabekov, A., Bozhko, L. (2018). Future development of cluster initiatives in the Republic of Kazakhstan. *Energy Procedia*, 147, 654-659. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2018.07.085>

[15] Altukhov, A., & Semin, A. (2018). Increasing interstate integration in the agro-industrial complex of the EAEU countries. *European Research Studies Journal*, 21(2), 753-771. Available at: <https://doi.org/10.35808/ersj/1038>

[16] Bedelbaeva, A., Sharipov, A. & Dosumova, Zh. (2021). EAEU jaǵdayynda azyqtılık qauıpsızdığın qamtamasyz etu. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 3, 24-30 [in Kazakh].

Информация об авторах:

Рустембаев Базархан Ергешович – **основной автор**; доктор экономических наук, профессор; Председатель Правления; Казахский НИИ экономики АПК и развития сельских территорий; 050057 ул. Сатпаева, 30б, г. Алматы, Казахстан; e-mail: diartur@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0523-5648>.

Байжолова Раиса Алиевна; доктор экономических наук; профессор кафедры «Экономика и предпринимательство»; Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева; 010000 ул. Кажымукана, 11, г. Астана, Казахстан; e-mail: Baizholova_55@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3873-6753>

Амангельдиева Жанар Амангельдиевна; докторант Ph.D, кафедра «Экономика и предпринимательство»; Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева; 010000 ул. Кажымукана, 11, г. Астана, Казахстан; e-mail: zhanar052@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-5934-237X>

Авторлар туралы ақпарат:

Рүстембаев Базархан Ергешұлы - **негізгі автор**; экономика ғылымдарының докторы, профессор; Басқарма Төрағасы; Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты; 050057 Сатпаев көш., 30б, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: diartur@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0523-5648>.

Байжолова Раиса Алиевна; экономика ғылымдарының докторы; «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының профессоры; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті; 010000 Қажымұқан көш., 11, Астана қ., Қазақстан; e-mail: Baizholova_55@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3873-6753>

Амангельдиева Жанар Амангельдиевна; Ph.D докторанты; «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасы; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті; 010000 Қажымұқан көш., 11, Астана қ., Қазақстан; e-mail: zhanar052@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-5934-237X>

Information about authors:

Rustembayev Bazarkhan - **The main author**; Doctor of Economic Sciences, Professor; Chairman of the Management Board; Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development; 050057 Satpayev str., 30b, Almaty, Kazakhstan; e-mail: diartur@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0523-5648>.

Baizholova Raissa; Doctor of Economic Sciences; Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship; L.N.Gumilyov Eurasian National University; 010000 Kazhymukhan str., 11, Astana, Kazakhstan; e-mail: Baizholova_55@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3873-6753>

Amangeldiyeva Zhanar; Ph.D student of the Department of Economics and Entrepreneurship; L.N.Gumilyov Eurasian National University; 010000 Kazhymukhan str., 11, Astana, Kazakhstan; e-mail: zhanar052@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-5934-237X>

АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ АСПЕКТІЛЕРІ

CURRENT ASPECTS OF ENSURING FOOD SECURITY

АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

С.С. ЫДЫРЫС¹

э.ғ.д., профессор

А. ДҮЙСЕНБЕКҰЛЫ^{1*}

Ph.D докторанты

Г.А. ПАЗИЛОВ²

Ph.D

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
*автордың электрондық abilai--han@mail.ru**S.S. YDYRYS¹**

D.E.Sc. Professor

A. DUISENBEKULY^{1*}

Ph.D student

G.A. PAZILOV²

Ph.D

¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan² M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*corresponding author e-mail: abilai--han@mail.ru**С.С. ЫДЫРЫС¹**

д.э.н., профессор

А. ДҮЙСЕНБЕКУЛЫ^{1*}

докторант Ph.D

Г.А. ПАЗИЛОВ²

Ph.D

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан²Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
*электронная почта автора: abilai--han@mail.ru

Аңдатпа. Азық-түлік қауіпсіздігі – елдің экономикалық тұрақтылығының, азық-түлік тауарларымен қамтамасыз етудің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі. Бұл мәселені қарауға ғылыми көзқарас азық-түліктің ішкі нарығын қанықтыру мақсатында АӨК, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілерді мемлекеттік реттеу мен қолдаудың тиімді нысандары мен тетіктерін іздеуді және енгізуді талап етеді. **Мақсаты** – қалыптасқан жағдайды талдау және Қазақстанның тамақ қауіпсіздігін нығайту жөніндегі шараларды әзірлеу. **Әдістері** – талдау, синтездеу, салыстырмалы артықшылықты белгілеу, болжау, жалпылау, шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектерін зерттеу. Бұл ғылыми зерттеу ресми статистикалық мәліметтерге, Дүниежүзілік Банктің аналитикалық ақпаратына, Азық-түлік қауіпсіздігінің жаһандық индексында ұсынылған көрсеткіштерге сүйенеді. Нәтижелер – дөнді дақылдарды, оның ішінде күріш пен бұршақ дақылдарын өндіру серпіні, республиканың ЖІӨ-дегі тамақ өнімдерінің үлесі, тамақ өнімдерін өндіру жөніндегі кәсіпорындардың инновациялық қызметі, кооперация негізінде шағын өндірушілердің интеграцияланған құрылымдары ретінде кластерлер құру, мамандануды ескере отырып, жерді пайдалануды оңтайландыру және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану, көлемдерді айқындайтын бірыңғай электрондық деректер базасын қалыптастыру қажеттілігі көрсетілген ішкі сұраныс, экспорт, импорт үшін қажетті тамақ

өнеркәсібінің өндірілетін өнімі, Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингіндегі ұстанымдары. *Қорытындылар* – авторлар қазіргі жағдайды және экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді талдауға кешенді көзқарастың қажеттілігі туралы қорытынды жасайды. Оны қамтамасыз ету әлеуметтік және инвестициялық саясатты жетілдірусіз, сондай-ақ отандық азық-түлік өндірушілерді қорғау шараларын әзірлеусіз және іске асырусыз мүмкін емес. Ауыл шаруашылығы кәсіпкерлігінің барлық нысандарының әлеуетін іске асыруды, ауылдық аумақтарды орнықты дамытуды, бюджеттік қаржыландыруды едәуір ұлғайту, қолжетімді ұзақ мерзімді кредит беруді ұсыну, салық жеңілдіктері жүйесін жетілдіру есебінен агроөнеркәсіптік өндірістегі инвестициялық қиындықтарды еңсеруді қамтамасыз ету маңызды, бұл аграрлық сектордың әлеуетін іске асыруға ықпал ететін, өз қажеттіліктерін қамтамасыз ететін, шикізат пен өнімдердің жетекші экспорттаушыларының бірі болуға мүмкіндік береді тамақтану.

Abstract. Food security is one of the key components of the country's economic stability and food supply. A scientific approach to considering this issue requires the search and implementation of effective forms and mechanisms of state regulation and support of the agro-industrial complex and agricultural producers in order to saturate the domestic food market. *The goal* is to analyze the current situation and develop measures to strengthen the food security of Kazakhstan. *Methods* – analysis, synthesis, establishment of comparative advantage, forecasting, generalization, study of scientific works of foreign and domestic scientists. This scientific research is based on official statistics, analytical information from the World Bank, and indicators presented in the Global Food Security Index. *Results* – show the dynamics of production of grain crops, including rice and legumes, the share of food in the republic's GDP, the innovative activities of enterprises producing food products, the need to create clusters as integrated structures of small producers based on cooperation, optimization of land use and rational use of agricultural land taking into account specialization, formation of a unified electronic database that determines the volumes of food industry products needed for domestic demand, exports, imports, the position of the Republic of Kazakhstan in the ranking of countries in the world in terms of food security. *Conclusions* – the authors conclude on the need for an integrated approach to the analysis of the current state and threats to economic security. It is impossible to ensure this without improving social and investment policies, as well as the development and implementation of measures to protect domestic food producers. It is equally important to ensure the realization of the potential of all forms of agricultural entrepreneurship, sustainable development of rural areas, overcoming investment difficulties in agro-industrial production by significantly increasing budget financing, providing affordable long-term lending, improving the system of tax incentives, which will contribute to the realization of the potential of the agricultural sector and meet its own needs, will allow us to become one of the leading exporters of raw materials and food products.

Аннотация. Продовольственная безопасность – одна из ключевых составляющих экономической стабильности страны, обеспечения продовольственными товарами. Научный подход к рассмотрению этого вопроса требует поиска и внедрения эффективных форм и механизмов государственного регулирования и поддержки АПК, производителей сельскохозяйственной продукции с целью насыщения внутреннего рынка продовольствия. *Цель* – анализ сложившейся ситуации и разработка мер по укреплению пищевой безопасности Казахстана. *Методы* – анализа, синтеза, установления сравнительного преимущества, прогнозирования, обобщения, изучения научных трудов зарубежных и отечественных ученых. Данное научное исследование опирается на официальные статистические данные, аналитическую информацию Всемирного банка, показатели, представленные в Глобальном индексе продовольственной безопасности. *Результаты* – показаны динамика производства зерновых культур, в том числе риса и бобовых, доля продуктов питания в ВВП республики, инновационная деятельность предприятий по производству пищевых товаров, необходимость создания кластеров как интегрированных структур мелких производителей на основе кооперации, оптимизации землепользования и рационального использования земель сельскохозяйственного назначения с учетом специализации, формирования единой электронной базы данных, определяющей объемы производимой продукции пищевой отрасли, необходимых для внутреннего спроса, экспорта, импорта, позиции Республики Казахстан в рейтинге стран мира по уровню продовольственной безопасности. *Выводы* – авторы делают заключение о необходимости комплексного подхода к анализу современного состояния и угроз экономической безопасности. Ее обеспечение невозможно без совершенствования социальной и инвестиционной политики, а также разработки и реализации мер защиты отечественных производителей продовольствия. Не менее важно обеспечить реализацию потенциала всех форм сельскохозяйственного предпринимательства, устойчивое раз-

витие сельских территорий, преодоление инвестиционных трудностей в агропромышленном производстве за счет существенного увеличения бюджетного финансирования, предоставления доступного долгосрочного кредитования, совершенствования системы налоговых льгот, что будет способствовать реализации потенциала аграрного сектора, обеспечит собственные потребности, позволит стать одним из ведущих экспортеров сырья и продуктов питания.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, азық-түлік қауіпсіздігі, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, тамақ өнімдерін өндіру, инновациялық белсенділік, инвестициялар, ішкі сұраныс, экспорт, импорт.

Key words: agro-industrial complex, food security, agricultural producers, food production, innovative activity, investment, domestic demand, export, import.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, продовольственная безопасность, сельхозтоваропроизводители, производство пищевой продукции, инновационная активность, инвестиции, внутренний спрос, экспорт, импорт.

Kipicne. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі көптеген авторлар талқылайтын негізгі тақырыптардың бірі болып отыр. Өйткені бүгінгі таңда азық-түлікпен қамтамасыз ету көптеген мемлекеттерде өзекті мәселеге айналды. Сарапшылардың айтуынша қазіргі уақытта жер бетінде 811 миллион адам аштыққа тап болды, ал 2020 жылы әлемнің әрбір үшінші азаматы жеткілікті тамақтануға қол жеткізе алмаған [1]. Сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі үнемі зерттеуді қажет ететін сала болып отыр.

Еліміздің экономикалық қауіпсіздігінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекет алдында маңызды мәселе болып отыруы қажет. Халықты сапалы азық-түлік тауарларымен қамтамасыз етуде агроөнеркәсіптік кешеннің маңызды рөл атқаратыны белгілі. Тәуелсіздік жылдарында елімізде ауыл шаруашылығы саласы үнемі мемлекет тарапынан түрлі қолдау көрсетіліп келе жатқан сала болып есептеледі. Түрлі қолдау шаралары тұрақты іске асырылып жатқанымен әлі күнге дейін ауыл шаруашылығы саласының бәсекеге қабілеттілігі төмен күйінде қалып отыр.

Қазақстан Республикасы табиғи орналасқан орны, жер көлемі мен халық санының көп еместігіне байланысты өз азаматтарын тамақтану стандарттарына сәйкес азық-түлік өнімдерінің барлық түрлерімен қамтамасыз етуге толық мүмкіндіктер бар. Сонымен қатар еліміздің агроөнеркәсіптік кешені (АӨК) ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жеткілікті әлеуетке ие [2].

Дегенмен бүгінгі таңда азық-түлік саласында шикізатты өндіру мен өңдеуде бәсекеге қабілетті өнімдер шығару деңгейі төмен. Сондықтан да елімізде терең

өңдеуден өткен азық-түлік тауарларының тапшылығы импорттық өнімдер есебінен толықтырылуда. Елімізде сапалы азық-түлік тауарларымен ішкі сұранысты толық қамтып, азық-түлік тауарларын үлкен көлемде экспорттайтын елге айналуға толық мүмкіндіктеріміз бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында азық-түлік қауіпсіздігі түсінігі, әдістемелік және анықтамалық материалдар, азық-түлік қауіпсіздігі саласына арналған мерзімді шетелдік және отандық басылымдардың мақалалары, мемлекеттердің азық-түлік қауіпсіздігіне арналған заңнамалық құжаттары, ресми органдардың статистикалық мәліметтері, Дүниежүзілік банк мәліметтері және Жаман азық-түлік қауіпсіздігі индексі, сонымен қатар халықаралық тәжірибеде елдегі кез-келген саланың бәсекеге қабілеттілігін анықтауда пайдаланылатын салыстырмалы артықшылықтардың индексі (RCA) көрсеткіштері қолданылды [3].

Сонымен қатар ғылыми әдебиеттерде «азық-түлік қауіпсіздігі» терминіне берілген түрлі авторлардың анықтамалары жан-жақты зерттелді.

Азық-түлік қауіпсіздігі – бұл алынатын кірістерді ескере отырып, қайта өңдеу өнеркәсібін ауыл шаруашылығы шикізатымен, халықты-қауіпсіз және толыққанды тамақ өнімдерінің жеткілікті санымен тұрақты қамтамасыз етуге, сондай-ақ шикізат пен азық-түлік импортынан салыстырмалы түрде тәуелсіздікке кепілдік берілетін ел экономикасының жай-күйі [4].

Азық-түлік қауіпсіздігі ішкі азық-түлік өндірісі арқылы адам өмірін қамтамасыз етеді, оларды сапасыз азық-түліктен, сондай-ақ шетелдік жеткізушілерден төмендетілген бағамен сатып алынатын артық

аграрлық өнімдерден қорғайды, бұл өз өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне әкеледі [5]. Кей ғалымдарымыздың пікірінше елдің азық-түлікке деген қажеттілігін азаматтардың қалыпты өмір сүруіне кепілдік беретін деңгейде қамтамасыз ету мүмкіндігі деп қарастырады [6].

Бір авторларымыз болса, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі елді өз ресурстарымен қамтамасыз ету, импорттың оңтайлы көлемі, экспортқа жоғары бәсекелестік, агроөнеркәсіптік кешен мен тамақ өнеркәсібінің даму деңгейі мен қарқыны, стратегиялық және жедел азық-түлік резервтерінің мөлшері және елдің азық-түлік кешенінің тұрақтылығы есебінен қамтамасыз етіледі дейді [7].

Азық-түлік қауіпсіздігі ретінде әр адамға, жалпы халықтың әрбір әлеуметтік тобына ықпал ететін, ұлттық және халықаралық сипаттағы күрделі, көпқырлы мәселе ретінде қарастыратын ғалымдарымыз да бар [8]. Зерттеуші ғалымдарымыздың еңбектерінде азық-түлік қауіпсіздігі экономикалық әл-ауқаттың ажырамас шарты және кез келген мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігінің маңызды векторы болып табылады деп көрсетілген [9].

Нәтижелер және оларды талқылау.

«Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңында азық-түлік қауіпсіздігі экономикалық қауіпсіздіктің негізгі құраушы бөлігі ретінде көрсетілген [10].

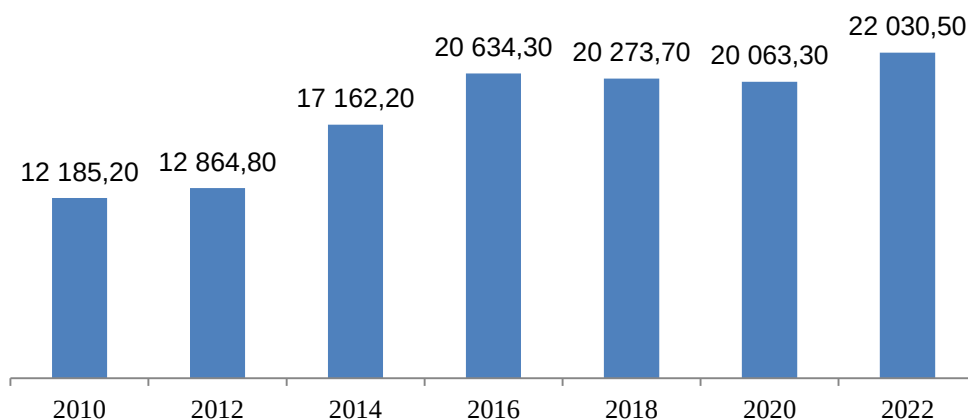
Елдің азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздік жүйесінде ерекше маңызға ие

болып табылады және мемлекеттің экономикалық тұрақтылығы мен саяси тәуелсіздігін, ұлттық және мемлекеттік мүдделерге нұқсан келтірместен өз азаматтарының негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ету қабілетін сипаттайды.

Бүгінгі таңда мемлекеттің ішкі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар, жаһандық азық-түлік мәселелелері қауіпсіздігін қолдауды, экспорт-импорт балансы, кедей халыққа азық-түлік көмегін ұйымдастыру мәселелерін шешуге бағытталған 35 халықаралық ұйым жүзеге асырады [11].

Азық-түліктің белгілі бір түрлері елде өндірілмейтін немесе олардың өндірісі шектелген кезде олардағы азық-түлік қауіпсіздігі басқа елдерден сатып алу арқылы қамтамасыз етіледі. Бұл ретте азық-түліктің жетіспеушілігі тұрғысынан экспорттаушы елдерге азық-түлік, саяси немесе басқа да тәуелділіктің пайда болуына жол бермеу маңызды.

Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіп кешені біртіндеп дамып келеді, ауыл шаруашылығының кейбір салаларында алдыңғы 10 жылмен салыстырғанда айтарлықтай ілгерілеушілік байқалады. Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдар көлемі 2010 жылы 12 185,2 мың тонна жиналса, 2022 жылы оның көлемі 2 есеге жуық артып 22 030,5 мың тоннаны құраған (1 сурет).

■ Дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдар

Ескерту: [12] негізінде авторлармен құрастырылды

1 сурет – ҚР бойынша дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдар, мың тонна

Өсімдік шаруашылығында негізінен астық, өсімдік майлары және басқа да дақылдар пайдасына дақыл құрылымын әртараптандыруға көшу біртіндеп дамып

келеді. Елімізде соңғы жылдары жеміс-жидек дақылдарын өндіруде де оң үрдістер бар. Сонымен қатар соңғы екі онжылдықта күрделі проблемаларды бастан кешірген

елде мал шаруашылығында ауыл шаруашылығы жануарларының тұқымдық құрамы негізінен жақсаруда.

Отандық мал шаруашылығы өнімдерін өндіру де оң дамуға бейім, бұл елімізде өндірілген ет және сүт өнімдерінің көлемі туралы мәліметтермен расталады. Елімізге үшінші елдерден табиғи-климаттық жағдайларға байланысты елімізде өндірілмейтін азық-түліктің жекелеген түрлері әкелінеді. Бұл тропикалық жемістер, жаңғақтар, зәйтүн майы, кофе, какао бұршақтары және т.б.

Оң өзгерістерді айта отырып, жергілікті ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің қызметін ынталандыру үшін түрлі субсидиялар мен жеңілдетілген шарттар түріндегі бүкіл агроөнеркәсіп кешенін дамытуды қолдауға бағытталған мемлекеттік аграрлық саясаттың маңызды рөлін атап өту қажет. Бұл агроөнеркәсіп кешенін мемлекет тарапынан қолдау шараларының негізгі мақсаты еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін барынша қамтамасыз ету және ауыл шаруашылық өнімдерінің экспортын арттыру болып табылады.

Жоғарыда атап өткеніміздей азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Сондықтан да мемлекет тарапынан елдегі азаматтарды азық-түлікпен қамтамасыз етуде нақты көрсеткіштер, өлшемдер бойынша мониторинг жасап, оған әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды ескере отырып, үнемі азық-түлікке деген қажеттілікті қадағалап отыру қажет.

Бүгінгі таңда дамушы және дамыған елдерде азық-түлік қауіпсіздігінің қозғаушы күштерін өлшейтін 68 сапалық және сандық көрсеткіштер негізінде Ұлыбританияның Economist Intelligence Unit (Британдық Economist Group баспа тобының аналитикалық бөлімшесі) зерттеу компаниясы шығарған жаһандық зерттеу және онымен бірге жүретін азық-түлік қауіпсіздігі деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингін анықтайтын азық-түлік қауіпсіздігі индексі (Global Food Security Index) бар. Бұл индекс 2012 жылдан бері жүргізіліп келеді және қазіргі уақытта әлемнің әртүрлі елдері бойынша азық-түлік қауіпсіздігі көрсеткіштерінің ең толық кешенін ұсынады. Индекс азық-түлік қауіпсіздігін төрт негізгі параметр бойынша бағалайды: қолжетімділік, ассортимент, сапа және қауіпсіздік, тұрақтылық және бейімделу [13].

2022 жылғы Азық-түлік қауіпсіздігі индексіне Қазақстан позициясын 5 пунктке

жақсартып, 32-орынға ие болды, индекс 72,1 балды құрады. Ресей 43-орын, индекс 69.1 балл, Беларусь Республикасы 55-орын, индекс 64.5 балл, Әзірбайжан 66-орын, индекс 59.8 балл, Өзбекстан 73-орын, индекс 57.5 балл, Тәжікстан 75-орын, индексі 56.7 балл [14].

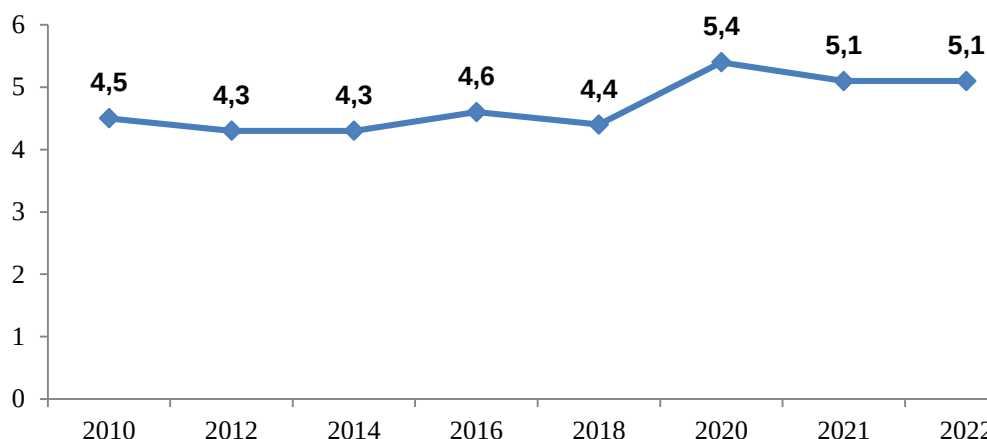
Бұл индексте Қазақстан Республикасының алға жылжуына жабдықтаудың жеткіліктілігін қамтамасыз ету (62 пунктке жақсарту), азық-түлік қауіпсіздігі және қолжетімділік саласындағы саясат бойынша міндеттемелер (51 пунктке жақсарту), ауыл шаруашылығы өнімдерінің саудасы (22 пунктке жақсарту) бойынша елеулі жақсартулар оң ықпал етті. Сонымен қатар компоненттер бөлінісінде Қазақстанның күшті жақтары «тұрақтылық және бейімделу» (22 орын) және «ассортимент» (23 орын) болып табылады [қараңыз 1].

Қазақстанның индекстегі позициясының жақсаруына қарамастан, әлсіз жағы – Қазақстан 97-орында тұрған азық-түлік өнімдерінің орташа бағасының өзгеруі, нәтижесінде қолжетімділік бойынша позиция 49-орынға дейін төмендеді. Оның негізгі себебі өткен жылы елімізде инфляция деңгейінің жоғары болып 20,3% құрады, ал азық-түлік тауарларының бағасы 25,3%-ға өсті [қараңыз 12].

Жоғары қарастырып өткен көрсеткіштерден елімізде азық-түлік қауіпсіздігі индексінің жоғарылағаны, ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру көлемі артқанымен ауыл шаруашылығының даму деңгейі және оның жалпы ішкі өнімге (ЖІӨ) қосқан үлесі алдыңғы онжылдықтармен салыстырғанда төмен күйінде қалып отыр (2 сурет).

Еліміз егемендік алғаннан кейін көп ұзамай елдің энергетикалық секторының жоғары өсу қарқыны ауыл шаруашылығының ел экономикасындағы үлесінің азаюына тікелей ықпал еткені белгілі. 2022 жылы Қазақстанның ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі 5,1% немесе 5,2 трлн теңгені құрады. Статистикалық мәліметтер бойынша 2010-2022 жылдар аралығында елімізде ауыл шаруашылығы өндірісі ЖІӨ-нің 4,5%-5,5% аралығында қалып отыр. Статистикалық мәліметтер бойынша 1990 жылы ауыл шаруашылығының ЖІӨ-дегі үлесі 34% құраған [қараңыз 12].

Қазақстан экономикасы үшін азық-түлік өнімдерін өндіру қаншалықты артықшылыққа ие екендігін білу маңызды. Себебі бұл саланы дамытуда жүйелі түрде жұмыс жасау қажеттігін көрсетеді.

Ескерту: [қараңыз 12] негізінде авторлармен құрастырылды

2 сурет – Қазақстан Республикасы ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығы өнімдерінің үлесі, %

Ол үшін алдымен азық-түлік өнімдері бойынша RCA индексін есептейміз. Бұл RCA индексі азық-түлік өнімдерінің экспорттық артықшылығын белгілеу және оны кейіннен дамыту үшін тиісті шаралар әзірлеуге мүмкіндіктер береді. Азық-түлік өнімдері бойынша RCA индексін Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) мүше мемлекеттер шеңберінде қарастырамыз.

ЕАЭО мүше бес елдің 2010-2020 жылдар аралығындағы азық-түлік өнімдері

бойынша RCA индексін қарастыратын болсақ, олардың нәтижелері келесідей (кесте). Бұл бес елді салыстырмалы қарастыруымыздың негізгі себебі, олардағы жағдайлар (кедендік тарифтер, елдер арасындағы жұмыс күші миграциясы, заңнамалық реттеу тетіктері) ұқсас болып табылады және бұл елдердің барлығы бұрынғы Кеңес Одағының құрамынан шығып отыр.

Кесте – ЕАЭО мүше елдердің азық-түлік өнімдері өндірісі бойынша RCA индексінің көрсеткіші

Ел	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Армения	5,60	5,62	7,14	7,12	5,71	3,87	3,70	4,73	4,40	4,32	3,37
Белоруссия	0,34	0,23	0,51	0,83	1,20	1,15	1,15	1,31	1,39	1,27	1,44
Қазақстан	0,08	0,06	0,08	0,12	0,15	0,19	0,31	0,25	0,24	0,25	0,30
Қырғызстан	1,10	1,30	0,74	0,65	0,82	0,62	0,71	0,55	0,84	0,63	0,69
Ресей	0,23	0,24	0,30	0,33	0,36	0,40	0,41	0,43	0,41	0,49	0,62

Ескерту: [15] негізінде авторлармен құрастырылды

Кесте мәліметтері бойынша азық-түлік өнімдері өндірісі бойынша 2010-2020 жылдар аралығында Арменияның көрсеткіштері осы аталған бес елдің ішінде жоғары және үнемі $RCA > 1$ болып отыр. Белоруссияда 2010-2013 жылдары $RCA < 1$ болса, 2014-2020 жылдар аралығында $RCA > 1$ болып отыр. Қазақстанда 2010-2020 жылдар аралығында $RCA < 1$ болып отыр. Қырғызстанда 2010-2011 жылдары $RCA > 1$ болса, 2012-2020 жылдар аралығында $RCA < 1$ болып отыр. Ал Ресейде 2010-2020 жылдар аралығында $RCA < 1$ болып отыр.

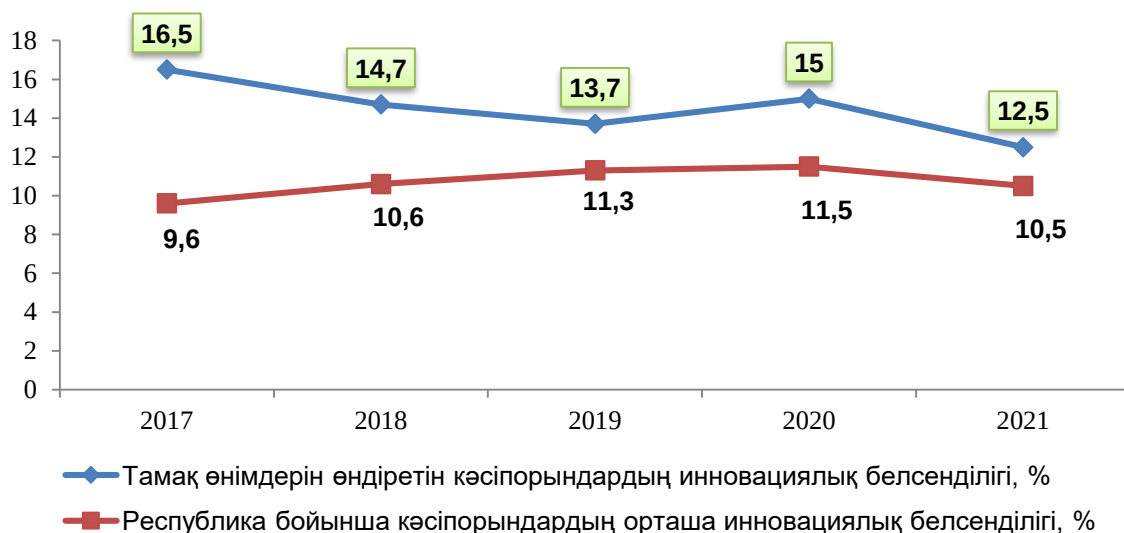
Кесте мәліметтерінен белгілі болып отырғандай, Белоруссия және Армения елдерінде азық-түлік өнімдерін өндіру бәсекелестік артықшылыққа ие сектор ретінде танылып отыр. Ал Қазақстан,

Қырғызстан және Ресей елдерінде азық-түлік өнімдерін өндіру бәсекелестік артықшылыққа ие емес екендігін көрсетіп отыр.

Біздің ойымызша бүгінгі таңда елімізде өндірілген азық-түлік өнімдерінің бәсекелестік артықшылығын қамтамасыз ету үшін отандық тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін арттыру қажет. Өйткені нарықтық экономикада инновациялар бәсекелестіктің тиімді құралы болып табылады, сонымен қатар жаңа қажеттіліктерді құруға, өнімнің өзіндік құнын төмендетуге, инвестициялар ағынына, жаңа өнімдерді өндірушінің имиджін арттыруға, жаңа нарықтарда, соның ішінде сыртқы нарықтарда танымал болуға оң ықпал етеді.

Статистикалық мәліметтер еліміздегі тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі айтарлықтай жоғары емес екендігі белгілі болды (3 сурет). Ал салыстырмалы түрде қарастыратын болсақ, Еуропалық Одаққа мүше

елдерде кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі орташа 48,9%-ды құрайды, ал Польшада – 23%, Ұлыбританияда – 50,3%, Францияда – 53,4%, Италияда – 56,1%, Германияда – 66,9% [16].

Ескерту: [қараңыз 12] негізінде авторлармен құрастырылды
3 сурет – ҚР бойынша тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі, %

3 сурет мәліметтерінен белгілі болып отырғандай отандық тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейі 2017 жылы 16,5% болса, 2021 жылы біршама төмендеп 12,5%-ды құраған. Қазақстан Республикасы бойынша кәсіпорындардың орташа инновациялық белсенділік деңгейі 2017 жылы 9,6% болса, 2021 жылы 10,5%-ды құраған. Еліміздегі тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейі жалпы республика бойынша кәсіпорындардың орташа инновациялық белсенділік деңгейінен шамалы жоғары, бірақ Еуропалық Одаққа мүше елдерімен салыстырғанда 4 есеге жуық төмен екендігі көрініп тұр.

Алдағы уақытта отандық азық-түлік өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділігін арттыру үшін, біріншіден, олардың заманауи техника, құрал-жабдықпен қамтамасыз етілуіне үлкен мән беру қажет. Себебі қазіргі уақытта заманауи техника мен технологияларды қолдану арқылы өндірілген өнім сапасы жоғары және өндіріс қалдықтары аз болады, ал бұл қосылған құны жоғары бәсекеге қабілетті азық-түлік өнімдерін өндіруге тікелей әсер етеді.

Екіншіден, бүгінгі таңда білікті мамандардың жетіспеушілігіне байланысты азық-

түлік өнімдерін өндіретін кәсіпорындарға білікті, тәжірибелі кадрларды шетелдерден тарту арқылы олардың тәжірибелерін жергілікті мамандарға үйрету қажет. Бұл көп қаражат жұмсамай жергілікті мамандардың халықаралық тәжірибелерді меңгеруіне оң ықпал ететін болады.

Үшіншіден, отандық азық-түлік өнімдерін өндіретін кәсіпорындар мен ғылыми-зерттеу орталықтары, жоғары оқу орындары арасында ынтымақтастықты күшейту қажет. Бұл отандық азық-түлік өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды (ҒЗТҚЖ) жүргізуге, зерттеулер нәтижесінде алынған ғылыми жаңалықтарды өндіріс үдерісіне енгізу арқылы инновациялық өнімдерді өндіруге ықпал ететін болады.

Біздің елімізде халыққа ең қажетті азық-түлік өнімдерімен ішкі нарықты толық қамтып, сонымен қатар азық-түлік өнімдері экспортының үлесін барынша арттыруға толық мүмкіндіктер бар. Сондықтан да алдағы уақытта азық-түлік өнімдері өндірісі саласын бәсекелестік артықшылыққа ие салаға айналдыруымыз қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және өндірілген азық-түлік өнімдерінің

бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін мыналар қажет:

- Қазақстан Республикасында азық-түлік импортын қысқарту және олардың өндірісін ұлғайту саясатын жүзеге асыру;
- материалдық-техникалық базаны жаңарту, салаға қажетті жаңа технологиялармен қамтамасыз ету;
- азық-түлік саласындағы шикізаттарды терең өңдеу арқылы бәсекеге қабілетті инновациялық өнімдер өндіру;
- тиімділікті арттыру және кластерді қалыптастыру, бұл кооперация негізінде шағын өндірушілерді орта және ірі өндіріске біріктіру, мамандандыруды ескере отырып, жерді пайдалануды оңтайландыру және оларды ұтымды пайдалану;
- елімізде өндірілген азық-түлік өнімдерінің көлемі, экспортталған және импортталған азық-түлік өнімдерінің көлемі мен ішкі сұранысқа қажетті азық-түлік өнімдерінің көлемін үнемі анықтап отыратын бірыңғай электрондық базаны қалыптастыру;
- бәсекеге қабілетті өнім шығаруға қабілетті отандық азық-түлік өнімдерін өндірушілерді тиімді мемлекеттік қолдау саясатын үздіксіз іске асырып отыру.

Қорытынды.

1. Зерттеулер барысында «азық-түлік қауіпсіздігі» категориясы жан-жақты қарастырылып, ғалымдарымыздың еңбектеріне зерттеулер жасалынды.

2. Еліміздегі ауыл шаруашылығы өнімдерінің, әсіресе дәнді (күрішті қосқанда) және бұршақты дақылдар өндіру көлемі жылдан-жылға артып, әлемдік Азық-түлік қауіпсіздігі индексіне Қазақстан позициясының жақсарып отырғандығы белгілі болды.

3. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығын тұрақты мемлекеттік қолдаудың болғанына қарамастан ауыл шаруашылығы өнімдерінің ЖІӨ-ге қосқан үлесі алдыңғы онжылдықтармен салыстырғанда төмен күйінде қалып отырғандығы айқындалды.

4. RCA индексінің көрсеткіштері бойынша елімізде азық-түлік өнімдерінің экспорттық бәсекелестік артықшылыққа ие емес екендігі, отандық тамақ өнімдерін өндіретін кәсіпорындардың инновациялық белсенділік деңгейінің төмендігі анықталды.

5. Елімізде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және өндірілген азық-түлік өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары ұсынылды.

Әдебиеттер тізімі

[1] Индекс продовольственной безопасности-2022 [Электронный ресурс].-2022.- URL: https://www.economy.kz/ru/Novosti_institut

a/id=5250#:~:text=(дата обращения: 12.02.2023).

[2] Сатыбалдин, А.А. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі: жағдайы және мүмкіндігі / А.А. Сатыбалдин, Г.Қ. Темирова, Т.А. Жүнісбекова // Экономика: стратегия және практика. – 2020. - № 2 (15). - Б. 5-14.

[3] Pazilov G.A. Textile Industry: Issues Of Managing The Growth Of Innovative Activity In Enterprises/ G.A. Pazilov, L.F. Bimendiyeva, N.P. Ivashchenko, A.N. Aitymbetova // Polish Journal Of Management, Studies, 2020.-N 21 (1).-P. 297-315 .

[4] Бримбетова, Н.Ж. Азық-түлік қауіпсіздігі және аймақтардың әлеуметтік дамуы: халықаралық тәжірибе / Н.Ж. Бримбетова, Г.Қ. Темирова, А.А. Султанов // Экономика: стратегия және практика. – 2023. - № 1. – Б.36-54.

[5] Дадалко, В.А. О продовольственной безопасности в контексте национальной и экономической безопасности государства / В.А. Дадалко// Безопасность бизнеса. – 2014. – №1. – С. 22-23.

[6] Алтухов, А.И. Мировой продовольственный кризис: причины возникновения и проблемы преодоления / А.И.Алтухов // АПК: экономика, управление.– 2010.–№2.– С. 3-25.

[7] Дедкова, Е.Г. Актуальные аспекты обеспечения продовольственной безопасности / Е.Г. Дедкова, И.А. Коростелкина, О.П. Жидова // Вестник Казахского государственного университета им. Аль-Фараби. Серия Экономическая.- 2019.-№3 (129). - С. 172-183.

[8] Мизанбекова, С. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету /С. Мизанбекова, Б. Қалыкова, А. Джумабаева // Проблемы агробизнеса.- 2020.-№4. -Б. 31-39.

[9] Яновская, О.А., Сагинова С.А. Продовольственная безопасность Казахстана в условиях интеграции: проблемы и перспективы / О.А. Яновская, С.А. Сагинова.– Караганда: ТОО «Tengri ltd», 2020. - 210 с.

[10] Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңы [Электрондық ресурс].- 2012.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000527> (қаралған күні: 12.02.2023).

[11] Добросоцкий, В.И. Обеспечение продовольственной безопасности в странах Евразийского экономического союза: мировой и региональные аспекты: монография / В.И. Добросоцкий. – М.: Одинцовский филиал МГИМО, 2019. – 128 с.

[12] Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі Ұлттық статистика бюросы статистикалық жинақтары. [Электрондық ресурс].- 2023.- URL: <https://www.stat.gov.kz>. (қаралған күні: 06.02.2023).

[13] About the Global Food Security Index [Electronic resource] . - 2022 - URL: <https://www.>

impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/about (date of access: 14.02.2023).

[14] Global Food Security Index 2022 [Electronic resource].- 2022.- URL: <https://www.impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index> (date of access: 15.02.2023).

[15] RCA By Country Product to World [Electronic resource].-2021 URL: <https://www.wits.worldbank.org> (date of access: 09.02.2023).

[16] Каменских, М.А. Инновационная активность стран Евросоюза /М.А. Каменских// Российский внешнеэкономический вестник. – 2016. - № 11. – С. 122-133.

References

[1] Indeks prodovol'stvennoj bezopasnosti-2022 [Food Security Index-2022] Available at: [https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5250#:~:text=\(date of access : 12.02.2023\)](https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5250#:~:text=(date of access : 12.02.2023)) [In Russian].

[2] Satybaldin, A.A., Temirova, G.K., Zhunisbekova, T.A. (2020). Qazaqstannyñ azyq-tülük qauıpsızdıǵı: jaǵdaiy jáne mümkindıǵı [Food security of Kazakhstan: conditions and opportunities]. *Ekonomika: strategiya jáne praktika - Economy: Strategy and practice*, 2 (15), 5-14 [in Kazakh].

[3] Balassa, B. (1965) Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 33, 99–123.

[4] Conway, G., Barber E. (1990). After the Green Revolution. *Sustainable Agriculture for Development*, London, 60.

[5] Dadalko, V.A. (2014) O prodovol'stvennoj bezopasnosti v kontekste nacional'noj i jekonomicheskoy bezopasnosti gosudarstva [On food security in the context of national and economic security of the State]. *Business Security*, 1, 22-23. [In Russian]

[6] Altuhov, A.I. (2010). Mirovoj prodovol'stvennyj krizis: prichiny vozniknoveniya i problemy preodoleniya [The global food crisis: causes and problems of overcoming]. *APK: ekonomika, upravlenie - Agro-industrial complex: economics, management*, 2, 3-25. [In Russian]

[7] Dedkova, E.G., Korostelkina, I.A., Zhidova, O.P. (2019). Aktual'nye aspekty obespecheniya prodovol'stvennoj bezopasnosti [Current aspects of food security] *Vestnik Kazahskogo gosudarstvennogo universiteta im. Al'-Farabi - Journal of Economic Research &*

Business Administration, 3 (129), 172-183 [In Russian].

[8] Mizanbekova, S., Kalykova, B., Dzhumabaeva, A. (2020). Qazaqstannyñ azyq-tülük qauıpsızdıǵın qamtamasyz etu [Ensuring food security of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 31-39 [In Kazakh]

[9] Janovskaja, O.A., Saginova, S.A. (2020). Prodovol'stvennaja bezopasnost' Kazahstana v uslovijah integracii: problemy i perspektivy [Food security of Kazakhstan in the context of integration: problems and prospects]. Karaganda: TOO «Tengri Ltd» - Karaganda: LLP «Tengri Ltd», 210 [In Russian].

[10] Qazaqstan Respublikasynyñ ultiq qauıpsızdıǵı turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2012 jylǵy 6 qańtardaǵy No. 527-IV Zańy [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2012 No. 527-IV on national security of the Republic of Kazakhstan] (2012). Available at: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z12000005> 27 (date of access: 12.02.2023) [in Kazakh].

[11] Bajdalinova, A.S. (2017) «Prioritety sovremennogo social'no- jekonomicheskogo razvitiya Kazahstana: teorija i praktika» [The essence of threats to economic security. Mater. international scientific and practical conference "Priorities of modern socio-economic development of Kazakhstan: theory and practice"]. Astana KazUEFIT, 100-104 [in Russian].

[12] Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jáne reformalar jónindegi agenttiǵı Ulttyq statistika bürosy statistikalyq jinaqtary [Statistical collections of the National Bureau of Statistics, Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.stat.gov.kz>. (date of access : 06.02.2023) [in Kazakh].

[13] About the Global Food Security Index. Available at: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/about> (date of access 14.02.2023).

[14] Global Food Security Index 2022 (2022). Available at: URL: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index>. (date of access 15.02.2023).

[15] RCA By Country Product to World (2021). Available at: <https://wits.worldbank.org>. (date of access 09.02.2023).

[16] Kamenskih, M.A. (2016). Innovacionnaja aktivnost' stran Evrosojuza [Innovative activity of the EU countries] *Rossijskij vneshne-ekonomicheskij vestnik - Russian Foreign Economic Bulletin*, 11, 122-133 [In Russian].

Авторлар туралы ақпарат:

Ыдырыс Серікбай Садуақасұлы; экономика ғылымдарының докторы, профессор; «Мемлекеттік басқару және халықаралық қатынастар» кафедрасының профессоры; Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті; 161200, Б.Саттарханов даңғ., 29, Түркістан қ., Қазақстан; e-mail: serikbay.ydyrys@ayu.edu.kz; <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

Дүйсенбекұлы Абылай-хан – **негізгі автор**; Ph.D докторанты; «Мемлекеттік басқару және халықаралық қатынастар» кафедрасының; Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті; 161200 Б.Саттарханов даңғ., 29, Түркістан қ., Қазақстан; e-mail: abilai-han@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2579-42-41>

Пазилов Галимжан Абдирасулович; Ph.D, аға оқытушы; «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы; Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті; 160012 Тауке хан даңғ., 5, Шымкент қ., Қазақстан; e-mail: pgalimjan@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

Information about authors:

Ydyrys Serikbay Saduakasuly; Doctor of Economic Sciences, Professor; Professor of the Department of Public Administration and International Relations; Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University; 161200 B.Sattarkhanov Ave., 29, Turkestan, Kazakhstan; e-mail: serikbay.ydyrys@ayu.edu.kz; <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

Duisenbekuly Abylay-khan – **The main author**; Ph.D student of the Department of Public Administration and International Relations; Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University; 161200 B.Sattarkhanov Ave., 29, Turkestan, Kazakhstan; e-mail: abilai-han@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2579-42-41>

Pazilov Galimzhan Abdirassulovich; Ph.D; Senior lecturer of the Department of Finance; Mukhtar Auezov South Kazakhstan University; 160012 Tauke Khan Ave., 5, Shymkent, Kazakhstan; e-mail: pgalimjan@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

Информация об авторах:

Ыдырыс Серикбай Садуакасулы; доктор экономических наук, профессор; профессор кафедры «Государственное управление и международные отношения»; Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави; 161200 пр.Б.Саттарханова, 29, г.Туркестан, Казахстан; e-mail: serikbay.ydyrys@ayu.edu.kz; <https://orcid.org/0000-0003-0593-1990>

Дуйсенбекулы Абылай-хан – **основной автор**; докторант Ph.D; кафедра «Государственное управление и международные отношения»; Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави; 161200 пр.Б.Саттарханова, 29, г.Туркестан, Казахстан; e-mail: abilai-han@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2579-42-41>

Пазилов Галимжан Абдирасулович; Ph.D; старший преподаватель кафедры «Финансы»; Южно-Казахстанский университет им. Мухтара Ауэзова; 160012 пр.Тайке хана, 5, г.Шымкен, Казахстан; e-mail: pgalimjan@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8880-9562>

**ЦИФРОВАЯ ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОСИСТЕМА АГРОПРОМЫШЛЕННОГО
КОМПЛЕКСА КАЗАХСТАНА: ОБЗОР ПРЕДМЕТНОЙ ОБЛАСТИ**

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ЦИФРЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ЭКОЖҮЙЕСІ: ПӘНДІК САЛАҒА ШОЛУ**

**DIGITAL INNOVATION ECOSYSTEM OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX OF
KAZAKHSTAN: OVERVIEW OF THE SUBJECT AREA**

Д.А. КАЛДИЯРОВ¹

д.э.н., профессор

Ж. К. КАЛЫМБЕКОВА^{2*}

магистр менеджмента

К. Б. ЖУМАНАЗАРОВ³

к.э.н., ассоциированный профессор

¹Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдыкорган, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Казахский университет технологии и бизнеса, Астана, Казахстан

*электронная почта автора: kalymbekova1@gmail.com

Д.А. КАЛДИЯРОВ¹

э.ф.д., профессор

Ж.К. КАЛЫМБЕКОВА^{2*}

менеджмент магистрі

Қ. Б. ЖҰМАНАЗАРОВ³

э.ф.к., қауымдастырылған профессор

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қазақ технология және бизнес университеті, Астана, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: kalymbekova1@gmail.com

D.A. KALDIYAROV¹

Dr.E.Sc., Professor

Z.K. KALYMBEKOVA^{2*}

Master of Management

K.B. ZHUMANAZAROV³

C. E. Sc., Associate Professor

¹I. Zhansugurova Zhetysu University, Tal dykorgan, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh University of Technology and Business, Astana, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: kalymbekova1@gmail.com

Аннотация. Цель – анализ понятийного аппарата инновационной экосистемы агропромышленного комплекса и разработка рекомендаций по корректировке некоторых терминов. Выявлены проблемные вопросы правового регулирования цифровых технологий в агропромышленном производстве и определены факторы, стимулирующие или негативно влияющие на данный процесс. Методы – диалектический, абстрактно-логический, сравнительный. Результаты – представлены обзор реализации государственной политики цифровизации, анализ действующего законодательства на предмет создания эффективного механизма цифровых платформ в аграрном секторе. Показаны особенности цифровой трансформации АПК республики, предпосылки внедрения нововведений. Установлено, что цифровая модернизация отрасли прошла стадии механизации, автоматизации, компьютеризации, формирование цифрового пространства, дана характеристика этих этапов, обозначены основные направления нового поколения информационно-коммуникационных технологий в стране. Проанализированы нормативно-правовые акты. Выводы – казахстанская мо-

дель развития экономики в целях достижения необходимого уровня конкурентоспособности должна не только ориентироваться на мировые высокотехнологические разработки, но и иметь собственный эффективный механизм внедрения их в практику аграрного бизнеса. Основными участниками цифровой экосистемы являются сельхозтоваропроизводители, перерабатывающие предприятия, сельские жители, индивидуальные предприниматели. Создание ее повысит потенциал агропромышленного комплекса, увеличит доходы сельского населения, обеспечит прямые поставки произведенной продукции на рынки сбыта. Авторы констатируют необходимость внесения изменений и дополнений в законодательство Республики Казахстан по закреплению понятий и корректировке определений «цифровизация агропромышленного комплекса» и «инновационная экосистема АПК», «цифровая бизнес-экосистема», «цифровая экономика».

Аңдатпа. *Мақсаты* – агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық экожүйесінің тұжырымдамалық аппаратын талдау және кейбір терминдерді түзету бойынша ұсыныстар әзірлеу. Агроөнеркәсіптік өндірістегі цифрлық технологияларды құқықтық реттеудің проблемалық мәселелері анықталды және осы процесті ынталандыратын немесе теріс әсер ететін факторлар анықталды. *Әдістері* – диалектикалық, дерексіз-логикалық, салыстырмалы. *Нәтижелері* – цифрландырудың мемлекеттік саясатын іске асыруға шолу, аграрлық секторда цифрлық платформалардың тиімді тетігін құру тұрғысынан қолданыстағы заңнаманы талдау ұсынылған. Республиканың АӨК цифрлық трансформациясының ерекшеліктері, инновацияларды енгізудің алғышарттары көрсетілген. Саланы цифрлық жаңғырту механикаландыру, автоматтандыру, компьютерлендіру, цифрлық кеңістікті қалыптастыру кезеңдерінен өткені, осы кезеңдерге сипаттама берілгені, елдегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жаңа буынының негізгі бағыттары белгіленгені анықталған. Нормативтік-құқықтық актілер талданған. *Қорытындылар* – бәсекеге қабілеттіліктің қажетті деңгейіне қол жеткізу мақсатында экономиканы дамытудың қазақстандық моделі әлемдік жоғары технологиялық әзірлемелерге бағдарланып қана қоймай, оларды аграрлық бизнес практикасына енгізудің өзіндік тиімді тетігіне ие болуға тиіс. Цифрлық экожүйенің негізгі қатысушылары ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, өңдеуші кәсіпорындар, ауыл тұрғындары, жеке кәсіпкерлер болып табылады. Оны құру агроөнеркәсіптік кешеннің әлеуетін арттырады, ауыл халқының табысын арттырады, өндірілген өнімді өткізу нарықтарына тікелей жеткізуді қамтамасыз етеді. Авторлар «агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыру» және «АӨК инновациялық экожүйесі», «Цифрлық бизнес-экожүйе», «цифрлық экономика» ұғымдарын бекіту және анықтамаларын түзету бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттігін айтады.

Abstract. *The goal* is to analyze the conceptual apparatus of the innovative ecosystem of the agro-industrial complex and develop recommendations for adjusting some terms. Problematic issues of legal regulation of digital technologies in agricultural production are identified and factors that stimulate or negatively affect this process are identified. *Methods* – dialectical, abstract-logical, comparative. *Results* – an overview of the implementation of the state digitalization policy is presented, an analysis of the current legislation with a view to creating an effective mechanism for digital platforms in agricultural sector. The features of the digital transformation of the republic's agro-industrial complex and prerequisites for the introduction of innovations are shown. It has been established that the digital modernization of the industry has gone through the stages of mechanization, automation, computerization, and the formation of a digital space; characteristics of these stages are given, and the main directions of the new generation of information and communication technologies in the country are outlined. Regulatory legal acts are analyzed. *Conclusions* – in order to achieve the required level of competitiveness, the Kazakhstan model of economic development must not only focus on global high-tech developments, but also have its own effective mechanism for introducing them into the practice of agricultural business. The main participants in the digital ecosystem are agricultural producers, processing enterprises, rural residents, and individual entrepreneurs. Its creation will increase the potential of the agro-industrial complex, increase the income of the rural population, and ensure direct supplies of manufactured products to markets. The authors state the need to make changes and additions to the legislation of the Republic of Kazakhstan to consolidate the concepts and adjust the definitions of “digitalization of the agro-industrial complex” and “innovative ecosystem of the agro-industrial complex”, “digital business ecosystem”, “digital economy”.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, инновационные технологии, наукоемкие высокотехнологические производства, цифровая экономика, конкурентоспособность, доходы сельского населения, рынки сбыта продукции.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, инновациялық технологиялар, ғылымды қажетсінетін жоғары технологиялық өндірістер, цифрлық экономика, бәсекеге қабілеттілік, ауыл халқының табыстары, өнімді өткізу нарықтары.

Key words: agro-industrial complex, innovative technologies, knowledge-intensive high-tech industries, digital economy, competitiveness, rural incomes, product markets.

Введение. Казахстан находится на актуальном этапе своего развития, а именно цифровизации всех отраслей экономики и управления, что следует из программных документов государства. Вопросы цифровизации АПК рассмотрены в Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030гг., т.е. на уровне подзаконного нормативного правового акта. В Законе РК «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005г. № 66 такие нормы отсутствуют, что является серьезным пробелом в условиях правового государства. В других нормативных правовых актах цифровизация также не нашла отражения. Более того, отсутствуют законодательные определения терминов «цифровизация», «цифровизация агропромышленного комплекса» и «инновационная экосистема», что может привести к неправильному их толкованию на практике и к неточной постановке целей и задач при развитии АПК страны.

В экономической теории также уделено очень мало внимания понятийному аппарату инновационной экосистемы АПК. В основном на уровне научных статей рассматриваются общие вопросы цифровизации аграрного производства [1, 2], несмотря на приоритетность и перспективность для развития аграрного производства [3]. Практически отсутствуют фундаментальные исследования казахстанских ученых по данному вопросу. Поэтому предлагаемое исследование является актуальным в связи с недостаточной разработанностью в экономической теории и обусловлено современной экономической политикой государства.

Материал и методы исследования. Исследование носит теоретический характер, так как основная цель – изучение терминологии инновационной экосистемы АПК, выявление не нашедших отражение в экономической теории и законодательстве понятий, которые в настоящее время активно используются и требуют объяснения, разработки авторских определений этих понятий. Для этого был проведен глубокий анализ законодательных документов РК, а также диссертаций, авторефератов, науч-

ных статей ученых Казахстана и зарубежных стран, материалов, собранных из источников СМИ, в которых рассматриваются общие вопросы развития цифровой экономики в Республике Казахстан, а также отдельные аспекты: цифровизация АПК, земледелия, научное обеспечение АПК с применением цифровизации.

С целью общего представления картины использованы методы: диалектический, абстрактно-логический, сравнительный для сопоставления, сравнения и вычленения основных элементов понятий «цифровизация», «цифровизация агропромышленного комплекса», «инновация» и «инновационная экосистема агропромышленного комплекса», а также при изучении научной литературы, метод интервьюирования известных ученых-юристов на предмет содержательности понятийно-категориального аппарата нормативно-правовых актов регулирующих инновационные процессы в сельском хозяйстве.

Результаты и их обсуждение. Понятие «инновационная экосистема» предполагает 2 ключевых термина: «инновация» и «экосистема», каждый из которых является достаточно сложным в понимании, так как имеет различные толкования. Научные подходы к понятию «инновация» отличаются многоаспектностью: новые товары (создание); новые рынки (освоение); новые технологии (использование); новые источники сырья (открытие); новые производства (организация) [4].

В настоящее время в отношении инноваций чаще всего речь идет о создании и внедрении продуктов и производственных процессов, которые являются новыми для этих организационных структур. Соответственно в теории экономики выделяют так называемый материальный (некоторые авторы называют его продуктовым) подход [5, с.201] и процессуальный (или процессный) подходы [6, с.255]. При первом подходе инновация представляет собой новый продукт, технологию, услугу или работу, при втором – сам процесс внедрения новшеств.

Есть позиция, способная объединить эти два подхода: инновация – это «конечный результат деятельности (процесса) по

внедрению новшества (идеи, продукта, технологии) в целях изменения качественных характеристик объекта управления для получения научно-технического, коммерческого или иного вида эффекта» [6]. Здесь указаны и инновационный процесс, и инновация как конечный продукт, но при тщательном рассмотрении данное определение выражает материальный подход, поскольку оно корреспондируется с определением, закрепленным в казахстанском законодательстве. Однако считаем, что цель, указанная в определении, не ограничивается изменением только качественных характеристик, но и количественных.

Аналогичным образом сформулировано мнение и отечественных авторов: «инновация – это результат сложного процесса, состоящего из создания, разработки, коммерческого использования и распространения инноваций, отвечающих определенным социальным потребностям» [7]. Данное определение касается инновационного процесса и предметного подхода, так как авторы все же указывают инновацию в виде конечного результата. Вместе с тем данное определение не лишено недостатков, так как здесь наблюдается тавтология – «инновация» объясняется через инновацию.

В законодательстве Казахстана сформулировано определение понятия «инновация». В ст. 241-1 «Понятие и содержание инновационной деятельности» Предпринимательского кодекса Республики Казахстан от 29 октября 2015г. № 375-V ЗРК указано, что «инновацией является новый или усовершенствованный результат инновационной деятельности в виде продукта (товара, работы или услуги), ставшего доступным потенциальным пользователям, или процесса, введенного в эксплуатацию, обеспечивающего конкурентоспособность и сравнительное преимущество в отличие от предыдущих продуктов или процессов». Очевидно, что данное понятие неоднозначно: это продукт либо процесс.

По нашему мнению, определение инновации, закрепленное в Предпринимательском кодексе, требует небольшой корректировки, так как оно не учитывает все случаи инноваций: указаны продукты и процессы. Исходя из вышеуказанного понятия инноваций, которое дал Й. Шумпетер, можно сделать вывод о существовании множества разновидностей инноваций. В частности, в перечень инноваций по закону не входит какой-либо новый способ

или метод, либо новые производства (организация).

Считаем, что в определение инновации следует включить и недостающие разновидности инноваций. Данная позиция подтверждается принятием нового определения инноваций в Законе РК «О промышленной политике» 2021г.: «инновация – введенный в употребление конечный результат инновационной деятельности, получивший реализацию в виде какого-либо нового или значительно улучшенного продукта (товара, работы или услуги), технологии или процесса, нового метода маркетинга или нового организационного метода в деловой практике, организации рабочих мест или внешних связей, обеспечивающий получение конкурентного преимущества».

Определившись с понятием «инновация», перейдем к понятию «инновационная система». Под «системой» понимается множество взаимосвязанных элементов, обособленное от среды и взаимодействующее с ней как целое» [8, с.38]. Следовательно, инновационная система – это комплекс элементов, которые обеспечивают процесс внедрения инноваций.

Инновационная система формируется из элементов и отношений, которые взаимодействуют в производстве, распространении и использовании новых и экономически полезных знаний, т.е. национальная система предусматривает элементы и отношения, расположенные в рамках границы национального государства [9]. Судя по определению, элементами данной системы выступают субъекты инновационной деятельности, так как в нее также включаются и отношения. В отношении же обычно вступают субъекты.

Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Всемирный банк, предполагающие масштабные направления инновационного развития, описывают национальную инновационную систему как «совокупность институтов, связанных с частным и государственным секторами, которые в отдельности и в сотрудничестве друг с другом определяют развитие и распространение новых технологий в определенных государствах» [10]. В данном определении, несмотря на то, что в понятие «институт» вкладывается более глубокий смысл, можно сделать вывод, что имеются в виду субъекты инновационной деятельности. В экономической литературе также в основном инновационная система представлена как совокупность субъектов, продвигающих инновации [11, 12, с.18].

На основании проведенного краткого исследовательского обзора понятий инновация и инновационная система можно перейти к пониманию сущности «инновационной экосистемы» и дать в дальнейшем его авторское определение. В экологии термин «экосистема» используется «лишь для обозначения систем с произвольным набором компонентов, обеспечивающих круговорот веществ на любом уровне организации живых организмов» [13] и представляет собой сложную открытую саморегулирующуюся, самоорганизующуюся и саморазвивающуюся систему [14]. По мнению некоторых авторов, экосистема обозначает «относительно устойчивую систему динамического равновесия, состоящую из сообщества живых организмов, среды их обитания, системы связей, осуществляющей обмен веществом и энергией между ними» [15].

В настоящее время термин «инновационная экосистема», хотя и находится в научном обороте с 2004г., до сих пор не содержит точной интерпретации: различные исследователи определяют инновационные экосистемы с субъективной точки зрения. Данный термин считается более новейшей версией раннее исходных концепций национальных и региональных систем инновационного развития, охватывающих 1980-е и 1990-е годы. Понятие инновационной системы было расширено за счет индивидуальных особенностей экосистемного подхода. Экосистемный подход предполагает инновационные системы как живые организмы, как живую природу, которая хотя и развивается по собственным законам, но зависит от внешних обстоятельств.

Вводя в теорию экономики понятие «инновационная экосистема», ученые-экономисты подчеркивают саморазвитие данной системы, единение субъектов инновационной деятельности с условиями деятельности, окружающей средой (внешние факторы). Обычно понятие системы является одномерным, т.е. включающим совокупность системных элементов (например, субъектов). Термин экосистема отличается тем, что она объединяет и субъекты, и среду, в которой они обитают. Также признаками являются относительная автономность и способность к самостоятельному развитию.

Используя вышеуказанные факторы, мы можем сформулировать определение инновационной экосистемы как совокупность субъектов, условий и инфраструкту-

ры инновационной деятельности, взаимосвязей между ними. Данная система обеспечивает реализацию следующих надлежащих значительных процессов, как: создание новых идей и знаний, разработка, распространение и тестирование идей на предмет их пригодности и практичности; преобразование знаний и технологий, трансформация идей, знаний в востребованные продукты на коммерческом, экономическом, социальном и других уровнях. Применительно к АПК можно сформулировать следующее определение: инновационная экосистема агропромышленного комплекса – это совокупность субъектов, условий и инфраструктуры инновационной деятельности в сфере сельского хозяйства, взаимосвязей между ними.

В зависимости от уровня развития научно-технического прогресса инновационная экосистема проходит несколько стадий: механизация, автоматизация, компьютеризация, цифровизация:

- механизация - в этот период вряд ли можно назвать внедрение новшеств инновационной экосистемой, поскольку использование в сельском хозяйстве вместо человеческих ресурсов, транспортных средств (тракторов, грузовых машин и т.д.), хотя для того времени и было инновацией, но их использование только начинало складываться в элементы будущей системы;

- автоматизация предполагает применение в сельском хозяйстве более современной механизированной техники, снабженной элементами автоматики или полуавтоматики;

- компьютеризация сельского хозяйства – использование компьютерной техники и технологий в различных сферах: от программного обеспечения менеджмента до отдельных операций обработки почвы, внесения удобрений и т.д.;

- цифровизация – более совершенная стадия по сравнению с предыдущей. Здесь применяются цифровые (digital) технологии, которые отличаются от предыдущих тем, что в работе компьютеров используется двоичный код – 0 или 1 – вместо изменений электрических характеристик.

Понятие «цифровизация», впервые закрепленное в государственной программе «Цифровой Казахстан», обозначает «применение цифровых технологий для создания и/или изменения бизнес-модели и получения новых доходов и возможностей, генерирующих ценность». В разделе 5.1 «Цифровизация отраслей экономики» ука-

заны основные направления цифровизации АПК:

- автоматизация прослеживаемости сельскохозяйственной продукции на всех стадиях цикла от начала производства до реализации;
- внедрение «точного земледелия»;
- автоматизация системы слежения за качественным и количественным состоянием природных ресурсов, вовлеченных в сельскохозяйственный оборот;
- включение автоматизированных информационных систем (АИС) в сами сельхозформирования;
- создание платформы для электронной торговли с выходом казахстанской продукции на экспортные рынки. Сюда же входят такие меры, как развитие электронных платежей, цифровой и финансовой грамотности населения и предпринимателей, инфраструктуры и логистики и т.д., а также предоставление возможности для защиты прав потребителей подавать обращения в уполномоченные органы, возвращать товар за счет торговца и многое другое.

Как видим, цифровизация по своим направлениям развития мало чем отличается от компьютеризации, тем не менее возможности цифровизации более обширны, поэтому для сельского хозяйства наряду с усовершенствованием действующих продуктов и технологий она дает принципиально новые. В настоящее время государственная программа «Цифровой Казахстан» отменена в связи с принятием новых программных документов и осуществлением новых проектов, но в последних отсутствует определение цифровизации. Что же касается термина «цифровизация агропромышленного комплекса», то его определение до сих пор не закреплено в законодательстве, хотя и активно применяется в обороте. Используя отмененный термин «цифровизация», можно сформулировать определение «цифровизация агропромышленного комплекса», как применение цифровых технологий для создания и/или изменения бизнес-модели агропромышленного комплекса в целях получения новых доходов и возможностей, обеспечивающих его конкурентоспособность и сравнительное преимущество в отличие от предыдущих моделей.

Заключение

1. По результатам исследования установлено, что в законодательстве Республики Казахстан, регулирующим цифровизацию АПК РК и в целом инновационные

процессы, имеются пробелы в части определения понятий «цифровизация», «цифровизация агропромышленного комплекса», «инновация» и «инновационная экосистема».

2. Выявлено, что Предпринимательский кодекс РК и Закон РК «О промышленной политике» 2021г. закрепляют различные определения инновации, что может усложнить правоприменительную практику. Для устранения этого недостатка необходимо в пункт 3 ст. 241-1 «Понятие и содержание инновационной деятельности» Предпринимательского кодекса внести соответствующие поправки, так как его норма не охватывает всех разновидностей инноваций.

3. В теории экономики выделяют 3 основных подхода к определению инновации: материальный (продуктовый подход), процессуальный (процессный) подходы и смешанный – объединяющий эти 2 подхода.

4. На основе анализа литературных источников и нормативных правовых актов автором предлагаются скорректированные определения «инновация», «инновационная экосистема», «инновационная экосистема агропромышленного комплекса», «цифровизация агропромышленного комплекса».

5. Сравнение понятий «цифровизация» и «инновационная экосистема агропромышленного комплекса» позволяет сделать вывод о том, что цифровизация служит способом создания и/или преобразования инноваций и соответственно инновационной экосистемы агропромышленного комплекса. Понятия «цифровизация» и «цифровизация агропромышленного комплекса» соотносятся как целое и составная часть, поскольку цифровизация охватывает как всю экономику, так и отдельные ее отрасли.

Список литературы

- [1] Narynbayeva, A.S. Agro-industrial production based on digitalization: foreign experience / A.S. Narynbayeva, O. Ryskeldi, V.P. Shelomentseva //Problems of Agrimarket.-2023. -№ 1. - P.32-40.
- [2] Suieubayeva, S.N. Satellite systems and digital technologies in agriculture: state, problems, professional competencies / S.N. Suieubayeva, A. Gola, A.M. Zakimova //Problems of Agrimarket.- 2023. -№ 2.- P.81-93.
- [3] Султанова, Г.Т. Проблемы и перспективы развития аграрного производства в Республике Казахстан в современных условиях: дисс. докт. философии (PhD) / Г.Т.

Султанова.- Нур-Султан: АО «Финансовая академия», 2020. – С.198.

[4] Самолдин, А.Н. Анализ понятийного аппарата инновационной деятельности /А.Н. Самолдин // Лесной вестник.- 2015.- № 6. - С.184-190.

[5] Пантелеева, И.И. Сущность и классификация инноваций перерабатывающих организаций АПК / И.И. Пантелеева //Проблемы экономики.- 2018.-№1.- С.198-207.

[6] Названова, К.В. Инновации как инструмент современной трансформации экономики: теоретический аспект / К.В. Названова //Экономический анализ: теория и практика. - 2017. - Вып. 2.- №16.- С.251-259.

[7] Жумагулова, А.К. Инновационное развитие экономики Казахстана в условиях глобальной конкуренции / А.К. Жумагулова, Б.К. Бимагамбетова //Наука и реальность. - 2021. - № 1(5).- С.114-117.

[8] Самосудов, М.В. Теория корпоративного взаимодействия и устойчивость корпоративных систем: учеб. пособие для вузов / М.В. Самосудов. – М.: Государственный университет управления, 2016. – 297с.

[9] Цветкова, И. В. Теоретические подходы к определению национальной инновационной системы [Электронный ресурс].- 2015. – URL: <https://www.e-koncept.ru/2015/15060.htm> (дата обращения: 12.08.2023 г.)

[10] Иваницкая, А.Е. Формирование интегрированной инновационной системы евразийского экономического союза: проблемы и перспективы / А.Е. Иваницкая, К.В. Названова // Фундаментальные исследования [Электронный ресурс].- 2016.– URL: <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=41185> (дата обращения: 13.08.2023).

[11] Уралбаев, Н.К. Национальная инновационная система государства: сущность, специфика и базовая модель [Электронный ресурс].- 2019.- URL: <https://www.publishing-vak.ru/file/archive-economy-2019-3/16-uralbaev.pdf>. (дата обращения: 13.08.2023).

[12] Морозов, О.А. Организационно-экономическое проектирование инновационных процессов / О.А. Морозов, Е.М. Фрейдкина.– Высшая школа технологии и энергетики.– СПб., 2016. – 105с.

[13] Дерябин, В.А. Экология: учеб. Пособие / В.А. Дерябин, Е.П. Фарафонтова. – Екатеринбург: Уральский университет, 2016. – 136 с.

[14] Ларионов, В.Г. Инновационные экосистемы в цифровой экономике / В.Г. Ларионов, Е.Н. Шереметьева, Л.А. Горшкова // Вестник Астраханского государственного технического университета. Серия «Экономика». – 2021. -№ 1. – С.49-56.

[15] Хамзина, Ш.Ш., Жумабекова, Б.К. Экология и устойчивое развитие [Электронный ресурс].-2015.-URL: <https://www.mo>

nographies.ru/en/book/section?id=10396 (дата обращения: 14.05.2023).

References

[1] Narynbayeva, A.S., Ryskeldi, O., Shelomentseva, V.P. (2023). [Agro-industrial production based on digitalization: foreign experience]. *Problems of Agrimarket*, 1, 32-40.

[2] Suiubayeva, S.N., Gola, A., Zakimova, A.M. (2023). Satellite systems and digital technologies in agriculture: state, problems, professional competencies. *Problems of Agrimarket*, 2, 81-93.

[3] Sultanova, G.T. (2020). Problemy i perspektivy razvitiya agrarnogo proizvodstva v Respublike Kazakhstan v sovremennykh usloviyakh [Problems and prospects of development of agricultural production in the Republic of Kazakhstan in modern conditions]. Nur-Sultan: JSC «Finansovaya akademija» - Nur-Sultan: JSC "Financial Academy", 198. [in Russian].

[4] Samoldin, A.N. (2015). Analiz ponjatiynogo apparata innovacionnoj dejatel'nosti [Analysis of the conceptual apparatus of innovation activity]. *Lesnoj vestnik - Forest messenger*, 6, 184-190 [in Russian].

[5] Panteleeva, I.I. (2017). Sushhnost' i klassifikacija innovacij pererabatyvajushhih organizacij APK [The essence and classification of innovations of agro-industrial processing organizations]. *Problemy jekonomiki - Problems of the economy*, 1, 198-207 [in Russian].

[6] Nazvanova, K.V. (2017). Innovacii kak instrument sovremennoj transformacii jekonomiki: teoreticheskij aspekt [Innovations as a tool of modern transformation of the economy: theoretical aspect]. *Jekonomicheskij analiz: teorija i praktika - Economic analysis: theory and practice*, 16 (2), 251-259 [in Russian].

[7] Zhumagulova, A.K., Bimagambetova, B.K. (2021). Innovacionnoe razvitie jekonomiki Kazakhstana v usloviyakh global'noj konkurencii [Innovative development of the economy of Kazakhstan in the conditions of global competition]. *Nauka i real'nost' - Science & reality*, 1(5), 114-117 [in Russian].

[8] Samosudov, M.V. (2016) Teorija korporativnogo vzaimodejstvija i ustojchivost' korporativnyh system [Theory of corporate interaction and stability of corporate systems] Gosudarstvennyj universitet upravlenijav - State University of Management, 297 [in Russian].

[9] Cvetkova, I.V. (2015). Teoreticheskie podhody k opredeleniju nacional'noj innovacionnoj sistemy [Theoretical approaches to the definition of the national innovation system]. Available at: <http://e-koncept.ru/2015/15060.htm>. (date of access 12.08.2023) [in Russia].

[10] Ivanickaja A.E., Nazvanova K.V. (2016). Formirovanie integrirovannoj innovacionnoj sistemy evrazijskogo jekonomicheskogo

sojuza: problemy i perspektivy [Formation of the integrated innovation system of the Eurasian Economic Union: problems and prospects]. Available at: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=41185> (date of accessed 13.08.2023) [in Russian].

[11] Uralbaev, N.K. (2019). Nacional'naja innovacionnaja sistema gosudarstva: sushhnost', specifika i bazovaya model' [National innovation system of the state: essence, specifics and basic model]. Available at: <http://www.publishing-vak.ru/file/archive-economy-2019-3/16-uralbaev.pdf>. (date of accessed 13.08.2023) [in Russian].

[12] Morozov O.A., Freidkina, E.M. (2016). Organizational and economic design of innovative processes [Organizational and economic

design of innovative processes]. SHTe SPbGUPTD, 105 [in Russian].

[13] Derjabin, V.A. & Farafontova, E.P. (2016). Jekologija [Ecology]. Ekaterinburg: Ural'skij universitet - Yekaterinburg: Ural University, 136 [in Russian].

[14] Larionov, V.G., Sheremetieva, E.N., Gorshkova, L.A. (2021). Innovacionnye jekosistemy v cifrovoj jekonomike [Innovative ecosystems in the digital economy]. Vestnik AGTU. «Jekonomika» – Bulletin of AGTU. Economics, 1, 49-56 [in Russian].

[15] Hamzina, Sh.Sh., Zhumabekova, B.K. (2015). Jekologija i ustojchivoe razvitie [Ecology and sustainable development]. Available at: <https://monographies.ru/en/book/section?id=10396> (date of access 14.05.2023) [in Russian].

Информация об авторах

Калдияров Данияр Алтаевич; доктор экономических наук, профессор; руководитель аппарата Председателя Правления ректора; Жетысуский университет им. И.Жансугурова; 040009 ул. Тәуелсіздік, 187а, г.Талдықорған, Қазақстан; e-mail: 77da@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0181-2962>

Калымбекова Жанна Калымбековна - **основной автор**; магистр менеджмента; старший преподаватель; Казахский национальный университет им. аль-Фараби; 050040 пр. Аль-Фараби, 71, г. Алматы, Казахстан; e-mail: Kalymbekova1@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0583-4875>

Жуманазаров Касымхан Бекбауович; кандидат экономических наук, ассоциированный профессор; ассоциированный профессор кафедры «Экономика и управление»; Казахский университет технологии и бизнеса; 010000 ул. Кайым Мухаметханова, 37А, г.Астана, Казахстан; e-mail: kaseke63@inbox.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6502-0692>.

Автор туралы ақпарат:

Калдияров Данияр Алтаевич; экономика ғылымдарының докторы, профессор; ректор Басқарма Төрағасы аппаратының басшысы; Жансүгіров атындағы Жетісу университеті; 040009 Тәуелсіздік көш., 187а, Талдықорған қ., Қазақстан; e-mail: 77da@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0181-2962>

Калымбекова Жанна Калымбекқызы - **негізгі автор**; менеджмент магистрі; аға оқытушы; Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050040 Өл-Фараби даңғ., 71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: Kalymbekova1@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0583-4875>

Жұманазаров Қасымхан Бекбауович; экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдас-тырылған профессор; «Экономика және басқару» кафедрасының қауымдастырылған профессоры; Қазақ технология және бизнес университеті; 010000 Кайым Мухаметханов көш., 37А, Астана қ., Қазақстан; e-mail: kaseke63@inbox.ru; <https://www.orcid.org/0000-0001-6502-0692>.

Information about author:

Kaldiyarov Daniyar Altayevich; Doctor of Economic Sciences, Professor; Head of the Office of Chairman of the Board of the Rector; I. Zhansugurov Zhetysu University; 040009 Tauelsizdik str., 187a, Tal dykorgan, Kazakhstan; e-mail: 77da@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0181-2962>

Kalymbekova Zhanna Kalymbekovna - **The main author**; Master of Management; Senior Lecturer; Al-Farabi Kazakh National University; 050040 Al-Farabi Ave., 71, Almaty, Kazakhstan; e-mail: Kalymbekova1@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0583-4875>

Zhumanazarov Kasymkhan Bekbauovich; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Economics and Management; Kazakh University of Technology and Business; 010000 Kayym Mukhametkhanova str., 37A, Astana, Kazakhstan; e-mail: kaseke63@inbox.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6502-0692>.

**УПРАВЛЕНИЕ ПРОДВИЖЕНИЕМ ПРОДУКЦИИ И ЗАПАСОВ ПРЕДПРИЯТИЙ
В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ: СТОИМОСТНОЙ АСПЕКТ**

**ЭКОНОМИКАНЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ӨНІМДЕРІ
МЕН ҚОРЛАРЫН ЖЫЛЖЫТУДЫ БАСҚАРУ: ҚҰНДЫҚ АСПЕКТ**

**MANAGING THE PROMOTION OF PRODUCTS AND STOCKS OF ENTERPRISES
IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF ECONOMY: COST ASPECT**

М.К. БАЙМЫРЗАЕВА^{1*}

К.Э.Н., доцент

Ж.А. УТЕБАЕВА²

К.Э.Н., доцент

В.С. КУХАРЬ³

К.Э.Н.

¹Университет Кунаева, Алматы, Казахстан

²Региональный государственный университет им. А. Байтұрсынова,
Костанай, Казахстан

³Уральский государственный аграрный университет, Екатеринбург, Россия

*электронная почта автора: madikob@mail.ru

М.К. БАЙМЫРЗАЕВА^{1*}

Э.Ф.К., доцент

Ж.А. УТЕБАЕВА²

Э.Ф.К., доцент

В.С. КУХАРЬ³

Э.Ф.К.

¹Қонаев Университеті, Алматы, Қазақстан

²А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университеті, Қостанай, Қазақстан

³Орал мемлекеттік аграрлық университеті, Екатеринбург, Ресей

*автордың электрондық поштасы: madikob@mail.ru

М.К. BAIMYRZAYEVA^{1*}

C.E.Sc., Associate Professor

ZH.A. UTEBAYEVA²

C.E.Sc., Associate Professor

V.S. KUKHAR³

C.E.Sc.

¹Kunaev University, Almaty, Kazakhstan

²A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan

³Ural State Agrarian University, Yekaterinburg, Russia

*corresponding author e-mail: madikob@mail.ru

Аннотация. Цель – рассмотрение проблем современного управления предприятием, в том числе в аграрном секторе. Методы – нормативный, классификационный и процессный подходы. Результаты – даны трактовка понятия «готовая продукция» и его определение в законе о бухгалтерском учете, стандартах МСФО, налоговой отчетности, экономической теории, различных нормативах и классификаторах. Сделан акцент на систематизацию и управление данным процессом в движении готовой продукции. Раскрыты вопросы перемещения произведенных товаров в форме запасов на территории объекта, их классификация и задачи по формированию в производственном процессе применительно к агропромышленному комплексу. Также уделено внимание такому этапу, как инвентаризация. Показана специфика бухгалтерского учета в отрасли растениеводства и поддержание оптимального размера резервов, а также обеспечение финансирования, в частности в сельскохозяйственных предприятиях с позиции законодательных и нормативных документов. Представлена цепочка поставок в зависимости от спроса и предложения. Отмечаются ключевые моменты, обуславливающие необходимость перехода к цифровым технологиям, интеллекту-

альным системам в агропромышленном производстве. Авторы констатируют, что для эффективной финансово-хозяйственной деятельности экономического субъекта требуется интеграция директ-костинга на изготовленные и реализованные продукты, изделия, контроля, планирования и анализа. **Выводы** – в ходе исследования установлено, что главное направление в широком спектре проблем – минимизация различного вида издержек, связанных с приобретением и хранением зарезервированных ресурсов продукции, использовать новые методы прогнозирования, повысить уровень квалификации персонала, а также его заинтересованность. Следует ввести мониторинг фонда производственного накопления, регулярные аудит, оценку стоимости его содержания, налаживание партнерских отношений. Запасы – значительная компонента оборотного капитала, что обусловлено его ролью в обеспечении непрерывности производственно-сбытовой деятельности хозяйствующей структуры и существенным влиянием его объемов на результативность использования капитала.

Аңдатпа. *Мақсаты* – кәсіпорынды, оның ішінде аграрлық сектордағы қазіргі заманғы басқару мәселелерін қарастыру. *Әдістері* – нормативтік, жіктеу және процестік тәсілдер. *Нәтижелері* – «дайын өнім» ұғымын түсіндіру және оны бухгалтерлік есеп, ХҚЕС стандарттары, салық есептілігі, экономикалық теория, әртүрлі нормативтер мен жіктеуіштер туралы заңда анықтау. Дайын өнімнің қозғалысында осы процесті жүйелеуге және басқаруға баса назар аударылады. Объект аумағында қорлар түрінде өндірілген тауарларды өткізу мәселелері, олардың жіктелуі және агроөнеркәсіптік кешенге қатысты өндірістік процесте қалыптастыру жөніндегі міндеттер ашылды. Түгендеу сияқты кезеңге де назар аударылады. Өсімдік шаруашылығы саласындағы бухгалтерлік есептің ерекшелігі және резервтердің оңтайлы мөлшерін сақтау, сондай-ақ заңнамалық және нормативтік құжаттар тұрғысынан, атап айтқанда, ауылшаруашылық кәсіпорындарында қаржыландыруды қамтамасыз ету көрсетілген. Сұраныс пен ұсынысқа байланысты жеткізу тізбегі ұсынылған. Агроөнеркәсіптік өндірісте цифрлық технологияларға, зияткерлік жүйелерге көшу қажеттілігін негіздейтін түйінді сәттер атап өтіледі. Авторлар экономикалық субъектінің тиімді Қаржы-шаруашылық қызметі үшін өндірілген және сатылған өнімдерге, бұйымдарға, бақылауға, жоспарлауға және талдауға тікелей директ-костингтің интеграциясы қажет екенін айтады. *Қорытындылар* – зерттеу барысында проблемалардың кең ауқымындағы басты бағыт – өнімнің резервтелген ресурстарын сатып алуға және сақтауға байланысты шығындардың әртүрлі түрлерін азайту, болжаудың жаңа әдістерін қолдану, персоналдың біліктілік деңгейін, сондай-ақ оның қызығушылығын арттыру екендігі анықталды. Өндірістік жинақтау қорының мониторингін, тұрақты аудитті, оны ұстау құнын бағалауды, серіктестік қатынастарды жолға қоюды енгізу қажет. Қорлар айналым капиталының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, бұл оның экономикалық құрылымның өндірістік және сату қызметінің үздіксіздігін қамтамасыз етудегі рөліне және оның көлемінің капиталды пайдалану тиімділігіне айтарлықтай әсеріне байланысты болады.

Abstract. *The goal* is to consider the problems of modern enterprise management, including in agricultural sector. *Methods* – normative, classification and process approaches. *Results* – an interpretation of the concept of “finished products” and its definition in the law on accounting, IFRS standards, tax reporting, economic theory, various standards and classifiers are given. Emphasis is placed on systematization and management of this process in the movement of finished products. The issues of movement of manufactured goods in the form of stocks on the territory of the facility, their classification and tasks of formation in production process in relation to agro-industrial complex are revealed. Attention is also paid to such a stage as inventory. The specifics of accounting in crop production industry and maintaining the optimal size of reserves, as well as providing financing, in particular in agricultural enterprises from the perspective of legislative and regulatory documents, are shown. The supply chain is presented depending on supply and demand. Key points are noted that determine the need for a transition to digital technologies and intelligent systems in agricultural production. The authors state that for effective financial and economic activity of an economic entity, the integration of direct costing for manufactured and sold products, items, control, planning and analysis is required. *Conclusions* – in the process of study it is determined that the main direction in a wide range of problems is to minimize various types of costs associated with the acquisition and storage of reserved product resources, use new forecasting methods, increase the level of personnel qualifications, as well as their interest. It is necessary to introduce monitoring of the productive accumulation fund, regular audits, assessment of the cost of its maintenance, and the establishment of partnerships. Inventories are a significant component of working capital, which is due to its role in ensuring the continuity of production and marketing activities of an economic structure and the significant impact of its volume on the effectiveness of the use of capital.

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы кәсіпорындары, өнім өндіру, қорларды басқару, сұраныс, тауарларды сату, қаржылық есептілік, цифрлық экономика, мониторинг.

Key words: agricultural enterprises, production, inventory management, demand, sales of goods, financial reporting, digital economy, monitoring.

Готовая продукция - конечный результат производственного процесса. Предприятие организует изготовление и выпуск

Результаты и их обсуждение. Существуют различные типы запасов, в зависимости от типа спроса, который каждое предприятие имеет для эффективного продвижения вперед. Некоторые из них классифицируются в соответствии с их формой – это запасы сырья, незавершенной продукции и готовой продукции. Важность инвентаризации сырья, продукции в процессе и готовой продукции становится на первое место в аналитическом учете. Цепочка поставок - это серия процессов, ориентированных на удовлетворение потребностей определенного спроса. В этом задействованы поставщики, производственная линия, склады готовой продукции и каналы распределения (рисунок 1).

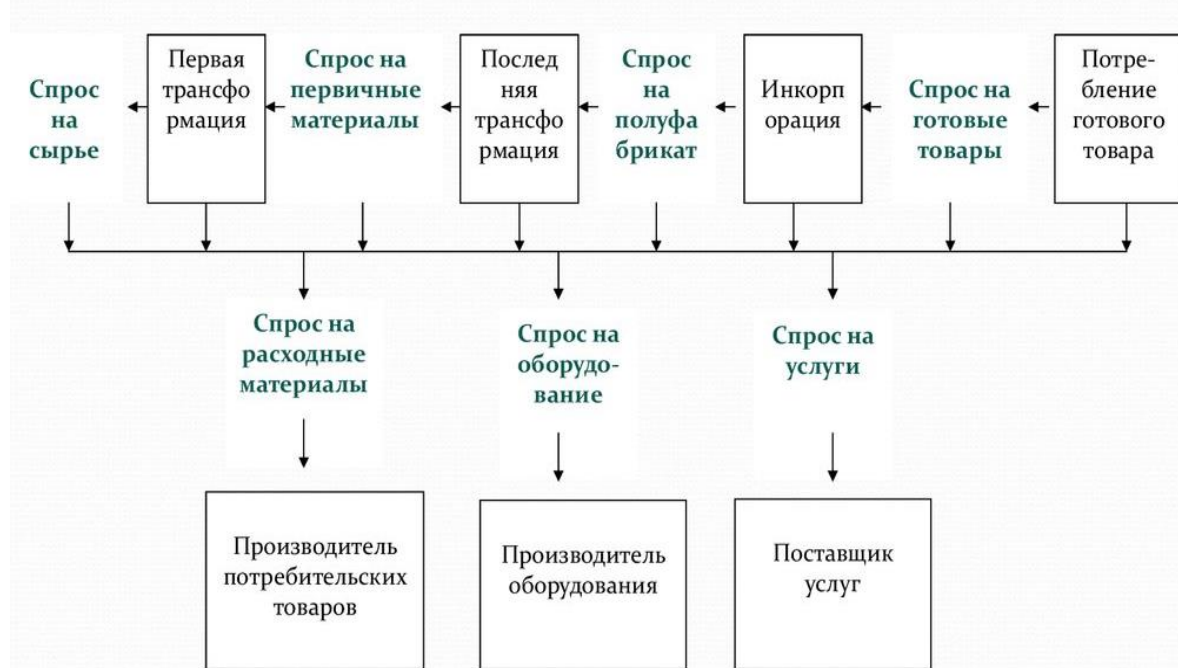

Рисунок 1 – Цепочка поставок в зависимости от спроса на продукцию

Стадия реализации или цепочка поставок - это система внутри организаций, людей, видов деятельности, информации и ресурсов, участвующих в поставке продукта, или услуги потребителю. В экономике предприятия деятельность цепочки поставок предусматривает превращение природных ресурсов, сырья и компонентов в готовую продукцию и доставку ее конечному потребителю.

Основные цели бухгалтерского учета готовой продукции [3]:

- контроль за качеством выпускаемой продукции, выполнением плана по ассортименту;
- учет наличия и движения его в единицах формирования предприятия и по складам;
- определение доходности готовой продукции (по ее видам);
- контроль за выполнением плана по отгрузке продукции и своевременными расчетами.

Задачи бухгалтерского учета готовой продукции относятся следующее [см. 3]:

- постоянный контроль за производством готовой продукции, состоянием ее запасов, хранением на складе, объемом выпущенной продукции;
- своевременное и правильное документальное оформление выпущенной, отгруженной продукции, четкая организация расчетов с пользователями;

- контроль за выполнением контрактных планов по объему и ассортименту продукции для оценки работы менеджмента;

- своевременное и точное исчисление сумм реализованной продукции, сумм фактических затрат на ее производство и реализацию, сумм прибыли.

Успешное выполнение указанных задач зависит от четкой организации работы, организации сбыта и складского хозяйства, своевременного документального оформления хозяйственных операций.

Фактическая себестоимость готовой продукции определяется только по окончании отчетного периода (месяца). В текущем отчетном периоде продукция находится в постоянном движении (выпуск, отпуск, отгрузка, реализация), поэтому продукция условно оценивается по расчетной цене для текущего отчета. С этой целью для учетной цены может быть использована фактическая себестоимость готовой продукции за предыдущий месяц, фиксированная цена. На конец отчетного периода процент и сумма отклонения выводятся расчетным путем и доводят его расчетную цену до фактической самостоятельной даты. Процент и сумма отклонений исчисляются из остатка продукции, поступившей в течение месяца и на начало месяца. Отклонение указывает на экономию или перерасход предприятия, которые также учитываются на счете готовой выручки: экономия - красной надписью, а перерасход - обычной прописью.

Согласно п. 50) и п. 1) ст. 1 Налогового кодекса РК: реализация готовой продукции - отгрузка и (или) передача товаров либо иного имущества, выполнение работ, оказание услуг с целью продажи, обмена, безвозмездной передачи, передача имущества по договору лизинга, передача заложенных товаров залогодержателю при неисполнении.

Продукты, используемые в сложных системах цепочки поставок, могут повторно входить в цепочку поставок в любое время, когда остаточная стоимость может быть переработана. Цепочки поставок связывают цепочку стоимости [4]. Поставщики в цепочке поставок часто оцениваются по

уровню, поставщики первого уровня - это те, которые поставляют непосредственно в бизнес клиента. Поставщики второго уровня - это поставщики первого уровня и т.д. Каждый из участников в цепочке поставок требует строгого контроля запасов для своевременного удовлетворения спроса.

Запасы на производстве - это сырье, материалы, приобретенные полуфабрикаты и составные изделия, топливо, инструменты и другие средства производства, поступившие на предприятие, но еще не переданные на рабочие места. Запасы на производстве - это часть материальных ресурсов, измеряемая в натуральных и денежных показателях (рисунок 2).

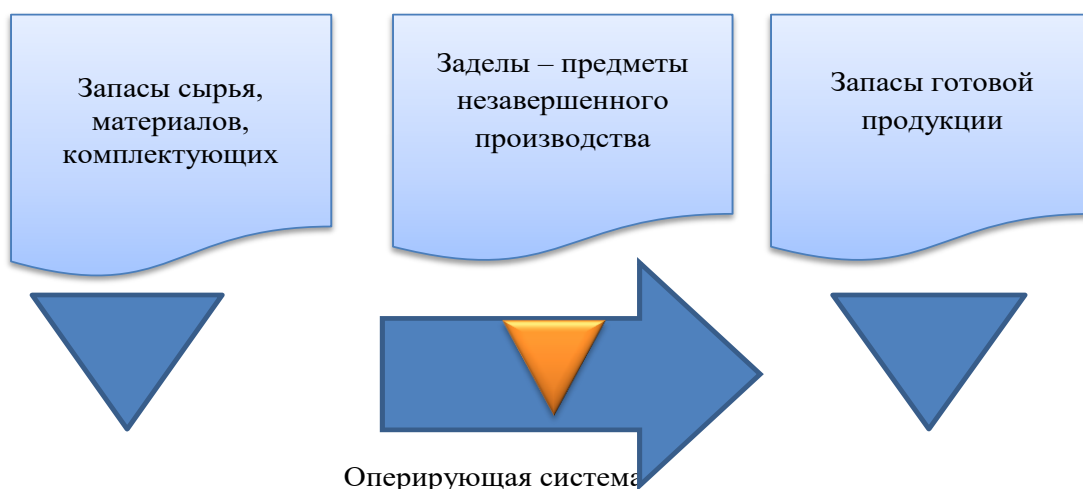

Рисунок 2 – Задачи создания производственных запасов

В связи с этим мы сосредоточимся на этих трех типах запасов, работающих в гармонии, и классификация которых связа-

на с формой активов в процессе производства в цепочке поставок (рисунок 3).

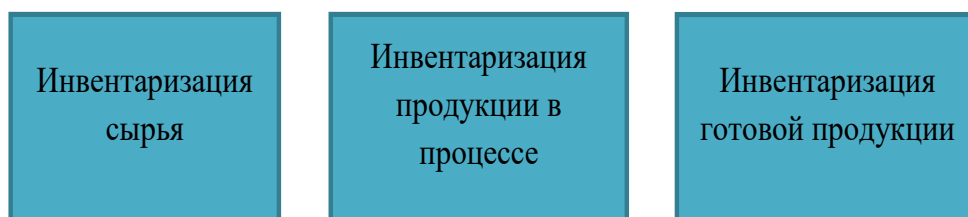

Рисунок 3 – Типы запасов

Инвентаризация сырья - это финансовая отчетность, в которую входят: основные материалы, проходящие процесс производства, или строительства, которые должны быть преобразованы в обрабатываемый или готовый продукт. Проведение тщательной инвентаризации сырья позволяет поставить следующее звено в цепочке. Компании, которые обычно имеют такие запасы: компании в секторе продоволь-

ствия (мясо, рыба и морепродукты, молочные продукты, кондитерские изделия); компании в секторе здравоохранения (специалисты по протезированию зубов).

Инвентаризация продукции в процессе - это активы, которые находятся в процессе модификации и будут использоваться при производстве других продуктов в процессе или готовой продукции. По мере трансформации сырья его стоимость уве-

личивается из-за связанных с этим производственных затрат. Компании, выполняющие этот тип инвентаризации: текстильные компании, которые проектируют и производят одежду, компании в секторе напитков, которые упаковывают вина, спиртные напитки, воду или безалкогольные напитки.

Инвентаризация готовой продукции – это, как следует из названия, продукты, завершившие процесс трансформации и готовы к доставке, поэтому они обычно переносятся из производственной зоны на

склад. Компании, которые могли бы проводить следующие виды инвентаризации: дистрибьюторские или торговые компании продуктов питания; а также в секторе здравоохранения (лаборатории, аптеки, больницы, продажа медицинского оборудования, стоматологов и оптики).

Для эффективного контроля за сырьем, незавершенной продукцией и готовой продукцией, необходимо организовать и управлять своим складом (рисунок 4).

Рисунок 4 – Особенности задач управления запасами

Управление запасами предусматривает 5 этапов: провести детальную инвентаризацию товаров, которые есть на складе, указать тип и количество, опираться на шаблон в Excel; определить рабочее пространство для сортировки товаров перед вводом в ранее установленные пространства каждого продукта; классифицировать имеющиеся товары, разместив наименьшее вращение в верхней части склада и наибольшее вращение или вес в нижней части; идентифицировать свои товары с помощью кодированных этикеток, дающих информацию о продукте, который вы хотите проверить, избегать потери товара; организовать свой инвентарь через систему управления складом, позволяющую просматривать информацию в то время, когда это нужно.

Здесь мы использовали подход сосредоточения на этапах, по аналогии с теори-

ей Алексеева и др. [5]. Если компания применяет национальные стандарты финансовой отчетности (НСФО), то в финансовой отчетности запасы отражаются по себестоимости. То есть никакие уценки, резервы в учете не выполняются, проводок нет. Если компания применяет МСФО, то учет будет сложнее.

Вывод: правильное управление запасами позволит ключевым процессам компании руководствоваться спросом и поставить клиента в центр стратегии. Предлагаемые идеи: в условиях цифровизации управление готовой продукцией более сильно отражается в развитии электронно-цифровых данных и инструментов, приложений в бухгалтерском учете на предприятии; информация о готовой продукции имеется (должна быть) на сайте компании; прайс-листы и реализация через приложение предприятия; необходимо развивать

финансовую отчетность о продукции по секторам и видам экономической деятельности, имеется существенная специфика; по примеру нормативного документа соседней страны создать свои методические рекомендации по бухгалтерскому учету в сельскохозяйственных организациях [6].

Таким образом, многие вопросы в организации создания информации по готовой продукции опираются не только на международные стандарты финансовой отчетности, международные стандарты финансовой отчетности для малого и среднего бизнеса (МСФО для МСБ), национальные стандарты финансовой отчетности, но и на Налоговый кодекс РК, налоговые отчетности, Типовые правила бухгалтерского учета, Классификатор основных средств и др.

Далее наметим задачи по цифровизации экономики в качестве условий и факторов, которые имеют парадигмальный эффект, ответят на вопрос, как влияет цифровизация с разных сторон проникновения. Стадия развития экономических отношений обладает сильным влиянием на уровень цифровизации в отраслях экономики [7]. Наилучший уровень цифровизации экономики – это наличие качественного доступа к Интернету, высокий уровень развития научно-технического потенциала и широкий доступ к информации.

Глобальные торговые и финансовые потоки выравниваются, а потоки данных стремительно растут [8]. Стремительно растущие потоки данных и информации в настоящее время создают большую экономическую ценность, чем глобальная торговля товарами (это - тренд). Отмечается значительное увеличение скорости распространения различных достижений информационно-коммуникационной отрасли в деятельности организаций и учреждений. Также анализируют динамику развития информационно-коммуникационных технологий на различных уровнях управления организациями и учреждениями, выделяют отрасли с наиболее высокими темпами развития [9].

Существующие технологические резервы и открывающиеся технологические окна возможностей могут дать импульс для повышения конкурентоспособности структурообразующих сфер экономической системы для повышения эффективности и результативности экономики [10]. При оценке конкурентоспособности предпринимательских структур, особенно в условиях цифровизации, следует учитывать рента-

бельность активов, показатели, характеризующие инновационный потенциал, интегральный показатель уровня развития человеческого капитала, а также интегральные показатели финансовой устойчивости, изменчивости и одновременно стабильности финансового состояния предпринимательской структуры [11].

Цифровизация – фактор развития, т.е. необратимость процесса [12]. Наблюдение за объектами на основе спутниковой навигации, вычислительной техники и цифровых карт дает возможность оценить рациональность и своевременность финансовых средств, учитывать ряд факторов, которые влияют на рыночную стоимость и доходность земли, минимизировать различные риски, оптимизировать производственную деятельность через построение новых бизнес-процессов [13]. Однако уровень развития цифровых платформ товаропроводящих систем (далее - ЦПТС) все еще находится на этапе становления [14].

Таким образом, следует сделать выводы, что масштабность задач цифровой трансформации сельского хозяйства требует активного участия государства в качестве макрорегулятора процессов цифровизации, а также как субъекта, оказывающего существенный объем цифровых услуг;

- стратегия цифровой трансформации и масштабность процессов цифровизации должны соответствовать уровню экономического развития и финансовым возможностям государства, регионов и хозяйствующих субъектов;

- цифровая трансформация сельского хозяйства объективно влияет на рост производительности труда и на изменения структуры занятости населения и требует разработки стратегии минимизации последствий структурных изменений по сферам занятости;

- массовый переход к использованию цифровых технологий невозможен без модернизации системы профессионального образования, связанной с существенным изменением содержания компетенций работников различных уровней и необходимостью их постоянного самообразования и развития.

Среди ключевых моментов, обуславливающих необходимость перехода аграрного производства на цифровые, интеллектуальные системы и робототехнику, следует отметить следующие: рост уровня производительности труда в аграрном секторе экономики; снижение потребности в различного вида ресурсах за счет их более

экономического потребления по сравнению с традиционными технологиями; повышение безопасности и условий труда в сельскохозяйственных организациях за счет применения робототехники на вредных и опасных производствах; снижение ущерба, связанного с негативным воздействием человеческого фактора [15].

Закключение.

1. Рассмотрены проблемы современного управления результатами производства предприятия, особенности его реализации. Приведены основные подходы и трактовки к понятию «готовая продукция» для эффективного управления на предприятии.

2. Рассмотрена возможность тесной интеграции учёта, контроля, планирования и анализа с целью формирования достоверных результатов финансово-хозяйственной деятельности экономического субъекта.

3. Изучена специфика управления запасами. В целом рассмотрено движение продукции на предприятии и выход на реализацию. Применение цифровизации на практике управления движением готовой продукции и запасами.

4. Сформулированы задачи цифровизации для казахстанской экономики, определены векторы и тренды в различных уровнях и сферах применения, оценено влияние аспектов цифровизации на дальнейшее развитие финансовой отчетности и отрасли сельского хозяйства.

Список литературы

- [1] МСФО (1) «Представление финансовой отчетности», (2) «Запасы», (15) «Выручка по договорам с покупателями», (41) «Сельское хозяйство» [Электронный ресурс]. - 2015.-URL: <https://www.online.zakon.kz> (дата обращения: 02.08.2023).
- [2] Сайт «Учет» [Электронный ресурс]. - 2023.-URL: <https://www.uchet.kz> (дата обращения: 02.08.2023).
- [3] Закон Республики Казахстан от 28 февраля 2007 года №234 «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (с последними изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс]. - 2007.-URL: <https://www.adilet.zan.kz> (дата обращения: 02.08.2023).
- [4] Шнайдер, В.В. Современные тенденции формирования бухгалтерской финансовой отчетности / В.В. Шнайдер // Аудит и финансовый анализ. - 2016.-№2.- С. 47-50.
- [5] Alekseev, A.N. Stages of formation of industry 4.0 and the key indicators of its development / A.N. Alekseev, E.V. Buraeva, E.V. Kletskova, N.A. Rykhtikova // Studies in Sys-

tems, Decision and Control. -2019.- Vol. 169. - P. 93-100.

[6] Методические рекомендации по бухгалтерскому учету затрат и калькулированию себестоимости продукции в сельскохозяйственных организациях. Утверждены Приказом МСХ РФ от 06.06.2003г. № 792. [Электронный ресурс]. - 2003.-URL: <https://www.cosultant.ru> (дата обращения: 02.08.2023).

[7] Kravchenko, O. The digitalization as a global trend and growth factor of the modern economy. / O. Kravchenko, M. Leshchenko, D. Marushchak, Y. Vdovychenko, S. Boguslavskaya // SHS Web of Conferences 65, 07004 (2019). [Electronic resource]. - 2019.-URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2019/06/shsconf_m3e22019_07004.pdf (date of access: 02.08.2023).

[8] Manyika, J. Digital globalization: The new era of global flows. / J. Manyika, S. Lund, J. Bughin, J. Woetzel, K. Stamenov, D. Dhingra [Electronic resource]. - 2019.-URL: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/McKinsey%20Digital>. Feb 2019 (date of access: 02.08.2023).

[9] Volkodaeva, A.V. Trends in information and communication technologies development in context of economy digitalization. / A.V. Volkodaeva, A.V. Balanovskaya, E.A. Rustenova // Lecture Notes in Networks and Systems. - 2022. -Vol. 304. - P. 583-592.

[10] Shinkevich, A.I. Digitalization of the economy: determinants and development prospects. / A.I. Shinkevich, S.S. Kudryavtseva, M.V. Rajskaia, L. A. Gorbach, G.R. Garipova, N.V. Barseganyan // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences -2021. -Vol. 103.- P. 623-628.

[11] Бабкин, А.В. Влияние цифровизации экономики на конкурентоспособность предпринимательских структур / А.В. Бабкин, В.А. Кунин, О.А. Тарутко // Экономика и управление. - 2019.- №10.- С. 65-73.

[12] Grabovyy P. Digitalization of the world economy - a factor in the development of society // E3S Web of Conferences 135, 04058 [Electronic resource]. -2019.-URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2019/61/e3sconf_itese18_04058.pdf (date of access: 02.08.2023).

[13] Суйеубаева, С.Н. Спутниковые системы и цифровые технологии в сельском хозяйстве: состояние, проблемы, профессиональные компетенции/ С.Н. Суйеубаева, А. Gola, А.М. Закимова // Проблемы агрорынка. -2023. №(2). - С. 81-93.

[14] Рыскелді, О. Развитие АПК на основе цифровизации: зарубежный опыт/ О.Рыскелді, В.П. Шеломенцева, А.С. Нарынбаева //Проблемы агрорынка.- 2023. -№1. - С. 32-40.

[15] Бураева, Е.В. Цифровизация сельского хозяйства как детерминанта экономи-

ческого роста в аграрном секторе экономики / Е.В.Бураева // Вестник аграрной науки.-2020.- № 2(83).- С. 99-107.

References

[1] MSFO (1) «Predstavlenie finansovoy otchetnosti», (2) «Zapasy», (15) «Vyruchka po dogovoram s pokupatelyami», (41) «Sel'skoe hozyajstvo» [MSFO (1) "Presentation of Financial Statements", (2) "Inventories", (15) "Revenue from Contracts with Customers", (41) "Agriculture"] (2015). Available at: <https://online.zakon.kz> (date of access: 02.08.2023) [in Russian].

[2] «Uchet» ["Accounting"] (2023). Available at: <http://uchet.kz> (date of access: 02.08.2023) [in Russian].

[3] Zakon Respubliki Kazakhstan ot 28 fevralya 2007 goda №234 «O buhgalterskom uchete i finansovoy otchetnosti» (s poslednimi izmeneniyami i dopolneniyami) [Law of the Republic of Kazakhstan dated February 28, 2007 No. 234 "On Accounting and Financial Reporting" (with the latest amendments and additions)] (2007). Available at: <http://adilet.zan.kz> (date of access: 02.08.2023) [in Russian].

[4] Schneider, V.V. (2016). Sovremennye tendencii formirovaniya buhgalterskoj finansovoy otchetnosti [Modern trends in the formation of accounting financial statements]. *Audit i finansovyy analiz - Audit and financial analysis*, 2, 47-50 [in Russian].

[5] Alekseev, A.N., Buraeva, E.V., Kletskova, E.V., Rykhtikova N.A. (2019). Stages of formation of industry 4.0 and the key indicators of its development. *Studies in Systems, Decision and Control*, 169, 93-100.

[6] Metodicheskie rekomendacii po buhgalterskomu uchetu zatrat i kal'kulirovaniyu sebestoimosti produkciy v sel'skohozyajstvennyh organizatsiyah. Uverzhdeny Prikazom MSKH RF ot 06.06.2003 g. № 792. [Methodological recommendations on cost accounting and calculation of production costs in agricultural organizations. Approved by Order of the Ministry of Agriculture of the Russian Federation No. 792 dated 06.06.2003.] (2003). Available at: <https://cosultant.ru> (date of access: 02.08.2023) [in Russian].

[7] Kravchenko, O., Leshchenko, M., Marushchak, D., Vdovychenko, Y., Boguslavskaya, S. (2019). The digitalization as a global trend and growth factor of the modern economy. SHS Web of Conferences 65, 07004 Available at: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196507004M3E2019> (date of access: 02.08.2023).

[8] Manyika, J., Lund, S., Bughin, J., Woetzel, J., Stamenov, K., Dhingra, D. (2019). Digital globalization: The new era of global flows. Available at: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/McKinsey%20Digital>. (date of access: 02.08.2023).

[9] Volkodaeva, A.V., Balanovskaya, A.V., Rustenova, E.A., (2022). Trends in information and communication technologies development in context of economy digitalization. *Lecture Notes in Networks and Systems*. 304, 583-592.

[10] Shinkevich, A.I., Svetlana S., Kudryavtseva, M.V., Rajskaya, L.A., Gorbach, G.R., Garipova, Barsegyan, N.V. (2021). Digitalization of the economy: determinants and development prospects. Finance, Entrepreneurship and Technologies in Digital Economy. *European Proceedings of Social and Behavioral Sciences* 103, 623-628.

[11] Babkin, A.V., Kunin, V.A., Tarut'ko, O.A. (2019). Vliyanie cifrovizatsii ekonomiki na konkurentosposobnost' predprinimatel'skikh struktur. [The impact of digitalization of the economy on the competitiveness of business structures]. *Ekonomika i upravlenie – Economics and Management*, 10, 65-73 [in Russian].

[12] Grabovyy, R., (2019). Digitalization of the world economy - a factor in the development of society E3S Web of Conferences 135, 04058 Available at: https://www.e3sconferences.org/articles/e3sconf/pdf/2019/61/e3sconf_ite18_04058.pdf (date of access: 02.08.2023).

[13] Sujeubaeva, S.N., Gola, A., Zakimova, A.M. (2023). Sputnikovye sistemy i cifrovye tekhnologii v sel'skom hozyajstve: sostoyanie, problemy, professional'nye kompetencii. [Satellite systems and digital technologies in agriculture: state, problems, professional competencies]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket* 2, 81-93 [in Russian].

[14] Ryskeldi, O., Shelomenceva V.P., Narynbaeva A.S. (2023). Razvitie APK na osnove cifrovizatsii: zarubezhnyy opyt [Development of the agro-industrial complex based on digitalization: foreign experience]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 32-40 [in Russian].

[15] Buraeva, E.V. (2020). Cifrovizatsiya sel'skogo hozyajstva kak determinanta ekonomicheskogo rosta v agrarnom sektore ekonomiki [Digitalization of agriculture as a determinant of economic growth in the agricultural sector of the economy]. *Vestnik agrarnoy nauki - Bulletin of Agricultural Science* 2, 83, 99-107 [in Russian].

Информация об авторах:

Баймырзаева Мадина Каламбеккызы - **основной автор**; кандидат экономических наук, доцент; доцент кафедры «Экономические и общеобразовательные дисциплины»; Университет Кунаева; 50022 ул. Курмангазы, 107, г.Алматы, Казахстан; e-mail: madikob@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-1726-9140>

Утебаева Женискуль Абдикаримовна; кандидат экономических наук, доцент, ассоциированный профессор кафедры «Бухгалтерский учет и управление»; Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова; 110000 ул. А.Байтурсынова, 47, г.Костанай, Казахстан; e-mail: zheniskul78@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7378-1264>.

Кухарь Виктор Станиславович; кандидат экономических наук; доцент кафедры «Технология металлов и ремонт машин»; Уральский государственный аграрный университет; 620075 ул. Карла Либкнехта, 42, г.Екатеринбург, Россия; e-mail: viktorurgau@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-1499-2787>.

Авторлар туралы ақпарат:

Баймырзаева Мадина Каламбекқызы - негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; «Экономикалық және жалпы білім беру пәндер» кафедрасының доценті; Қонаев Университеті; 50022 Құрманғазы көш., 107, Алматы қ., Қазақстан; e-mail:madikob@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-1726-9140>.

Утебаева Жеңіскүл Әбдікәрімқызы; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; «Бухгалтерлік есеп және аудит» кафедрасының қауымдастырылған профессор; А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университеті; 110000 А. Байтұрсынов көш., 47, Қостанай қ., Қазақстан; e-mail: zheniskul78@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7378-1264>.

Кухарь Виктор Станиславович; экономика ғылымдарының кандидаты; «Металдардың технологиялары және машиналарды жөндеу» кафедрасының доценті; Орал мемлекеттік аграрлық университеті; 620075 Карл Либкнехт көш, 42, Екатеринбург қ., Ресей; e-mail: viktorurgau@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-1499-2787>.

Information about authors:

Baimyrzayeva Madina Kalambekkyzy – **The main author**; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Economic and General Education Disciplines; Kunaev University; 50022 Kurmangazy str., 107, Almaty, Kazakhstan; e-mail: madikob@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-1726-9140>.

Utebayeva Zheniskul Abdikarimovna; Candidate of Economic Sciences; Associate Professor; Associate Professor of the Department of Accounting and Management; A. Baitursynov Kostanay Regional University; 110000 A. Baytursynov str., 47, Kostanay, Kazakhstan; e-mail: zheniskul78@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7378-1264>.

Kukhar Viktor Stanislavovich; Candidate of Economic Sciences; Associate Professor of the Department of Technologies of Metals and Repair of Machines; Ural State Agrarian University; 620075 str. Karl Liebknecht, 42, Yekaterinburg, Sverdlovsk region, Russia; e-mail: viktorurgau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1499-2787>.

ECO-TOURISM AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ЖӘНЕ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРДЫҢ
ӨЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ**A.T. TLEUBERDINOVA¹***Dr.E.Sc., Associative Professor***X.V. KULIK^{2*}***Ph.D student***FERENC KISS³***Ph.D, Professor*¹*Institute of Economics of the Ministry of Science and Higher Education
of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan*²*«Turan» University, Almaty, Kazakhstan*³*Committee on Economics and Sciences of the Hungarian Academy of Sciences,
Budapest, Hungary*** corresponding author email: kulxevi2020@gmail.com***A.T. ТЛЕУБЕРДИНОВА¹***э.ғ.д., доцент***К.В. КУЛИК^{2*}***Ph.D докторант***ФЕРЕНЦ КИШ³***Ph.D, профессор*¹*Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің
Экономика институты, Алматы, Қазақстан*²*«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан*³*Венгрия Ғылым академиясының Экономика және ғылым жөніндегі комитеті,
Будапешт, Венгрия***автордың электрондық поштасы: kulxevi2020@gmail.com***A.T. ТЛЕУБЕРДИНОВА¹***д.э.н., доцент***К.В. КУЛИК^{2*}***докторант Ph.D***ФЕРЕНЦ КИШ³***Ph.D, профессор*¹*Институт экономики Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан, Алматы, Казахстан*²*Университет «Туран», Алматы, Казахстан*³*Комитет по экономике и наукам венгерской Академии наук, Будапешт, Венгрия***электронная почта автора: kulxevi2020@gmail.com*

Abstract. The authors presented a theoretical review of research by foreign scientists on the topic of ecotourism, aimed at clarifying the theoretical aspects of its impact on the economy of rural areas and the social sphere. *The goal* is to form the author's vision of the socio-economic impact of agritourism on the sustainability of rural areas. To achieve the goal, *methods* of dialectical, abstract-logical, comparative and content analysis were used. *Results* – scientific discussions and exchange of opinions of scientists made it possible to identify the following positive economic features of the development of ecotourism: the formation of the country's GDP, growth in gross added value, increase in foreign exchange earnings, diversification of the rural economy, strengthening of relationships between industries, expansion of markets for local goods and services, modernization of infrastructure, increase employment. Among the social characteristics,

[illegible]

Аңдатпа. Авторлар экологиялық туризм тақырыбына арналған шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне теориялық шолу жасады, оның ауылдық экономикаға және әлеуметтік салаға әсерінің теориялық аспектілерін нақтылауға бағытталған. *Мақсаты* – агротуризмнің ауылдық аумақтардың тұрақтылығына әлеуметтік-экономикалық әсері туралы авторлық көзқарасты қалыптастыру. Мақсатқа жету үшін диалектикалық, дерексіз-логикалық, салыстырмалы және мазмұнды талдау әдістері қолданылды. *Нәтижелері* – ғылыми пікірталастар мен ғалымдардың пікір алмасуы экотуризм дамуының мынадай оң экономикалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді: елдің ЖІӨ қалыптастыру, жалпы қосылған құнның өсуі, валюталық түсімдердің ұлғаюы, ауыл экономикасын өртартапандыру, салалар арасындағы өзара байланысты нығайту, жергілікті тауарлар мен қызметтер нарығын кеңейту, инфрақұрылымды жаңғырту, жұмыспен қамтуды арттыру. Әлеуметтік сипаттамалардың ішінен жұмыс орындарын құруды, ауыл тұрғындарының табысы мен әл-ауқатының өсуін, әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуды және ауылдық елді мекендерді абаттандыруды, еңбек ресурстарының сапасын жақсартуды, республика тұрғындарын сауықтыруды, жергілікті қоғамдастықтың мүдделерін мемлекет пен бизнес-құрылымдардың мүдделерімен үйлестіруді, гендерлік теңсіздікті төмендетуді, ауылдық жерлерде тұратындардың кетуін болдырмауды және әлеуметтік тұрақтылыққа кепілдік беруді атап өтуге болады. Сонымен қатар, авторлар ауыл туризмінің әсерлерін ауыл тұрғындарының жағдайын өзгерту, табиғи ресурстар мен биоөртүрлілікті қорғау және қалпына келтіру, мәдени-тарихи ескерткіштерді сақтау және қалпына келтіру, ұлттық дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, фольклорды сақтау, сондай-ақ дәстүрлі шаруашылық нысандарын сақтау арқылы көрінетін қоршаған ортаға әсерімен толықтырады. *Қорытындылар* – экологиялық туризмнің әрбір құрамдас бөлігінің көрсеткіштерін нақтылау негізінде оның ауылдық аумақтардағы өмір сүру деңгейіне әсері негізделген.

Аннотация. Авторы представили теоретический обзор исследований зарубежных ученых, посвященных теме экологического туризма, направленный на уточнение теоретических аспектов его воздействия на экономику сельских районов и социальную сферу. *Цель* – формирование авторского видения социально-экономического воздействия агротуризма на устойчивость сельских территорий. Для достижения цели использованы *методы* диалектического, абстрактно-логического, сравнительного и контент-анализа. *Результаты* – научные дискуссии и обмен мнениями ученых позволили выявить следующие позитивные экономические особенности развития экотуризма: формирование ВВП страны, рост валовой добавленной стоимости, увеличение валютных поступлений, диверсификация сельской экономики, укрепление взаимосвязей между отраслями, расширение рынков местных товаров и услуг, модернизация инфраструктуры, повышение занятости. Из числа социальных характеристик можно отметить создание рабочих мест, возрастание доходов и благосостояния сельских жителей, развитие социальной инфраструктуры и благоустройство сельских поселений, улучшение качества трудовых ресурсов, оздоровление населения республики, согласование интересов местного сообщества с интересами государства и бизнес-структур, снижение гендерного неравенства, предотвращение оттока проживающих в сельской местности и гарантия социальной стабильности. Кроме того, авторами дополнены эффекты сельского туризма влиянием на окружающую среду, выражающуюся в изменении положения сельчан, защите и возобновлении природных ресурсов и биоразнообразия, сохранении и реставрации культурно-исторических памятников, соблюдении национальных традиций, бытаев, фольклора, а также поддержании традиционных форм хозяйствования. *Выводы* – на основе детализации показателей каждой компоненты экологического туризма обосновано его воздействие на уровень жизни в сельских территориях.

Түйінді сөздер: ауылдық жерлер, экологиялық туризм, әлеуметтік-экономикалық даму, экономиканы әртараптандыру, жұмыс орындарын құру, кірістер, тұрғындардың әл-ауқаты, мультипликативті әсер.

Key words: rural areas, ecotourism, socio-economic development, economic diversification, job creation, income, welfare of residents, multiplier effect.

Ключевые слова: сельская местность, экологический туризм, социально-экономическое развитие, диверсификация экономики, создание рабочих мест, доходы, благосостояние жителей, мультипликационный эффект.

Introduction. The priority of the development of the tourism industry, which guarantees the rise of the economy with all the consequences resulting from it (ensuring employment, income growth, improving the standard and quality of life of the population), has been determined by many countries. Today, the leisure industry accounts for approximately 10% of the gross global product; and, at the labour force level - 9.6% of all created jobs [1].

The global tourism market of recent years has been characterized by a number of sustainable trends, one of which is the saturation of mass tourism and the growing need for the development of services based on heritage, both cultural and natural, with the subsequent expansion of the industry. This form of tourism is ecological tourism, which has a low financial threshold for starting a business and a fairly quick payback period.

Now the local population living in places visited by tourists has become an important element in the process of creating and promoting destinations. Locals are no longer the passive backdrop of environments adding "local colour" to tourists but have become one of the attractions [2]. Thus, the benefits gained from tourism activities directly contribute to the wide sections of society.

The socio-economic role of ecological tourism is justified and its advantages in ensuring the inflow of foreign currency into the regional economy, solving the issue of eliminating poverty by providing opportunities to be employed by the most vulnerable segments of the population.

This aspect determines the need to understand the principles of its functioning and the realization of those opportunities that can be ensured by the diversification of the rural economy through the development of ecotourism.

Material and methods of research. The study is based on the results of theoretical and empirical studies of foreign scientists on the development of tourism in general and the environment, as well as reports of the World Tourism Organization (UNWTO).

The methodological basis for the implementation of the study is the theoretical methods of the study. The study is based on a review of theoretical concepts on the topic reflected in the works of foreign scientists, an analysis of the successful practice of foreign countries in the development of ecological tourism, and the definition of its role as a factor affecting the level of socio-economic development of territories. Based on the dialectical method, theoretical conclusions are formulated with the determination of the influence of ecotourism, which allows using the results obtained for practical purposes. The use of the abstract-logical method made it possible to clarify the basic concepts and categories that reveal the process of development of ecological tourism, and its main components, to establish cause-and-effect relations of its influence on the level of development of the area.

When studying foreign methodological approaches to assessing the impact of ecological tourism to identify the most frequent effects, the content analysis method was used. Based on the method of comparative analysis of approaches and the results of theoretical and empirical studies of scientists, two types of tourism impact (direct and indirect) were identified, the economic, and social consequences of ecotourism development, as well as the impact on the environment, were identified, the relationships and inter-conditionality of the indicators were determined.

The hypothesis of the study is expressed in the following: the identification of the effects of ecological tourism that affect the development of the economy, the social sphere, and the environment will contribute to a better understanding of its content and will make it possible to justify the need for its development in rural areas of the country in order to ensure their economic growth, diversify the economy and improve the well-being of the villagers.

Results and their discussion. In modern conditions, tourism is recognized as a unique socio-economic phenomenon that can have a significant impact on the development of the country and regions through the development of infrastructure, increasing the profit-

ability of not only the tourism industry but also related sectors of the economy (transport, services, trade, communications, construction, etc.). A similar impact of tourism has long been studied and remains an important area of research for many authors.

Tourism is an evolving and dynamic activity that adapts easily to social, political and economic change. His influence on the development of countries is obvious, so he became one of the pillars of the global economy [3].

As a rule, most studies emphasizing the socio-economic importance of the tourism industry are aimed at assessing the direct and indirect impact of tourism activities [4].

International experience shows the high interest of countries in the development of tourism in rural regions, especially when the industry is considered decisive. Dependence on tourism is increasing in the context of a weak industrial structure. The relevance of tourism becomes extremely high to ensure a balanced resettlement of the population, providing people with the opportunity to stay in their usual living conditions, and developing social and engineering infrastructure. By creating jobs, tourism provides an opportunity to preserve communities.

Numerous empirical studies prove the direct impact of tourist spending on sales growth associated with positive annual growth in tourist numbers and spending in destinations [5].

Scientists-economists note that the multiplicative effect on employment is stronger at the initial stage of the development of tourism activities and decreases as skills and productivity increase [6, 7]. Recognized that industry is becoming more efficient in terms of labor use, as fewer employees are able to increase sales over time.

Based on the results of the review of the conceptual foundations of ecological tourism, we have formulated our own vision of its socio-economic role in the development of rural settlements (figure). We complement the areas of impact of tourism by noting that tourism has a positive impact on the economy, society, culture, and the environment, as its development is usually aimed at minimizing the impact on the environment, preserving the culture, and improving the economy through community participation.

An important aspect of ecological tourism is its minimal negative impact on the environment, its environmental and cultural components. For example, C. M. Hall argues that the sustainable tourism industry requires the achievement of long-term integration of social and economic goals, which leads to an

awareness of the close relationship between these indicators in the development of tourism in the region [8].

The economic importance of ecotourism is determined primarily by its participation in the formation of income of territorial formations, ensuring foreign exchange earnings, attracting investments, and also has a significant impact on the balance of payments of the country. The social importance of tourism is determined by its contribution to reducing unemployment, an important role in improving the country's population and promoting the reproduction of labor resources.

Tourism promotes employment not only in its own sector but in other related sectors, to increase the income and living standards of people. In addition, the role of tourism development is also manifested in stimulating the development of economically weak regions.

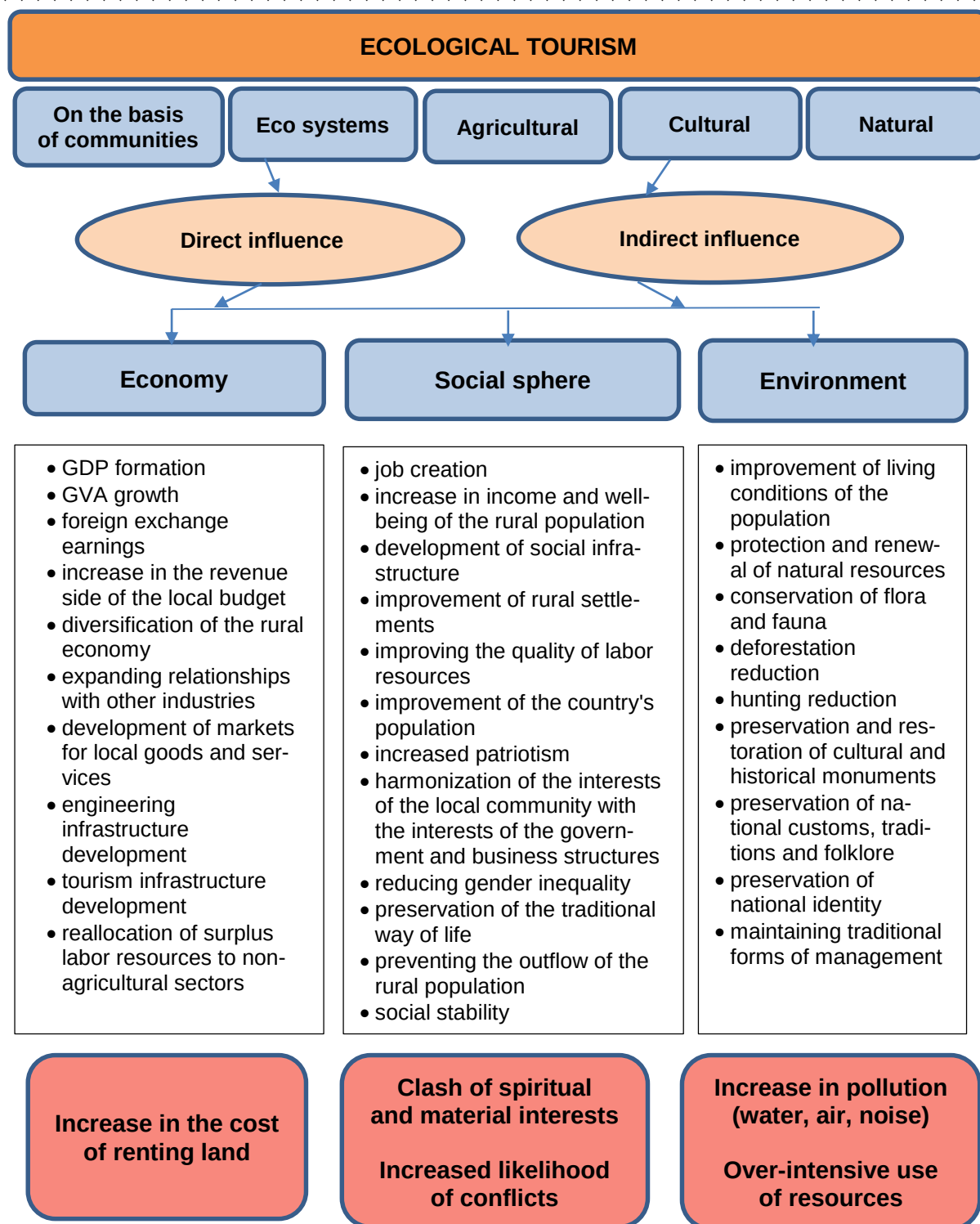
Tourism has a great influence on the fight against poverty by increasing the income of people involved in tourism activities, as well as in various types of business, such as trade (grocery stores, restaurants, souvenir shops), transport services, financial services, etc., providing a large multiplier effect. It has a fairly low level of barriers to opening a business and creating opportunities for small business development. After all, tourism contributes to increased domestic household consumption, infrastructure development, and information networks. It can help optimize resource consumption.

Nevertheless, despite the advantages of the positive socio-economic impact of tourism, it is impossible to ignore the possible increase in negative consequences in the implementation of tourist activities of political and natural factors.

We also attribute all the listed effects of tourism to the impact of ecological tourism on the socio-economic development of the area. The results of modern research by foreign authors prove the stimulating impact of ecological tourism on the development of the economy as a whole and its individual industries.

Ecotourism is recognized as a segment of sustainable tourism, as its main mission is to protect the environment, promote wildlife conservation, economic growth of areas and improve the well-being of local communities.

Ecotourism as a component of the green economy contributes greatly to the gross domestic product (GDP), and revenues of public and private organizations.

Note: compiled by [9, 10].

Figure - Impact of Ecological Tourism on Rural Development

For locals, ecotourism provides social benefits in the form of direct employment in the tourism industry, shifting excess labor to non-agricultural industries, changing traditional rural lifestyles, and increasing incomes. This contributes to the economic development of villages and the improvement of living conditions [11].

The benefit of ecotourism is the possibility of generating income during its implemen-

tation from almost all traditional forms of daily life of the local population: maintenance and improvement of housing, cooking, traditional crafts, local folklore and leisure activities, etc. In addition, income can be provided by subsidiary farm products. Therefore, residents are very interested in preserving and developing a variety of forms of activity that guarantee them economic benefits.

Nevertheless, it is necessary to keep in mind the expediency of competent management and planning of events in specially protected areas, which will ensure not only their preservation, but also guarantees objective benefits to all participants in ecotourism [12]. Ecological tourism plays a role in a balanced approach to achieving the conflicting goals of sustainable economic development and biodiversity conservation. It is therefore particularly important that local residents recognize the importance of conservation and environmental protection and maintain national standards for air, sound, drinking water and wastewater quality, as well as follow regulations in carrying out all activities. This will help minimize the negative impact of ecotourism on nature and ensure the sustainability of this industry.

In addition to direct tourism, it also has an indirect impact on the development of the region/country. As V.G. Gulyaev notes, "the indirect impact of tourism is much wider in its socio-economic nature, and its cumulative impact far exceeds the direct economic and social effect, which is explained by the impact of the multiplier effect, i.e. the indirect impact of tourism on related sectors of the economy and the social sphere. The indirect attitude to tourism of industries without which the production of tourist services cannot take place is also recognized by the World Tourism Organization [13].

The result of the multiplication is the development of related industries that complement the tourist product with the necessary benefits for the consumer. As a result of the consumption of the entire complex of goods and services provided, the tourist spends much more than just staying in the desired destination. Thus, economic benefits are provided to all participants in the production process, increasing the level of not only the economic development of a particular area, but also the national economy as a whole.

It is known that the level of multiplicative effect directly depends on the level of tourism development in the region, and to increase it, it is necessary to increase the tourism potential through the development of infrastructure, expansion of tourism and resource potential, staffing, ensuring the competitiveness of the services offered, and the formation of a favourable image of the destination.

Community benefits may vary depending on existing forms of ecotourism: ecotourism based on communities; eco-scientist; rural tourism; cultural tourism; natural tourism. The popularity of community-based ecotourism is due to the significant opportunities provided to them to ensure an increase in living standards for the local population, as it allows you to

provide income with insignificant investments in the production of basic services [14].

Ecosystem tourism guarantees the integrity of the ecosystem, although it implies the possibility of its commercial use.

Rural tourism is a form carried out based on rural resources reflecting the countryside, traditional folk customs, and agricultural products. Such tourism increases agricultural profits and provides the peasantry with increasing incomes, reducing unemployment, improving the quality of life through the integration of rural production and tourism, contributing to the popularization of the rural lifestyle [15].

Cultural tourism contributes to the preservation of cultural traditions and the improvement of the standard of living of the population, which provides for the need to organize ecotourism training to promote local culture.

Natural tourism depends on the environment, the natural potential of the area and has become a very popular type of tourism in recent years [16].

Ecological tourism can serve as an effective means of stimulating the socio-economic growth of rural areas. Its functions are manifested in various regions, depend on development opportunities and natural resource potential. It is important to use ecotourism as a tool for socio-economic development at the regional level. To increase its positive impact on regional conditions, it is necessary to solve a number of tasks, including assessing the socio-economic impact, developing effective management methods and identifying development directions that contribute to the achievement of desired socio-economic results.

Conclusion

1. A review of studies determining the impact of tourism on the development of countries and regions, an analysis of the successful experience of foreign countries confirmed its significant positive impact on the economy, social sphere and the environment. Significant potential in the sustainable development of rural areas is based on the formation of ecological tourism, which allows you to start your own business with limited financial opportunities, which is very important in the context of weak diversification of the structure of the rural economy and a low standard of living for rural residents of Kazakhstan.

2. The generalization of the results of scientific works on the topic under study made it possible to form an author's view of the effects of ecological tourism, to supplement the spheres of influence of ecological tourism with the inclusion of a complex of economic and social, natural, cultural and historical resources, as well as an environment in which the living conditions of the local population are

understood. It is determined that the development of ecotourism in rural areas contributes to the diversification and strengthening of the interaction of economic sectors, their further development, infrastructure provision, job creation, and an increase in the standard of living of rural residents.

In addition, it makes a significant contribution to the preservation and improvement of the ecology of rural settlements of the country through the development of living conditions and infrastructure. Ecotourism has a significant impact on the conservation of natural and cultural resources, changing the mentality of local residents.

3. The dual nature of the impact of ecological tourism has been clarified: direct and indirect. An increase in the influence of its development was established due to the inclusion in the process of providing services of mixed industries, where all forms of positive effects that contribute to economic growth are additionally replaced. In addition, it was established that the effectiveness of the development of ecological tourism is determined by its applied form.

4. Of course, like any other economic activity, ecotourism can have negative consequences. But their smallness and insignificance allow you to take into account the benefits that they guarantee.

5. Thus, the study once again proves the need to pay more attention to the development of ecological tourism in rural areas of the country, to stimulate the entrepreneurial activity of rural residents in this area, as a result of which the rural economy will revive and improve the well-being of rural residents, which in turn will stop the migration of rural residents from the village and the Kazakh village, will contribute to the revival.

References

[1] World Travel & Tourism Council: Travel and Tourism Global Economic Impact and Issues [Electronic resource]. -2017. Available at: <https://www.e-unwto.org/> (date of access: 16.03.2023).

[2] Richards, G. El turismo y la ciudad: Hacia nuevos modelos? / G. Richards// *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*. – 2016. - Vol. 113. – P.71-87.

[3] Altamirano, B.V.P. Tourism Promotion 2.0. Analysis of Interaction and Participation of the Social Networks of the Euromerican Governments/ V.P. Altamirano B., J.M.Túñez L., K.P. Valarezo G.// *Opción*, Año.- 2016. – Vol. 32.- N 9.- P. 32–53.

[4] Comerio, N. Tourism and its economic impact: A literature review using bibliometric

tools/ N. Comerio, F. Strozzi // *Tourism Economics*. - 2019. - Vol. 25. – N 1. - P. 109–131.

[5] Kronenberg, K. The socio-economic impact of regional tourism: an occupation-based modelling perspective from Sweden/ K. Kronenberg, M. Fuchs // *Journal of Sustainable Tourism*.-2022.- Vol. 30.- N. 12.- P. 2785–2805.

[6] Crompton, J.L. Economic impact studies: Instruments for political shenanigans? / J.L. Crompton// *Journal of Travel Research*. – 2016. - Vol.45. - N1. - P. 67–82.

[7] Mottiar, Z. The roles of social entrepreneurs in rural destination development/ Z. Mottiar, K. Boluk, C. Kline // *Annals of Tourism Research*. – 2018. - Vol.68.- P. 77–88.

[8] Hall, C.M. Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships/ C.M. Hall. London, UK: Pearson Education, 2008. – 302 p.

[9] Vinogradova, M.V. Socio-economic impact of the development of the regional tourist complex on the economy of the region/ M.V. Vinogradova// *Service in Russia and abroad*. – 2010. - N 1.- P. 132-140.

[10] Drumm, A. Ecotourism Development – A Manual for Conservation Planners and Managers. Volume 1: An Introduction to Ecotourism Planning, Second Edition / A. Drumm, A. Moore. - Arlington, Virginia, USA: The Nature Conservancy, 2005.- 100 p.

[11] Meyer, N. The Role and Impact of Tourism on Local Economic Development: A Comparative Study/ N. Meyer, D. Meyer// *African J. Phys. Heal. Educ. Recreat. Danc*. – 2015. – Vol. 21.- P. 197–214.

[12] Kim, K. How Does Tourism in a Community Impact the Quality of Life of Community Residents/ K. Kim, M. Uysal, M. J. Sirgy // *Tour. Manag.* – 2013. – Vol. 36.- P. 527–540.

[13] Gulyaev, V.G. Multiplier effect in tourism/ V.G. Gulyaev // *Bulletin of RMA*. – 2011. - N 3. - P. 58-69.

[14] Das, N. Ecotourism in Wetland Ecology/ N. Das, H.J. Syiemlieh// *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*. - 2009. - Vol. 20. - N.2. - P. 445-450.

[15] Degang, W. Coincidence and Upgrade: A Typical Case Study of Rural Ecotourism Development/ W. Degang, H. Xiaoting// *Chinese Journal of Population Resources and Environment*. - 2006.- Vol. 4. - N.1. - P. 45-53.

[16] Eagles, P.F.J. Trends in Park Tourism: Economics, Finance, and Management/ P.F.J. Eagles // *Journal of Sustainable Tourism*. - 2002.- Vol.10. - N.2. - P. 132-153.

References

[1] World Travel & Tourism Council (2017): Travel and Tourism Global Economic Impact and Issues (2017). Available at: <https://www.e-unwto.org/> (date of access: 16.03.2023).

[2] Richards, G. (2016). El turismo y la ciudad: Hacia nuevos modelos? *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, 113, 71-87.

[3] Altamirano B., V. P., Túniz L., J. M., Valarezo G., K.P. (2016). Tourism Promotion 2.0. Analysis of Interaction and Participation of the Social Networks of the Euromerican Governments. *Opción, Año*, 32(9), 32–53.

[4] Comerio, N., Strozzi, F. (2019). Tourism and its economic impact: A literature review using bibliometric tools. *Tourism Economics*, 25(1), 109–131.

[5] Kronenberg, K., Fuchs, M. (2022). The socio-economic impact of regional tourism: an occupation-based modelling perspective from Sweden. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(12), 2785–2805.

[6] Crompton, J.L. (2016). Economic impact studies: Instruments for political shenanigans? *Journal of Travel Research*, 45(1), 67–82.

[7] Mottiar, Z., Boluk, K., Kline, C. (2018). The roles of social entrepreneurs in rural destination development. *Annals of Tourism Research*, 68, 77–88.

[8] Hall, C.M. (2008). *Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships*. London, UK: Pearson Education, 302.

[9] Vinogradova, M.V. (2010). Socio-economic impact of the development of the regional tourist complex on the economy of the region. *Service in Russia and abroad*, 1, 132–140.

[10] Drumm, A., Moore, A. (2005). *Ecotourism Development – A Manual for Conservation Planners and Managers. Volume 1: An Introduction to Ecotourism Planning, Second Edition*. Arlington, Virginia, USA: The Nature Conservancy, 100.

[11] Meyer, N., Meyer D. (2015). The Role and Impact of Tourism on Local Economic Development: A Comparative Study. *African J. Phys. Heal. Educ. Recreat. Danc*, 21, 197–214.

[12] Kim, K., Uysal, M., Sirgy, M. J. (2013). How Does Tourism in a Community Impact the Quality of Life of Community Residents. *Tourism Management*, 36, 527–540.

[13] Gulyaev, V.G. (2011). Multiplier effect in tourism. *Bulletin of RMTA*, 3, 58–69.

[14] Das, N., Syiemlieh, H.J. (2009). Ecotourism in Wetland Ecology. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 20(2), 445–450.

[15] Degang, W., Xiaoting, H. (2006). Coincidence and Upgrade: A Typical Case Study of Rural Ecotourism Development. *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, 4(1), 45–53.

[16] Eagles, P.F.J. (2002). Trends in Park Tourism: Economics, Finance, and Management. *Journal of Sustainable Tourism*, 10(2), 132–153.

Information about authors:

Tleuberdinova Aizhan Tokhtarovna; Doctor of Economics, Associated Professor; Chief Researcher; Institute of Economics of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan; 050010 Kurmangazy str., 29, Almaty, Kazakhstan; e-mail: tat404@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-8762-5932>

Kulik Xeniya Viktorovna – **The main author**; Ph.D student; «Turan» University; 050013 Satpayev str., 16A, Almaty, Kazakhstan; e-mail: kulxevi2020@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3736-2078>

Kiss Ferenc; Ph.D, Professor; Director of Committee on Economics and Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, Hungary; e-mail: kiss.ferenc@infota.org; <https://orcid.org/0000-0002-4207-6658>

Авторлар туралы ақпарат:

Тлеубердинова Айжан Тохтаровна; экономика ғылымдарының докторы, доцент; бас ғылыми қызметкері; Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Экономика институты; 050010 Құрманғазы көш., 29, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: tat404@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-8762-5932>

Кулик Ксения Викторовна – **негізгі автор**; Ph.D докторанты; «Туран» университеті; 050013 Сәтбаев көш., 16А, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: kulxevi2020@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3736-2078>

Киш Ференц; Ph.D, профессор; Венгр Ғылым академиясының Экономика және ғылым жөніндегі комитеті, Будапешт, Венгрия, Будапешт, Венгрия; e-mail: kiss.ferenc@infota.org; <https://orcid.org/0000-0002-4207-6658>

Информация об авторах:

Тлеубердинова Айжан Тохтаровна; доктор экономических наук, доцент; главный научный сотрудник; Институт экономики Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан; 050010 ул. Курмангазы, 29, г. Алматы, Казахстан; e-mail: tat404@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-8762-5932>

Кулик Ксения Викторовна – **основной автор**; докторант Ph.D; Университет «Туран»; 050013 ул. Сатапаева, 16А, г. Алматы, Казахстан; e-mail: kulxevi2020@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3736-2078>

Киш Ференц; Ph.D, профессор; Комитет по экономике и наукам венгерской Академии наук, Будапешт, Венгрия, г. Будапешт, Венгрия; e-mail: kiss.ferenc@infota.org; <https://orcid.org/0000-0002-4207-6658>

AGRICULTURAL SECTOR OF AKMOLA REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN:
METHODOLOGICAL APPROACH TO ASSESSMENT AND ANALYSIS

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫ:
БАҒАЛАУ МЕН ТАЛДАУҒА ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛ

АГРАРНЫЙ СЕКТОР АКОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН:
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОЦЕНКЕ И АНАЛИЗУ

I.D. ASHIMOVA^{1*}

C.E.Sc., Associate Professor

A.ZH. ISKAKOV¹

Dr.E.Sc., Associate Professor

A.M. AYULOV²

Dr.E.Sc., Professor

¹ Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

² Humanitarian and technical Academy, Kokshetau, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: indira1980_08@mail.ru

И.Д. АШИМОВА^{1*}

э.ғ.к., доцент

А.Ж. ИСКАКОВ¹

э.ғ.д., доцент

Ә.М. АЮЛОВ²

э.ғ.д., профессор

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

²Гуманитарлық-техникалық академиясы, Көкшетау, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: indira1980_08@mail.ru

И.Д. АШИМОВА^{1*}

к.э.н., доцент

А.Ж. ИСКАКОВ¹

д.э.н., доцент

А.М. АЮЛОВ²

д.э.н., профессор

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

²Гуманитарно-техническая академия, Кокшетау, Казахстан

*электронная почта автора: indira1980_08@mail.ru

Abstract. The goal is to substantiate the current state of agro-industrial complex of the Akmola region, identify the main trends, and determine promising directions for its development. *Methods* – economic-statistical, analytical. *Results* show the share of gross regional product (GRP) in the gross domestic product of the republic, the dynamics of gross production (GP) of agriculture in the region, the gross harvest and yield of main agricultural crops, the number of livestock and poultry in all categories of farms, including cattle, sheep and goats, pigs, horses and poultry, volumes of meat and milk processing. A comprehensive study made it possible to identify the problems hindering the development of agro-industrial production in the region, these are, first of all, the small-scale production of economic entities, the majority of farmers and personal subsidiary farms in the total volume of gross agricultural output, the low level of processing of raw materials – their low quality, the insufficient level of utilization of processing facilities enterprises. *Conclusions* – measures have been proposed to modernize the region's agro-industrial complex, aimed at the widespread dissemination of agricultural cooperation; development of meat and dairy sub-complexes, processing industry, provision of the population with food products of own production, improvement of state and market regulation of agricultural sectors. The agro-industrial complex also plays a significant social role, solving issues of food supply for the entire country and a certain territory. In addition, it is a guarantor of employment and the main source of income for

residents. The effectiveness of its activities contributes to an increase in the number of jobs, an increase in cultivated areas, an increase in the financial stability of manufacturing enterprises, an increase in the volume of product exports and the creation of an export-oriented commodity distribution infrastructure.

Аңдатпа. *Мақсаты* – Ақмола облысының агроөнеркәсіптік кешенінің қазіргі жай-күйін негіздеу, негізгі үрдістерді анықтау, оны дамытудың перспективалық бағыттарын айқындау. *Әдістері* – экономикалық-статистикалық, аналитикалық. *Нәтижелері* – республиканың жалпы ішкі өніміндегі жалпы өңірлік өнімнің (ЖӨӨ) үлесі, өңірдің ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің (ЖК) динамикасы, негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының жалпы жиналуы мен өнімділігі, шаруашылықтардың барлық санаттарындағы мал мен құс саны, оның ішінде ірі қара мал, қой мен ешкі, шошқа, жылқы және құс, ет пен сүтті өңдеу көлемі. Кешенді зерттеу облыстың агроөнеркәсіптік өндірісінің дамуын тежейтін проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді, бұл, ең алдымен, шаруашылық жүргізуші субъектілердің ұсақ тауарлылығы, жалпы ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлеміндегі фермерлер мен жеке қосалқы шаруашылықтардың көп бөлігі, шикізатты қайта өңдеудің төмен деңгейі-оның сапасының төмендігі, қайта өңдеуші кәсіпорындардың өндірістік қуаттарының жүктемесінің жеткіліксіз деңгейі. *Қорытындылар* – ауыл шаруашылығы кооперациясын кеңінен таратуға бағдарланған өңірдің АӨК жаңғырту шаралары; ет және сүт кіші кешендерін, қайта өңдеу өнеркәсібін дамыту, халықты өз өндірісінің азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету, аграрлық сектор салаларын мемлекеттік және нарықтық реттеуді жетілдіру ұсынылды. Агро-өнеркәсіптік кешен де маңызды әлеуметтік рөл атқарады, бүкіл ел мен белгілі бір аумақты азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелерін шешеді. Сонымен қатар, халықты жұмыспен қамтудың кепілі және тұрғындардың негізгі табыс көзі болып табылады. Оның қызметінің тиімділігі жұмыс орындарының санын арттыруға, егіс алқаптарын ұлғайтуға, өндіруші кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын арттыруға, өнім экспортының көлемін ұлғайтуға және экспортқа бағдарланған тауар өткізгіш инфрақұрылымды құруға ықпал етеді.

Названия. *Цель* – обоснование современного состояния агропромышленного комплекса Акмолинской области, выявление основных тенденций, определение перспективных направлений его развития. *Методы* – экономико-статистический, аналитический. *Результаты* – показаны доля валового регионального продукта (ВРП) в валовом внутреннем продукте республики, динамика валовой продукции (ВП) сельского хозяйства региона, валовый сбор и урожайность основных сельскохозяйственных культур, численность скота и птицы во всех категориях хозяйств, в том числе крупный рогатый скот, овцы и козы, свиньи, лошади и птицы, объемы переработки мяса и молока. Комплексное исследование позволило обозначить проблемы, сдерживающие развитие агропромышленного производства области, это, прежде всего, мелкотоварность хозяйствующих субъектов, большая часть фермеров и личных подсобных хозяйств в общем объеме валовой сельскохозяйственной продукции, низкий уровень переработки сырья – низкое его качество, недостаточный уровень загруженности производственных мощностей перерабатывающих предприятий. *Выводы* – предложены меры модернизации АПК региона, ориентированные на широкое распространение сельскохозяйственной кооперации; развитие мясного и молочного подкомплексов, перерабатывающей промышленности, обеспечение населения продуктами питания собственного производства, совершенствование государственного и рыночного регулирования отраслей аграрного сектора. Агропромышленный комплекс играет также значимую социальную роль, решает вопросы продовольственного обеспечения всей страны и определенной территории. Кроме того, является гарантом занятости населения и основным источником доходов жителей. Эффективностью его деятельности способствует повышению числа рабочих мест, увеличению посевных площадей, росту финансовой устойчивости предприятий-производителей, наращиванию объемов экспорта продукции и созданию экспортно ориентированной товаропроводящей инфраструктуры.

Key words: agro-industrial complex, Ak-mola region, gross regional product, production, processing of agricultural products, food belt, food security, cooperation, government support.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, Ақмола облысы, жалпы өңірлік өнім, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, қайта өңдеу, азық-түлік белдеуі, азық-түлік қауіпсіздігі, кооперация, мемлекеттік қолдау.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, Акмолинская область, валовой региональный продукт, производство, переработка сельхозпродукции, продовольственный пояс, продовольственная безопасность, кооперация, государственная поддержка.

Introduction. The Akmola region is the largest agro-industrial complex in Kazakhstan and makes a significant contribution to the food security of the country.

As a whole, the region's contribution to the country's economy is about 3% (the share of gross regional product (GRP) of the region in the gross domestic product of the republic in 2017 – 2.86%, 2018 – 2.75%, 2019 – 2.78%, 2020 - 3.2%, 2021 - 3.1%, 2022 - for 9 months - 3.2%). In the GRP structure of the region (for 9 months of 2022), the main share is occupied by industry – 27.7% and agriculture – 17.9%. A feature of the GRP structure is a significant increase in the share of agriculture in the years of favorable weather and climatic conditions [1].

The relevance of the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan, including the Akmola region, is confirmed by the tasks aimed at developing agriculture, supporting small and medium-sized businesses, developing digitalization, creating a green economy to achieve sustainable development.

The necessary urgent measures were outlined to increase labor productivity, get rid of dependence on raw materials and develop infrastructure. In our country, it is possible to form 7 large ecosystems for the production and processing of meat, fruits, vegetables, sugar, cereals, oilseeds, dairy products [2]. The President of the Republic also spoke about the need to solve the problems of the small-scale nature of agriculture and noted the advantages of their cooperation.

It should be noted that certain factors that negatively affect the development of the agro-industrial complex: insufficient domestic production, in particular, this entails an increase in imports; outdated agricultural machinery, relatively low yields, high concentration of production in a personal subsidiary farm; lack of high-quality raw materials for industrial processing, etc.

Material and methods of research. It should be borne in mind that about 90% of technologies in the agro-industrial complex are outdated, and they require updating. It is one of the main factors constraining the development of the agro-industrial complex as a whole.

The purpose of the study is to identify the main trends in the development of the agro-industrial complex of the region and identify priority areas.

The theoretical and methodological basis of the study consisted of works on agriculture, the agricultural processing industry (agricultural products of the region, gross harvest and yield of major crops for 2013-2022, processing of agricultural products, production capacities of processing enterprises, etc.), as well as the current trends in the development of the agro-industrial complex as a whole and the region.

Economic-statistical, abstract-logical and analytical research methods were used in the work on the publication. An economic and statistical method for analyzing the current state and development of the main sectors of agriculture, processing and sale of agricultural products, assessing the main trends in the agro-industrial sector of the Akmola region. Abstract-logical method for identifying problems that constrain the level of the agro-industrial sector of the region. Analytical method in determining trends, prospects for the development of the agro-industrial complex in the region, as well as in determining the key factors that constrain this industry.

Results and their discussion. Currently, there are high rates of development of agriculture in Akmola region, the gross output of which for 2013-2022 grew by 4.6 times, including gross output of crop production by 4.4 times, gross output of livestock production by 5.2 times (figure1). The basis for the growth of production was the expansion of the resources used (land, livestock, capacity of enterprises) and an increase in the level of their use.

Food security issues characterize the state of the country's economic system, including the agro-industrial complex, satisfying the needs for food according to rational nutrition standards necessary for an active and healthy lifestyle, despite external and internal conditions, and without reducing the state food reserve.

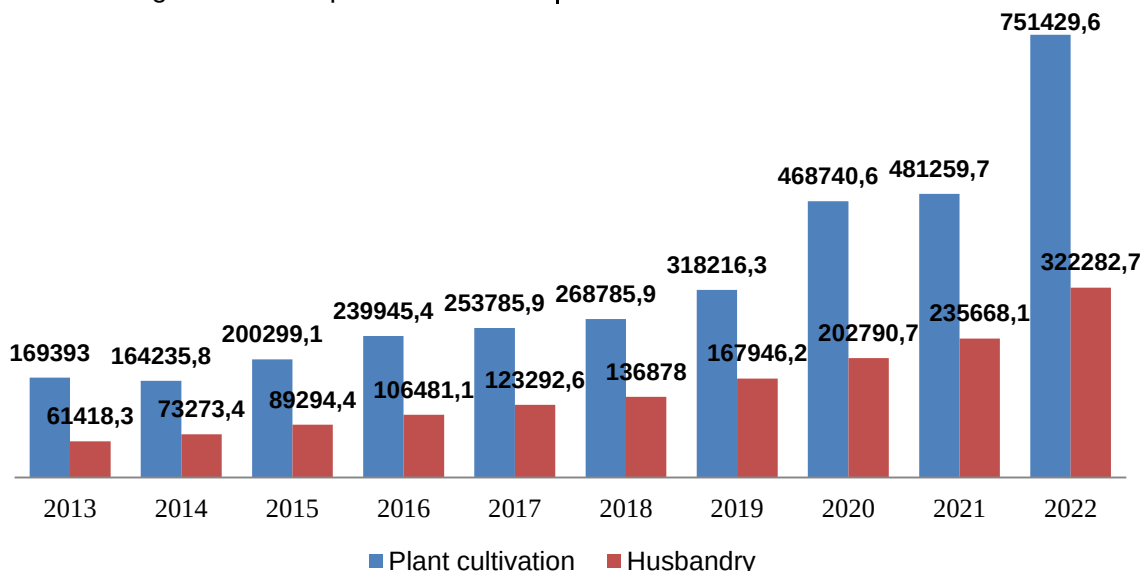
Food security is ensured by the potential production of basic foodstuffs at the global and national levels, primarily grain. The main criteria of food security are the volume of grain transportation reserves and the level of its production per capita [4,5].

Food security is determined by the action of three systems: consumption systems that depend on the purchasing power of the population (economic accessibility) and the dynamics of the consumer market (physical accessibility) and two systems that provide domestic feed production and food imports [6].

It should be noted the special role of grain in the composition of commercial products of the agro-industrial complex. This is determined by its strategic importance as a basic and very important food product and as an important component of some branches of animal husbandry and feed production [7]. Sown area of agricultural crops in Akmola

region in 2022 was 52.7 thousand hectares, which is 110.6% more than in 2013.

The total harvest of the major crops in the region is discussed below (table 1).

Note: made by the author on the basis of the source [3].

Figure 1 – Dynamics of gross agricultural production in Akmola region, million tenge

Table 1 – Total yield of major crops in Akmola region, thousand tons (2013-2022)

Indicator	Years									
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Grain (including rice) and legumes	4 411,7	4 502,6	4 434,7	5 023,8	4 822,3	5 037,4	4 192,5	5 093,9	3875,9	53 502,3
Sunflower seeds	22,5	17,9	14,5	25,5	53,7	19,8	18,5	18,9	25,6	51,6
Potato	222,4	242,7	248,3	269,2	281,1	284,8	282,7	282,1	268,0	272,5
Vegetables	58,8	63,9	62,4	69,4	60,4	52,5	54,0	51,6	47,9	45,6

Note: compiled by the author according to data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2013-2022 [8].

According to the table, the gross yield of major crops has a positive trend in the dynamics, especially in 2022. In 2022, favorable weather allowed a large harvesting campaign to be carried out without interruption, so today 15.4 million hectares of grain and leguminous crops or 96.3 percent of the total harvesting area were harvested in the republic.

Also in 2022, spring sowing of agricultural products was carried out on an area of 5 252.7 thousand hectares, including cereals and legumes 4 662.6 thousand hectares, oilseeds 366.7 thousand hectares, fodder crops 206.7 thousand hectares. Considering

the population, potatoes were planted on 14.5 thousand hectares, vegetables – on 2.2 thousand hectares.

In 2022, the harvest of grain and grain crops was 53 502.3 thousand tons, the average yield was 11.6 hkg/ha. Compared to 2013, this indicator has slightly increased. The total yield of sunflower seeds was 51.6 thousand tons, the average yield of 10 hkg/ha. Compared to 2013, this indicator has increased by 2 times. The gross yield of sunflower seeds in 2022 amounted to 51.6 thousand tons, the average yield of 10 hkg/ha. Compared to 2013, this indicator has increased by 2 times. There is also an increase

in gross yield of potatoes, it was 272.5 thousand tons from the area of 14.5 thousand hectares, the average yield of 185.7 hkg/ha.

Compared to 2013, this figure increased by 123%. The 2nd table shows the yield of major crops in Akmola region.

Table 2 – Yields of major crops in Akmola region, hundredweight per hectare (2013-2022)

Indicator	Year									
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Grain (including rice) and legumes	10,4	11,0	10,8	11,6	11,2	11,7	10,1	11,6	8,7	11,6
Sunflower seeds	4,2	3,4	5,2	8,5	9,6	6,8	7,2	8,9	6,2	10,0
Potato	132,7	134,7	134,4	149,9	166,2	185,1	186,5	193,7	178,1	185,7
Vegetables in the open field	139,4	142,0	143,4	161,1	172,5	185,4	197,0	198,8	195,9	188,5

Note: compiled by the author according to data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2013-2022 [lk.8].

According to table 2, the yield of grain and leguminous crops in 2022 increased by 1.2 hundred kilograms per hectare or 111% compared to 2013. During the period under consideration there is an increase in other types of crops, for example, the yield of sun-

flower seeds increased by 2 times, potatoes and vegetables by 1.5 times.

The livestock industry is dynamically developing in the region, with the exception of pig breeding (table 3).

Table 3 – Number of livestock and poultry of Akmola region, thousand heads (2013-2022)

Indicator	Year									
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Cattle	357,5	374,7	383,6	393,6	404,2	422,6	434,0	450,2	461,5	455,1
Sheep and goats	460,6	491,5	509,5	519,7	511,2	533,7	535,2	554,6	564,1	573,4
Pig	118,9	114,6	111,9	110,9	111,2	104,0	99,0	96,1	88,8	79,3
Horse	128,7	142,4	152,2	164,7	172,1	189,5	202,1	216,3	216,1	232,0
Poultry	3,2	4,4	4,9	5,0	5,7	7,6	8,0	9,0	9,3	9,7

Note: compiled by the author according to data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2013-2022 [lk.8].

According to statistics, the total number of cattle in the region (in all categories of farms) for 2013-2022 increased by 127%, the number of sheep and goats increased by 124%, the number of horses increased by 2 times, and the number of poultry – three times. As of January 1, 2023, 190.0 thousand tons of meat (101.1%), 406.7 thousand tons of milk (100.6%), 736.9 million tons of eggs (93.3%) were produced in live weight in the region. Now, as part of the development of beef cattle breeding, 125 farms (peasant) farms for 6.4 thousand heads, 19 farms for 2.3 thousand heads are functioning as part of the development of the dairy direction.

Currently, 15 meat processing enterprises with a capacity of 87.5 thousand tons per year, 14 dairy enterprises with a production capacity of 137 thousand tons per year, 36 flour milling enterprises with a capacity of 794.8 thousand tons per year and 8 oilseed

processing enterprises 49.3 thousand tons per year operate in Akmola region.

The main share in the structure of industrial food production was meat processing enterprises – 53.0%, dairy – 15.3%, cereals – 13.9%, bakery products – 3.0%, other industries – 14.8% [9].

Meat processing enterprises in the region produced 83.5 thousand tons of meat in kind in 2022, an increase of 2.0% compared to the same period in 2021, the production of sausage products was 3.9 thousand tons, compared to the same period in 2021 increased by 20.5.

In 2022, the volume of processed milk production amounted to 82 thousand tons, down by 21.7% compared to the same period in 2021, butter – 1.7 thousand tons, down by 8.5%, cheese and cottage cheese – 1.1 thousand tons, down by 25.0%, fermented milk products - 7.0 thousand tons, increased

by 8.8%. Also in 2022, 23.5 thousand tons of vegetable oil were produced, which is 39.7% more than in 2021; 231.4 thousand tons of fine flour were produced, an increase of 41.5% compared to the same period in 2021.

As part of the development of the food belt around Astana, a 300-kilometer zone was allocated, which included all 17 districts of the region. At the moment, 128 agricultural enterprises are engaged in the supply of agricultural products, including 68 meat and dairy processing enterprises, 6 poultry enterprises, 54 grain processing enterprises. Most agricultural producers in the region sell their products ("Capital Projects LTD" LLP, "Astana Agroproduct" LLP, "Ijevski" PC, "Gormolzavod" Kokshetau LLP, "Agrofirma Rodina" LLP, "Milk Project" LLP, etc.).

Thus, the directions and rates of development of the agricultural sectors of Akmola region are mainly positive and have the potential for further growth with an effective mechanism of regulation and support. Accordingly, as of August 1, 2020, for the implementation of subsidies to subjects of agro-industrial complexes under the state program for the development of agro-industrial complexes of Kazakhstan for 2017-2021, 14 Rules for subsidies, which cover 29 types of subsidies, including 6 in crop production, 9 in animal husbandry, and 1 for processing of agricultural products were developed and put into effect.

In addition, in 2019, 356 294 million tenge of subsidies were allocated and disbursed to improve the efficiency of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan, 22 711 investment projects were implemented, 107.7 billion dollars were invested in tenge, which is 2.2 times higher than the level of 2018. The main volume of budget funds 45% (48.9 billion tenge) falls on the renewal of agricultural machinery, 36.2 billion tenge or 34% for subsidizing investment projects in the field of livestock, 15% for crop production (15.8 billion tenge), 6% in the field of processing (6.7 billion tenge).

According to the program of subsidizing the interest rate on credit and leasing obligations, 2 438.4 million tenge was disbursed. By the end of 2019, subsidiaries of JSC "National Management Holding "KazAgro" totaling \$ 64.8 billion issued 16.2 thousand tenge loans, including: 47.4 billion from the fund of financial support for agriculture loan of 12 554 tenge; from the «Agrarian Credit Corporation» JSC 17.4 billion dollars issued 3 627 loans in tenge [10,11].

In 2023, the volume of state support in the form of subsidies to agricultural producers of Akmola region amounted to 45.6 billion tenge, including in the following areas:

- 12.9 billion tenge was allocated for subsidizing the crop industry (pesticides – 9 103.7 million tenge, fertilizers – 3 171.4 million tenge, seed production - 617.5 million tenge);

- 5 billion tenge was allocated for subsidizing animal husbandry. Support for the development of animal husbandry is carried out in two directions: increasing the productivity and quality of livestock products, as well as subsidizing livestock breeding;

- 17.7 billion tenge for investment investments, subsidizing processing, guaranteeing and insuring loans (investment investments – 16 627.7 million tenge, for subsidizing the costs of processing enterprises – 1 025.9 million tenge, subsidizing within the framework of guaranteeing and insuring loans - 83.5 million tenge);

- for repayment of interest rates on loans and leasing in the amount of 10 billion tenge.

For the implementation of these directions allocated and used 10.6 billion tenge (at the expense of subventions from the republican budget - 5.6 billion tenge, at the expense of the reserve of the Government of Kazakhstan for contingencies - 5 billion tenge). 15.2 billion tenge for investments and subsidizing of processing (14 196.6 million tenge for investments, 697.8 million tenge for subsidizing of expenses of processing enterprises, 296.6 million tenge for guaranteeing and insurance of debt).

Financial recovery and repayment of interest rate on leasing – 5.8 billion tenge (financial recovery – 83.8 million tenge, repayment of interest rate on leasing – 5 699.4 million tenge). Thus, 5.8 billion tenge was used, out of which: for financial recovery - 83.8 million tenge; 5.7 billion tenge for repayment of interest rate on leasing [12].

It should be noted the development of a new National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021 – 2025, which will contribute to the positive trends in the development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan.

The main objectives of the national project have been defined: to increase labor productivity in agriculture by 2.5 times; to provide basic foodstuffs for domestic production in Kazakhstan; to double exports of agricultural products, to increase the share of processed products to 70%; to constantly increase the income of 1 million people in the

- the transition to a resource-saving and high-tech level of development of the agro-industrial complex on a digital basis is a vector for the future development of the economy and the growth of national competitiveness. This is due to the fact that Big Data, the Internet of things and artificial intelligence can significantly increase the efficiency of all business processes from production, processing, storage and marketing of manufactured products to the end consumer [15].

4. Expansion of state support to agricultural producers through simplification of lending and microcrediting. The introduction of special technologies, elements of digital transformation of the agro-industrial complex, ensuring high crop yields and livestock productivity, the use of innovative technologies, the growth of technical equipment and other factors of agriculture can increase the volume of gross product, increase the level of self-sufficiency of domestic product needs and expand participation in foreign markets.

5. In general, the strategy for the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan, including the region, should be aimed at providing the population of the country and the region with high-quality food products of domestic production and increasing the export of agricultural products.

References

[1] Официальный портал статистической информации Бюро национальной статистики статистике Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс].-2022.-URL: <https://www.new.stat.gov.kz> (дата обращения: 15.02.2023).

[2] Послание Главы государства К.-Ж. Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» [Электронный ресурс].-2020.-URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/p-oslanie--glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-to-kaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения: 17.02.2023).

[3] Статистический бюллетень «Основные социально-экономические показатели Акмолинской области». Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс].-2022.-URL: <https://www.stat.gov.kz/region/247783> (дата обращения: 18.02.2023).

[4] Ушачев, И. Г. Новая Доктрина продовольственной безопасности и меры по реализации ее основных положений / И.Г. Ушачев, В. Чекалин // АПК: экономика, управление. – 2020. – № 4. – С.4-13.

[5] Муслимова, С.Ю. Эффективное сельскохозяйственное производство – главное звено в обеспечении продовольственной безопасности страны и региона / С.Ю. Муслимова // Вектор экономики. – 2018. – № 5(23). – С. 52-68.

[6] Мизанбекова, С.К. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету / С.К. Мизанбекова, Б.Б. Қалыкова, А.М. Джумабаева // Проблемы агрорынка. - 2020.- №4.- Б.31-39.

[7] Tireuov, K. Towards food security: peculiarities of the grain market functioning / K. Tireuov. S. Mizanbekova. B. Kalykova // Security and Sustainability Issues. – 2020. – Vol.10. – N.1.- P.359 - 368.

[8] Статистический сборник «Статистика сельского, лесного, охотничьего и рыбного хозяйства за 2019-2022 годы». Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс].-2022.- URL: <https://www.new.stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village->

hunt-fish/dynamic-tables/ (дата обращения: 19.02.2023).

[9] Сатыбалдин, А.А. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі: жағдайы және мүмкіндігі / А.А. Сатыбалдин, Г.Қ. Темирова, Т.А. Жүнісбекова // Экономика: стратегия и практика. – 2020.-№ 2 (15). – Б.5-14.

[10] Акимбекова, Г.У. Приоритетные направления развития агропромышленного комплекса Казахстана / Г.У. Акимбаева, Г.А. Никитина // Проблемы агрорынка.-2020.-№4.- С.13-23.

[11] Ramazanova, S. Financial incentives to increase efficiency of activity of agro-industrial complex / S. Ramazanova, N. Kuchukova, G. Abdulova, Z. Bulakbay, D. Zhumanova // Entrepreneurship and Sustainability Issues. – 2019. – Vol.7. - N.2.- P. 1525-1541.

[12] Zakharchenko, O. V. State support of agricultural producers as a factor in increasing the competitiveness of the agricultural sector / O.V. Zakharchenko, O.O. Aliksieichuk, A.V. Kliuchnyk, A.V. Kliuchnyk, N.Y. Shyriaieva, I.V. Kudlai // Entrepreneurship and Sustainability Issues. – 2020. - Vol.8. - N.1.- P. 687-704.

[13] Об утверждении Национального проекта по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 732 [Электронный ресурс].- 2021.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732> (дата обращения: 20.02.2023).

[14] Nurmanbetova, A. Priority Areas for Increasing the Competitiveness of the Agro-Industrial Complex and Environmental Sustainability / A. Nurmanbetova, Y. Zhussupov, G. Akimbekova, Y. Gridneva, G. Kaliakparova, Y. Khan // Environmental Management and Tourism. – 2022. – Vol. 13. – N. 1. – P.39 – 50.

[15] Smagulova, S. Prospects for Digitalization of Energy and Agro-Industrial Complex of Kazakhstan / S. Smagulova, A. Yermukhanbetova, G. Akimbekova, M. Nurgabylov, S. Zhakupova // International Journal of Energy Economics and Policy. – 2022. – Vol. 12. – N. 2. – P.198 – 209.

References

[1] Oficial'nyj portal statisticheskoy informacii Nacional'nogo bjuro po statistike Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazakhstan [Official portal of statistical information of the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2022). Available at: <https://www.new.stat.gov.kz> (date of access: 15.02.2023) [in Russian].

[2] Poslanie Glavy gosudarstva K.-Zh. Tokaeva narodu Kazahstana. Kazakhstan v novoj real'nosti: vremja dejstvij [Message from the

Head of State K.-J. Tokayev to the people of Kazakhstan. Kazakhstan in a new reality: time for action] (2020). Available at: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (date of access: 17.02.2023) [in Russian].

[3] Statisticheskij bjulleten' «Osnovnye social'no-jekonomicheskie pokazateli Akmolinskoj oblasti». Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan [Statistical bulletin "The main socio-economic indicators of Akmola region". Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2022). Available at: <https://stat.gov.kz/region/247783> (date of access: 18.02.2023) [in Russian].

[4] Ushachev, I.G., Chekalin, V. (2020). Novaja Doktrina prodovol'stvennoj bezopasnosti i mery po realizacii ee osnovnyh polozhenij [New Doctrine of food security and measures for the implementation of its basic provisions]. *APK: jekonomika, upravlenie - AIC: economics, management*, 4, 4-13 [in Russian].

[5] Muslimova, S.Ju. (2018). Jeffektivnoe sel'skohozejstvennoe proizvodstvo – glavnoe zveno v obespechenii prodovol'stvennoj bezopasnosti strany i regiona [Efficient agricultural production - is the main link in ensuring the food security of the country and the region]. *Vektor jekonomiki - Vector of economy*, 5(23), 52-68 [in Russian].

[6] Mizanbekova, S., Kalykova, B., Dzhumabaeva, A. (2020). Qazaqstannyñ azyq-tülik qauipsızdığın qamtamasyz etu [Ensuring food security in Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 31-39 [in Kazakh].

[7] Tireuov, K., Mizanbekova, S., Kalykova, B. (2020). Towards food security: peculiarities of the grain market functioning. *Security and Sustainability Issues*, 10 (1), 359 - 368.

[8] Statisticheskij sbornik «Statistika sel'skogo, lesnogo, ohotnich'ego i rybnogo hozjajstva za 2019-2022 gody». Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan [Statistical collection "Statistics of agriculture, forestry, hunting and fishing for 2019-2022". Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2022). Available at: <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/dynamic-tables/> (date of access: 19.02.2023) [in Russian].

[9] Satybaldin, A., Temirova, G., Zhynisbekova, T. (2020). Qazaqstannyñ azyq-tülik qauipsızdığı: jaǵdaiy jáne mümkindiǵı [Food security of Kazakhstan: conditions and opportunities]. *Jekonomika: strategija i praktika - Economics: strategy and practice*, 2 (15), 5-14 [in Kazakh].

[10] Akimbekova, G., Nikitina, G. (2020). Prioritetnye napravlenija razvitija Agropromyshlennogo kompleksa Kazahstana Kazahstana [Priority directions of agro-industrial complex development in Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 13-23 [in Russian].

[11] Ramazanova, S., Kuchukova, N., Abdulova, G., Bulakbay, Z., Zhumanova, D. (2019). Financial incentives to increase efficiency of activity of agro-industrial complex. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7 (2), 1525-1541.

[12] Zakharchenko, O.V., Aliksiechuk, O.O., Kliuchnyk, A.V., Kliuchnyk, A.V., Shyriaieva, N.Y., Kudlai, I.V. (2020). State support of agricultural producers as a factor in increasing the competitiveness of the agricultural sector. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8 (1), 687-704.

[13] Ob utverzhdenii nacional'nogo proekta po razvitiju agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021-2025 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 oktjabrja 2021 goda № 732 [On the approval of the national project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021 No. 732] (2021). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732> (date of access: 20.02.2023) [in Russian].

[14] Nurmanbetova, A., Zhussupov, Y., Akimbekova, G., Gridneva, Y., Kaliakparova, G., Khan, Y. (2022). Priority Areas for Increasing the Competitiveness of the Agro-Industrial Complex and Environmental Sustainability. *Environmental Management and Tourism*, 13 (1), 39 – 50.

[15] Smagulova, S., Yermukhanbetova, A., Akimbekova, G., Nurgabylov, M., Zhakupova, S. (2022). Prospects for Digitalization of Energy and Agro-Industrial Complex of Kazakhstan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12 (2), 198 – 209.

Information about authors:

Ashimova Indira Darbayevna - **The main author**; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Business and Services; Sh. Ualikhanov Kokshetau University; 020000 Abay str., 76, Kokshetau, Kazakhstan; e-mail: indira1980_08@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0793-4311>; 87078836635.

Iskakov Abay Zhantasovich; Doctor of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Business and Services; Sh. Ualikhanov Kokshetau University; 020000 Abay str., 76, Kokshetau, Kazakhstan; e-mail: Alskakov1@shokan.edu.kz; <https://orcid.org/0009-0007-4831-8324>.

Ayulov Abilmazhin Musaipovich; Doctor of Economic Sciences, Professor; Professor of the Department of Economics and Finance; Humanitarian and Technical Academy; 020000 Dzhambula str., 35, Kokshetau, Kazakhstan; e-mail: rektorkiem@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0004-3104-6236>.

Авторлар туралы ақпарат:

Ашимова Индира Дарбаевна – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; «Бизнес және қызмет көрсету» кафедрасының қауымдастырылған профессоры; Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті; 020000 Абая көш., 76, Көкшетау қ., Қазақстан; e-mail: indi-ra1980_08@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0793-4311>.

Искаков Абай Жантасұлы; экономика ғылымдарының докторы, доцент; «Бизнес және қызмет көрсету» кафедрасының қауымдастырылған профессоры; Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті: 020000 Абай көш., 76, Көкшетау қ., Қазақстан; e-mail: Alskakov1@shokan.edu.kz; <https://orcid.org/0009-0007-4831-8324>.

Аюлов Әбілмәжін Мұсайыпұлы; экономика ғылымдарының докторы; профессор; "Экономика және қаржы" кафедрасының профессоры; Гуманитарлық-техникалық академия; 020000 Жамбыл көш., 35, Көкшетау қ., Қазақстан; e-mail: rektorkiem@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0004-3104-6236>.

Информация об авторах:

Ашимова Индира Дарбаевна – **основной автор**; кандидат экономических наук, доцент; ассоциированный профессор кафедры «Бизнес и услуги»; Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова; 020000 ул. Абая, 76, г.Кокшетау, Казахстан; e-mail: indira1980_08@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0793-4311>; 87078836635.

Искаков Абай Жантасович; доктор экономических наук, доцент; ассоциированный профессор кафедры «Бизнес и услуги»; Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова; 020000 ул.Абая,76, г. Кокшетау, Казахстан; e.mail: Alskakov1@shokan.edu.kz; <https://orcid.org/0009-0007-4831-8324>.

Аюлов Абилямажин Мусаипович; доктор экономических наук, профессор; профессор кафедры "Экономика и финансы"; Гуманитарно-техническая академия; 020000 ул. Дзямбула, 35, г.Кокшетау, Казахстан; e-mail: rektorkiem@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0004-3104-6236>.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ ЖЕРЛЕРІНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТ:
МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN RURAL AREAS OF KAZAKHSTAN:
OPPORTUNITIES AND PROSPECTS**

**ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ
КАЗАХСТАНА: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

С.Т. ЖҰМАШЕВА^{1*}

Э.Ф.К., доцент

Л.А. ОМАРБАКИЕВ²

Э.Ф.Д.

А.К. НИЗАМДИНОВА³

Э.Ф.К.

¹Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

² «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

³ Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;

*автордың электрондық поштасы: torehanoba@mail.ru

S.T. ZHUMASHEVA^{1*}

C.E.Sc., Associated Professor

L.A. OMARBAKIYEV²

Dr.E.Sc.

A.K. NIZAMDINOVA³

C.E.Sc.

¹Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development, Almaty, Kazakhstan

² «Turan» University, Almaty, Kazakhstan

³ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: torehanoba@mail.ru

С.Т. ЖУМАШЕВА^{1*}

К.Э.Н., доцент

Л.А. ОМАРБАКИЕВ²

Д.Э.Н.

А.К. НИЗАМДИНОВА³

К.Э.Н.

¹Казахский НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан

² Университет «Туран», Алматы, Казахстан;

³ Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*электронная почта автора: torehanoba@mail.ru

Аңдатпа. Аграрлық салада кәсіпкерлікті дамыту бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы және тамақ өнімдерін өндіру үшін қолайлы жағдайлар жасайды. **Мақсаты** – шағын аграрлық бизнесті кеңейтудің басым бағыттары-халықты қолжетімді азық-түлікпен қамтамасыз етудің, ауылдық аумақтардың өмір сүру деңгейін арттырудың және көпқабатты экономиканы қалыптастырудың маңызды факторы қаралады. Зерттеу барысында салыстыру, жалпылау, жүйелік тәсіл әдістері қолданылады. **Нәтижелері** – авторлар ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерінің желісін құру арқылы шағын шаруашылық нысандарына қызмет көрсету инфрақұрылымы жақсарып келе жатқанын атап өткен. Шағын шаруашылық жүргізуші субъектілердің көпіл базасы мәселесін шешуге мүмкіндік беретін жер - ипотекалық кредиттеу таратылды. Сыртқы және ішкі сипаттағы тұрақсыздандырушы факторлар анықталады. Агроөмәдени кәсіпкерлік пен кәсіпкерлік дағдыларды ажырататын

Аннотация. Развитие предпринимательства в аграрной сфере создает благоприятные условия для производства конкурентоспособной сельскохозяйственной и пищевой продукции. **Цель** – рассмотрены приоритетные направления расширения малого аграрного бизнеса – важного фактора обеспечения населения доступным продовольствием, повышения жизненного уровня сельских территорий и становления многоукладной экономики. В ходе исследования использованы *методы* сопоставления, обобщения, системного подхода. **Результаты** – авторы отмечают, что улучшается инфраструктура обслуживания малых форм хозяйствования посредством создания сети сельскохозяйственных производственных кооперативов. Получила распространение земельно-ипотечное кредитование, позволяющее решать проблему залоговой базы малых хозяйствующих субъектов. Выявлены дестабилизирующие факторы внешнего и внутреннего характера. Выделен ряд моделей, разграничивающих агрокультурное предпринимательство и предпринимательские навыки. Показан потенциал предпринимательской деятельности и бизнес-среды в сельском хозяйстве. Обозначена роль агротуризма и других форм несельскохозяйственного предпринимательства, сделан акцент на возможности предпринимателей участвовать в производстве органических продуктов питания. **Выводы** – установлена тенденция возрастающего социального запроса на получение качественного бизнес-образования, бизнес-консультаций для роста профессиональной грамотности и компетенций. Дальнейшая инновационная переориентация малых предприятий связана с их реальным положением, сложившимися предпосылками организации и развития, конкретными условиями функционирования на рынке. Малый агробизнес как один из основных элементов экономической системы общества, способен поднять статус социальной устойчивости села, поддержать диверсификацию экономики и ее инновационную активность. Необходима разработка мер для эффективного управления предпринимательскими рисками.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, кәсіпкерлік қызмет, шаруа (фермерлік) және жеке қосалқы шаруашылықтар, Инфрақұрылым, агротуризм, органикалық егіншілік, ауыл шаруашылығы және тамақ өнімдері.

Key words: agro-industrial complex, entrepreneurial activity, peasant (private) farms and personal subsidiary plots, infrastructure, agrotourism, organic farming, agricultural and food products.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, предпринимательская деятельность, крестьянские (фермерские) и личные подсобные хозяйства, инфраструктура, агротуризм, органическое земледелие, сельскохозяйственная и пищевая продукция.

Кіріспе. Аграрлық өнеркәсіптік кешен (АӨК) – ауыл шаруашылығы шикізатын өндіруге және өңдеуге, сондай-ақ тұтыну үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін алу үшін бағытталған экономикалық салаларды біріктіретін ең ірі салааралық кешендердің бірі. Оның ең басты шешетін маңызды мәселесі адамдардың азық-түлікке деген қажеттіліктерін қамтамасыз ету, сонымен бірге халықтың жұмыспен қамтылуына және ұлттық өндірістің тиімділігіне айтарлықтай әсер етеді. Халық шаруашылығы кешені салаларының шамамен 30%-ы аграрлық сектормен өсімін молайту байланыстарына енгізілген. Ауыл шаруашылығы шикізатынан елде өндірілетін тұтыну заттарының жалпы жиынтығының шамамен 70%-ы өндіріледі.

Шағын және орта бизнесті дамыту мемлекеттік экономикалық саясаттың басымды бағыты болып саналады. Сондықтан, шағын және орта бизнесті дамыту еліміздің жүзеге асырылып жатқан экономикалық саясатының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады [1].

Қазіргі таңда экономиканы әртараптандыру мен жаңғырту жағдайында кәсіпкерлік қатынастарды дамыта отырып, шағын және орта бизнесті қарқынды дамыту және жетілдіру мәселелерін зерттеу еліміздің және шетелдік ғалым-экономистердің еңбектерінде жеткілікті көрініс тапқан [2-3]. Алайда, ауылдық жерлерде шағын және орта бизнестің дамуына жағдай жасау мәселесі бірінші кезекке қойылып, оның бағыттарын жетілдіру жолдары жеткілікті түрде зерттелмеген. Атап айтқанда, өңірлік деңгейде шағын кәсіпкерлікті қолдауды ұйымдастыру мен дамытудың жүйелі тәсілі, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне жатқызудың нақты критерийлері жоқ [4], нақты өңірлер үшін шаруашылық жүргізудің жаңа жағдайларында шағын кәсіпкерлікті жетілдіру және дамыту бойынша практикалық ұсынымдарда жеткіліксіз әзірленген және т.б.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің теориялық негізі әлемнің дамыған елдерінде шағын және орта

бизнестің қоғамдағы алатын орнын зерттейтін шетелдік және осы зерттеу мәселелерімен айналысатын отандық ғалым-экономистердің ғылыми еңбектері ілімдік және әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды. Шағын және орта бизнестің дамуы, шағын кәсіпкерлік пен мемлекеттің өзара тиімді байланысы, шағын кәсіпкерлікті қолдаудың мемлекеттік саясатының қалыптасуының жаңа тәсілдерін талдау кәсіпкерлікті дамыту тұрғысындағы мемлекеттің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады.

Жұмыстың зерттелу барысында статистикалық-экономикалық талдау әдістері қолданылды: статистикалық деректерді жинау, ауытқулар мен шамаларды салыстыру, талдау және синтездеу, топтастыру, жүйелеу, логикалық негіздеу және сараптамалық бағалау, кестелік әдістер.

Бастапқы деректер ретінде Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының өңірлері контекстінде шағын және орта кәсіпкерліктің жағдайы мен дамуы туралы есептің деректері, ҚР өңірлерінің агроөнеркәсіптік кәсіпкерлігіне талдамалық шолулар қолданылды. Зерттеу барысында статистикалық және салыстырмалы талдау әдістері, аймақтың АӨК кәсіпкерлігін зерттеуге жүйелі көзқарас қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Еліміздің тарапынан жасалынып жатқан кәсіпкерлікті қолдау, оны жандандырып нығайту туралы шаралары, сондай-ақ осы шараларды жүзеге асырудың материалдық және құқықтық аспектілерін, осы бағыттағы еліміздің экономикалық тәжірибесін зерделеу кәсіпкерлікті дамытудың неғұрлым экономикалық тиімді, бәсекеге қабілетті және перспективалы бағыты ҚР экономикасының шағын және орта бизнесі қатысатын АӨК болып табылатынын көрсетеді. Ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі, облыстардың негізгі азық-түлікпен өзін-өзі қамтамасыз етуі, өңдеуші кәсіпорындардың және басқа да аралас

салалардың қызметі оның жағдайына байланысты.

Ұлттық экономика ауқымында ҚР-да кәсіпкерліктің танымалдығы артып келеді, алайда белсенділік қарқыны айтарлықтай төмен. Елдер арасындағы бәсекелестікті дамыту жағдайында шағын орта бизнес (ШОБ) нарықтық жағдайдағы кез-келген өзгерістерге тез жауап бере алады, тұтыну саласындағы қалыптасқан тауашаларды толтыра алады, қосымша жұмыс орындарын ашады және орта таптың негізгі көзі болып табылады.

Жасалған талдаулардан анықтағанымыздай, кәсіпкерлікке баса назар аударылып, нақты міндеттер жүктеліп, оны дамыту мәселесі экономикалық даму стратегияларының барлығында дерлік көрініс тауып отырғандықтан кәсіпкерлік нарық пен бәсекелестік, шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы байланыс арқылы үйлестіру, даму стратегиясын әзірлеу тетіктерін жасайтындығын тұжырымдадық, ол субъект ретінде және мінез-құлықтың ерекше шығармашылық түрі ретінде экономикалық жетістікке жетудің барлық факторларының ажырамас қасиетін құрайды.

Соңғы жылдары мемлекеттік саясат өзінің бәсекеге қабілеттілігі мен мемлекеттік ғылыми-техникалық әлеуетін арттыру көзқарасы тұрғысынан ең үлкен әлеуеті бар шағын және орта бизнестің дамуына жәрдем беруге бағытталды. Шағын және орта бизнестің дамуы, шағын кәсіпкерлік пен мемлекеттің өзара тиімді байланысы, шағын кәсіпкерлікті қолдаудың мемлекеттік саясатының қалыптасуының жаңа тәсілдерін талдау кәсіпкерлікті дамыту тұрғысындағы мемлекеттің негізгі мәселелерінің бірі болып табылады.

Ауыл кәсіпкерлігіне шаруа (фермер) қожалықтары, жұртшылық шаруашылықтары, тұтыну кооперативтері кіреді, олардың қолдауынсыз ауыл шаруашылығын жандандыруға және ауыл халқының өмір сүру деңгейін жақсартуға қол жеткізу мүмкін емес [5]. Шаруа (фермер) қожалықтары оның субъектілеріне өндіріс құралдарынан иеліктен шығаруды жеңуге және жоюға, жердегі тиімді жұмысқа деген мотивацияны дамыта отырып, олардың шынайы қожайыны болуға, ал корпоративтік басқаруды ұйымдастыру осы мотивацияны сақтауға және сонымен бірге нарықтық бәсекелестікке қарсы күреске бағытталған ұжымдық еңбек есебінен және оның нәтижелерінің тиімділігінің өсуіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Нарықтық орта жағдайында жұмыс істейтін шағын шаруа өндірістерін жүзеге асыру мүмкіндіктерінен агроқұрылымдарда өндірісті орнықты дамыту үшін айтарлықтай мүмкіндіктер беретін үлкен көлемдегі ресурстардың түрлері мен олардың әлеуетін жинақтау тиімдірек болатындығы белгілі.

Кәсіпкер оның дамуының тарихи жағдайларын да, ел экономикасының дамуының жалпы деңгейін де, өнімге деген сұранысты, оны өндіруге кететін шығындарды, мамандандудың қажетті деңгейін, өндірісті жүргізу жүйесі мен техникалық және технологиялық деңгейін, жұмыс істейтіндер саны мен олардың біліктілігін, баға деңгейін, экономикалық пайда деңгейін, экономиканы мемлекеттік реттеу бағыттарын және т.б. ескеруі тиіс.

Кәсіпкерліктің жұмыс істеу ортасы мемлекеттік тапсырыс, жобалық қаржыландыру тетігі арқылы мемлекет және жеке сектордың күш-жігерін біріктіретін ауылдық жердің өндіріс пен әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту, инфрақұрылымдық қызметтерді қамтамасыз ету жөніндегі жекелеген функцияларды шағын орта кәсіпкерліктің (ШОК) бәсекелестік ортасына беру, ауылдағы шағын орта кәсіпкерлік жұмыс істеу ортасына инфляциялық қысымды төмендету болып табылады.

Аграрлық өнеркәсіп кешеніндегі кәсіпкерлік құрылымдардың өндірістік, коммерциялық және қаржылық қызметінің тиімділігі көптеген факторларға байланысты: материалдық-техникалық және қаржылық ресурстардың жеткіліктілігі, пайдаланылатын өнім өндіру технологияларының тиімділігі, адами капиталдың болуы және тиімді пайдаланылуы, сыртқы орта факторларының әсері және т.б. Аталған факторларға белгілі бір дәрежеде әсер ете отырып, кәсіпкерлік құрылымдар қызметінің тиімділігіне әсер етуге болады.

Бүгінгі таңда техника паркін жаңарту немесе тиімдірек технологияны енгізу көп жағдайда кәсіпорындарда қаражаттың жетіспеушілігімен шектеледі. Нәтижесінде агроөнеркәсіптік кешеннің кәсіпкерлік құрылымдары қызметінің тиімділігін арттыру мәселесі көбінесе қайта жарақтандыруға, жаңа жоғары білікті жұмысшыларды тартуға немесе ұйым персоналын қайта даярлауға, сондай-ақ өнім өндірудің жаңа технологияларын енгізуге қосымша қаржы ресурстарын іздеу проблемасына дейін азаяды [6].

Елдің қолайлы климаттық жағдайлары дақылдардың алуан түрін өсіруге мүмкіндік

береді. Әр түрлі климаттық және топырақ сипаттамалары бар үлкен аумақ аймақтардың мамандануын анықтайды. Осылайша, солтүстік өңірлер дәстүрлі түрде астық өндірісін дамытуда, оңтүстік өңірлері күріш, жеміс-жидек және көкөніс өсірумен айналысады, қалған өңірлер негізінен ауыл шаруашылығының мал шаруашылығымен айналысады.

Статистикалық мәліметтерден көріп отырғанымыздай, 2022 жылы ауыл, орман және балық шаруашылығына негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі 853,5 млрд. теңгені құрады, бұл 2021 жылға қарағанда 6,7%-ға артық. Негізгі астық егетін өңірлер – Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары салаға 357,3 млрд.теңге бағыттады, бұл ҚР ауыл, орман және балық шаруашылығына инвестициялардың жалпы көлемінің 42%-ын құрады. Ауыл, орман және балық шаруашылығына негізгі капиталға салынған инвестициялардың жалпы көлемінде ең көп

инвестициялар бір немесе екі жылдық дақылдарды (60,2%) және мал шаруашылығын (26,2%) өсіруге жұмсалған [7].

Ресми статистикалық мәліметтерге сүйенсек 2023 жылдың басында жұмыс істеп тұрған шағын орта бизнес (ШОБ) субъектілерінің саны өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда 27,0%-ға өсті. ШОБ субъектілерінің жалпы санында жеке кәсіпкерлердің үлесі – 67,9%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 18,7%, шаруа немесе фермер қожалықтары – 13,2%, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 0,2% құраған (1 кесте) [8-9].

Сонымен қатар, өткен жылы ауыл шаруашылығындағы шағын бизнес зардап шегіп, жабылып қалса, орта және ірі кәсіпорындар өз орнында тұра алатындығын көрсетті. Жұмыс істеп тұрған заңды тұлғалардың саны 2021 жылдың бірінші жартыжылдығындағы 15 900-ден 6,7%-ға өсіп, 17 000-ға жетті. Шаруа қожалықтарының саны 1 пайызға өсіп, 221,8 мың болды.

1 кесте – Шағын орта бизнес өсімі, 2022 жыл

Облыс атауы	Барлығы	Оның ішінде				Өткен жылдың сәйкес кезеңіне,%
		шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	дара кәсіпкерлер	шаруа немесе фермер қожалықтары	
Жұмыс істеп тұрған шағын орта бизнес						
Қазақстан Республикасы	1 818 764	340 584	2 924	1 234 536	240 720	127,0
Абай	49 693	4 663	53	35 328	9 649	120,4
Ақмола	54 838	9 206	124	39 021	6 487	113,0
Ақтөбе	82 580	13 217	98	60 451	8 814	125,1
Алматы	116 585	12 391	151	77 468	26 575	136,3
Атырау	63 115	8 914	131	50 560	3 510	121,3
Батыс Қазақстан	53 008	7 496	93	37 195	8 224	119,8
Жамбыл	92 572	9 107	54	60 764	22 647	129,8
Жетісу	53 600	4 341	52	30 293	18 914	121,3
Қарағанды	93 086	19 288	178	64 717	8 903	114,9
Қостанай	61 133	9 677	159	44 802	6 495	111,4
Қызылорда	67 145	6 544	65	47 159	13 377	131,5
Маңғыстау	75 341	11 220	118	60 587	3 416	133,3
Павлодар	52 084	11 587	110	35 566	4 821	111,5
Солтүстік Қазақстан	33 066	6 779	120	21 481	4 686	109,4
Түркістан	184 579	11 719	62	98 639	74 159	127,5
Ұлытау	17 413	1 716	17	12 282	3 398	122,2
Шығыс Қазақстан	61 475	9 175	125	43 658	8 517	112,5
Астана қ.	204 308	67 087	264	135 891	1 066	125,3
Алматы қ.	292 734	96 852	795	192 978	2 109	142,0
Шымкент қ.	110 409	19 605	155	85 696	4 953	146,6
Ескерту: Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлік 2022ж.						

Қазақстан Республикасында соңғы бес жылда (2018-2022жж.) ірі қара мал басы тұрақты өсімге ие. 2022 жылы шаруашы-

лықтардың барлық санаттарында ол 4 892,5 мың басқа жетті, 2018 жылмен салыстырғанда (базалық) өсім 2% құрады (4

795,4 мың бас). Ірі қара мал басының негізгі саны жеке кәсіпкерлер мен шаруа немесе фермер қожалықтары санатында шоғырланған, 2022 жылы бұл көрсеткіш 58,1%, 30,9% – жұртшылық шаруашылықтарында және 11% – ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында (2 кесте) құрады [10].

Ірі қара мал өндіру көлемі бойынша 2018-2022жж. кезеңде тұрақты өсім байқа-

лады, 2022 жылғы деректері бойынша ірі қара малдың (ІҚМ) өндірісі (тірі салмақта) жұртшылық шаруашылықтарында – 53,6%, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында – 24,7%, дара кәсіпкерлер мен шаруа немесе фермер қожалықтарында – 21,7% шоғырланған.

2 кесте – Қазақстан Республикасындағы шаруашылықтардың барлық санаттарындағы етті және сүтті бағыттағы ірі қара мал басының санының динамикасы, мың бас

Атауы	2018ж.	2019ж.	2020ж.	2021ж.	2022ж.
Етті бағыттағы					
Шаруашылықтың барлық санаттары	1187,5	1262,8	1350,2	1742,5	1886,0
Ауыл шаруашылық кәсіпорындары	167,8	171,3	185,3	193,4	207,0
Дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары	692,6	754,7	796,7	1010,8	1095,5
Жұртшылық шаруашылығы	327,1	336,8	368,3	538,3	583,5
Сүтті бағыттағы					
Шаруашылықтың барлық санаттары	4 795,4	4 950,9	5220,2	4 814,7	4892,5
Ауыл шаруашылық кәсіпорындары	254,5	255,6	268,9	255,4	266,9
Дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары	1 145,4	1 259	1424,7	1 324,3	1399,6
Жұртшылық шаруашылығы	3395,6	3436,4	3526,7	3235,1	3226,0

Сүтті бағытындағы ІҚМ едәуір үлесі жұртшылық шаруашылықтарында орналас-тырылған – 3 226 мың бас (65,9%), жеке және фермерлік шаруашылықтарда – 1 399,6 мың бас (28,6%). Малдың қалған бөлігі – 266,9 мың бас ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында орналастырылған, бір кәсіпорынға есептегенде олардың басқа екі шаруашылық санатына қарағанда саны көп (2 кесте).

Мал шаруашылығында сүт өндірумен айналысқан тиімді. Мұндай фермалардың рентабельділігі 2021 жылы 31,9% шегінде болды. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығындағы ең жоғары кірістілік Шығыс Қазақстан (92,8%) және Қостанай (54,9%) облыстарында тіркелді. Маңғыстау және Жамбыл облыстарында пайдалы дақылдарды өсіру ең қиын. Онда кірістілік көрсеткіштері теріс болды: сәйкесінше минус 54,9% және минус 9,9%. Маңғыстау облысы өзінің құрлықтық құрғақ климатымен және мал өсіру үшін қолайлы емес. Мұндағы малшылар іс жүзінде шығынмен жұмыс істейді (минус 12,1%). Көршілес Атырау өңіріндегі фермерлерде оң, бірақ әлі де төмен кірістілік байқалды (плюс 5,8%).

Ресми мәліметтер бойынша ҚР бойынша орташа есеппен ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында сүттің рентабельділік деңгейі 2022 жылы +30,8%-ды құрады. Бұл тауарлық өнімнің кеңейтілген өндірісін

жүргізу үшін орташа, бірақ жеткілікті көрсеткіш. Сүт рентабельділігінің орташа республикалық көрсеткіші деңгейінде және одан жоғары деңгейде 5 облыс (Атырау, Маңғыстау, жоғары тауарлық өндіріс жоқ) 14,5%-дан (Солтүстік Қазақстан облысы) бастап 50,7%-ға дейін (Жетісу облысы) бар. Бұл ретте тауарлық маңызы жоқ халық шаруашылықтарында мал басы аз екі облыс (Атырау және Маңғыстау) салыстырмалы есепке алынбаған (3 кесте). Сүт өндірудің салыстырмалы жоғары рентабельділігіне саланы мемлекеттік қолдау (субсидиялар) есебінен қол жеткізілді.

2022 жылы өсімдік шаруашылығында, мал шаруашылығында, аңшылықта және осы салаларда қызмет көрсетуде жеке кәсіпкерлердің санының айтарлықтай төмендеуі байқалды (жылына минус 20,6%). 2022 жылдың 1 шілдесі елімізде аграрлық секторда небәрі 23 мың жеке кәсіпкер тіркелген – бұл соңғы жылдардағы ең төменгі көрсеткіш.

Орта және ірі кәсіпорындардың қаржы-шаруашылық қызметін іріктеп зерттеу нәтижелері агроөнеркәсіп кешеніндегі рентабельділік 2022 жылдың III тоқсанында 26,3%-ды құрады. Дегенмен, бұл су және температура режимдері тым әртүрлі аймақтар үшін де, өнім түрлері үшін де өте орташа көрсеткіш. Бидай егіп, етке мал өсіру кірісі жағынан тең кәсіп түрі емес.

Жалпы алғанда, 2022 жылдың алғашқы үш тоқсанында сектордағы табыстылық жақсы динамика көрсеткен. Үшінші тоқсанда өсім

екінші тоқсанмен салыстырғанда 1,3%-ды құрады, бұл өз кезегінде I тоқсанда бірден 4,7%-ға өскен.

3 кесте – Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында сүт өндірудің рентабельділік (залалдылық) деңгейі, пайызбен

Аймақтар	2017ж.	2018ж.	2019ж.	2020ж.	2021ж.	2022ж.
Қазақстан Республикасы	29,1	35,2	28,9	33,4	31,9	30,8
Абай						29,3
Ақмола	28,0	33,0	22,9	48,5	37,2	16,0
Ақтөбе	1,9	1,2	3,3	24,1	28,2	1,1
Алматы	18,1	22,3	21,3	13,7	22,8	21,8
Атырау	6,6	3,8	8,0	43,1	7,2	138,6
Батыс Қазақстан	24,7	41,7	51,4	37,9	44,3	17,2
Жамбыл	9,9	12,3	10,7	10,9	0,7	15,0
Жетісу						50,7
Қарағанды	46,2	34,6	46,8	45,1	38,7	34,9
Қостанай	61,2	56,0	37,1	33,0	38,5	36,3
Қызылорда	-36,7	-36,2	-29,2	39,8	1,9	0,7
Маңғыстау	-19,0	-10,2	-8,7	-	0,2	31,9
Павлодар	33,7	47,4	32,2	46,8	32,6	49,8
Солтүстік Қазақстан	33,6	51,0	48,8	38,2	50,3	14,5
Түркістан	12,2	15,4	14,4	9,8	13,2	33,3
Ұлытау						28,1
Шығыс Қазақстан	26,7	33,4	31,0	34,0	17,2	13,5

Аграрлық өнеркәсіп кешеніндегі көрсеткіштерге маусымдылық әсер етеді деп есептелінеді. Сонымен қатар, сауалнама деректері барлық компаниялардың оң нәтижелермен мақтана алмайтынын растайды. 2022 жылдың III тоқсанында зерттелгендердің (шамамен 4 мың кәсіпорын) тек 71,7 пайызы ғана кезеңді кіріспен аяқтаған. Ұйымдардың 28,3%-ы шығынға ұшыраған. 2021 жылдың III тоқсанындағы сандар: 70,3% қарсы 29,7% болды.

Өңірлер контекстінде де көрсеткіштер айтарлықтай ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығындағы ең жоғары рентабельділік әрқашан жоғары топырақ сапасы мен жауын-шашынның жеткілікті мөлшері байқалатын аудандарда тіркелді. Бұл Шығыс Қазақстан (92,8%) және Қостанай (54,9%) облыстары. Маңғыстау мен Жамбыл облыстарында пайдалы дақылдарды өсіру өте қиын. Онда табыстылық көрсеткіштері мүлдем теріс болды: тиісінше минус 54,9% және минус 9,9%.

Климаты күрт континенттік құрғақ майлы Маңғыстау өңірі мал өсіруге де қолайлы емес. Мұндағы шаруалар мал ұстайды, іс жүзінде шығынмен жұмыс істейді (минус 12,1%). Сонымен қатар, көршілес Атырау облысының малшылары арасында рентабельділік әлі де төмен болды (плюс 5,8%). Жалпы республика бойынша ауыл шаруашылығы кәсіпорын-

дарында ірі қара мал өндірудің рентабельділік деңгейі 24,5%-ды құрайды, өткізілген өнімнің өзіндік құны 1 ц – 83 080 теңге, өткізу бағасы – 103 427 теңге, мемлекеттік субсидияларды ескере отырып, пайда – 20 937 млн теңге.

2022 жылы Қазақстанда аграрлық секторда өз ісін ашқысы келетін кәсіпкерлер санының айтарлықтай төмендеуі байқалады. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің түрлері бойынша бизнес үшін ең тиімдісі күнбағыс тұқымын өсіру болып табылды, бұл майлы дақылдың кірістілігінің жалпы көрсеткіші ел бойынша 96,4%-ға, ал Шығыс Қазақстан облысында – 119,7%-ға жетті.

Рентабельділік деңгейі бойынша екінші орынды картоп өсіретін шаруа қожалықтары иеленді (66,9%). Дегенмен, бұл дақыл барлық жерде жақсы өнім бермейді. Мысалы, Солтүстік Қазақстанда кәсіпкерлер картоптан жақсы ақша таба алады (109%), ал оңтүстікте, Жамбыл облысында картоп өсіру – тиімсіз бизнес (минус 12%). Аграрлық сектордағы рентабельділігі бойынша үздік үштікте дәнді және бұршақ дақылдарын өсіру. Бидай, күріш, қара бидай, бұршақ өсіретін кәсіпкерлердің орташа табысы 48,9% болды, мұнда 78,6% көрсеткішімен Қарағанды облысы көшбасшы болды.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау деңгейі жергілікті

нарықтағы интервенциялар және импортқа тарифтерді реттеу есебінен ішкі және сыртқы бағаларға әсер ету сияқты факторлардан тұрады. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілерге тұқымдарды, химиялық заттарды, сыйақы мөлшерлемелерін сатып алуға субсидиялар, ветеринарияда, фитосанитарияда мемлекеттік қызметтер көрсету, ғылым мен білім беру саласын ұстау және т.б. арқылы тікелей қолдау кеңінен қолданылады. Бұл ретте жергілікті өнім бағасына қатысты импорт бағасының өсуінен көрінетін тұтынушылар үшін жанама әсерлер де орын алады, дегенмен соңғысының сапасы қанағаттанарлықсыз болса да, АӨК бюджеттік ынталандыруларын іске асырудан жоғалған пайда түріндегі бюджет үшін шығындар [11].

Агроөнеркәсіптік өндірістің ерекшеліктеріне сүйене отырып, басқа салаларға тән емес немесе АӨК-де бизнесті дамыту үшін ерекше мәнге ие кәсіпкерлік қызметтің ерекшеліктерін негізгі түрде ажыратуға болады. Көптеген елдер үшін бүгінгі күні ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруді ұйымдастырудың негізгі нысаны отбасылық ферма болып табылады, яғни фермер тек өзіне сене алады. Ол үшін ол (және бұл көптеген елдердің заңнамасында бекітілген) кем дегенде орта ауыл шаруашылық білімі болуы керек, техниканы білуі керек және оны дұрыс қолдана білуі керек, ауыл шаруашылық өнімдерін өсіру мен өңдеудің заманауи технологияларын жақсы білуі керек, бухгалтерлік есепті білуі, есептеу техникасын қолдана білуі және т.б.

Сонымен қатар, еліміздің АӨК даму қарқынын тежейтін бірқатар факторлар бар. Қазіргі уақытта қолда бар ауыл шаруашылығы техникасының негізгі санының 80%-дан астамының айтарлықтай тозуынан көрінетін ауыл шаруашылығындағы инфрақұрылымның жай-күйі мәселесі өткір тұр. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірістік процесінің және оның өзіндік құнының қымбаттауына алып келетін жанар-жағармай материалдарына бағаның тұрақсыздығы мен ұдайы ұлғаюы жағдайды ушықтырады.

Тұрақтылық шеңберінде АӨК және ондағы кәсіпкерлікті дамыту сыртқы және ішкі сипаттағы тұрақсыздандырушы факторлардың жиынтығымен шектеледі. Сыртқы факторларға мыналар жатады: жеке-леген салалар (экономика мен АӨК-дегі құрылымдық үйлесімсіздігі, яғни диспропорциялар, салық ауыртпалығы, қаржы дағдарысы, инфляция және т. б.) бөлінісінде тұтастай алғанда ел бойынша, өңір

бойынша әлеуметтік-экономикалық процестерді тиімді реттеу тетігінің болмауы; жеткізуші салалар мен азық-түлік нарығында ресурсқа бәсекелестік ортаның болмауы; қолайсыз ауа райы жағдайлары; әлсіз мемлекеттік қолдау; заңнаманың және заңдарды орындаудың тиісті тетігінің жетілмегендігі; азық-түлік тауарлары импортының реттелмеуі; ресурстық әлеуетке, әсіресе жер ресурстарына артқан техногендік жүктеме; экономикалық қылмыс; нарықтық инфрақұрылымның болмауы.

Ішкі факторларға мыналар жатады: топырақтың тозуы және егіс алқаптарының қысқаруы; еңбек мотивациясының әлсіздігі және тиісті шаруашылық есеп қатынастарының болмауы; шарттық, еңбек және технологиялық тәртіптің төмендігі; еңбекке ақы төлеудің төмендігі және материалдық жауапкершіліктің жеткіліксіздігі; кадрлық әлеуеттің деградациясы; кәсіпорындардағы басқарудың төмен деңгейі; ауыл шаруашылығы нарығы базасында еркін кәсіпкерлік үшін жағдайлар жоқ әлеуметтік инфрақұрылымның тозуы; ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізудің аймақтық жүйесінің талаптарын орындамау.

Ауылдық жерлерде жасалған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым аграрлық сектордың өндірістік қызметін ұйымдастыру және ауылдың әлеуметтік дамуы, іс-қимылдардың ұтқырлығы, қаржыландыру мен ақпарат көздеріне қол жеткізу, отандық ауыл кәсіпкерлерінің сыртқы нарыққа шығуы бөлігінде шағын және орта кәсіпкерлік үшін белгілі бір мүмкіндіктер туғызады. Ауылдың тиімді әлеуметтік инфрақұрылымы аграрлық еңбек нарығын қалыптастыруға әрі шағын және орта кәсіпкерлік сапалы еңбек ресурстарымен қамтамасыз етуге ықпал етеді [12].

Кәсіпкерлікті дамыту экономикалық табысқа, өнеркәсіптік өндірістің жоғары өсу қарқынына қол жеткізуде таптырмас рөл атқарады. Бұл экономиканың инновациялық, өнімді сипатының негізі болып табылады. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің өз бастамалары мен шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндігі неғұрлым көп болса, дамудың әлеуетті және нақты нәтижелері арасындағы алшақтық соғұрлым аз болады.

Инновациялық экономикалық өсуді игеру шығармашылық элементті жасанды түрде шектеу, барлық өндірістік ресурстардың осы ұтқырлығы үшін қажетті экономикалық бастама еркіндігі жағдайында мүмкін емес. Кәсіпкерлік жаңа перспективалы өндірістерді игеруді қамтамасыз етеді, ескір-

гендерді «жууға» ықпал етеді. Ол бәсеке-лестікті және «маркетингі» дамытуға, сондай-ақ ұлттық экономиканың «ашықтығын» арттыруға, капиталды әкелу мен әкетуді дамытуға ықпал етеді.

Кәсіпкерлікті дамыту үшін басқа да жағдайлар қажет. Оларға мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік саясаттың тұрақтылығы, жеңілдікті салық режимі, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау, қолдаудың дамыған инфрақұрылымы, зияткерлік меншікті қорғаудың тиімді жүйесінің болуы, кәсіпкерлердің іскерлік белсенділігін арттырудың икемді нарықтық тетіктерін қалыптастыру кіреді [13]. Кәсіпкерлер сыртқы нарыққа еркін шыға алуы тиіс.

Кәсіпкерлер үшін қолжетімді несие жүйесін құру, қажетті өндіріс құралдарын, шикізат пен компоненттерді сатып алуға мүмкіндік беру қажет. Осының бәрінде кәсіпкерлер осы уақытқа дейін айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Алайда дағдарыстан шығуды және экономикалық өрлеуді тек отандық кәсіпкерлер ғана қамтамасыз ете алатыны анық. Олар нарықтық экономиканы құру және тиімді өндірісті ұйымдастыру бойынша еңбектің басты ауыртпалығын көтереді.

Қазақстанда ауыл шаруашылығын қолдау деңгейі жыл сайын жоғарылап отыруы керек, ал агросектордың өзі қолайлы климаттық жағдайлардың әсерінен тоқырайды немесе жоғары көрсеткіштер қалыптасады. Сонымен қатар, экономикадағы ауыл шаруашылығының үлесі деңгейі де төмен, осылайша мұндай қолдаудың пропорционалдылығы, яғни үйлесімділігі туралы мәселе туындайды.

Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы шеңберінде АӨК субъектілерін қайта құрылымдау, өтеу мерзімдерін ұлғайта отырып, бар берешектерді қайта қаржыландыру, негізінен облигациялық қарыздар есебінен қаржылық сауықтыру шараларын қолдану және республикалық бюджет қаражатынан субсидиялау жолымен сыйақы мөлшерлемесін төмендету көзделген [14].

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесінің басымдығы, оның ішінде сүт өнеркәсібін, шикізат көзінен өнімді өңдеуге, ұлттық және халықаралық деңгейде маркетингке жылжыту үшін логистиканы дамыту Қазақстан Республикасының Агро-өнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобасында [15] негізгі мақсаты ретінде отандық өндірістің

негізгі азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету арқылы бәсекеге қабілетті агроөнеркәсіптік кешенді құру.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасында [16] отандық ауыл шаруашылығы өнімдерін ішкі және сыртқы нарықта ілгерілету үшін сауда-логистикалық инфрақұрылым желісін дамыту, өткізу нарықтарын кеңейту және 7 ірі азық-түлік экожүйесін қалыптастыру арқылы оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өндіріс көлемін ұлғайту және отандық ауыл шаруашылығы өнімдерінің қосылған құнын арттыру жөніндегі стратегиялық міндеттерді шешу, ауыл кооперациясы аграрлық секторды дамытудың үлкен болашағы атап көрсетілген шараларын қабылдау қажет.

Осы шаралардың барлығы, сайып келгенде, азық-түліктің негізгі түрлері бойынша елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Мемлекет өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдады. Осы мақсатта «Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі №301-III Заңы қабылданды (24.05.2018ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен), ол өндірушілердің өз өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жауапкершілігін көздейді.

Сертификаттау және стандарттау бойынша жүргізіліп жатқан жұмыс шеңберінде отандық өнімді халықаралық нарыққа жылжытуға үлкен мән беріледі. Ауыл тауар өндірушілерін жақын маңдағы ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындары жоқ, экономикалық тиімді өндірісі бар өңірлерде қайта өңдеу және өткізу қызметін қамтитын қызметтің толық циклы бар ұйымдарды құруды көздейтін кооперативтерге біріктіру ынталандырылады.

АӨК саласындағы мемлекеттік реттеу: ауыл шаруашылығы жерлерін ұтымды пайдалану және суландыру мәселелерін шешу; эпизоотиялық және фитосанитариялық жағдайды қамтамасыз ету; ғылымды, білім беруді және өндірісті интеграциялау үшін ынталандырулар жасау – органикалық өндірісті дамыту үшін нормативтік-техникалық негізді қалыптастыру. Мемлекеттік реттеу шараларын қабылдау нәтижесінде жердің кадастрлық құны өзектендіріледі және айналымға суармалы жер тартылады, бұл ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігіне оң әсер етеді.

Қорытынды.

1. Қазақстанның ауыл шаруашылығының зор әлеуеті мен өсу резервтері бар. Ел аймақтарындағы әртүрлі климаттық жағдайлар қоңыржай жылу белдеуінің барлық дерлік дақылдарын өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді. Экономикалық механизм – ұйымдық-экономикалық қатынастардың бір түрі ретінде қарастырылатын күрделі жүйе. Оның мәні әртүрлі әдістер мен тетіктердің, соның ішінде баға мен қаржы-несие тетіктерінің, сақтандыру мен салықтар жүйесінің, бюджеттік қолдау мен АӨК инвестицияларының оңтайлы арақатынасын белгілеу болып табылады.

2. Шаруа қожалығы иелері бизнес кеңес беретін желілердің шектеулігінен оларға жүйелі қолжетімділігі жоқ деп ұйғарылды [17]. Сонымен қатар, ферма иесі өз машықтықтары мен құзыреттерін дамыту үшін жүйелі түрде үздіксіз кәсіптік дамуы қажет. Нәтижесінде өзгермелі экономикалық жағдайда жетістікке жету үшін қожалық иелері түрлі стратегиялар таңдауға болады деп ұйғарылды. Олар өндіріс көлемін арттыра отырып, мамандандыру немесе әртараптандыру арқылы жай өндірісті интенсивтендіре алады.

3. «Бизнестің жол картасы – 2025» мемлекеттік бағдарламасы елімізде шағын және орта бизнесті дамытуға оң ықпал етіп, тың серпін беруі тиіс. Өйткені экономиканың шикізаттық емес секторларында өңірлік кәсіпкерліктің тұрақты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету, сондай-ақ тұрақты жұмыс орындарын сақтап қалу және жаңаларын құру мақсатын көздейтін бұл бағдарламаны іске асыру шеңберінде белгіленген міндеттерді шешу мынандай үш бағыт бойынша жүзеге асырылатын болады: жаңа бизнес-бастамаларды қолдау; кәсіпкерлік секторды сауықтыру; экспортқа бағдарланған өндірістерді қолдау.

4. Қазіргі кезде шағын және орта бизнесті дамытуға қажетті барлық алғы шарттарды қалыптастыру, әртүрлі кедергілерді жою және мемлекеттік қолдауды оңтайландыру мәселесіне ерекше назар аударылуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

[1] Растегаева, Ф.С. Малое и среднее предпринимательство в сфере государственно-частного партнёрства / Ф.С. Растегаева //Международный научно-исследовательский журнал.- 2019. -№1-1 (55).- С. 51-54.

[2] Шальнева, А.Н. Управление рисками в аграрном предпринимательстве / А.Н.

Шальнева, В.А. Михеев, Е.Н. Михеева // Известия Международной академии аграрного образования.- 2019. -Т. 2. -№ 15. -С. 138-140.

[3] Мороз, С. О развитии и поддержке малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Zakon.kz [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.zakon.kz/4732660-o-razviti-i-podderzhke-nalogo-i.html> (дата обращения: 15.06.2023).

[4] Разработка критериев отнесения субъектов хозяйствования к категории малых и средних предприятий в Российской Федерации [Электронный ресурс].-2022.-URL: [www.https://www.userdocs.ru/ekonomika/24875/index.html](https://www.userdocs.ru/ekonomika/24875/index.html) (дата обращения: 15.06.2023).

[5] Предпринимательский Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 г. № 375-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г. [Электронный ресурс]. - 2020. -URL: <https://www.online.zakon.kz> (дата обращения: 15.06.2023).

[6] Нуркужаев, Ж.М. Потенциал развития малых форм хозяйствования в сельскохозяйственном производстве по регионам Казахстана: рекомендации / Ж.М. Нуркужаев, М.И. Сигарев.- Алматы: КазНИИ экономики АПК и РСТ, 2018.- 38с.

[7] Шарипов, С.А. Личные подсобные хозяйства и малый аграрный бизнес нуждаются в государственной поддержке / С.А.Шарипов// Продовольственная политика и безопасность. – 2020. – Т. 7. – № 1. – С. 59-70. <https://doi.org/10.18334/ppib.7.1.100922>.

[8] Отчет о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах. - Нур-Султан.- 2021.- Вып.13. - С. 48-58.

[9] Как фонд «Даму» помогает малому и среднему бизнесу в Казахстане подняться на новую ступень [Электронный ресурс].- 2022. – URL: https://www.forbes.kz/process/businessmen/kak_fond_damu_pomogaet_malomu_i_srednemu_biznesu_v_kazahstane_podnyatsya_na_novuyu_stupen (дата обращения: 15.06.2023)

[10] Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.stat.gov.kz/> (дата обращения: 04.06.2023).

[11] «Бизнестің жол картасы-2025» мемлекеттік бағдарламасына ҚР Үкі-метінің 2020 жылғы 30 шілдедегі №491 қаулысы [Электрондық ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.msb.atameken.kz/ru/kz/1177> (қаралған күні: 12.05.2023).

[12] Программы поддержки бизнеса. Сайт Государственные институты поддержки предпринимательства в Республике Казахстан [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.business.gov.kz/business-support-programs> (дата обращения: 17.03.2023).

[13] Жұмашева, С.Т. Қазақстанның Қызылорда облысының ауыл шаруашылығында

шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту /С.Т. Жұмашева, А.Е. Мұханова, Ж.Б. Смағұлова// Проблемы агросырынка. – 2022.-№2-Б.121-132.

[14] Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамалары. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі №250 қаулысы [Электрондық ресурсы].-2022.-URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> (қаралған күні: 12.04.2023).

[15] ҚР АӨК дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық жобасы [Электрондық ресурсы]. – 2021. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/nationalprojects/nacionalnyy-proekt-po-razvitiyu-agropromyshlennogo-kompleksa-respubliki-kazakhstan-na-2021-2025-gody-1594449> (қаралған күні: 12.04.2023).

[16] Қазақстан Республикасының агро-өнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы [Электрондық ресурсы].-2022.-URL: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (қаралған күні: 15.06.2023).

[17] Сиразетдинов, И.С. Информационно-консультационное обеспечение как фактор развития предпринимательства в АПК / И.С. Сиразетдинов //Управление экономическими системами: электронный научный журнал. [Электронный ресурс].-2015.-URL: <https://www.cyberleninka.ru/article/n/rol-informatsionno-konsultatsionnoy-služby-v-razviti-selskogo-hozyaystva-respubliki-bashkortostan/viewer> (дата обращения: 17.03.2023).

References

[1] Rastegaeva, F.S. (2019). Maloe i srednee predprinimatel'stvo v sfere gosudarstvenno-chastnogo partnyorstva [Small and medium-sized enterprises in the sphere of public-private partnership]. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal - International research journal*, 1-1 (55), 51-54 [in Russian].

[2] Shal'neva, A.N., Mixeev, V.A., Mixeeva, E.N. (2019). Upravlenie riskami v agrarnom predprinimatel'stve [Risk management in agricultural entrepreneurship]. *Izvestiya Mezhdunarodnoj akademii agrarnogo obrazovaniya - Journal of the International Academy of Agrarian Education*, 2(15), 138-140. [in Russian].

[3] Moroz, S. (2018). O razviti i podderzhke malogo i srednego predprinimatel'stva v Kazakhstane. [On the development and support of small and medium-sized businesses in Kazakhstan]. Available at: <https://www.zakon.kz/4732660-o-razviti-i-podderzhke-nalogo-i.html> (date of access: 04.03.2022) [in Russian].

[8] Otchet o sostoyanii razvitiya MSP v Kazakhstane i yego regionakh. - Nur-Sultan [Report on the state of development of SMEs in Ka-

akhstan and its regions] (2021). Nur-Sultan, 54-56 [in Russian].

[9] Kak fond «Damu» pomogaet malomu i srednemu biznesu v Kazakhstane podnyat'sya na novuyu stupen' [As a fund, "Damu" helps small and medium-sized businesses in Kazakhstan to rise to a new level] (2022). Available at: <http://www.damu.kz/programmi/dorozhnaya-kartabussnesa-2020>. (date of access: 15.06.2023) [in Russian].

[10] Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2021). Available at: <https://www.stat.gov.kz/> (date of access: 04.06.2023) [in Russian].

[11] «Biznes jol kartası-2025» memlekettik bağdarlamasına QR Üki-metiniñ 2020 jıl 30 jılдағы No491 qawlı [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 30, 2020 No491 on the state program "Business Road Map-2025"] (2021). Available at: <https://msb.atameken.kz/ru/kz/1177> (date of access: 04.03.2022) [in Kazakh].

[12] Programmy podderzhki biznesa. Sayt Gosudarstvennyye instituty podderzhki predprinimatel'stva v Respublike Kazakhstan. [Website State institutions for entrepreneurship support in the Republic of Kazakhstan] (2018). Available at: <https://www.business.gov.kz/business-support-programs> (date of access: 17.03.2023) [in Russian].

[13] Zhumasheva, S.T., Muhanova, A. & Smagulova, Zh.B. (2022). Qazaqstannyñ Qyzylorda oblysynyñ auyl şaruaşylyғында şaғыn және орта кәсіпкерлікті дамыту [Development of small and medium entrepreneurship in agriculture of Kyzylorda region of Kazakhstan]. *Problemy agrosyrynka - Problems of AgriMarket*, 2, 121-132 [in Kazakh].

[14] Qazaqstan Respublikasynda şaғыn және орта кәсіпкерлікті дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамалары. Qazaqstan Respublikasy Үкіметінің 2022 жылғы 27 сәуірдегі № 250 қаулысы [Concepts of small and medium business development in the Republic of Kazakhstan until 2030. Resolution No. 250 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 27, 2022] (2022). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250> (date of access: 12.04.2023) [in Kazakh].

[15] QR ÄÖK damıtwdıñ 2021-2025 jıldarğa arналған Ulttıq jobası [National project of agribusiness development of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025] (2021). Available at: <https://primeminister.kz/ru/nationalprojects/nacionalnyy-proekt-po-razvitiyu-agropromyshlennogo-kompleksa-Respublika-Qazaqstan-na-2021-2025-quday-1594449> (date of access: 10.03.2023) [in Kazakh].

[16] Qazaqstan Respublikasynyñ agroönerkäsıptık keşenın damytudyñ 2021-2030 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasy [Concept of development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030]. Available at: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (date of access: 15.06.2023) [in Kazakh].

[17] Sirazetdinov, I.S. Informacionno-konsultacionnoe obespechenie kak faktor razvitiya predprinimatel'stva v APK [Information-consul-

tation provision as a factor in the development of entrepreneurship in APC] (2010). *Upravlenie e'konomicheskimi sistemami: e'lektronnyj nauchnyj zhurnal - Management of economic systems: electronic scientific journal*, 4. Available at: <https://www.cyberleninka.ru/article/n/rol-informatsionno--konsultatsionnoy--sluzhby-v-razviti-selskogo--hozyaystva--respubliki--bashkortostan/viewer> (date of access: 17.03.2023) [in Russian].

Авторлар туралы ақпарат:

Жұмашева Сауле Тоқанқызы – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; ғалым-хатшы; Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты; 050057 Сатпаев көш., 30 б, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: torehanoba@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0559-5608>

Омарбакиев Лутпулла Амурулламович; экономика ғылымдарының докторы; “Қаржы” кафедрасының профессоры; «Тұран» университеті; 050013 Сатпаев көш., 16А, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: l.omarbakiyev@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-3474-6244>

Низамдинова Арзигуль Камирдиновна; экономика ғылымдарының кандидаты; «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы; Эль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050038, Эль-Фараби даңғ., 71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: anizamdinova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3507-5216>

Information about authors:

Zhumasheva Saule Tokanovna - The main author; Candidate of Economic Sciences, Associated Professor; Sciences Secretary; Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development; 050057 Satpaev str., 30 б, Almaty, Kazakhstan; e-mail: torehanoba@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0559-5608>

Omarbakiyev Lutpulla Amurullamovich; Doctor of Economic Sciences; Professor of the Department of Finance, «Turan» University; 050013 Satpayev str., 16A, Almaty, Kazakhstan; e-mail: l.omarbakiyev@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-3474-6244>

Nizamdinova Arzigul Kamirdinovna; Candidate of Economic Sciences; Senior Lecturer of the Department of Finance and Accounting; Al-Farabi Kazakh National University; 050038 Al-Farabi Ave., 71, Almaty, Kazakhstan; e-mail: anizamdinova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3507-5216>

Информация об авторах:

Жумашева Сауле Тоқановна - основной автор; кандидат экономических наук, доцент; ученый секретарь; Казахский научно-исследовательский институт экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий; 050057 ул. Сатпаева, 30 б, г. Алматы, Казахстан; e-mail: torehanoba@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0559-5608>

Омарбакиев Лутпулла Амурулламович; доктор экономических наук; профессор кафедры «Финансы»; Университет «Туран»; 050013 ул. Сатпаева, 16А, г. Алматы, Казахстан; e-mail: l.omarbakiyev@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-3474-6244>

Низамдинова Арзигуль Камирдиновна; кандидат экономических наук; старший преподаватель кафедры «Финансы и учет»; Казахский национальный университет им. аль-Фараби; 050038 пр. Аль-Фараби, 71, г.Алматы, Казахстан; e-mail: anizamdinova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3507-5216>

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА АГРОБИЗНЕС: ҚАЗІРГІ ШЫНДЫҚ, МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

SMALL AND MEDIUM-SIZED AGRIBUSINESS: MODERN REALITIES, PROBLEMS AND WAYS OF SOLUTION

МАЛЫЙ И СРЕДНИЙ АГРОБИЗНЕС: СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Б.А. ЖАКУПОВА^{1*}

Э.Ф.К.

А.Н. МАКАРОВ²

э.ф.д., профессор

М.А. ТОКТАРОВА¹

экономика ғылымдарының магистрі

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Казан федералдық университетінің Набережночелнинск институты, Казан, Ресей

*автордың электрондық поштасы: zhakupova_75kz@mail.ru

В. ZHAKUROVA^{1*}

C.E.Sc.

A. MAKAROV²

Dr.E.Sc., Professor

M. TOKTAROVA¹

Master of Economic Sciences

¹ZhubanovAktobeRegional University, Aktobe, Kazakhstan

²Naberezhnye Chelny Institute of Kazan Federal University, Kazan, Russia

*corresponding author e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru

Б.А. ЖАКУПОВА^{1*}

К.Э.Н.

А.Н. МАКАРОВ²

д.э.н., профессор

М.А. ТОКТАРОВА¹

магистр экономических наук

¹Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова, Актөбе, Казахстан

²Набережночелнинский институт Казанского федерального университета,

Казань, Россия

*электронная почта автора: zhakupova_75kz@mail.ru

Аңдатпа. Мақсаты – ауыл шаруашылығында қызмет көрсету саласын құру, халыққа тұрмыстық қызмет көрсету, кәсіптік және қолөнер бұйымдарын өндіру, сауықтыру-бейіндік объектілерді дамыту, ұлттық дәстүрлерді насихаттау, осы салаларды кеңінен тарату үшін мүмкіндіктер жасау басымдықтары айқындалған. Елдің аграрлық секторында шағын және орта кәсіпкерлікті жедел дамыту, ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын нығайту, өңірдегі өмірді жақсарту, қаржы тапшылығын жою негізінде жұмыспен қамтылуын қамтамасыз ету мақсатында ауыл шаруашылығы өндірушілерін материалдық және техникалық ресурстармен қамтамасыз ету деңгейін арттыру талап етіледі. Әдістері – салыстырмалы талдау, жалпылау, жүйелік тәсіл, SWOT талдау. Нәтижелері – шағын және орта аграрлық бизнесті дамытудың басым бағыттары, мемлекетті қолдау, ауыл шаруашылығы өнімдері мен өнеркәсіп тауарларына бағадағы диспропорциялар, нарықтық инфрақұрылымды кеңейту, шаруашылықтар арасындағы өзара төлемдерді уақтылы орындау, азық-түлік өнімі импортының құны мен үлкен көлемінің өсуін шектеу қажеттілігі, өңірлерде кәсіпкерлік белсенділік пен бәсекеге қабілеттілікті арттыру жөніндегі шаралар көрсетілген. Шағын және орта шаруашылық субъектілерінің қызметіне SWOT-талдау

жүргізілген. Зерттеу нәтижелері бойынша анықталған мәселелерді шешу жолдары ұсынылған. Алынған нәтижелерді қорытындылай келе, осы зерттеу аясында тұжырымдар жасалған. Шағын және орта үй шаруашылықтарының даму дәрежесі нарықты тауарлармен қанықтыруға, бәсекелестікті кеңейтуге, жұмыспен қамтуды реттеуге, ауылдық жерлерде оң әлеуметтік өзгерістерге әсер етеді. Шағын ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының цифрлық технологияларды, жаңа техниканы енгізуді, еңбекті ұтымды ұйымдастыру мен менеджментті ескере отырып пайдалануға болатын пайдаланылмайтын кәсіпкерлік әлеуеті бар. АҚШ, Канада, Франция тәжірибесін кеңінен қолдану және оны отандық шындыққа бейімдеу қажет.

Abstract. *The goal* is to identify priorities for the creation of a service sector in agriculture, consumer services for the population, production of professional and handicraft products, the development of health-related facilities, promotion of national traditions, and creation of opportunities for wider dissemination of these industries. In order to accelerate the development of small and medium-sized businesses in the country's agricultural sector, provide employment to rural residents based on strengthening their socio-economic status, improve life in the region, and eliminate financial deficits, it is necessary to increase the level of provision of agricultural producers with material and technical resources. *Methods* – comparative analysis, generalization, systematic approach, SWOT analysis. *Results* – the priority directions for the development of small and medium-sized agricultural businesses, public support, imbalances in prices for agricultural products and industrial goods, expansion of market infrastructure, timely execution of mutual payments between farms, the need to limit the growth of costs and large volumes of imports of food products, measures to increase entrepreneurial activity and competitiveness in the regions are shown. A SWOT analysis of the activities of small and medium-sized business entities was carried out. Based on the results of the study, ways to solve the identified problems were proposed. Summarizing the results obtained, *conclusions* are formulated within the framework of this study. The degree of development of small and medium-sized households affects the saturation of the market with goods, expansion of competition, regulation of employment, and positive social transformations in rural areas. Small agricultural enterprises have untapped entrepreneurial potential, which can be used taking into account the introduction of digital technologies, new equipment, rational organization of labor and management. The experience of the USA, Canada, and France should be widely applied and adapted to domestic realities.

Аннотация. *Цель* – определены приоритеты создания сферы услуг в сельском хозяйстве, бытового обслуживания населения, производства профессиональных и ремесленных изделий, развития оздоровительно-профильных объектов, пропаганды национальных традиций, создания возможностей для более широкого распространения данных отраслей. В целях ускоренного развития малого и среднего предпринимательства в аграрном секторе страны, обеспечения занятости жителей села на основе укрепления их социально-экономического положения, улучшения жизни в регионе, устранения финансового дефицита требуется повысить уровень обеспечения сельхозпроизводителей материальными и техническими ресурсами. *Методы* – сравнительного анализа, обобщения, системного подхода, SWOT-анализа. *Результаты* – показаны приоритетные направления развития малого и среднего аграрного бизнеса, поддержка государства, диспропорции в ценах на сельхозпродукцию и промышленные товары, расширение рыночной инфраструктуры, своевременное исполнение взаимных платежей между хозяйствами, необходимость ограничения роста стоимости и больших объемов импорта продовольственной продукции, меры по повышению предпринимательской активности и конкурентоспособности в регионах. Проведен SWOT-анализ деятельности малых и средних хозяйствующих субъектов. По результатам проведенного исследования предложены пути решения выявленных проблем. Подводя итоги полученных результатов, сформулированы *выводы* в рамках данного исследования. Степень развития малых и средних домохозяйств влияет на насыщение рынка товарами, расширение конкуренции, регулирование занятости, позитивные социальные преобразования в сельских районах. Малые сельхозпредприятия имеют неиспользуемый предпринимательский потенциал, который возможно использовать с учетом внедрения цифровых технологий, новой техники, рациональной организации труда и менеджмента. Следует широко применять опыт США, Канады, Франции и адаптировать его к отечественным реалиям.

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы, шағын және орта агробизнес, азық-түлік өнімдері, нарықтық инфрақұрылым, бағалар, кәсіпкерлік әлеует, цифрлық технологиялар.

Key words: agriculture, small and medium-sized agribusiness, food products, market infrastructure, prices, entrepreneurial potential, digital technologies.

Ключевые слова: сельское хозяйство, малый и средний агробизнес, продовольственная продукция, рыночная инфраструктура, цены, предпринимательский потенциал, цифровые технологии.

Кіріспе. Қазақстан экономикасының негізгі саласы – ауыл шаруашылығы. Қазақстан мемлекеті тұрғындарының 40 пайызға жуығы ауылды жерлерде тұратынын есепке алсақ, ауыл шаруашылығы саласын қолдау бүгінгі күннің басты талабы болып саналады. Ауылдағы ең негізгі мәселе – жұмыссыздық. Бұл ауыл тұрғындарының, әсіресе жастардың ауылдан кетуіне немесе көшуіне себеп болуда. Соңғы кездері ауылда жақсы білім беретін мекемелер, жастардың демалатын сауықтыру кешендері мен мәдениет үйлері, спорт үйірмелері ашылуда, кітапханаларды қалпына келтіру жұмыстары қолға алынуда.

Аймақтарда білім берудің деңгейін көтеру, мектептерде күрделі жөндеу жұмыстарын жүзеге асыру, компьютермен жабдықтау, салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізінде денсаулық сақтау салаларын жандандыру, елді мекендерде ауыз су мәселесі мен жол құрылысын шешу, жолдарды қайта жөндеу, кедейшілікпен күресуді оңтайландыру мақсатында бірнеше бағдарламалар қабылданып, іс-шаралар кешені жүзеге асырылуда [1].

Дамыған елдерде шаруа қожалығы қалыптасуының және қызмет етуінің қағидаттары: «қожалық» – тек өндірістік кәсіпкерлік қызмет ғана емес, сонымен бірге өмір бейнесінің әлеуметтік бірлігі; қожалықпен тек отбасы ғана айналысу тиіс; жер – жерді өңдеушілердің қарамағында болуы қажет; шаруа болғысы келгендер, шаруа болудың қажетті мүмкіндіктерін білуі керек; шаруа өзіне-өзі қожа болуы (иелік етуі) тиіс.

Кейбір елдерде мемлекеттің аграрлық секторларын дамыту кезінде көп жағдайда меншікті құқық шектеледі, жерді кім өндесе, жалға алушының мүддесін қорғау мәселелері кепілдендірілсе, жерді сатуда немесе сатып алуда және иеліктен алуға байланысты мәмілелерде қатаң мемлекеттік бақылау жасалады. Батыста жерді – меншіктің объектісі ретінде емес, негізінен шаруашылықтың объектісі ретінде қарау басымдырақ [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері.
Ауыл шаруашылығы саласын реттеу мәселелері бірнеше ғасырдан бері

қалыптасты және негізгі қағидаттары: жеке қожалықтың табыстарын реттеу; бағаның қалыптасуын қадағалау; бюджеттік қаржыландыру, көмек көрсету; несие, салық жүйелерін және ауыл шаруашылығы өнімдерінің нарығын тұрақтандыру. «Экономикалық кестеде» өндіруші кластың негізгі орнын алушы – фермер деп атап көрсеткен.

Физиократтар «Жерді кім жалға алса, сол ауыл шаруашылығында жоғары өнімділікке қол жеткізе алады» деген. Қоғамды үш сыныпқа бөлді: өндірушілер (жерге егушілер, егіншілер); меншіктің иелері (жер иеленушілер); жеміссіздер (барлық қалғандары) [3-4]. Алғашқы ғылымда кәсіпкерлікті экономикалық өсу және технологияның дамуымен, жаңадан енгізілуімен байланыстырған ғалым [5].

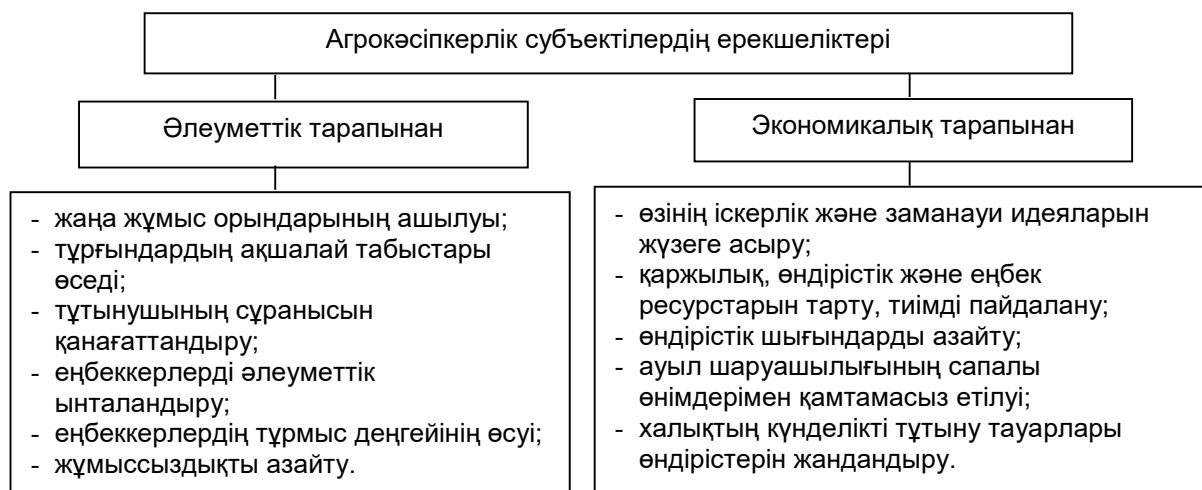
Францияда орталықтандырылған әкімшілік басқару әдісінен және жақсы нарықтық механизмі бар аграрлық нарықты мемлекеттік реттеудің жүйесі оңтайлы ұйымдасқан. Жапонияда күрделі даму мұқтаждарын өтеуде ұзақ мерзімді несиелеудің жүйесін, шағын кәсіпорынға 7 жылға дейінгі мерзімге жабдықтар жинағын жалға беретін, лизингтің арнайы мемлекеттік қоры қызмет атқарады. Канадада бизнесті дамытудың Федеральдық банкі инвестициялық ссудамен бірге шағын және орта кәсіпорындарға меншікті айналым қаржысының жетіспеушілігін толықтыруға қысқа мерзімді несиелер береді [6-7].

Нәтижелер және оларды талқылау. Мемлекет тарапынан ауыл шаруашылығын қолдаудың қажеттілігі агроөнеркәсіп кешені (АӨК) салаларының арасындағы өзара қарым-қатынастардың жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді, ал оның нәтижелері аса жоғары бәсекеге қабілеттілікті жүзеге асырады, сондай-ақ өзара қарым-қатынастардың барлық қатысушыларын сыртқы және ішкі қауіптерден қорғайды [8].

Аграрлық салаға негізделген кәсіпкерлік нысандардың маңыздылығы ерекше. Нарықтық экономикаға өткен кезде ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілердің экономикалық қатынастары қайта құрылды. Сонымен бірге, агрокәсіпкерлік субъектілердің экономикадағы рөлі өзінің іскерлік және заманауи идеяларын жүзеге асырып,

мемлекетте жаңа жұмыс орындарын құрады және еңбеккерлердің әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруына әсерін тигізеді. Сондықтан әрбір кәсіпкерліктің субъектілері өндірістің шығындарын

азайту және тұтынушының сұраныстарын қанағаттандыру шараларын жүзеге асырады, агрокәсіпкерлік субъектілерінің әлеуметтік және экономикалық мәселелері келесі 1 суретте қарастырылған.

Ескерту: авторлар құрастырған

1 сурет – Агрокәсіпкерлік субъектілердің экономикада алатын орны

Ауыл шаруашылығының өндірістері жалпы және аграрлық кәсіпкерлік субъектілер барлық табиғи-климаттық жағдайларда тұрақты кәсіпкерлікті жүзеге асыруда ішкі және сыртқы орталарды қалыптастыру керек. Әлемдік тәжірибеде дәлелденгендей, ауыл шаруашылығы кәсіпкерлік субъектілерінің қолайлы қызмет көрсету негіздері еркін шаруашылықты жүргізудің кезінде жердің (ішкі ортасы) және мемлекеттік қолдаулардың (сыртқы ортасы) оңтайлы үйлесімділігін көрсетеді. Қазақстан мемлекетінде ауыл шаруашылығы кәсіпкерлігін дамыту мен қолдаудың мемлекеттік бағдарламаларын жүзеге асыруда шағын кәсіпкерлік субъектілерінің негіздері айқындалды және үрдіс ретінде дамып келеді.

Мемлекетте макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу кезінде шағын кәсіпкерлік субъектілердің біраз бөлігі белгілі бір көлемде өздерінің қызметін шектеді, қысқа мерзімді делдал операцияларының, меншіктік қаражаттардың жетіспеуінен, несиелік ресурстардың тапшы болуынан қысқартылды. Дағдарыстың себебінен көрші елдердің арзанқол тауарлары елімізге келді, отандық тауар өндірушілер шетке ысырылды, шағын кәсіпкерлік субъектілері әлсіздік көрсетті.

Қазақстан елінің экспорт тауарларына сұраныстың төмендеуі, сыртқы сауда кезінде әріптес мемлекеттердің экономикалық-қаржылық тұрақсыздануы, ұлттық ва-

лютаның құнсыздануы, мемлекеттің сауда және төлем балансының төмен болуы, экономикада ішкі дағдарыстардың артуы, яғни бюджет тапшылығының өсуі мен төлемдік дағдарыстар және басқа да өзекті мәселелер орын алды [9].

Аграрлық кәсіпкерлікті дамытудың бірнеше бағыттары бар:

– институционалдық бағыттар: кәсіпкерліктің субъектілерін, түрлерін, нысандарын ұйымдастыру; мемлекетте тиімді кәсіпкерлік ортаны қалыптастыру; шағын кәсіпкерлік субъектілерін жетілдіру; орта және ірі кәсіпкерлік құрылымдарды: агрохолдингтер мен корпорацияларды құру;

– экономикалық бағыттар: кәсіпкерлікті экономикалық-қаржылық реттеу шараларын жүзеге асыру: бағаны реттеу; қолайлы банк, несие, салық жүйесі; аграрлық нарықта кәсіпкерлік субъектілердің өзара байланыстарын жетілдіре отырып, қорлардың және азық-түліктің нарығын қалыптастыру; инновациялық және инвестициялық саясатты дамыту, сыртқы сауданы бақылау; кәсіпкерлік тәуекелдерді азайту және ақпараттық деректермен қамтамасыз ету;

– жер бағытында: жер иелері-шаруа қожалықтарын айқындау, жер кадастрын жасау; жер нарығын құқықтық реттеу, жердің нарықтық айналымын қадағалау; жер нарықтарымен өзара кәсіпкерлік байланыстар орнату; жерді пайдаланушыларға бақылау жасау, жерді сату-сатып алу жүйесін жақсарту шараларын жүзеге

асыру, агроэкожүйелерді қорғау және оңтайландыру шаралары;

– әлеуметтік бағыттар: кәсіпкерлердің әлеуметтік жауапкершілігін және мәдениетін көтеру; ауылдық аумақтарда еңбек нарығын реттеу негізінде халықтың тұрмыс деңгейіне және тыныс тіршілігіне ықпалын арттыру; жергілікті өзін-өзі басқаруда дербестігі мен мүддесін айқындау; азық-түліктердің қолжетімділігі және әлеуметтік дүкендер желісінің қызметін жақсарту [10,11].

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы 2020ж. 6 334 668,8 млн тг, 2021ж. – 7 515 433,5 млн тг, ал 2022ж. – 9 481 179,8 млн тг құрады. Оның ішінде: өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі 2020ж. – 3 687 310,3 млн тг, 2021ж. – 4 387 236,5 млн тг, ал 2022ж. – 5 808 259,8 млн тг

құраған, мал шаруашылығының жалпы өнімі 2020ж. – 2 637 460,7 млн тг, 2021ж. – 3 116 973,5 млн тг, ал 2022ж. – 658 757,6 млн тг.

Соның ішінде ауыл шаруашылығы салаларындағы қызметтер 2020ж. – 9 897,9 млн тг, 2021ж. – 11 223,4 млн тг, 2022ж. – 14 162,5 млн тг құрап отыр. 2020-2021 жылдардағы пандемиялық және еліміздегі қатаң карантиндік шаралардан соң, ауыл шаруашылығында аз да болса оң өзгерістер орын алды. Себебі халыққа бірінші кезекте қажеттіліктер болып ауыл шаруашылығы саласының өнімдері табылады. Сонымен қатар мал мен құстың саны да айтарлықтай өсті. 2022 жылғы қуаңшылық кезінде Батыс өңіріндегі жылқылардың саны аз ғана өскен (1 кесте).

1 кесте – Ауыл шаруашылығы саласының негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2020ж.	2021ж.	2022ж.
Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) жалпы шығарылымы, млн тг соның ішінде:	6 334 668,8	7 515 433,5	9 481 179,8
өсімдік шаруашылығының жалпы өнімі	3 687 310,3	4 387 236,5	5 808 259,8
мал шаруашылығының жалпы өнімі	2 637 460,7	3 116 973,5	3 658 757,6
ауыл шаруашылығы салаларындағы қызметтер	9 897,9	11 223,4	14 162,5
Мал мен құстың саны, соның ішінде:			
ірі қара мал жыл аяғына, мың бас	7 850,0	8 192,4	8 538,1
қой мен ешкі жыл аяғына, мың бас	20 057,6	20 876,8	21 786,0
жылқы жыл аяғына, мың бас	3 139,8	3 489,8	3 586,0
түйе жыл аяғына, мың бас	227,7	243,4	259,1
құс, жыл аяғына, млн бас	43,3	47,9	49,8
Ескерту: Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған			

Төменде берілген 2 кестенің деректеріне сәйкес, ұйымдық-құқықтық нысандар бөлінісінде тіркелген субъектілердің ең көп санын дара кәсіпкерлер – 1,4 млн бірлікті, оның ішінде жұмыс істеп тұрғандар 1,2 млн бірлікті құрайды. Шаруа қожалықтарының 2022 жылы тіркелген саны – 248 602 бірлікті құрады, яғни шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОК) субъектілерінің 12,3 пайызын ғана құрап отыр. Жұмыспен қамтылғандар санының ең көбі шағын кәсіпкерлікке – 1,7 млн адам және дара кәсіпкерлер – 1,7 млн келсе, ал шаруа қожалықтарында 322,5 мыңнан аса адам жұмыс істейді (7-8 пайыз).

Шағын кәсіпкерліктің өнім шығарылымы 42,1 трлн. теңгені құрады, бұл барлық ШОК субъектілерінің жалпы өнім шығарылымынан 71,1%-ды құрайды, ал енді шаруа қожалықтарының үлесінде 5,1 пайыз ғана. Тіркелген ШОК субъектілерінің

жалпы санында жұмыс істеп тұрғандардың үлесі 88% құрады. Өңірлер бөлінісінде ең көп үлесті Түркістан (97,8%), Қостанай (92,8%) және Қызылорда (92,5%) облыстары құрап тұр. Ең аз үлес Алматы қаласында (79,8%) тіркелген.

Шағын және орта кәсіпкерліктегі тіркелген субъектілер 2021ж. – 1 666 730 бірлік, 2022ж. – 1 924 475 оның ішінде ең үлкен үлесті Алматы мен Астана қаласы, Түркістан облысында, ал ең төменгі көрсеткіштер: Ұлытау, Солтүстік Қазақстан, Абай облыстарына тиесілі. Шағын және орта кәсіпкерліктегі жұмыспен қамтылғандар саны 2021ж. 3 462 967 адамды құраса, 2022ж. 3 912 486 адамды құраған, оның ішінде ең үлкен үлесті Алматы мен Астана қаласы, Түркістан облысында, ал ең төменгі көрсеткіштерді: Ұлытау, Жетісу, Абай облыстары құрап тұр [12].

2 кесте – ШОК субъектілері қызметінің негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2021ж.	2022ж.
Шағын және орта кәсіпкерліктегі тіркелген субъектілер, бірлік соның ішінде:	1 694 672	2 026 527
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	416080	438 403
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары	2 903	3 032
дара кәсіпкерлер	1 044 252	1 336 490
шаруа немесе фермер қожалықтары	231 437	248 602
Шағын және орта кәсіпкерліктегі жұмыс істеп тұрған субъектілер, бірлік соның ішінде:	1 431 647	1 818 764
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	299 737	340 584
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары	2 754	2 924
дара кәсіпкерлер	907 722	1 234 536
шаруа немесе фермер қожалықтары	221 434	240 720
Шағын және орта кәсіпкерліктегі жұмыспен қамтылғандар саны, адам соның ішінде:	5 146 899	4 109 741
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	3 125 088	1 728 767
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары	350 116	380 081
дара кәсіпкерлер	1 367 140	1 678 463
шаруа немесе фермер қожалықтары	304 555	322 430
Шағын және орта кәсіпкерліктегі өнім шығарылымы, млн теңге соның ішінде:	42 842 358	59 221 488
шағын кәсіпкерліктің кәсіпорындары	29 452 215	42 069 312
орта кәсіпкерліктің кәсіпорындары	7 679 792	9 699 892
дара кәсіпкерлер	3 404 453	4 468 161
шаруа немесе фермер қожалықтары	2 305 898	2 984 123
Ескерту: Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған		

Ғылыми-зерттеу теориялары мен тәжірибе көрсеткендей, нарықтық экономикаға көшу кезінде аграрлық сектор басқа салаларға қарағанда нарықтың тиімсіз жақтарына, теріс әсер етуші факторларына жиі ұшырайды, сондықтан бұл сала мемлекеттің тікелей араласуын қажет етеді, осы тұжырымды шетелдерде қалыптасқан аграрлық саясатта дәлелдеп отыр. Шетелде ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу аса күрделі тетіктерден тұрады, ол ауыл шаруашылығының өндірісіне, аграрлық нарықтарға, ауылдың әлеуметтік құрамы мен құрылымына, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілердің экономикалық жағдайына әсер ететін құралдарды қамтиды.

Зерттеу нәтижелері бойынша ауыл шаруашылық маркетингіндегі әлеуметтік желілерде ерлердің басым екенін көрсетеді және оны 30-40 жас аралығындағы фермерлердің жас тобы құрайды. Қазіргі уақытта фермерлердің көпшілігі интернет пен әлеуметтік желілерге арналған қосымшалары бар ұялы телефондарды пайдаланады. Фермерлер әлеуметтік желілерді, яғни Facebook, YouTube, WhatsApp, Twitter және LinkedIn ауыл шаруашылық маркетингте тәжірибені бөлісу және ақпараттарды алмасу мақсатында пайдаланады. Сонымен қатар ауыл шаруа-

шылығы саласындағы әр түрлі мәселелерді зерттеудің нәтижелерін және заманауи әдістер мен тәсілдерді қолдану мүмкіндіктері қарастырылған платформа болып табылады [13,14].

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жобаны бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы №732 қаулысы қабылданды. Оның негізгі міндеттері: ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігін 2,5 есеге арттыру; отандық өндірістің азық-түлік тауарларының негізгі түрлері бойынша елдің өзін-өзі қамтамасыз етуіне қол жеткізу; АӨК өнімдерінің экспортын онда өңделген өнімнің үлесін 70%-ға дейін жеткізе отырып, 2 есеге ұлғайту; 7 ірі экожүйені қалыптастыру және инвестициялық жобаларды іске асыру есебінен 1 млн ауыл тұрғынының табысын тұрақты түрде арттыру.

Осы міндеттерді шешу үшін қаржыландырудың қолжетімділігін арттыруды, жер қатынастарын дамытуды және саланы цифрландыруды, аграрлық ғылым мен білімді жетілдіруді, ветеринариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді көздейтін шаралар кешені іске асырылатын болады, сондай-ақ 4,1 трлн. теңге сомасына импорт алмастыру және

АӨК өнімінің экспортын дамыту бойынша кемінде 582 инвестициялық жоба іске асырылады [15].

Жоғарыда аталғандардың және ғылыми-зерттеудің негізінде, ауыл шаруашылығы шағын және орта кәсіпкерлігін да-

мытудың әлеуметтік-экономикалық нәтижелеріне сараптама жүргізу мен кешенді талдаудың нәтижесінде, сондай-ақ, өңірді дамытудың күшті және әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен басымдылықтарын айқындау келесі 3 кестеде SWOT талдауда берілген.

3 кесте – Ауыл шаруашылығы шағын және орта кәсіпкерліктің қызметтеріне SWOT талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
- өндірістік әлеуеттің болуы; - қолайлы географиялық орналасуы; - ауыл шаруашылығының өнімдерін ірі нарықтарға жақын жерге орналастыру; - жайылымдық жерлердің басым болуы.	- азық-түліктің барлық түрімен өзін қамтамасыз ете алмайды; - халықтың аз орналасу деңгейінен өнімдер мен материалдық-техникалық ресурстарды өндірушіден тұтынушыға жеткізу кезінде көп шығынның орын алуы; - ауыл шаруашылығы салаларына банктік-қаржылық қызмет көрсетудің шектелуі; - ауыл шаруашылығы саласында өндірістік инфрақұрылымның дамымауы; - аграрлық салада шағын тауарлар өндірісінің басым болуы; - агротехнологиялардың ескіруі, өндірістік негізгі құралдардың табиғи және сапалық тозуы.
Мүмкіндіктері	Қауіп-қатерлері
- елімізде агроөнеркәсіп кешенінің тұрақты түрде дамуы; - отандық азық-түліктердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету; - экспортқа бағдарланған бәсекеге қабілетті сапалы өнімдерді өндіру; - заманауи нарықтардың кеңеюінің негізінде жаңа мүмкіндіктердің ашылуы.	- елде азық-түлік тапшылығының орын алуы; - импорттық тауарлар үлесінің басым болуы; - мемлекетімізде ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасының жиі өсуі; - экономикалық-қаржылық дағдарыс салдарынан ауыл шаруашылығы салаларына қажетті инвестицияларды тартудың қиындықтары; - көрші елдердің тарапынан бәсекелестіктің артуы.
Ескерту: авторлармен құрастырылған	

3 кестеде жасалынған ауыл шаруашылығы шағын және орта кәсіпкерліктің қызметтеріне SWOT талдаудың нәтижесі бойынша, Қазақстан елінің мүмкіндіктері мен әлеуеті өте зор. Мемлекет тарапынан ауыл шаруашылығы саласын қолдаудың төмендігі, берілген несиелік пайыздардың жоғары болуы, әлі де болса аграрлық саланың қарыштап дамуына кедергі келтіруде.

Қазіргі кезде экономиканың аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігін көтеру және елде азық-түліктің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сыртқы нарықта дербес алдыңғы қатардағы орындарды алу бағытында еліміздің ішкі нарықтарының қажеттіліктерін қанағаттандыратын ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі мен мөлшерін қолайлы негізде өндірудің негізгі жұмыстары мен іс-шаралары жүзеге асырылуда.

Қазақстанда ауыл шаруашылығының шағын және орта кәсіпкерлігін дамыту келесі негізгі себептер бойынша өзекті қажеттіліктерден тұрады: ең алдымен, қала мен ауылдың баламасыз алмасуы және еңбекке ақының төмен болуынан ауыл

тұрғындары жеке шаруашылықты дамытуға белсенді араласты. Елді мекендерде жеке қосалқы және шаруа қожалықтары ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы көлемінің жартысына жуығын өндіреді.

Дегенмен, жеке сектор өзінің өнімдерін өткізуде негізгі тәжірибелерді білмейді, атап айтқанда:

- біріншіден, жеке кәсіпкерлердің өз кезегінде техникалық қызмет көрсетуде күрделі техниканы және құрал-жабдықтарды пайдалана алмауы, өндірістің заманауи технологияларын енгізуде қажеттіліктері артты;

- екіншіден, ауылдық елді мекендерде ауыл шаруашылығы өнімдерінің қысқаруынан жұмыссыздардың саны артуда. Ал жұмыссыздықтың көрсеткіші бюджеттік мекемелерден қысқарғандар есебінен және ауылды жерлерге алыс шетелден келіп қоныстанған оралмандармен саны артып отыр;

- үшіншіден, ауылдық қолөнерді қолға алу. Қолөнерді дамыту арқылы әлеуметтік-экономикалық мәселелердің орнын толтыруға, экономиканы қайта құруға негізделеді. Қолөнер дағдарыс кезінде экономикалық

өсудің бастамасы болады және қоғамда орта кластың алғашқы капиталдарын жинақтауға қабілеттенеді. Неміс экономистері дәлелдегендей, қолөнершілік Германияның соғыстан кейінгі дағдарыстан шығуының бірден-бір себебі болған. Қолөнер кәсіпкерлігін қалыптастыру арқылы халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын жаңғырту, жаңа жұмыс орындары ашылады, адамдардың басым бөлігі нарықты экономиканың шарттарына бейімделеді;

• төртіншіден, ауылдық елді мекендерде тұрмыстық қызмет көрсетудің қалыс қалуын атауға болады, ауылда әлеуметтік дүкендер желісінің көптеп ашылуы, мәдени, білім, спорт және коммуналдық қызмет көрсету салаларының қызметтерін жандандыру.

Қорытынды. Қорыта келгенде, ауыл шаруашылығында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың заманауи көзқарастары және оның негізгі мәселелері айқындалды:

1. Дамыған елдерде шағын және орта шаруашылықты ұйымдастыру мен басқарудың бірнеше әдістері мен жүйесі қалыптасқан. Қазақстанда экономикалық реформа бойынша негізгі бағыттардың бірі – шағын және орта кәсіпкерлікті қалыптастыру мен дамыту. Бүгінгі таңда қоғам шағын және орта кәсіпкерліктің нарықтық тетіктерді құрайтын басты шарттардың бірі екеніне көз жеткізді.

2. Шағын және орта кәсіпкерлік – нарықтық шаруашылықты қолайлы жүзеге асырудың және бәсекеге қабілетті бола алатын экономиканың бір саласы, мемлекетте бәсекелі ортаны қалыптастырады, сондай-ақ нарықты экономикада тиімді, қолжетімді, халықтың қолда бар қаржылық және өндірістік ресурстарын жұмылдыратын, елдің нарығын отандық тауарлар және қызмет көрсетулермен нақты қамтамасыз етуге қабілетті болатын, монополияға қарсы тұратын, салық салынатын объектілерді көбейту негізінде бюджеттің кірістерін молайтатын, әр түрлі құрылымдарды қайта құрудың негізгі факторларын және ғылыми-техникалық прогрестің даму бағыттарын қамтамасыз ететін, жұмыссыздық пен басқа да әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде дербес үлес қосады.

3. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау бір жағынан басқарушы болса, ал екінші бір жағынан қамтамасыз етуші үдерісімен анықталады. Дамыған елдерде шағын кәсіпкерлікпен айналысатын тұлғалардың үлес салмағы жоғары, яғни 53-80% құрайды. Ресей, Белорусь, Қырғызстанда төмен, яғни 2-10%-ды қамтиды. Деректерге қарасақ, АҚШ-та жұмыспен қамтыл-

ғандар – 53%, құндылықтар – 45%, таза табыстың – 34,9% шағын кәсіпорындар үлесіне тиесілі.

4. Қазақстанда шаруа қожалығы аграрлық экономикада ұсақ тауарлы, дербес сектор болып табылады, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерінің 26,5%-ы, мал бастарының 3%-дан 10%-ға дейінгі шаруа қожалықтардың меншігінде. Шаруа қожалықтарының тіркелген саны ШОК субъектілерінің 12 пайызын ғана құрайды. Сонымен қатар шаруа қожалықтарында 311 мыңнан аса адам жұмыс істейді (бұл дегеніміз 7-8 пайыз). Шығарылған өнімнің шаруа қожалықтардың үлесінде 5,2 пайыз ғана. Шаруа қожалықтары барлық ауыл шаруашылығы өнімдерінің 15% жуығын өндіреді. Бұл аталған көрсеткіштер шаруа қожалықтары үшін өте төмен көрсеткіш болып табылады.

5. Шаруа қожалықтарына бірқатар салықтық жеңілдіктер берілген, оның ішінде бірыңғай жер салығы төленеді. Дегенмен, ауыл шаруашылығы саласында шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны мен үлесін арттырудың қажеттілігі туындайды, себебі шикізаттың басым бөлігі аграрлық секторлардан алынады. Сол себепті, бүгінгі таңда дамыған елдердің тәжірибесінің негізінде, ауыл шаруашылығы саласында шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың негізгі басымдықтарына назар аудару қажет болып саналады.

Әдебиеттер тізімі

- [1] Акимбекова, Г.У. Приоритетные направления развития агропромышленного комплекса Казахстана / Г.У. Акимбекова, Г.А. Никитина // Проблемы агрорынка.-2020.-№4.-С.13-23.
- [2] Уланова, О.И. Агропромышленный комплекс как приоритетный сектор продовольственной безопасности региона / О.И. Уланова, Э.И.Позубенкова // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2020. - №2 (374) -С.43-48.
- [3] Темирбекова, А.Б. Аграрный сектор Республики Казахстан в условиях пандемии / А.Б.Темирбекова, Р.Т. Дуламбаева, Д.А.Калдияров // Проблемы агрорынка.– 2021.- №4(4).- С.23-30. <https://doi.org/10.46666/2021-4.2708-9991.02>.
- [4] Неганова, В.П. Совершенствование государственной поддержки АПК региона / В.П. Неганова, А.В. Дудник // Экономика региона.-2018.- №2.- С.651–662. <https://doi.org/10.17059/2018-2-25>.
- [5] Трач, Д.М. Аграрные преобразования как фактор социально-экономического развития сельских территорий / Д.М. Трач, Л.Д.

Мельничук // АПК: Экономика, управление. - 2020.-№2.-С. 63-71.

[6] Байкадамов, Н.Т. Меры государственной поддержки агропромышленного производства Республики Казахстан / Н.Т.Байкадамов, Б.А.Жакупова, С.Ж.Кельбетова // Проблемы агрорынка. – 2020.-№3.-С.51-59.

[7] Кантарбаева, Ш.М. Оценка регулирующего воздействия государства на развитие аграрного производства / Ш.М.Кантарбаева // Проблемы агрорынка. – 2019.- №4. – С.19-25.

[8] Жумаксанова, К.М. Қазақстанның аграрлық секторын мемлекеттік қолдаудың өзекті мәселелері / К.М.Жумаксанова, Р.Г. Есенжигитова, Р.Ж.Дүйсенова // Проблемы агрорынка.-2022.- №4.-Б.33-42. <https://doi.org/10.46666/2022-4.2708-9991.03>

[9] Байдыбекова, С.К. Предприятия аграрной сферы Республики Казахстан: эффективность функционирования / С.К.Байдыбекова, Л.М.Байтенова, Э.О.Кыдырбаева // Проблемы агрорынка.-2022.-№2.-С.112-120. <https://doi.org/10.46666/2022-2.2708-9991.12>

[10] Balkrishna, B.A. Study on Role of Social Media in Agriculture Marketing and its Scope /B.Balkrishna, Anand A. Deshmukh //Global Journal of Management and Business Research: E: Marketing.-2017.-Vol.-17.-№1.-P. 45-51 https://globaljournals.org/GJMBR_Volume17/5-A-Study-on-Role-of-Social-Media.pdf

[11] Martin, S.J. Finance for Agriculture or Agriculture for Finance? /S.J.Martin, J.Clapp //Journal of Agrarian Change.-2015.-N1.-P.549-559. <https://doi.org/10.1111/joac.12110>

[12] Официальный интернет-ресурс Национального бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам [Электронный ресурс].-2021.- URL: <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 5.06.2023).

[13] Итоги развития сферы сельского хозяйства за 2021 год и планы на предстоящий период. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан [Электронный ресурс]. - 2022.- URL: <https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozyaystva-za-2021-god-i-planu-na-predstoyashchiy-period-22422> (дата обращения: 5.06.2023).

[14] Новую бесплатную инфосистему для фермеров разрабатывают в Казахстане. [Электронный ресурс].-2022.-URL:https://www.inform.kz/ru/novuyu-besplatnuyu-infosistemu-dlya-fermerov-razrabatyvayut-v-kazahstane_a3920164 (дата обращения: 5.06.2023).

References

[1] Akimbekova, G.U. & Nikitina, G.A. (2020). Prioritetnye napravleniya razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Kazakhstana [Priority directions for the development of the agroindustrial complex of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 13-23 [in Russian].

Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket, 4, 13-23 [in Russian].

[2] Ulanova, O.I., Pozynbekova, E.I. (2020). Agropromyshlennyy kompleks kak prioritetnyy sektor prodovolstvennoy bezopasnosti regiona [Agroindustrial complex as a priority sector for food security in the region]. *Международный сельскохозяйственный журнал - International Agricultural Journal*, 2 (374), 43- 48 [in Russian].

[3] Temirbekova, A.B., Dulambaeva, R.T. & Kaldiyarov, D.A. (2021). Agrarnyy sektor Respubliki Kazakhstan v usloviyah pandemii [The agricultural sector of the Republic of Kazakhstan in a pandemic]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4(4),23-30 [in Russian].

[4] Neganova, V.P. & Dudnik, A.V. (2018). Sovershenstvovanie gosudarstvennoy podderzhki APK regiona [Improving state support for the agro-industrial complex of the region]. *Ekonomika regiona - The economy of the region*, 2, 651–662 [in Russian].

[5] Trach, D.M. & Melnichuk, L.D. (2020). Agrarnye preobrazovaniya kak faktor social'no ekonomicheskogo razvitiya sel'skih territorij [Agrarian transformations as a factor in the socio-economic development of rural areas]. *Agropromyshlennyy kompleks: ekonomika, upravlenie - Agro-industrial complex: Economics, management*, (2), 63-71 [in Russian].

[6] Baikadamov, N.T., Zhakupova, B.A., & Kelbetova, S.Sh. (2020). Mery gosudarstvennoi podderzhki agropromyshlennogo proizvodstva Respubliki Kazakhstan [Measures of state support for agro-industrial production of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 3, 51-59 [in Russian].

[7] Kantarbayeva, Sh.M. (2019) Osenka reguliruyushogo vozdeistviya gosudarstva na razvitie agrarnogo proizvodstva [Assessment of the regulatory impact of the state on the development of agricultural production]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 4, 19-25 [in Russian].

[8] Zhumaksanova K.M., Esenzhigitova R.G., Duiskenova R.Zh.(2022) Qazaqstannyn agrarlyq sektoryn memlekettik qoldaudyozekti maseleleri [Actual problems of state support for the agricultural sector of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka-Problems of AgriMarket*, 4, 33-42. <https://doi.org/10.46666/2022-4.2708-9991.03> [in Kazakh].

[9] Baidybekova, S.K., Baitenova L.M., Kydyrbaeva E.O. (2022) Predpriatia agrarnoi sfery Respubliki Kazakhstan: effektivnost funkcionirovaniya [Enterprises of the agrarian sphere of the Republic of Kazakhstan: efficiency of functioning]. *Problemy agrorynka- Problems of AgriMarket*, 2, 112-120. <https://doi.org/10.46666/2022-2.2708-9991.12> [in Russian].

[10] Balkrishna, B.A., Anand, A. Deshmukh (2017) Study on Role of Social Media in Agriculture Marketing and its Scope. *Global Journal of Management and Business Research: E Market-*

ing, 17. Available at: https://globaljournals.org/GJMBR_Volume17/5-A-Study-on-Role-of-Social-Media.pdf

[11] Martin, S.J., Clapp, J. (2015). Finance for Agriculture or Agriculture for Finance? *Journal of Agrarian Change*, 549-559. Available at: <https://doi.org/10.1111/joac.12110>

[12] Oficial'nyj internet-resurs Nacional'nogo bjuro statistiki Agentstva Respubliki Kazahstan po strategicheskemu planirovaniyu reformam [Official Internet resource of the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2021). Available at: <https://stat.gov.kz/ru/> (date of access: 5.06.2023) [in Russian].

[13] Itogi razvitya sfery selskogo hozaystva 2021 god I plany na predstoyashi period [Results of agriculture development for 2021 and plans for the coming period] – Oficialnyi informacionnyi resurs Premer-Ministr Respybliki Kazakhstan [Official Information Resource of the

Prime Minister of the Republic of Kazakhstan] (2022) Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-razvitiya-sfery-selskogo-hozaystva-za-2021god-i-plany-napredstoyashchiy-period-22422> (date of access: 5.06.2023) [in Russian].

[14] Usachev, I.G., Kolesnikov, A.V. (2020). Razvitie cifrovyyh tekhnologiy v sel'skom hozjajstve kak sostavnaya chast' agrarnoy politiki [The development of digital technologies in agriculture as an integral part of agricultural policy]. *APK: Jekonomika, upravlenie- APK: economics, management*, 10, 4-16 [in Russian].

[15] Novuyu besplatnuyu infosistemu dlya fermerov razrabatyvayut v Kazahstane [New free information system for farmers is being developed in Kazakhstan] (2022). Available at: https://www.inform.kz/ru/novuyu-besplatnuyu-infosistemu-dlya-fermerov-razrabatyvayut-v-kazahstane_a3920164 (date of access: 5.06.2023) [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Жакупова Бакытгуль Абдрашитовна – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты; «Мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг» кафедрасының аға оқытушысы; Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті; 030000 Алтынсарин көш., 4, Ақтөбе қ., Қазақстан; e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6965-6006>

Макаров Анатолий Николаевич; экономика ғылымдарының докторы, профессор; «Экономикалық теория және экономикалық саясат» кафедрасының меңгерушісі; Қазан федералдық университетінің Набережночелнинск Институты; 420008 Кремлевская көш., 18, Казань, Ресей; e-mail: makarovfsu@yandex.ru; <http://orcid.org/0000-0001-5465-6759>

Токтарова Мадина Амановна; экономика ғылымдарының магистрі, «Мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг» кафедрасының аға оқытушысы; Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті; 030000 Алтынсарин көш., 4, Ақтөбе қ., Қазақстан; e-mail: madinatoktarova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3948-137X>

Information about authors:

Zhakupova Bakytgul – The main author; Candidate of Economic Science, Senior Lecturer of the Department of State Administration, Finance and Marketing; Zhubanov Aktobe Regional University; 030000 Altynsarin str., 4, Aktobe, Kazakhstan; e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6965-6006>

Makarov Anatoli; Doctor of Economics, Professor; Head of the Department of Economic Theory and Economic Policy; Naberezhnye Chelny Institute of Kazan Federal University; 420008, 18 Kremlevskaya str., Kazan, Russia; e-mail: makarovfsu@yandex.ru; <http://orcid.org/0000-0001-5465-6759>

Toktarova Madina; Senior Lecturer of the Department of State Administration, Finance and Marketing; Zhubanov Aktobe Regional University; 030000 Altynsarin str., 4, Aktobe, Kazakhstan; e-mail: madinatoktarova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3948-137X>

Информация об авторах:

Жакупова Бакытгуль Абдрашитовна – основной автор; кандидат экономических наук; старший преподаватель кафедры «Государственное управление, финансы и маркетинг», Актобинский региональный университет им.К.Жубанова; 030000 ул.Алтынсарина, 4, г.Актобе, Казахстан; e-mail: zhakupova_75kz@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6965-6006>

Макаров Анатолий Николаевич; доктор экономических наук, профессор; заведующий кафедрой «Экономическая теория и экономическая политика»; Набережночелнинский институт Казанского федерального университета; 420008 Казань, ул. Кремлевская, 18, Россия; e-mail: makarovfsu@yandex.ru; <http://orcid.org/0000-0001-5465-6759>

Токтарова Мадина Амановна; старший преподаватель кафедры «Государственное управление, финансы и маркетинг»; Актобинский региональный университет им.К.Жубанова; 030000 ул.Алтынсарина, 4, г.Актобе, Казахстан; e-mail: madinatoktarova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3948-137X>

MICRO LENDING AS A TOOL FOR FINANCIAL SUPPORT OF AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

МИКРОКРЕДИТ БЕРУ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

МИКРОКРЕДИТОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ФИНАНСОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

N. SARTANOVA^{1*}

C.E.Sc., Associate Professor

G. SEITOVA²

C.E.Sc., Associate Professor

T. ТАЙПОВ³

C.E.Sc., Professor

^{1,2}*A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan*

³*Almaty Humanitarian - Economic University, Almaty, Kazakhstan*

**corresponding author e-mail: nalimas@mail.ru*

Н.Т. САРТАНОВА^{1*}

э.ғ.к., доцент

Г.Т. СЕЙТОВА²

э.ғ.к., доцент

Т. ТАИПОВ³

э.ғ.к., профессор

^{1,2}*А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан*

³*Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан*

**автордың электрондық поштасы: nalimas@mail.ru*

Н.Т. САРТАНОВА^{1*}

к.э.н., доцент

Г.Т. СЕЙТОВА²

к.э.н., доцент

Т. ТАИПОВ³

к.э.н., профессор

^{1,2}*Костанайский региональный университет им. А.Байтұрсынова, Костанай, Казахстан*

³*Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан*

**электронная почта автора: nalimas@mail.ru*

Abstract. Relevance of the topic: agricultural sector is one of the priority sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan. The financial policy of the state in the modern stage of agricultural development is aimed at supporting agricultural producers. However, small and medium-sized agricultural enterprises often face financial difficulties and limited access to loans and micro-loans. This article analyzes the current problems of micro lending for agricultural organizations – high interest rates, complex procedures for obtaining borrowed funds and insufficient economic literacy among borrowers. *The goal* is to develop measures to improve access for small and medium-sized agricultural businesses to short-term microloans. To achieve this goal, it is necessary to use special programs and tools aimed at assisting entrepreneurs, as well as increase the level of financial education and consulting assistance for potential lenders. *Methods* – monographic, economic-statistical, analytical, abstract-logical. *Results* – the system of preferential financing by economic sector, factors limiting entrepreneurial activity, and lending conditions for rural residents are shown. The authors offer a number of recommendations to improve the situation, contributing to the expansion of family businesses; promoting gender equality by encouraging women to participate in economic activities; involvement of low-income groups in real economy; creating new jobs; formation of new guidelines in the financial market. *Conclusions* – micro lending in

Аннотация. Актуальность темы: аграрный сектор – одна из приоритетных отраслей экономики Республики Казахстан. Финансовая политика государства на современном этапе развития сельского хозяйства направлена на поддержку сельхозтоваропроизводителей. Однако малые и средние предприятия аграрной сферы часто сталкиваются с материальными трудностями и ограниченным доступом к кредитам и микрокредитам. В данной статье анализируются текущие проблемы микрокредитования агроформирований – высокие процентные ставки, сложные процедуры получения заемных средств и недостаточная экономическая грамотность у заемщиков. *Цель* – разработка мер по улучшению доступа для малого и среднего агробизнеса к краткосрочным микрозаймам. Для достижения этой цели необходимо использовать специальные программы и инструменты, направленные на содействие предпринимателям, а также повысить уровень финансового образования и консультационной помощи для потенциальных кредиторов. *Методы* – монографический, экономико-статистический, аналитический, абстрактно-логический. *Результаты* – показаны система льготного финансирования по секторам экономики, факторы, ограничивающие предпринимательскую активность, условия кредитования сельских жителей. Авторы предлагают ряд рекомендаций для улучшения ситуации, способствующих расширению семейного бизнеса; продвижению гендерного равенства путем поощрения женщин к участию в экономической деятельности; вовлечению малообеспеченных слоев населения в реальную экономику; созданию новых рабочих мест; формированию новых ориентиров на финансовом рынке. *Выводы* – микрокредитование в стране пока еще недостаточно подкреплено необходимой нормативно-правовой базой. Основными нормативами, которые должны выполнять микрофинансовые организации, являются достаточность собственных средств и ликвидность. Предоставление микро ссуд призвано стимулировать развитие малого и среднего агробизнеса на селе, увеличить уровень занятости жителей сельской местности, повысить их доходы. Совместные усилия государства и бизнеса приведут к развитию эффективному механизму сельского микрофинансирования.

Түйінді сөздер: ауыл шаруашылығы, микрокредиттеу, микрокредиттік ұйым, аграрлық кәсіпкерлік, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, қаржы саясаты, мемлекеттік қолдау, қаржылық білім беру.

Ключевые слова: сельское хозяйство, микрокредитование, микрокредитная организация, аграрное предпринимательство, сельскохозяйственные товаропроизводители, финансовая политика, государственная поддержка, финансовое образование.

At the current stage of the development of the agro-industrial complex, the study of current issues with lending and microcrediting in the Kazakhstani agricultural sector, as well as the study of the benefits of microcrediting for agricultural enterprises, acquires special relevance, scientific and practical significance. Also, the relevance of the topic of micro-finance market development in the crisis period is dictated by the high importance of MFIs in the sector of lending to both individuals and legal entities for any needs and requirements. During the crisis period, business needs to attract additional financial resources; howev-

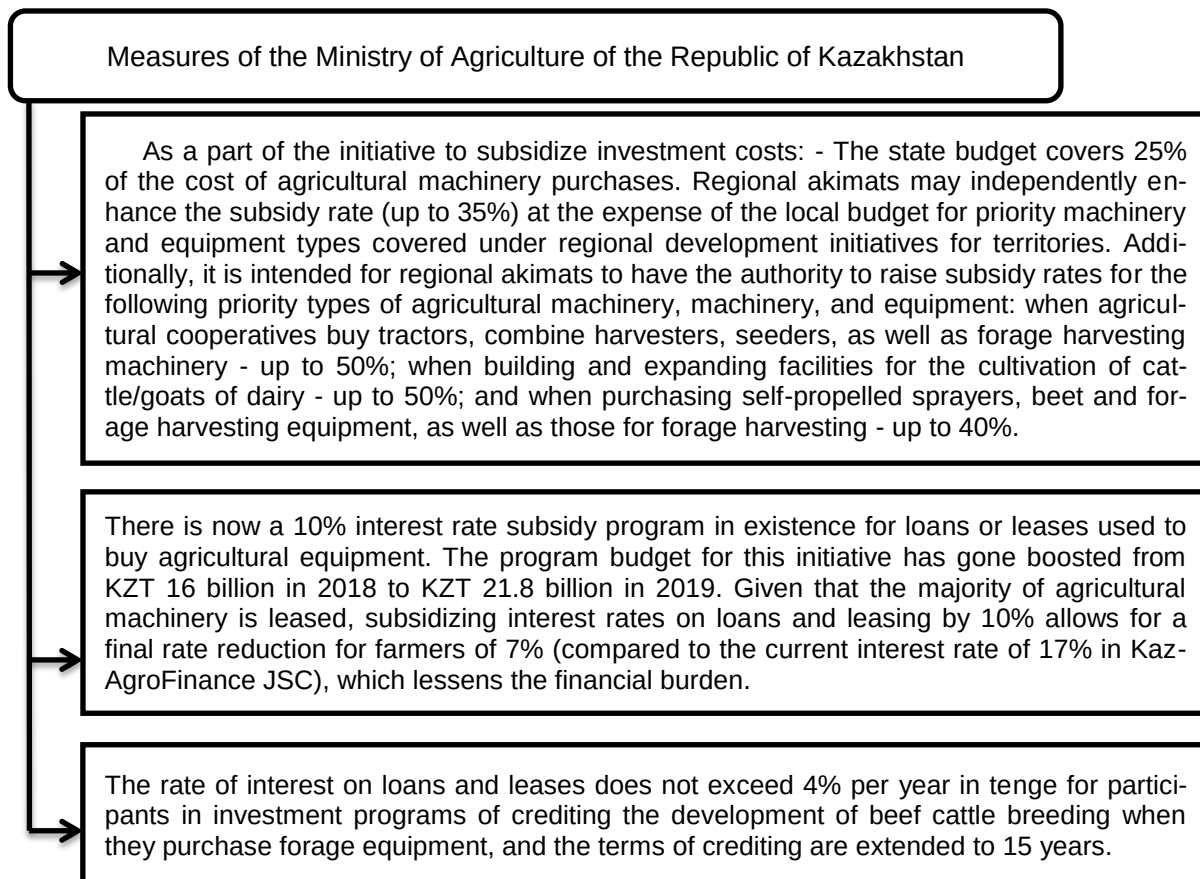
The information base was the data of the State Program for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025, the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the State Program of the Development of Productive Employment and Mass Entrepreneurship for 2017-2021 «Enbek».

reports of the National Bank, program and regulatory legal acts, publications of scientists on the problems of the agrarian sector of the economy and its financial support [Ik.5;9].

Results and their discussion. All facets of human life were impacted by the coronavirus pandemic that compelled practically the entire world to confront a disaster. Agriculture was not exempt from the crisis, even in Kazakhstan. Nevertheless, despite all of these challenges - such as travel restrictions between the nation's regions, challenges with the import and export of agricultural goods

due to closed borders, imports of agricultural machinery and equipment, etc. Kazakh farmers were still able to carry out sowing and harvesting operations and establish new businesses for the production of raw materials and finished goods.

Microfinance has historically been used to support low-income people financially and promote entrepreneurship. During the epidemic period, investments in agricultural fixed capital climbed by 1.5% and totaled 573.2 billion tenge; food production increased by 13.5% (figure 1) [10].

Note: compiled according to the data of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan

Figure 1 - Measures of the Government of Kazakhstan implemented by the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan

Within the context of the State Program for the Development of Productive Employment and Mass Entrepreneurship for 2017-2021 «Enbek», JSC «Fund of Financial Support for Agriculture», a subsidiary of JSC «National Managing Holding «KazAgro», continues to fund the initiatives of entrepreneurs. Preferential loans are granted to peasant and farm households, individual entrepreneurs, agricultural production cooperatives to start or expand a business. They are available to those wishing to borrow 4 to 15 million tenge (depending on the purpose of the loan)

at 6% per annum (effective rate - not more than 6.7%).

This provides for a grace period on payment of principal and interest up to 2 years. Preferential financing is aimed at the development of: livestock breeding, crop production, entrepreneurial activity, storage and processing of agricultural products. Preferential financing is presented in table 1. More than 100 microcredits will be issued for the development of agriculture by the «Agrarian Credit Corporation» JSC [Ik.10].

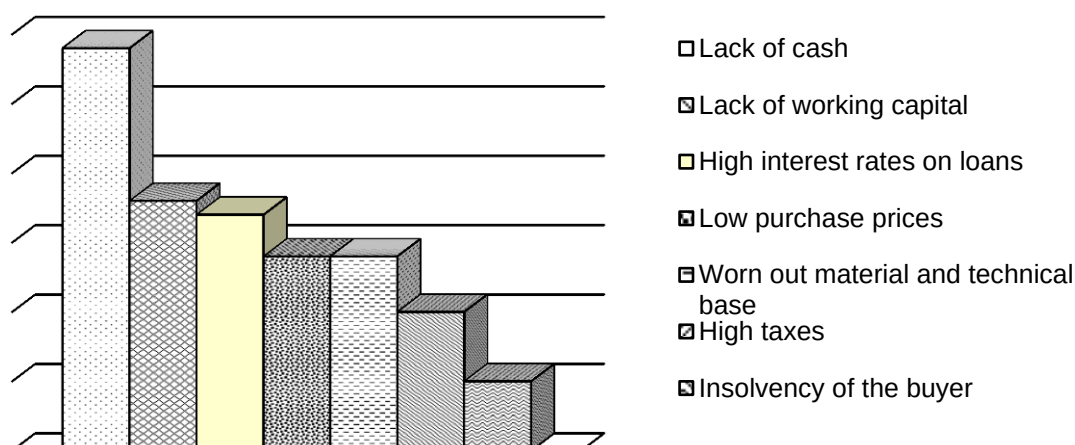
Table 1 - Preferential financing directed by sector of economy

Sector	Direction	Terms and conditions	Term of the credit line
Livestock development	Acquisition of cattle, cattle breeding stock, horses, camels, other farm animals, birds, honeybees, fish; purchase of fodder	Amount up to 4 000 000 tenge	6.5 years old
Crop production development	Replenishment of working capital	Amount up to 6 000 000 tenge	no more than 3 years
Development of entrepreneurial activity	Organization and expansion of non-agricultural and agricultural activities	Amount up to 6 000 000 tenge	no more than 5 years
Storage and processing of agricultural products	Purchase of machinery and equipment for harvesting and processing of agricultural products and replenishment of working capital	Amount up to 15 000 000 tenge	no more than 5 years

Note: Compiled according to the data of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan

As agriculture is crucial to Kazakhstan's economic, social, and environmental development, lending to the sector continued in 2021. The foundation of the nation's food security is the agro-industrial complex. Ample funding is required for agricultural producers in order for them to efficiently carry out their tasks. Currently, the sector is in desperate need of investments and available borrowed money.

National statistics show that the lack of cash, the lack of working capital, the high interest rates on loans, the low purchase prices for goods, and the worn-out material and technical base occupy the dominant positions among the factors restricting the activities of the surveyed agricultural formations (figure 2) [11].

Note: compiled according to the data of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan
Figure 2 - Factors limiting production activity and entrepreneurial activity in agriculture in Kazakhstan at the end of 2022 (in % of the total number of respondents)

Thus, insufficient financing is the main reason for the inhibition of the sphere's development. In the country there is a trend towards a decrease in bank loans to the agro-industrial complex. In 2021, the total amount of loans to agriculture from Second Tier Bank in the Republic of Kazakhstan amounted to 225.3 billion tenge, which is 11.2% less than in the corresponding period of the previous year. At the same time, in 2016-2018, the loan portfolio of Second Tier Bank in agriculture ranged from 650 billion tenge to 718 billion

tenge (table 2) [1k.10]. It is challenging to obtain the loan products of second-tier banks due to the low collateral value of agricultural assets and lands as well as the lack of liquid collateral.

Additionally, banks frequently give loans to large enterprises, despite the fact that 99.6% of all active agricultural businesses are Small and Medium Enterprises (SME) and that large business make up only 0.4% of the sector's total business population.

Table 2 - Loan portfolio of commercial banks of the Republic of Kazakhstan for 2018-2022, billion tenge

Indicator	2018	2019	2020	2021	2022
billion tenge	657,1	226,1	253,6	225,3	332,5
growth, %	100	34,1	112,2	88,8	147,6

Note: compiled according to the data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the National Bank of the Republic of Kazakhstan

The market of microfinance organizations continues to grow and develop dynamically. By the end of 2022, the assets of MFIs reached 997 billion tenge, increasing by 54.7% year-on-year. The MFI sector is one of

the fastest growing sectors in Kazakhstan's financial market, with assets growing at an average annual rate of 44.7% over the last five years and equity capital growing at 39.7% (table 3) [Ik.10].

Table 3 - Dynamics of assets and equity capital of MFIs of the RK, billion tenge

Indicator	2018	2019	2020	2021	2022
Assets, total	221,8	302,6	441,5	644,3	997,0
Growth to total, %	140,6	136,4	145,9	145,9	154,7
Equity	69,5	85,5	133,6	206,8	287,2
Growth to total, %	125,6	122,9	156,3	154,8	138,9

Note: compiled according to the data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the National Bank of the Republic of Kazakhstan

It should be noted that Initial Coin Offering (ICO) offer a wide range of services aimed at supporting the agricultural sector. In general, microfinance organizations currently manage to maintain financial sustainability in conditions of uncertainty, increased funding costs and some deterioration in portfolio quality by promptly responding to market demands in terms of creating new products and digital environment to expand the line of online loans.

«Agrarian Credit Corporation» JSC started financing rural entrepreneurship. About 40 billion tenge will be allocated for microcrediting of residents of villages and small towns in 2022. Agrarian Credit Corporation states that the financing is carried out within the scope of the state program to raise the income of the population till 2025.

Residents of Kazakhstan's small towns and rural areas have preference for microcredits. Direct lending, the funding of credit partnerships, and microfinance companies are all ways that microcredits are distributed. According to the program's guidelines, the loan amount is:

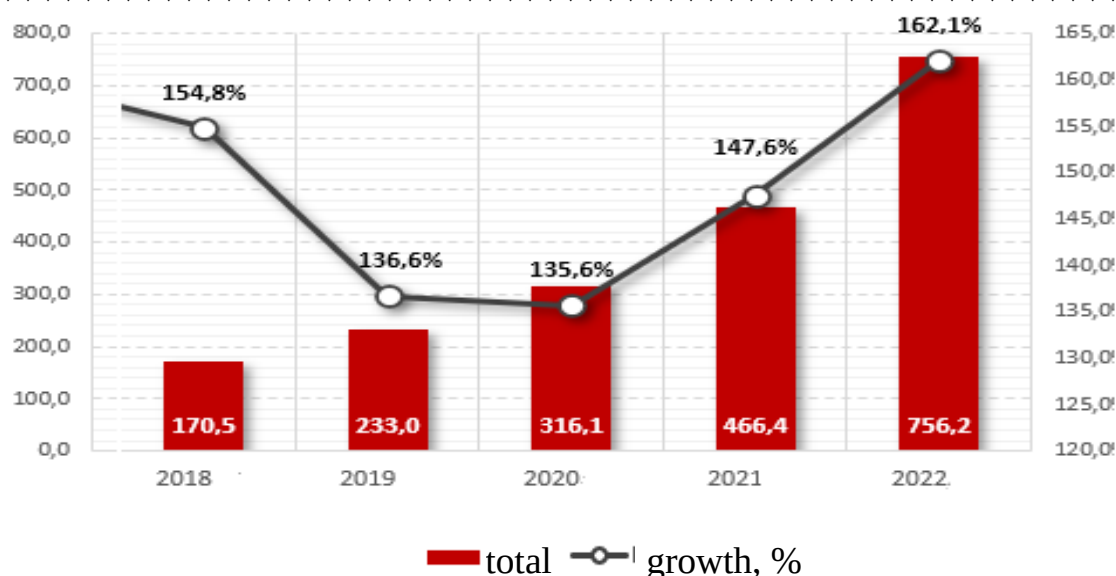
- * up to 5 million tenge for the development of livestock breeding;
- * up to 12 million tenge for the development of anchor cooperation;
- * on other agricultural directions - up to 6 million tenge, on the development of anchor cooperation - up to 10 million tenge.

Microcredit term - up to 5 years, up to 7 years for livestock projects. There is a grace period of up to 1/3 of the loan term. Interest rate for direct borrowers, as well as for final borrowers of credit partnerships and microfinance organizations - not more than 6% per annum (annual effective interest rate - from 6%). As part of the implementation of the state program "Digital Kazakhstan", the microcredit mechanism has also changed. It should be noted that rural entrepreneurs can apply online for microcredit up to 6 million tenge without leaving home. All they need is access to the Internet.

With the help of Individual Identification Number (IIN), the farmer can log in and register on the platform www.agronesie.kz, select the purpose of the loan, enter the data of the mortgagor and send the application. Integration with government and other databases allows online assessment of collateral and sending a response on preliminary approval of the loan within 10 minutes [Ik.10].

Rural business owners obtained 63.5 thousand loans worth 267.3 billion tenge in the past five years under the second direction.

In accordance planned by the state Program for the Development of Productive Employment and Mass Entrepreneurship for 2017-2021 «Enbek»/ 756.2 billion tenge worth of microcredits were issued in Kazakhstan in 2022, an increase of 62% year over year compared to 2021 (figure 3) [Ik.11].

Note: compiled according to the data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan and the National Bank of the Republic of Kazakhstan
Figure 3 - Judgment portfolio of MFIs of the RK for 2018-2022, bln KZT

This significant growth in a year is a record in recent years. Since 2017, the loan portfolio of microfinance organizations has grown at an average annual rate of 47.4%. Currently, microfinance organizations are allowed to issue bonds and borrow funds from domestic banks. While in 2019 loans accounted for 93.6% in the structure of microfinance organizations' liabilities, in 2022 they will account for only 80.1%. In general, the country's largest MFI KMF, in the loan portfolio share of loans to the agricultural sector. In the structure of KMF's loan portfolio there is a decrease in consumer lending and growth of trade and agricultural sectors. The share of the agricultural sector directly increased from 37% to a significant 42% over the year [Ik.11].

On the basis of the Government Decree «On approval of the main conditions for lending to regional budgets for microlending in rural areas and small towns for 2022», microloans in the amount of 40 billion tenge were allocated to agricultural producers. The resolution was passed as part of efforts to raise village and small town residents' incomes by fostering the growth of entrepreneurial spirit and employment opportunities for the economically active population. The loan operator was the «Agrarian Credit Corporation» JSC.

Preferential microcredits are available to residents of rural communities and small towns in Kazakhstan. Farmers in Kazakhstan from 2023 will be able to take microloans at 2.5%, while the prime rate in the country is 16.75%. Microcredits are issued through direct lending, as well as through funding from credit partnerships and microfinance organi-

zations. Under the terms of the program, the loan amount is [12]:

- for the development of livestock breeding - up to 5 million tenge, for the development of anchor cooperation - up to 12 million tenge;

- for other agricultural departments - up to 6 million tenge, for the development of anchor cooperation - up to 10 million tenge.

Microcredit term - up to 5 years, up to 7 years for livestock projects. There is a grace period of up to 1/3 of the loan term. Interest rate for direct borrowers, as well as for final borrowers of credit partnerships and microfinance organizations - not more than 6% per annum (annual effective interest rate - from 6%). Since January 1, 2023, the Ministry of Labor and Social Protection of Population of the Republic of Kazakhstan within the framework of the National Entrepreneurship Development Project for 2021-2025 introduced a new mechanism of preferential microcrediting for [13]:

- rural residents to increase their incomes. The basic terms of such loans have already been approved and their purpose is to help improve the economic situation of rural residents;

- microcredits on a competitive basis for young people aged from 21 to 35 years old who want to start entrepreneurial activity or are engaged in entrepreneurship, including those engaged in the production (sale) of goods, performance of work and provision of services, production of products in personal subsidiary farms for sale (exchange), etc. (table 4) [Ik.11].

Table 4 - Conditions for microcrediting of villagers from 2023

Rural residents	Youth
The loan will be for 10 years at an interest rate of 0.01% to provide microcredit to rural people to increase their income in 2023.	Nominal interest rate - not more than 2.5% per annum. Maximum loan amount - up to KZT 5 mln, subject to the availability of collateral.
The disbursement period of a microcredit is six months, starting from the date of transfer of money from the lender's account. The repayment schedule is set in such a way as to ensure that the principal is paid as agreed.	The loan period is up to 5 years for any purpose, except for livestock farming. For this line of business - up to 7 years. There is a grace period for repayment of the principal and interest, which is not more than 1/3 (one third) of the duration of the microcrediting term.
The decisions of the maslikhats providing for appropriate revenues in the oblast budgets for 2023 will be submitted to the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan within 10 calendar days.	In total, the national budget for 2023 allocates approximately 28 billion tenge for the execution of this young people's microcredit mechanism, making it feasible to offer preferential microcredit to more than 5,700 young residents.
Note: Compiled according to the data of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan	

Loans will be issued through «Agrarian Credit Corporation» JSC. Thus, in crisis conditions, «Agrarian Credit Corporation» JSC and microfinance organizations show great interest in supporting agriculture. Given the key importance of the agro-industrial complex, the activities of MFIs play an important role in the harmonious development of the country as a whole [14].

Thus, microfinance is the process of providing insolvent people with access to cash for the purpose of establishing and developing microbusinesses. Microfinance acts as a financial service, mainly targeting groups of entrepreneurs who are partially restricted in accessing bank loans or have no access to them at all. The degree of these limits depends on the relative wealth and wealth position of these groups' representatives. It encourages the growth of the subsequent processes [15]:

- meeting immediate needs and shielding low-income groups from the hazards associated with financing their entrepreneurial activity;
- the growth of entrepreneurship, including family-run businesses;
- advancing gender equality by encouraging more women to engage in economic activity;
- improving social and human development while reducing poverty and inequality;
- include the underprivileged in the actual economy;
- the development of new jobs;
- the creation of new financial market divisions.

Microfinance focuses on low-income entrepreneurs as well as the least protected demographic groups with entrepreneurial potential.

Conclusion

1. The current problems of microcrediting in the agrarian sector of Kazakhstan were analyzed. The authors reviewed the existing problems such as insufficient credit availability for small and medium-sized agrarian enterprises, high interest rates and complicated procedures for obtaining a loan.

2. Study of prospects for the development of microcrediting in the agricultural sector. The authors studied the experience of other countries where microcrediting in the agricultural sector is successfully developing and identified potential opportunities for Kazakhstan.

3. Proposal of recommendations to improve the situation. The authors proposed a number of measures that can help improve access to credit for agrarian enterprises. For example, they recommend developing special programs and tools to support enterprises, strengthening financial education and advisory support for borrowers.

4. Justification for the significance of rural microcredit development for national economic development and food security. Microcredit might be a useful tool to boost Kazakhstan's agricultural industry, which the authors stress is crucial for the country's food security and economic growth. As a result, this essay examines the issues with microcrediting in Kazakhstan's agricultural industry and makes suggestions for how to make things better. Additionally, it supports the necessity of microcredit expansion in the agriculture industry for national food security and economic expansion.

5. The conclusion of this article indicates the need to develop microcredit in the agrarian sector of Kazakhstan to ensure food security and economic growth of the country. The authors of the article note that the existing

problems in microcrediting, such as insufficient availability of loans and high interest rates, hinder the development of the agricultural sector. They offer a number of recommendations to improve the situation, such as the development of special programs and tools to support enterprises, strengthening financial education and advisory support for borrowers. In general, the development of microcredit in the agricultural sector can play an important role in ensuring food security and economic growth in Kazakhstan.

References

[1] Концепция развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы [Электронный ресурс].-2021.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (дата обращения: 23.06.2023).

[2] Государственная программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства «Еңбек» на 2017-2021 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 13.11.2018 года № 746 [Электронный ресурс].- 2017.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746> (дата обращения: 23.06.2023).

[3] Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года, утвержденный Указом Президента Республики Казахстан от 15.02.2018 года № 636 [Электронный ресурс].- 2018.- URL: <https://www.adilet.zan.kz> (дата обращения: 20.06.2023).

[4] Закон Республики Казахстан «О микрофинансовой деятельности» от 26.11.2012 года № 56-V. (с изм. и доп. по состоянию на 03.03.2023г.). [Электронный ресурс].- 2012.- URL:https://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=31300092 (дата обращения: 20.06.2023).

[5] Akimbekova, G. Employment as the main strategic direction for increasing the income Roza of the population / G. Akimbekova, R. Konuspayev, Y. Gridneva, G. Kaliakparova, R. Shokhan N. // Academy of Strategic Management Journal.-2021.-Vol. 20.-Issue 4.-P.1-8.

[6] Сартанова, Н.Т. Анализ и оценка кредитования АПК как основы государственной финансовой поддержки / Н.Т. Сартанова //Межвузовский вестник. - Петропавловск: Северо-Казахстанский государственный университет имени Манаша Козыбаева - 2015. - № 4 (28). - С. 236-240.

[7] Жағыпарова, А.О. Микрокредитование в аграрном секторе Республики Казахстан / А.О. Жағыпарова // Проблемы агро-рынка. - 2018. - № 2. - С.117-124.

[8] Гусарова, С., Гусаров, И., Калгина, Т. Микрофинансирование как инновационный инструмент поддержки сельских предпринимателей стран БРИКС [Электронный ресурс].-2014.-URL: <https://qje.su/otraslevaya-i-re>

gionalnaya-ekonomika/mikrofinansirovanie-kak-innovatsionnyj-instrument-podderzhki-selskih-predprinimatelej-stran-briks/ (дата обращения: 29.06.2023).

[9] Lukhmanova, G.K. Integration interaction of the EAEU countries as a factor to improve competitiveness in the agribusiness / G.K. Lukhmanova, N. Sartanova, S. Mezhev, I.V., Mishchenko, I.K. Mishchenko, A.E. Bedelbayeva //Journal of Advanced Research in Law and Economics.-2019.-Vol.10, Issue 6.-P.1801-1806.

[10] Статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс].-2022.- URL:<https://www.stat.gov.kz/> (дата обращения: 24.03.2023).

[11] Расширенное совещание по вопросам социально-экономического развития страны 19.04.2023 года [Электронный ресурс].-2023.- URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-soveshchanie-po-voprosam-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-strany-1933415> (дата обращения: 21.04.2023).

[12] Сайт Комитета по аграрным вопросам, природопользованию и развитию сельских территорий Сената Парламента Республики Казахстан [Электронный ресурс].-2023.- URL: <https://www.senate.parlam.kz/ru-RU/committees/de-tails/2> (дата обращения: 24.03.2023).

[13] Абдулова, Т.Г. Банковское кредитование сельскохозяйственных предприятий Казахстана: современное состояние и проблемы / Т.Г. Абдулова, З.Х. Султанова, М.К. Бегеева // Проблемы агро-рынка.- 2022.- N1.- С.75-82. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.08>

[14] Лухманова, Г.К. Financial relations in agriculture of the Republic of Kazakhstan / Г.К. Лухманова, Г.Т. Сейтова, Н.Т. Сартанова, Г.И. Абаева // Вестник Национальной Академии Наук Республики Казахстан: Казахский национальный педагогический университет имени Абая. - 2022. - № 3(397). - С. 317-326. - <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.320>

[15] Сигарев, М.И. Государственная финансовая поддержка производства сельскохозяйственной продукции в условиях ЕАЭС / М.И. Сигарев, Т.А. Таипов // Известия НАН РК. Серия аграрных наук.-2018.-N2.- С.42-49.

References

[1] Konceptiya razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021-2030 gody [Concept of development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030 years] (2021). Available at: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (date of access: 23.06.2023) [in Russian].

[2] Gosudarstvennaya programma razvitiya produktivnoy zanyatosti i massovogo pred-

primatel'stva «Еңбек» na 2017-2021 godu. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 13.11.2018 goda № 746 [State program of development of productive employment and mass entrepreneurship «Enbek» for 2017-2021. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan from 13.11.2018 № 746] (2017). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746> (date of access: 23.06.2023) [in Russian].

[3] Nacional'nyj plan razvitiya Respubliki Kazahstan do 2025 goda, utverzhdenyj Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 15.02.2018 goda № 636 [National Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from 15.02.2018 № 636] (2018). Available at: <https://www.adilet.zan.kz> (date of access: 20.06.2023) [in Russian].

[4] Zakon Respubliki Kazahstan «O mikrofinansovoj deyatel'nosti» ot 26.11.2012 goda № 56-V. (s izm. i dop. po sostoyaniyu na 03.03.2023 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan «On Microfinance Activity» dated 26.11.2012 № 56-V. (with amendments and additions as of 03.03.2023)] (2012). Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31300092 (date of access: 20.06.2023) [in Russian].

[5] Akimbekova, G. & Konuspayev, R., Gridneva, Y., Kaliakparova, G., Shokhan, R., Sartanova, N. (2021). Employment as the main strategic direction for increasing the income Roza of the population. *Academy of Strategic Management Journal Print*, 20(4), 1-8. Available at: <https://www.abacademies.org/journals/month-august-year-2021-vol-20-issue-4-journal-ASMJ-past-issue.html>.

[6] Sartanova, N.T. (2015). Analiz i ocenka kreditovaniya APK kak osnovy gosudarstvennoj finansovoj podderzhki [Analysis and evaluation of lending to agro-industrial complex as the basis of state financial support]. *Petropavlovsk: Severo-Kazahstanskij gosudarstvennyj universitet imeni Manasha Kozybaeva, Mezhvuzovskij vestnik - Petropavlovsk: Manash Kozybayev North Kazakhstan State University, Interuniversity Bulletin*, 4(28), 236-240 [in Russian].

[7] Zhagyparova, A.O. (2018). Mikroreditovanie v agrarnom sektore Respubliki Kazahstan [Microcrediting in the agrarian sector of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 2, 117-124 [in Russian].

[8] Gusarova, S., Gusarov, I., Kalgina, T. (2015) Mikrofinansirovaniye kak innovatsionnyy instrument podderzhki sel'skikh predprinimateley stran BRIKS // Moskovskiy ekonomicheskij zhurnal [Microfinance as an innovative tool to support rural entrepreneurs in the BRICS countries] (2014). Available at: <https://qje.su/otraslevaya-i-regionalnaya-ekonomika/mikrofinansirovaniye-kak-innovatsionnyy-instrument>

podderzhki-selskih-predprinimatelej-stran-briks/ (date of access: 29.06.2023) [in Russian].

[9] Lukhmanova, G., Sartanova, N., Mezhov, S., Mishchenko, I., Mishchenko, I. & Bedelbayeva, A. (2019). Integration interaction of the EAEU countries as a factor to improve competitiveness in the agribusiness. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 10(6), 1801-1806.

[10] Statisticheskie dannye Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [Statistical data of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2022). Available at: <https://www.stat.gov.kz/> (date of access: 24.03.2023) [in Russian].

[11] Rasshirennoe soveshchanie po voprosam social'no-ekonomicheskogo razvitiya strany 19.04.2023 goda [Extended meeting on socio-economic development of the country 19.04.2023] (2023). Available at: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-soveshchanie-povoprosam-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-strany-1933415> (date of access: 21.04.2023) [in Russian].

[12] Sajt Komiteta po agrarnym voprosam, prirodopol'zovaniyu i razvitiyu sel'skikh territorij Senata Parlamenta Respubliki Kazahstan [Website of the Committee on Agrarian Issues of the Senate of the Parliament of the Republic of Kazakhstan] (2023). Available at: <https://www.senate.parlam.kz/ru-RU/committees/details/2> (date of access: 24.03.2023) [in Russian].

[13] Abdulova T.G., Sultanova Z.K., Begyeva M.K. (2022) Bankovskoe kreditovanie sel'skohozyajstvennykh predpriyatij Kazahstana: sovremennoe sostoyanie i problemy [Bank lending to agricultural enterprises in Kazakhstan: current state and problems]. *Problems of AgriMarket*, 1(1), 75-82. Available at: <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.08> [in Russian].

[14] Lukhmanova G.K., Seitova G.T., Sartanova N.T., Abaeva G.I. (2022). Financial relations in agriculture of the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan: Abay Kazakh National Pedagogical University* 3(397), 317-326, 1991-3494. Available at: <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.320>

[15] Sigarev, M.I., Taipov, T.A. (2018) Gosudarstvennaya finansovaya podderzhka proizvodstva sel'skohozyajstvennoj produkcii v usloviyah EAES [State financial support of agricultural production in the EAEU conditions]. *Izvestiya NAN RK. Seriya agrarnykh nauk - Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of agrarian sciences*, 2, 42-49 [in Russian].

Information about the authors:

Sartanova Nalima – **The main author**; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Acting Professor of the Department of Economics and Finance; A.Baitursynov Kostanay Regional University; 110000 A. Baitursynov str., 47, Kostanay, Kazakhstan; e-mail: nalimas@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4342-1134>

Seitova Gulnar; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Acting Professor of the Department of Accounting and Management; A.Baitursynov Kostanay Regional University; 110000 A. Baitursynov str., 47, Kostanay, Kazakhstan; e-mail: seytova_gulnar@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0003-3053-8848>

Taipov Timur; Candidate of Economic Sciences, Professor; Professor of the Department of Finance; Almaty Humanitarian - Economic University; 080035 Zhandosov str., 59, Almaty, Kazakhstan; e-mail: ttaipov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2360-2077>

Авторлар туралы ақпарат:

Сартанова Налима Телгораевна – **негізгі автор**; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; «Экономика және қаржы» кафедрасының профессорының м.а.; А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті; 110000 А.Байтұрсынов көш., 47, Қостанай қ., Қазақстан; e-mail: nalimas@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4342-1134>

Сейтлова Гүлнар Тоқтарқызы; экономика ғылымдарының кандидаты; Бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының профессорының м.а. А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті; 110000 А.Байтұрсынов көш., 47, Қостанай қ., Қазақстан; e-mail: seytova_gulnar@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0003-3053-8848>

Таипов Тимур; экономика ғылымдарының кандидаты, профессор; «Қаржы» кафедрасының профессоры; Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті; 080035 Жандосова көш., 59, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: ttaipov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2360-2077>

Информация об авторах:

Сартанова Налима Телгораевна – **основной автор**; кандидат экономических наук, доцент; и. о. профессора кафедры «Экономики и финансы»; Костанайский региональный университет им. А.Байтұрсынова; 110000 ул. Байтұрсынова, 47, г.Костанай, Казахстан; e-mail: ismuratova.gs@ksu.edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-1834-1968>

Сейтлова Гүлнар Токтаровна; кандидат экономических наук, доцент; и.о. профессора кафедры «Бухгалтерский учет и менеджмент»; Костанайский региональный университет им. А.Байтұрсынова; 110000 ул. Байтұрсынова, 47, г.Костанай, Казахстан; e-mail: seytova_gulnar@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0003-3053-8848>

Таипов Тимур; кандидат экономических наук, профессор; профессор кафедры «Финансы»; Алматинский гуманитарно-экономический университет; 080035 ул.Жандосова, 59, г.Алматы, Казахстан; e-mail: ttaipov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2360-2077>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК ӨНДІРІСІНДЕГІ ІШКІ БАҚЫЛАУ ТЕТІГІ

INTERNAL CONTROL MECHANISM IN AGRO-INDUSTRIAL PRODUCTION
IN KAZAKHSTAN

МЕХАНИЗМ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ
В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ ПРОИЗВОДСТВЕ КАЗАХСТАНА

М.А. ЖОЛАЕВА*

Ph.D

К.Ж. САДУАКАСОВА

Э.Ф.К.

З.О. УРАЗБАЕВА

Э.Ф.К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**автордың электрондық поштасы: r.zholaeva@mail.ru*

М.А. ZHOLAYEVA*

Ph.D

K.ZH. SADUAKASSOVA

C.E.Sc.

Z.O. URAZBAYEVA

C.E.Sc.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**corresponding author e-mail: r.zholaeva@mail.ru*

М.А. ЖОЛАЕВА*

Ph.D

К.Ж. САДУАКАСОВА

К.Э.Н.

З.О. УРАЗБАЕВА

К.Э.Н.

Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**электронная почта автора: r.zholaeva@mail.ru*

Аңдатпа. Экономиканың аграрлық секторындағы басқарудың тиімділігі көбінесе басқарушылық шешімдердің тиімділігіне байланысты. **Мақсаты** – Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының моделі бойынша Комитеттің (COSO) құрылымын пайдалана отырып, ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесі (СВК) арасындағы өзара байланысты зерделеу. **Әдістері** - бірнеше сызықтық регрессиялық тест. Бұл зерттеудің парадигмасы - ферма басшысынан бөлімше басшысына дейінгі лауазымды тұлғалар. **Нәтижелері** – сызықтық және сызықтық емес байланыстар үшін жүйелік бақылау механизмі көп коллинеарлы, автокорреляциялық және гетероцедастикалық тестілеумен сипатталатыны анықталған, бұл оларды республиканың агроқұрылымдарына бейімдеуге мүмкіндік береді. Болжамдарды тексеру бірнеше сызықтық регрессия сынақтарының нәтижелерін алғанға дейін жүргізілген. Әрбір шаруашылық жүргізуші субъектінің ішкі қадағалауды жүзеге асыру ерекшелігінде көрініс табатын өзінің технологиялық, экономикалық және өңірлік ерекшеліктері бар өкентігі көрсетілген. Авторлар оның көз-келген әдістемесі кәсіпорынның ерекшеліктеріне сүйене отырып, нақтылауды қажет ететін үлгіні ұсынатынын атап өтеді. Көлденең бақылау деректерді ай сайын егжей-тегжейлі көрсете отырып, бір жылға әзірленген жоспарлар (бюджеттер) негізінде шығындарды, кірістерді және қаржылық нәтижелерді есепке алуды көздейді. Тік бақылау-бұл талдау, шығындар мен кірістерді реттеу. Мақалада аграрлық саланың шаруашылық жүргізуші субъектілерінде СВК құру мен тиімді жұмыс істеудің ұйымдастырушылық және әдістемелік тәсілдері анықталған. Оның тиімді қызметін бақылау үшін процедураларды стандарттау және құжаттау қажет. **Қорытындылар** – тұрақты бақылау жүйесі калькуляцияны, талдауды, бақылауды және жоспарлауды біртұтас өзін-өзі реттейтін механизмге біріктіре отырып, ауыл шаруашылығы

..... 103

Abstract. The effectiveness of management in agricultural sector of economy largely depends on the effectiveness of management decisions. *The goal* is to study the relationship between the linear and nonlinear internal control system (ICS) using the structure of the Committee (COSO) based on the model of agricultural enterprises of the Republic of Kazakhstan. *Methods* – multiple linear regression test. The paradigm of this study is the officials from the head of the farm to the head of the unit. *Results* – it has been established that linear and nonlinear relationships in the system control mechanism are characterized by multi-collinear, autocorrelation and heterocedastic testing, which will allow them to be adapted to the agricultural entities of the republic. The predictions were checked before the results of the multiple linear regression tests were obtained. It is shown that each economic entity has its own technological, economic and regional characteristics, which are reflected in the specifics of internal supervision. The authors note that any of its methods represents a template that requires specification, based on the specifics of the enterprise. Horizontal control involves accounting for costs, income and financial results based on developed plans (budgets) for the year with monthly data detailing. Vertical control is the analysis, regulation of expenses and income. The article defines organizational and methodological approaches to the creation and effective functioning of internal control systems in business entities in agricultural sector. To monitor its effective performance, standardization and documentation of procedures is necessary. *Conclusions* – the continuous monitoring system allows providing information and analytical support for situational approaches to managing an agricultural enterprise, integrating calculation, analysis, control and planning into a single self-regulatory mechanism, minimizing possible operational and financial risks.

Аннотация. Результативность управления в аграрном секторе экономики во многом зависит от эффективности принимаемых управленческих решений. *Цель* – изучение взаимосвязи между линейной и нелинейной системой внутреннего контроля (СВК) с использованием структуры Комитета (COSO) по модели сельскохозяйственных предприятий Республики Казахстан. *Методы* – множественный линейный регрессионный тест. Парадигма данного исследования – должностные лица от главы фермы до руководителя подразделения. *Результаты* – установлено, что для линейных и нелинейных связей механизме системного контроля характерны мульти коллинеарное, автокорреляционное и гетероцедастическое тестирование, что позволит адаптировать их на агроформированиях республики. Проверка прогнозов проводилась до получения итогов тестов множественной линейной регрессии. Показано, что каждый хозяйствующий субъект имеет свои технологические, экономические и региональные особенности, которые находят отражение в специфике осуществления внутреннего надзора. Авторы отмечают, что любая его методика представляет шаблон, требующий конкретизации, исходя из специфики предприятия. Горизонтальный контроль предусматривает учет затрат, доходов и финансовых результатов на основе разработанных планов (бюджетов) на год с помесечной детализацией данных. Вертикальный контроль – это анализ, регулирование расходов и доходов. В статье определены организационные и методические подходы к созданию и эффективному функционированию СВК в субъектах хозяйствования аграрной отрасли. Для мониторинга ее эффективной деятельности необходимы стандартизация и документирование процедур. *Выводы* – система постоянного наблюдения позволяет обеспечить информационно-аналитическую поддержку ситуационных подходов к управлению сельхозпредприятием, интегрирует калькуляцию, анализ, контроль и планирование в единый саморегулируемый механизм, минимизирует возможные операционные и финансовые риски.

Түйінді сөздер: аграрлық сектор, ауыл шаруашылығы кәсіпорындары, ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесі, көлденең және тік СВК, стандарттау, құжаттау, есепке алу, жоспарлау.

Key words: agricultural sector, agricultural enterprises, linear and nonlinear internal control system, horizontal and vertical internal control system, standardization, documentation, accounting, planning.

Ключевые слова: аграрный сектор, сельхозпредприятия, линейная и нелинейная система внутреннего контроля, горизонтальная и вертикальная СВК, стандартизация, документирование, учет, планирование.

Кіріспе. Ауылдарда қазіргі жағдайда экономикалық тиімділік және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында маңызды [1] басқару шешімдерін қабылдауы, тиімді ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйелерінің мәселелерімен тығыз байланысты [2] және қажетті ақпарат алу мақсатында ұйымның басқару органы немесе басқа қызметкерлер жүзеге асыратын түрлі шаруашылық операциялар кешенін қамтитын ерекше процесс болып табылады [3].

Агроөнеркәсіптік кәсіпорындағы ішкі бақылау туралы қаржылық ақпарат [4], әсіресе бұқаралық ақпарат құралдарында ауыл бюджетіне сәйкес келмейтін ауыл қаражатын заңсыз иемденудің көптеген жағдайлары бар екендігі туралы жаңалықтардың таралуына байланысты [5], үкімет жыл сайын ауыл әлеуетін дамыту мақсатында керемет бюджеттік лимиттер бөледі [6]. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарында ішкі бақылау жүйесіне сәйкес оны үш мақсатқа [7], атап айтқанда операциялардың тиімділігіне, қаржылық есептіліктің дұрыстығына [8], қолданыстағы заңдар мен нормативтік актілерге сәйкестігіне тиісті сенімділікті қамтамасыз етумен қалыптастырылатын уәкілетті, басшылық және басқа қызметкерлер жүзеге асыратын қызмет болып табылады [9].

Басқа да ғалымдар ішкі бақылауды басқаруда жүргізген зерттеуге ұқсас, яғни ауыл шаруашылық кәсіпорындарын жақсы басқару айнымалысы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесі тиімділігіне айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді [10]. Ішкі бақылау жүйесі қаржылық есептіліктің сапасына оң және айтарлықтай әсер ететіндігі туралы зерттеу жүргізеді [11], тиісті ішкі бақылауды басқаруды енгізу арасында агенттіктегі қаржылық есептілік туралы ақпараттың сапасына айтарлықтай әсер ететіндігін көрсететін дәлелдер табады [12].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Ауыл шаруашылық ұйымдарының ішкі бақылау жүйесі болып табылатын сызықтық емес жүйенің заңдарына сәйкес процестер мен факторлардың үйлесуі мен өзара әсері өзгерістер векторына байланысты оң немесе теріс синергияны береді. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық жүйесінде жоспарлы көрсеткіштерді қамтамасыз етуге, заңнаманы сақтауға, ауытқулардың болмауына және қаражатты ұтымсыз пайдалануға кепілдік беретін тәуекелдерді бақылауды (басқарудың тәуекелге бағдарланған тәсілімен) ғана емес, сонымен қатар экономикалық субъектілер қызметінің тиімділігін арттыру резервтерін анықтау жүйесін және шаруа қожалығы иелері мүдделерінің сақталуын бақылауды көздейді.

Зерттеуде қолданылатын талдау әдісі бірнеше сызықтық регрессиялық тест болып табылады [13], осы зерттеуде ауыл жетекшісінен бөлім басшысына дейін ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйелесін пайдаланатын үлгі болып табылады. Респонденттерге 65 сауалнама берілді, 53 сауалнама өңделуі керек және 2 сауалнама толық өңделмеген, ал 10 сауалнама қайтарылмады. Және бұрын басқару бөлімін басқарған респонденттерге қатысты пысықталды. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тестің жарамдылығы мен сенімділігі сәйкес, зерттеу сұрақтардың кейбір тармақтарын өлшеуде қателіктер болмауына сауалнама тармақтарының жарамдылығы мен сенімділігі тексерілді.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Ең алдымен кестелік түрде сызықтық және сызықтық емес жүйелердің негізгі сипатын елестетіп көрейік (1 кесте).

1 кесте – Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйелері

Сызықтық жүйесі	Сызықтық емес жүйесі
Жүйеге сыртқы әсер ету мен осы жүйенің осындай әсерге реакциясы арасында пропорционалдылық бар. Осы жағдайда пропорционалдылық коэффициенті бірлікке жақын	Мұндай пропорционалдылық жоқ. Сондықтан күшті сыртқы әсер шамалы жауап беруі мүмкін, ал шамалы әсер пропорционалды емес үлкен нәтижеге әкелуі мүмкін
Сызықтық жүйелердің математикалық модельдерін шешуге барлық жеке шешімдерді бір жалпы шешімге тігуге мүмкіндік беретін суперпозиция принципі қолданылады. Оны сызықтық жүйелерге қазіргі уақытта жүзеге асырылғаннан басқа әлеуетті құрылымы жоқ дегенді білдіреді	Сызықтық емес жүйелердің модельдерін шешу қиылысуға жол бермейтін балама шешімдер бар. Оған құрылымдық іске асыру мүмкін болатын құрылымның бірі ғана болатын әлеуетті құрылымның болуы. Басқару параметрлерінің мәнін өзгерту жүйені тәртіпті бір әдісінен екіншісіне, алдыңғысынан сапалы түрде ерекшеленуі мүмкін

Сызықтық жүйелерде тұрақтандырушы фактор бар тепе-теңдіктен ауытқуды төмендететін теріс кері байланыс болып табылады	Сызықтық емес жүйелерде теріс ғана емес, сонымен қатар қолданыстағы жағдайдан ауытқуды өсіретін оң кері байланыс болуы мүмкін. Әр түрлі дағдарыстар мезгіл-мезгіл пайда болады (жүйелердің тәртібі сапасының тез өзгеруі)
Сызықтық жүйелерде стохастикалық тәртіп пайда болған кезде үлкен сандар заңына және ықтималдықтың қалыпты таралуына бағынады. Орташа мәндер мен олардан ауытқуы тұрақты	Сызықтық емес жүйелерде орташа мәндер тұрақсыз болатын ықтималдықтардың дәрежелік үлестірімдері болуы мүмкін. Мерзімді дағдарыстар болуы мүмкін
Тепе-теңдік – дағдарысқа сәйкес келмейтін күй немесе мерзімді процесс	Тепе-теңдік - бұл жергілікті дағдарыстармен үйлесімді анықталмаған аперіодты процесс
Ескерту: авторлар түсінігі [қараңыз 13;14]	

Өлшеулердің сенімділігі Пирсон (Pearson) өнімінің момент корреляциясын қолдана отырып, ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйелесінің ішкі консистенциясы арқылы қамтамасыз етіледі. Сауалнаманың әрбір тармағы мен жалпы балл арасындағы корреляция қорытындысы маңызды нәтижелер көрсетті, жалпы балл – әрбір айнымалы бойынша барлық

сұрақтар ұпайларының қосындысынан алынған мән болды. Егер мән $<0,05$ және корреляция $> 0,4$ болса, онда элемент сұрақ рұқсат етілген болып саналады, яғни оның конструктивті жарамдылығы бар. Тест қорытындысы сенімділікті көрсетті, әрбір айнымалы бойынша барлық сұрақтарға алынған жауаптардың маңызды нәтижелері (маңыздылығы $< 0,05$ және корреляция $> 0,4$) 2 кестеде көрсетіледі.

2 кесте – Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тексеру қорытындысы

Жүргізілген зерттеме	Корреляция қорытынды мәні	
Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы шешім қабылдауы		
1	0,000	0,820
2	0,000	0,781
3	0,000	0,840
4	0,000	0,771
5	0,000	0,705
Ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесі		
1	0,000	0,735
2	0,000	0,841
3	0,000	0,818
4	0,000	0,760
5	0,000	0,753
6	0,000	0,750
Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің өнімділігі		
1	0,000	0,693
2	0,000	0,826
3	0,000	0,781
4	0,000	0,660
5	0,000	0,763
6	0,000	0,683
7	0,000	0,774
8	0,000	0,830
9	0,000	0,727
Ескерту: зерттеу негізінде автормен есептелген		

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің сенімділікті өлшеу құралының концепцияны өлшеу кезінде сызықтық

тұрақтылық пен дәйектілікті көрсету қабілетін анықтау мақсатында жүзеге асырылып жасалды. Кронбах (Cronbach) ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық

емес жүйесін өлшеудің сенімділік коэффициенті альфа (α) қолдана алады, берілген элементтер сауалнаманың басқа элементтер сұрақтарымен қаншалықты жақсы байланысты екенін көрсетеді.

Сонымен қатар респонденттің бір конструкцияда құрастырылған тұрақты немесе дәйекті элементтер сауалнамасына жауап бергенін көрсетеді. Егер Кронбахтың Альфа (α) коэффициенті 0,7 немесе одан

көп болса, онда құрылғы қолайлығын мұқият зерттеледі. Оны элемент түзету процесін мұқият қарауға – жалпы корреляция 0,3 құрайды, мұнда кем дегенде «сұрақ» элементтерін қолдануға болады немесе кейінірек деректерді өңдеу кезінде оларға сенуге болады. Әр айнымалы бойынша тест сұрақтарының нәтижелері сенімділікті ($\alpha > 0,7$) көрсетті (3 кесте).

3 кесте – Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тест (сынақ) нәтижелері

Айнымалы	Кронбах альфа (α)	Қорытынды
Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы шешім қабылдауы	0,842	} Сенімді
Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сыз- ықтық және сызықтық емес жүйесі	0,866	
Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сыз- ықтық және сызықтық емес жүйесінің өнімділігінің қуаты	0,902	
Ескерту: зерттеу негізінде автормен есептелген		

Жүргізілген тестінің болжамдарының сипаттамасында, зерттеулердегі болжамдарды тексеру бірнеше сызықтық регрессия сынағы жүргізілгенге дейін жүзеге асырылды [қараңыз 13]: қалыптылық сынағы, мультиколлинеарлық сынақ, автокорреляция сынағы және гетероцедастикалық сынақ. Қалыпты тест егер маңыздылығы $> 0,05$ болса, асимптотикалық қалыпты үлестірім болып саналады [қараңыз 14].

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тест (сынақ) қорытындысы Колмогоров - Смирновтың асимптотикалық маңыздылығының бір үлгісі 0,268; 0,653 және есепке алуды басқару айнымалылары мен 0,594 өнімділік айнымалыларының ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің барлық деректердің асимптотикалық көрсеткіші $> 0,05$ екенін білдіреді, сондықтан барлық есептелген мәліметтер қалыпты түрде таратылды.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес тесті. Ішкі бақылаудың сызықтық тесте тәуелсіз айнымалылар арасындағы байланысты анықтау мақсатында жүргізілген. Егер тәуелсіз айнымалылар арасында корреляция болса, тәуелді айнымалыға қандай тәуелсіз айнымалылар әсер ететінін анықтау қиын болады. Кестедегі мультиколлинеарлық тест нәтижелерінен барлық коэффициент 1,199 VIF < 10 екенін көруге болады, сондықтан регрессия автокорреляцияның мультиколлинеарлық сынағынан бос болады.

Автокорреляция сынағында тест бірқатар ішкі бақылау жүйесінің деректерінің элементтері арасындағы корреляцияны анықтауда қолданылады, автокорреляция F сынағы мен T сынағының дәлсіздігіне әкеледі. Тестті модельдің жиынтық Дарбин-Уотсонды (DW) моделімен де анықтауда пайдалануға болады. Дарбин-Уотсон (DW) = 1,971 (1,55-тен 2,46-ға дейін) екенін көруге болады. Берілген зерттеудегі регрессия автокорреляциядан бос болады.

Гетероцедастикамен тексерсек, сынақ модельдегі ауытқулардың бар-жоғын анықтаумен жасалады, өйткені бір ішкі бақылау мен екінші ішкі бақылау арасындағы әртүрлі кедергі дисперсиясының болуы. Спирменнің Мерегресикан бойынша дәрежелік корреляция әдісін, яғни аралас айнымалылары (қалдық) бар тәуелсіз айнымалыларды қолдана отырып, гетероцедастика туралы білуге болады. Дисперсиондық талдау (analysis of variance - ANOVA) кестесінде маңыздылығы $F = 0,632 > 0,05$ және $t = 0,717$, сондай-ақ маңыздылығы $0,341 > 0,05$, берілген зерттеудегі бірнеше регрессия гетероцедастикадан бос деп айтуға болады. Нүктелік диаграмманы салудан басқа, қалдық бөлімдер, нүктелер кездейсоқ үлгіні құрмайтын кескін көрсетілген.

Дисперсиялық талдауды қолданатын статистикалық сынақтар (F-критерийі) [15] барлық тәуелсіз айнымалылармен (кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесі) бір мезгілде көрсеткіштер арасындағы корреляция мен

анықтау коэффициенті күшті және $R = 0,524 > 0,5$ көрсетті. Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің өнімділікті тексеру қорытындысы $F = 0,000 < 0,05$ мәні көрінеді, яғни тәуелсіз айнымалылар бір уақытта өнімділікке әсер етеді. Депозиттер вариация сипатына R -квадрат = 0,275 көрсеткен көрсеткіштер шамасындағы өзгерістерге пропорционалды ықпал етеді.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы шешім қабылдау және ішкі бақылау процесінің сызықтық және сызықтық емес жүйесіне байланысты көрсеткіштердің 27,5% өзгеруін білдіреді. Сызықтық және сызықтық емес жүйесінің шешім қабылдауы мен ішкі бақылау жүйесі күшейсе, өнімділік те айтарлықтай артатынын дәлелдейді. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы шешім қабылдаудың тиімділікке әсерін анықтауға гипотезаны тексеру нәтижелерінде жеке параметрлердің маңыздылық критерийін (t -критерий) қолдана отырып, шешім қабылдауды сызықтық және сызықтық емес жүйесінде $0,021 < 0,05$ маңыздылығын құрады.

Осындай нәтижелер мен талқылаулар гипотезаны қолдайды, сондай-ақ ұйымның тиімділігі сызықтық және сызықтық емес жүйесінің басшылыққа өкілеттік беру кезінде көрсетілген ережелерге негізделеді, оған басқарудың төменгі деңгейінде жылдам, дәл және тиімді шешім қабылдауға немесе әрекет етуге мүмкіндік береді [16]. Ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің әсерін тексеру нәтижелерінде t -маңыздылық критерийінің нәтижелері ішкі бақылау жүйесін $0,023 < 0,05$ көрсетеді. Алынған нәтижелер ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы шешім қабылдауы және сызықтық және сызықтық емес жүйесінің стандартталған бета-коэффициенттерінің мәндері 0,315 және 0,310 құрайды, яғни ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тиімділігіне қарағанда шешім қабылдау басым екенін көрсетеді.

Қорытынды.

1. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінде дисперсиялық талдауды қолдана отырып, статистикалық тестілеу нәтижелерінен (F -критерийі) айнымалының өзгеру сипаты сызықты және сызықсыз шешім қабылдау жүйесін және өнімділіктің өзгеруінің пропорционалды емес әсерін сипаттауға ішкі бақылауды жүйесін басқаруды өзгертетіні көрсетілді, мұндағы шешім қабылдауы мен ішкі бақылауды [17]

сызықты және сызықсыз жүйесінің жоғарылағанын дәлелдейді, содан кейін ауыл шаруашылығы кәсіпорындағы ішкі бақылау жүйесінің өнімділігі айтарлықтай артады.

2. Қорытындылай келе, жеке маңыздылық параметрін (t -критерий) қолдана отырып, гипотезаны тексеру нәтижелері келтірілген, онда шешім қабылдау процесінің, ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тиімділігіне басым әсер ететіндігін көрсетеді. Қорытынды нәтижелерін жалпылау мүмкін емес, өйткені зерттеу әлі де басқа ғалымдармен шексіз жүргізіледі.

3. Болашақ зерттеулерге басқарудың тиімділігіне әсер ететін ауыл шаруашылығы ұйымдарынан тыс басқа айнымалыларды қосу немесе пайдалануға ұсынылады, өйткені ұйымның сызықсыздығы көбінесе ауыл шаруашылық кәсіпорының ортасы мен ішкі бақылау жүйесі жағдайына бейімделуіне себеп болады [18].

4. Зерттелген ауыл шаруашылық кәсіпорының ішкі бақылаудың сызықтық және сызықтық емес жүйесінің тиімділігімен байланыстыра отырып, алдыңғы зерттеулерді толықтырады. Осылайша, бірқатар сенімділік тест сынақтарын пысықтады және алынған нәтижелер сынақтардың көпшілігіне сәйкес келеді.

Әдебиет тізімі

- [1] Hendrina, L., Adang, D.A.S. Village Authority in Preparing Village Middle-Term Development Plan and Government Work Plan: A Case Study in Barada and Wehali Village, Central Malaka District of Malaka Regency, Indonesia / L.Hendrina, D.A.S. Adang // Eurasia: Economics & Business.-2019.-Vol.9.- N.27.-P.66-76.
- [2] Sara, I. M. Financial Governance and Optimization of Village Owned Enterprises for Village Development: A Result of Community Service in Sumerta Kelod Village, Denpasar-Bali / I. M. Sara // South East Asia Journal of Contemporary Business, Economics and Law. - 2021. -Vol. 24. - N. 4. - P. 60-67.
- [3] Zholayeva, M.A. Internal Control in the Insurance System / M.A. Zholayeva //Research Journal of Pharmaceutical, Biological and chemical Sciences. India-Scopus. -2016. - Vol. 7. - N. 4. - P. 1461-1466.
- [4] Ayem, S., & Kusumasari, K. F. The effect of government Internal Control System (SPIP) on Fraud prevention in Village Fund Management with accountability as a mediation variable / S. Ayem & K. F. Kusumasari // Scientific Journal of Accounting and Humanika. - 2020. - Vol. 10. - N.2. - P. 160. <https://doi.org/10.23887/jiah.v10i2.25827>

[5] Ardiana, T.E., Sugianto, L.O. The Influence of Financial Reporting Compliance, Government Personnel Competency Towards Fraud Prevention in Village Fund Management (case Study in Kecamatan Siman Kabupaten Ponorogo) / T.E. Ardiana, L.O. Sugianto // *International Journal of Economics, Bussiness and Accounting Research*. -2020.-Vol.4.-N.4.-P.1265-1275.

[6] Utami, I. Whistleblowing for Village Management of Village Funds: Dynamics and Challenges / I.Utami // *Research in Management and Accounting*. -2018. -Vol. 1. - N.1. -P.11-20.

[7] "COSO Issues Updated 'Internal Control – Integrated Framework' and Related Illustrative Documents," COSO news release [Electronic resource]. -2013.- URL: <https://www.coso.org/Documents/COSO-Framework-Release-05142013.pdf> (date of access: 14.05.2013).

[8] Wibisono, N. Mengungkap Fenomena Pengawasan Publik Terhadap Dana Desa Di Kabupaten Madiun / N.Wibisono // *Jurnal Akuntansi dan Sistem Informasi*. -2017. -Vol. 1. -N. 2. - P. 8-19. <https://doi.org/10.32486/aksi.v1i2.115>

[9] Seputro, H.Y., Wahyuningsih, S.D., & Sunrowiyati, S. Potensi Fraud Dan Strategi Anti-Fraud Pengelolaan Keuangan Desa / H.Y. Seputro, S.D. Wahyuningsih, & S. Sunrowiyati // *Jurnal Penelitian Teori & Terapan Akuntansi (PETA)*. -2017. -Vol.2. -N.1. P. 79-93. <https://doi.org/10.51289/peta.v2i1.284>

[10] Azlina, N., Amelia, I. Pengaruh good governance dan pengendalian intern terhadap kinerja pemerintah kabupaten pelalawan / N. Azlina, I. Amelia // *Jurnal akuntansi universitas jember*. -2015. -Vol. 12. - N.2.-P. 32-42.

[11] Senan, N.A.M. Ability of earnings and cash flow in forecasting future cash flows: A study in the context of Saudi Arabia / N.A.M. Senan // *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*. -2019. -Vol. 23. -P. 2-13.

[12] Hazami-Ammar, S. Some evidence on the impact of internal auditon external audit fees / S. Hazami-Ammar // *Journal of Corporate Accounting & Finance*. -2019. -Vol. 30. -N.2. P. 64-81. <https://doi.org/10.1002/jcaf.22384>

[13] Sekaran, U. Research Methods for Business: Metodologi Penelitian Untuk Bisnis, Buku 2. Salemb Empat: Jakarta [Electronic resource]. -2006. - URL: <https://www.opac.lib.unlam.ac.id/id/opac/detail.php?q1=001.4&q2=Uma&q3=R&q4=979-691-317-8> (date of access: 23. 06.2023).

[14] Zholayeva M.A. Internal control: non-linear view / Zholayeva M.A. // T. Ryskulov Kazakh Economic University. - 2019. - №4 (124). - P.164-200.

[15] Baimuratov U.B. Harmony of Economy and Society: The Paradigm of «D+3D», Laws, and Problems. XLIBRIS, 2014. - 352 p.

[16] Nikitin, A.V. Impact of small business innovation activity on regional economic growth in Russia / A.V. Nikitin, E.A. Klimentova, A.A. Dubovitski // *Revista Inclusiones*. - 2020. - Vol. 7. - No S4-3. - P. 309-321.

[17] Акимбекова, Г.У., Никитина, Г.А. Приоритетные направления развития агропромышленного комплекса Казахстана / Г.У. Акимбекова, Г.А. Никитина // *Проблемы агропромышленного комплекса*. -2020. -№4. - С.13-23. <https://doi.org/10.46666/2020-4-2708-9991.01>

[18] Григорук, В.В., Климов Е.В. Ограниченное сельское хозяйство: концептуальная позиция. / В.В.Григорук, Е.В.Климов // *Проблемы агропромышленного комплекса*. -2020. -№3. - С.88-101. <https://doi.org/10.46666/2020.2708-9991.11>

References

[1] Hendrina, L., & Adang, D.A.S. (2019). Village Authority in Preparing Village Middle-Term Development Plan and Government Work Plan: A Case Study in Barada and Wehali Village, Central Malaka District of Malaka Regency, Indonesia. *Eurasia: Economics & Business*, 9(27), 66-76.

[2] Sara, I.M. (2021). Financial Governance and Optimization of Village Owned Enterprises for Village Development: A Result of Community Service in Sumerta Kelod Village, Denpasar-Bali. *South East Asia Journal of Contemporary Business, Economics and Law*, 24 (4), 60-67.

[3] Zholayeva M.A. (2016). Internal Control in the Insurance System. *Research Journal of Pharmaceutical, Biological and chemical Sciences* (ISSN09758585 - India-Scopus), 7 (4),1461-1466.

[4] Ayem, S., & Kusumasari, K. F. (2020). The effect of government Internal Control System (SPIP) on Fraud prevention in Village Fund Management with accountability as a mediation variable. *Scientific Journal of Accounting and Humanika*, 10(2), 160. Available at: <https://doi.org/10.23887/jiah.v10i2.25827>

[5] Ardiana, T.E. & Sugianto, L.O. (2020). The Influence of Financial Reporting Compliance, Government Personnel Competency Towards Fraud Prevention in Village Fund Management (case Study in Kecamatan Siman Kabupaten Ponorogo). *International Journal of Economics, Bussiness and Accounting Research*, 4(4), 1265-1275.

[6] Utami, I. (2018). Whistleblowing for Village Management of Village Funds: Dynamics and Challenges. *Research in Management and Accounting*, 1(1), 11-20.

[7] COSO. (2013). Internal Control Integrated Framework: Executive Summary, Durham, North Carolina, and May 2013.

[8] Wibisono, N. (2017). Mengungkap Fenomena Pengawasan Publik Terhadap Dana Desa Di Kabupaten Madiun. *Jurnal AKSI (Akun-*

Available at: <https://www.opac.lib.unlam.ac.id/id/opac/detail.php?q1=001.4&q2=Uma&q3=R&q4=979-691-317-8> (date of access: 23.06.2023).

[14] Zholayeva M.A. (2019). Internal control: non-linear view. T. Ryskulov Kazakh Economic University, 4 (124),164-200.

[15] Baimuratov U.B. (2014). Harmony of Economy and Society: The Paradigm of «D+3D», *Laws, and Problems*. XLIBRIS, 352 c.

[16] Nikitin, A.V., Klimentova, E.A., Dubovitski A.A. (2020). Impact of small business innovation activity on regional economic growth in Russia. *Revista Inclusiones*, 7(4-3), 309-321.

[17] Akimbekova, G.U., Nikitina, G.A. (2020). Prioritetnye napravlenija razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Kazakhstana [Priority directions for the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 13-23. Available at: <https://doi.org/10.46666/2020-4-2708-9991.01> [in Russian].

[18] Grigoruk, V.V., Klimov, E.V. (2020). Organicheskoe sel'skoe hozjajstvo: konceptual'naja pozicija [Organic agriculture: conceptual position]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 3, 88-101. Available at: <https://doi.org/10.46666/2020.2708-9991.11> [in Russian].

Жолаева Маргарита Ахантаевна – негізгі автор; PhD; доцент м.а. Есеп және талдау кафедрасы; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті; 010008 Сәтпаев көш., 2, Астана қ., Қазақстан; e-mail: r.zholaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9981-704X>

Уразбаева Зинекуль Орынсоловна; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. «Есеп және талдау» кафедрасы; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті; 010008 Сәтпаев көш., 2. Астана қ., Қазақстан; e-mail: kanzaid_02@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6124-3597>

Zholayeva Margarita Akhantaevna – **The main author**; Ph.D; L.N.Gumilyov Eurasian National University; 010008 Satpaev str., 2, Astana, Kazakhstan; e-mail: r.zholaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9981-704X>

Urazbayeva Zinegul Urynbasarovna; Candidate of Economic Sciences; L.N. Gumilyov Eurasian National University; 010008 Satpaev str., 2, Astana, Kazakhstan; e-mail: Zinegul-1972@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6124-3597>

Жолаева Маргарита Ахантаевна – **основной автор**; PhD, и.о.доцента кафедры «Учет и анализ»; Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева; 010008 ул. Сатпаева, 2, г.Астана, Казахстан; e-mail: r.zholaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9981-704X>

Уразбаева Зинекуль Орынбасаровна; кандидат экономических наук; и.о.доцента кафедры «Учет и анализ»; Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева; 010008 ул. Сатпаева, 2, г.Астана, Казахстан; e-mail: Zinegul-1972@mail.ru; <https://orcid.org/ORCID0000-0002-6124-3597>

**РЫНОК САХАРА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН:
ПРИОРИТЕТЫ, КРИТЕРИИ ОПТИМАЛЬНОСТИ**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАНТ НАРЫҒЫ:
БАСЫМДЫҚТАР, ОҢТАЙЛЫЛЫҚ КРИТЕРИЙЛЕРІ**

**SUGAR MARKET IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN:
PRIORITIES, OPTIMALITY CRITERIA**

Э.О. КЫДЫРБАЕВА*

Ph.D

С.К. БАЙДЫБЕКОВА

К.Э.Н.

Б.К. ШОМШЕКОВА

К.Э.Н.

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, Талдықорған, Казахстан

**электронная почта автора: ekydyrbaeva@mail.ru*

Э.О. ҚЫДЫРБАЕВА*

Ph.D

С. К. БАЙДЫБЕКОВА

Э.Ф.К.

Б.К. ШОМШЕКОВА

Э.Ф.К.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

**автордың электрондық поштасы: ekydyrbaeva@mail.ru*

E.O. KYDYRBAEVA*

Ph.D

S.K. BAIDYBEKOVA

C.E.Sc.

B.K. SHOMSHEKOVA

C.E.Sc.

I.Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan

**corresponding author e-mail: ekydyrbaeva@mail.ru*

Аңдатпа. Өзектілігі – Қазақстан экономикасының тұрақты өсуінің негізгі бағыттарының бірі – ел халқын қолжетімді және сапалы азық-түлікпен қамтамасыз ету. *Мақсаты* – қалыптасқан жағдайды, республикадағы азық-түлік нарығының проблемаларын, атап айтқанда өнімдері тұтыну себетінің құрамдас бөлігі болып табылатын қант саласын көрсету. *Әдістері* – статистикалық және аналитикалық зерттеу әдістері, АӨК даму проблемалары бойынша Аграрлық экономистердің еңбектерін зерттеу. *Нәтижелері* – зерттеу барысында қант қызылшасы өндірісінің көлеміне әсер ететін негізгі көрсеткіштердің өзгеру динамикасы талданған, 2017-2022 жылдары оның егістік алқаптары ұсынылған. Осы дақылдың жалпы жиналуына және қант өндірісінің деңгейіне әсер ететін факторлар анықталған. Азық-түлік нарығындағы жағдайды жақсарту және қант кіші кешенін жедел дамыту бойынша шаралар ұсынылды: күкіртті қоса алғанда, қызылша егетін өңірлер бойынша егіс алқаптарын кеңейту; сапалы тұқымдарды, ылғал үнемдейтін технологияларды қолдану есебінен өнімділікті арттыру; шикізат базасын нығайту; қант секторына инвестициялар тарту; ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге субсидиялар мен жеңілдікті кредиттер көрінетін мемлекеттік қолдау; қант зауыттарының материалдық-техникалық ресурстарын, атап айтқанда ирригациялық жүйелерді жаңғырту, селекциялық жұмыс пен тұқым шаруашылығының заманауи инновациялық технологиялық схемаларын енгізу. *Қорытындылар* –

Abstract. Relevance – one of the main directions of sustainable growth of economy of Kazakhstan is providing the country's population with affordable and high-quality food products. *The goal* is to show the current situation, the problems of the food market in the republic, in particular sugar industry, products of which are a component of the consumer basket. *Methods* – statistical and analytical research techniques, studying the works of agricultural economists on the problems of development of agro-industrial complex. *Results* – the study analyzed the dynamics of changes in the main indicators affecting the volume of sugar beet production, and presented its sown area for 2017-2022. The factors influencing the gross harvest of this crop and the level of sugar production have been identified. Measures have been proposed to improve the situation on the food market and accelerate the development of sugar subcomplex: expansion of sown areas in beet-growing regions, including sulfur; increasing productivity through the use of high-quality seeds and moisture-saving technologies; strengthening the raw material base; attracting investment in sugar sector; state support in the form of subsidies and preferential loans to agricultural producers; modernization of material and technical resources of sugar factories, in particular irrigation systems, introduction of modern innovative technological schemes for breeding work and seed production. *Conclusions* – sugar industry, especially its beet component, requires close attention from the perspective of strategic management, improvement and increasing the stability of its functioning. To stabilize and protect the domestic market, it is necessary to study the issues of establishing a minimum level of prices for the import of white sugar and low retail (marginal) prices. Recommendations for expanding the cultivation of sugar beets will help reduce import dependence and saturate the domestic market.

Аннотация. Актуальность – одним из основных направлений устойчивого роста экономики Казахстана является обеспечение населения страны доступными и качественными продуктами питания. *Цель* – показать сложившуюся ситуацию, проблемы продовольственного рынка в республике, в частности сахарной отрасли, продукция которой является составляющей потребительской корзины. *Методы* – статистические и аналитические приемы исследования, изучение трудов экономистов-аграрников по проблемам развития АПК. *Результаты* – в ходе исследования проанализирована динамика изменения основных показателей, влияющих на объем производства сахарной свеклы, за 2017-2022 годы представлены ее посевные площади. Определены факторы, оказывающие влияние на валовой сбор этой культуры и уровень производства сахара. Предложены меры по улучшению положения на рынке продовольствия и ускоренному развитию сахарного подкомплекса: расширение посевных площадей по свеклосеющим регионам, включая серный; увеличение урожайности за счет применения качественных семян, влагосберегающих технологий; укрепление сырьевой базы; привлечение инвестиций в сахарный сектор; государственная поддержка в виде субсидий и льготных кредитов сельскохозяйственным товаропроизводителям; модернизация материально-технических ресурсов сахарных заводов, в частности ирригационных систем, внедрение современных инновационных технологических схем селекционной работы и семеноводства. *Выводы* – сахарная промышленность, особенно ее свекловичная составляющая, требует пристального внимания, с позиции стратегического управления, совершенствования и повышения стабильности ее функционирования. Для стабилизации и защиты внутреннего рынка необходимо проработка вопросов установления минимального уровня цен на импорт сахара белого, низких розничных (предельных) цен. Рекомендации по расширению возделывания сахарной свеклы будут способствовать снижению импортозависимости, насыщению внутреннего рынка.

Key words: agro-industrial complex, beet-sugar production, gross harvest, yield, seasonality, food market, food basket, import of products, competitiveness.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, свеклосахарное производство, валовой сбор, урожайность, сезонность, продовольственный рынок, продуктовая корзина, импорт продукции, конкурентоспособность.

Введение. Сельское хозяйство является важной и основополагающей отраслью, обеспечивающей население страны доступными и качественными продуктами питания, а также сырьем для других отраслей, как: пищевая, легкая, кормовая. Сельское хозяйство, как и другие сферы экономики, обладает специфическими особенностями, к которым относятся: зависимость от природно-климатических условий; сезонность производства; огромная территориальная рассредоточенность различных объектов; в качестве основного средства производства в сельском хозяйстве выступает земля и др. [1].

От уровня развития сельского хозяйства зависит эффективность деятельности агропродовольственного рынка, что в свою очередь воздействует на уровень продовольственной безопасности страны. Основными задачами устойчивого развития экономики являются сохранение стабильности на внутреннем продовольственном рынке страны, снижение импортозависимости по некоторым видам продовольствия, которая до сих пор сохраняется, например, по сахару, фруктам и овощам и др.

Сахарная отрасль – одна из главных отраслей сельского хозяйства, обеспечивающая население республики сахаром, основным источником получения которого является сахарная свекла. Сахарная отрасль как основополагающая сфера экономики в связи с тем, что выращивание сахарной свеклы обеспечивает страну продуктами питания, а также сырьем для пищевой и кормовой отрасли [2].

В последние годы в стране обострились проблемы с производством сахара, которые обусловлены такими причинами, как: мелкотоварность производства, дефицит водных ресурсов, высокая степень изношенности производственных оборудования, применение в большей степени ручного труда и др.

Материал и методы исследования. В процессе проведения исследований использовались различные подходы: экономико-статистические методы (сравнение, абсолютное отклонение, относительные величины). Эмпирической основой исследования послужили материалы Бюро национальной статистики Республики Казах-

стан за 2017-2022гг., научные публикации
ученых-экономистов.

Для определения реального состояния продовольственного рынка по сахарной свекле проведен анализ количественных и качественных показателей, в частности, динамики изменения размеров посевных площадей, урожайности культуры в целом по республике, в первую очередь двум свеклосеющим областям: Алматинской и Жамбылской.

Рациональное и эффективное использование орошаемых земель для выращивания сахарной свеклы служит приоритетным направлением страны, перспективные, продуктивные свекловичные севообороты, грамотное применение которых позволит сельхозпроизводителям повысить урожайность сахарной свеклы. В качестве формы хозяйствования необходимо формирование сахарных кластеров, в которые входят как производители, так и предприятия по переработке, транспортировке и хранению сахарной свеклы.

Результаты и их обсуждение. Основными видами сырья для получения сахара является сахарная свекла, а также сахарный тростник. Наиболее благоприятные для выращивания сахарной свеклы – южные регионы, т.е. Алматинская и Жамбылская области. Основными показателями, отражающими объем производства сахарной свеклы являются посевная площадь и урожайность сельскохозяйственной культуры. В таблице 1 представлены данные по посевным площадям сахарной свеклы в Республике Казахстане и регионах за 2017-2022гг., на основании которых можно заключить, что в Казахстане посевные площади сахарной свеклы за последние годы имеют тенденцию к снижению.

Так, если в 2017г. посевная площадь сахарной свеклы составляла 17,4 тыс. га, то в 2022г. - 10,2 тыс. га, т.е. уменьшение на 70,2 тыс. га, или на 41,3%. В обоих регионах произошло сокращение посевных площадей. В Алматинской области в 2022г. по сравнению с 2017г. - на 2,8 тыс. га, в Жамбылской области – на 4,0 тыс. га, что обусловлено различными объективными и субъективными причинами [3]: высокими затратами сельхозтоваропроизводителей, низкой рентабельностью производства продукции, возросшими проблемами, свя-

занными с дефицитом водных ресурсов, высокой изношенностью техники и оборудования, ирригационными системами сель-

скохозяйственных предприятий, занимающихся выращиванием сахарной свеклы.

Таблица 1 – Посевная площадь сахарной свеклы в Казахстане, тысяч гектаров

Показатель	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.	Отклонения 2022г. от			
							2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Республика Казахстан	17,4	17,4	15,2	15,2	14,5	10,2	-7,2	-5,0	-5,0	-4,3
Алматинская	7,5	9,0	9,6	10,5	8,9	4,7	-4,3	-4,9	-5,8	-4,2
Жамбылская	9,5	8,4	5,6	4,6	5,6	5,5	-2,9	-0,1	0,9	-0,1

Примечание: данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2017-2022гг.

Качественным показателем, отражающим эффективность производства продукции, является урожайность сахарной свеклы, представляющая собой количество производимой продукции с 1 га посевной площади [4]. На основании данных таблицы 2 можно констатировать, что урожайность сахарной свеклы в республике имеет тенденцию к росту. Так, в 2017г. она сохранялась на уровне 274,4 ц/га, в 2018г. -

305,3 ц/га, в 2022г. – 341,4 ц/га, т.е. урожайность сельхозкультуры увеличилась на 67,0 ц/га, или на 24,4%. В Алматинской области в 2022г. по сравнению с 2017г. - на 71,6 ц/га, или на 21,8%, в Жамбылской области с 2017г. по 2019г. - с 229,3 ц/га до 295,2 ц/га, а в 2020г. - снизилась на 3,6 ц/га. В 2022г. данный показатель по сравнению с 2017г. возрос на 90,9 ц/га, или на 39,6%.

Таблица 2 - Урожайность сахарной свеклы в Казахстане, ц/га

Показатель	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.	Отклонения 2022г. от			
							2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Казахстан	274,4	305,3	324,5	323,2	275,5	341,4	36,1	16,9	18,2	65,9
Алматинская	328,4	348,8	341,7	340,2	249,0	400,0	51,2	58,3	59,8	151
Жамбылская	229,3	254,1	295,2	291,6	310,9	320,2	66,1	25	28,6	9,3

Примечание: данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2017-2022гг.

Несмотря на то, что урожайность сахарной свеклы за последние годы повысилась в целом по республике, однако двум областям объем валовой продукции этой культуры в 2022г. снизился по сравнению с 2017г. На валовой сбор продукции влияют 2 показателя: размер посевной площади и урожайность сельскохозяйственной продукции. В таблице 3 показана динамика объемов валовой продукции сахарной

свеклы по Казахстану и двум областям за 2017-2022гг. Как видно, валовой сбор сахарной свеклы за последние годы имел тенденцию к снижению. Так, в 2022г. валовой сбор продукции составил по республике 305,7 тыс. т, тогда как в 2017г. – 463,2 тыс. т. Уменьшение показателя составило 157,5 тыс. т сладкой продукции или производство снизилось на 34%.

Таблица 3 - Валовой сбор сахарной свеклы в Казахстане, тыс. т

Показатель	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.	Отклонения 2022г. от			
							2018г.	2019г.	2020г.	2021г.
Казахстан	463,2	504,5	485,5	466,3	332,2	305,7	-198,8	-179,8	-160,6	-26,5
Алматинская	246,0	311,7	323,1	331,1	171,9	200,0	-111,7	-123,1	-131,1	28,1
Жамбылская	206,1	192,9	162,2	133,5	160,3	214,4	21,5	52,2	80,9	54,1

Примечание: данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2017- 2022гг.

В Алматинской области объем производства сахарной свеклы за последние годы и увеличивался, и снижался, т.е. в

2022г. производство составило 200,0 тыс. т, тогда как в 2017г. - 246,0 тыс. т, т.е. снижение составило 46,0 тыс. т, по сравнению

с 2021г. объем произведенной продукции увеличился на 28,1 тыс. т, или на 16,5%.

В Жамбылской области объем произведенной продукции в последнее время также имел тенденцию увеличения и снижения. В 2022г. объем продукции в области составил 214,4 тыс. т, тогда как в 2017г. - 206,1 тыс. т, т.е. увеличение составило 8,3 тыс. т. В 2021г. объем произведенной сахарной свеклы составил 160,3 тыс. т, т.е. по сравнению с 2017г. произошло уменьшение показателя на 45,8 тыс. т продукции.

Снижение объема произведенной продукции за последние годы произошло

вследствие сокращения размеров посевной площади сахарной свеклы как в целом по стране, так и в разрезе регионов, а также по различным объективным и субъективным факторам [5].

В связи с разделением в 2022г. Алма-тинской области и расположением свекло-сеющих регионов в основном в Же-тысуской области, в таблице 4 отражены данные по фактическому и планируемому объему валовой продукции сахарной свеклы за 2022 и 2023гг.

Таблица 4 - Валовой сбор сахарной свеклы, план 2022-2023гг., тыс. т

Показатель	2022		План 2023г.
	план	факт	
Валовой сбор сахарной свеклы, в том числе:	287,6	305,7	563
Жамбылская область	105,3	200,0	323
Жетысуская область	182,3	214,4	240

Примечание: данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2017-2022 гг.

В 2022г. валовой сбор сахарной свеклы в целом по стране и двум регионам увеличился по сравнению с планом, что можно считать положительным результа-том. В 2023г. в республике планируют объ-ем производства сахарной свеклы увели-чить по сравнению с 2022г. на 275,4 тыс. т (563,0-287,6), в Жамбылской области - на 217,7 тыс. т (323-105,3), Жетысуской обла-сти – на 57,7 тыс. т (240-182,3).

Несмотря на то, что объем валового сбора сахарной свеклы за последние годы увеличился, можно отметить тенденцию к снижению размеров посевной площади данной сельскохозяйственной продукции и, возможно, в перспективе данная ситуация может продолжаться, что приведет к тому, что перерабатывающим предприятиям, в частности сахарным заводам, будет недо-статочно сырья для переработки сахарной свеклы и тростникового сырца.

В Казахстане функционируют 4 сахар-ных завода (Аксуский, Коксуский, Меркен-ский, Таразский), суточная мощность кото-рых составляет 8,7 тыс. т сахарной свеклы и 2,4 тыс. т тростникового сырца. Однако в связи с тем, что объем производства про-дукции, несмотря на увеличение урожай-ности сахарной свеклы, недостаточен для переработки, в 2021г. обеспеченность внутреннего рынка за счет переработки отечественного сырья составила всего 7%, или 35,7 тыс. т. Причина в том, что недо-статок отечественной продукции привел к тому, что республика вынуждена была за-

купать сахар и тростниковое сырье за счет импорта которое в 2021г. составило 93%, или 497,0 тыс. т.

Основными поставщиками сахара на внутренний рынок Казахстана являются Россия (88,3%), Беларусь (11,5%), другие страны (Бразилия, Мексика - 0,15%). В связи с последними событиями и запретом на экс-порт продукции из России возникли пробле-мы по обеспечению сахаром в стране, кото-рое сопровождалось возникшим ажиотажем среди населения и резким ростом цен на данную продукцию [6].

Несмотря на то, что в последние годы увеличилось производство сахарной свек-лы, рынок сахара Казахстан все еще имеет импортозависимость и республика стала больше закупать сахар и сахарозу из дру-гих стран. В настоящее время в Казах-стане обеспечение сахаром за счет внут-реннего производства составляет 42%, а 58% приходится на импорт.

В таблице 5 отражены данные по структуре импорта продукции АПК за 2017-2021гг. Как видно, стоимость импорта са-хара свекловичного и тростникового за по-следние годы и возрастала, и снижалась. Так, в 2021г. импорт продукции составил 181,7 млн долл. США, тогда как в 2017г. – 217,5 млн долл., т.е. происходило сниже-ние на 35,8 млн долл. По сравнению с 2018, 2019, 2020гг. данный показатель уве-личился на 1,5, на 25,3, на 0,9 млн долл. соответственно.

Таблица 5 - Структура импорта сахара свекловичного и тростникового в Казахстане в стоимостном выражении, 2017-2021гг., млн долл. США

Продукция	2017г.	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	Отклонение 2021г. от			
						2017г.	2018г.	2019г.	2020г.
Сахар свекловичный и тростниковый	217,5	180,5	156,4	180,8	181,7	-35,8	1,2	25,3	0,9

Примечание: данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан за 2017-2022гг.

На основании проведенных исследований и по результатам анализа динамики показателей можно утверждать, что в республике имеет место низкий уровень обеспеченности внутреннего продовольственного рынка сахаром. Основными причинами низкой обеспеченности продукцией являются сокращение в последние годы посевных площадей сахарной свеклы; высокие расходы на выращивание данной продукции, низкий уровень рентабельности продукции; недостаток водных ресурсов в регионах, что оказывает влияние на урожайность сахарной свеклы; высокая степень изношенности оросительных систем; низкое качество семян сахарной свеклы и др. [7].

В последние годы для решения проблем обеспеченности сахаром как одного из основных продуктов питания и входящего в состав продуктовой корзины населения в стране проводится большая работа, в частности, частичная модернизация сахарных заводов, в процессе которой произведена замена устаревшего оборудования, внедрение новых технологий.

Однако материально-техническая база сахарных заводов в настоящее время не отвечает современным требованиям, вследствие чего производственная мощность не позволяет увеличивать объем выпускаемой продукции [8]. Кроме того, основной причиной низкой обеспеченности внутреннего рынка отечественной продукцией является недостаточный объем производимой продукции, несмотря на увеличение объема валового сбора сахарной свеклы в последние годы.

Для обеспечения рынка сахаром в стране разработан Комплексный план по развитию сахарной отрасли на 2022-2026гг., в котором предусмотрены меры, способствующие развитию и совершенствованию производства данной отрасли. В комплексном плане отмечено, что в ближайшие годы главными свеклосеющими регионами будут: Алматинская, Ақмолинская, Северо-Казахстанская, Жамбылская, Карагандинская, Костанайская, Павлодарская и Жетысуская области. Тем не менее

в настоящее время основная доля по выращиванию сахарной свеклы приходится на Жамбылскую и Жетысускую области [9].

Эффективность сахарной отрасли зависит от наличия у сельскохозяйственных производителей сырьевой базы. К примеру, ТОО «Аксу Кант» является одним из основных сахарных заводов, имеющих сырьевую базу по выращиванию таких сельскохозяйственных культур, как сахарная свекла, пшеница, люцерна.

Для развития и совершенствования сельского хозяйства, в том числе сахарной отрасли, на государственном уровне разработан комплекс мер: Государственная программа развития агропромышленного комплекса [10], Комплексный план по развитию сахарной отрасли в Республике Казахстан. В последние годы отмечена тенденция снижения числа свеклосеющих хозяйств, кроме того, в данной отрасли заняты мелкотоварные предприятия. Главная причина снижения количества предприятий, занимающихся выращиванием сахарной свеклы, заключается в том, что отрасль связана с большими затратами по уходу, поливу, сохранности плодов и низкой рентабельности производства продукции [11].

Актуальной проблемой является низкое качество семян сахарной свеклы, поэтому сельхозпроизводители вынуждены покупать семена из-за рубежа, что требует значительных дополнительных расходов. Высокие цены на удобрения, изношенность ирригационных систем, недостаток оборотных средств на приобретение современной техники в силу того, что предприятия относятся к мелкотоварным и у них ощущается дефицит денежных средств, также относятся к основным причинам низкого уровня продовольственного рынка сахара в стране [12].

Все это привело к тому, что многие сельхозпроизводители начали выращивать такие стратегически значимые сельскохозяйственные культуры, например, соя, кукуруза.

Заключение

1. Основная задача любого государства – устойчивый рост и развитие экономики. Страна не будет экономически сво-

бодной, если не обеспечит население доступными и качественными продуктами питания. В этой связи каждая страна, в частности Казахстан, проводит комплекс мер по развитию сельского хозяйства как главного поставщика продуктов питания и сырья для отдельных отраслей [13]. Инвестиции являются стимулирующим фактором для развития агропромышленного комплекса Казахстана и совершенствования сахарной отрасли путем привлечения как отечественных, так и иностранных инвестиций [14].

Один из основных инструментов развития сельскохозяйственного производства – его диверсификация, которая заключается в увеличении объема производства видов продукции, не удовлетворяющих внутреннее и внешние потребности рынка. Процесс диверсификации должен проводиться по всем отраслям сельского хозяйства поэтапно [15].

2. В качестве мер по укреплению агропродовольственного рынка и развитию сахарной отрасли можно предложить следующие:

- расширение посевных площадей сахарной свеклы в основных свеклосеющих регионах, а также в северных регионах;
- увеличение урожайности сахарной свеклы за счет внедрения достижения новых технологий, например, применение качественных семян, внедрение влагосберегающих технологий;
- расширение и укрепление сырьевой базы сахарной свеклы;
- привлечение инвестиций на развитие свеклосахарной отрасли;
- государственная поддержка в виде субсидий и льготных кредитов сельскохозяйственным производителям сахарной свеклы;
- модернизация материально-технической базы сахарных заводов за счет внедрения новой современной техники, в частности, модернизация ирригационных систем;
- расширение взаимодействия и сотрудничества сельского хозяйства с научно-исследовательскими учреждениями, в частности, внедрение современных высокоинтенсивных технологий в области селекции и семеноводства, ирригации и др.;
- разработка и введение в производство рациональных свекловичных севооборотов, применение которых позволит повысить урожайность сахарной свеклы и др.

Таким образом, применение всех необходимых мер по развитию сахарной отрасли в комплексе будет способствовать

снижению импортозависимости от других стран, насыщению внутреннего рынка необходимым и качественным продуктом и укреплению рынка сахара, что окажет непосредственное влияние на уровень устойчивого развития экономики Казахстана.

Список литературы

- [1] Джусабадиева, А.К. Сельскохозяйственные факторы, влияющие на экономическое развитие Казахстана / А.К. Джусабадиева, А.Б.Солтанбаева, С.С.Тлеубердиева // Экономика: стратегия и практика.- 2022.- №17(4).-С.145-157. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-4-145-157>.
- [2] Егинбаева, А.Е. Сахарная промышленность Республики Казахстан: ситуация в отрасли и резервы модернизации / А.Е. Егинбаева, А.Т.Карипова, Е.К.Молдакенова // Проблемы агорынка.- 2022.- №6.- С.160-168. <https://doi.org/10.46666/2022-2.2708-9991.17>
- [3] Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2017-2022 годы [Электронный ресурс].-2023.-URL:<https://www.stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 16.05.2023).
- [4] Лукомец, А.В. Оценка устойчивости отрасли растениеводства/А.В.Лукомец// АПК: Экономика, управление.-2023.-№5.-С.75-82.
- [5] Пягай, А.А.Современное состояние продовольственной безопасности в Республике Казахстан / А.А.Пягай, Р.С.Беспяева, Р.О.Бугубаева//Экономический обзор Центральной Азии.-2021.-№6.-С.18-28. <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2021-6-18-28>.
- [6] Калдияров, Д.А. Сахарная промышленность Республики Казахстан: налоговые преференции и потенциальные возможности / Д.А.Калдияров, В.Р.Бурнашева, С.К. Есенгазина // Проблемы агорынка.- 2023.- №1.- С.113-122. <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.13>
- [7] Молдашев, А.Б. Продовольственная безопасность Казахстана / А.Б.Молдашев, М.Т.Кантуреев, А.Г.Мадиева // Проблемы агорынка.-2020.-№1.-С.11-18.
- [8] Аварский, Н.Д. Проблемы технической модернизации сельскохозяйственных товаропроизводителей и их реализация на современном этапе/ Н.Д.Аварский, В.В.Таран, Х.Н.Гасанова, А.Н.Ставцев// АПК: Экономика, управление.-2023.-№3.-С.85-96.
- [9] Комплексный план по развитию сахарной отрасли в Республике Казахстан на 2022-2026 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 22 сентября 2022 года №726 [Электронный ресурс].-2022.-URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P22000000726> (дата обращения: 18.05.2023).
- [10] Государственная программа развития агропромышленного комплекса Респу

лики Казахстан на 2017- 2021 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423 [Электронный ресурс].- 2018.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423> (дата обращения: 10.04.2023).

[11] Сутыгина, А.И. Обоснование условий развития региональных агропродовольственных систем/ А.И.Сутыгина// АПК: Экономика, управление.-2022.-№5.-С.63-69.

[12] Бримбетова, Н.Ж. Продовольственная безопасность и социальное развитие регионов: международный опыт/ Н.Ж.Бримбетова, Г.К.Темирова, А.А.Султанова// Экономика: стратегия и практика.- 2023.-№18(1).- С.36-54. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-36-54>

[13] Жумаксанова, К.М. Актуальные вопросы государственной поддержки аграрного сектора Казахстана/ К.М.Жумаксанова, Р.Г.Есенжигитова, Р.Ж. Дүйсекенова // Проблемы агрорынка.-2022.-№4.-С.33-42. <https://doi.org/10.46666/2022-4.2708-9991.03>

[14] Смагулова, Ш.А. Инвестиции как стимулирующий фактор развития АПК Казахстана/ Ш.А.Смагулова // Проблемы агрорынка.-2021.-№4.-С.31-40. <https://doi.org/10.46666/2021-4.2708-9991.03>.

[15] Камысбаева, М.К. Агропромышленное производство Казахстана: вопросы диверсификации как приоритетного направления развития / М.К. Камысбаев, А.Б. Молдашев, Г.М.Бердыкулова // Проблемы агрорынка.-2022.-№3.-С.13-20. <https://doi.org/10.46666/2022-3.2708-9991.01>

References

[1] Dzhusabalieva, A.K., Soltanbaeva, A.B. & Tleuberdieva, S.S. (2022). Sel'skohozyajstvennyye faktory, vliyayushchie na ekonomicheskoe razvitiye Kazakhstana [Agricultural factors affecting the economic development of Kazakhstan]. *Ekonomika, strategiya i praktika - Economics: the strategy and practice*, 17,145-157 [in Russian].

[2] Eginbaeva, A.E., Karipova, A.T. & Moldakenova E.K. (2022). Saharnaya promyshlennost' Respubliki Kazakhstan: situatsiya v otrasli i rezervy modernizatsii [Sugar industry of the Republic of Kazakhstan: the situation in the industry and modernization reserves]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 6,160-168. Available at: <https://doi.org/10.46666/2022-2.2708-9991.17> [in Russian].

[3] Byuro nacional'noj statistiki Respubliki Kazakhstan za 2017-2022 gody [Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan for 2017-2022] (2023). Available at: <https://stat.gov.kz/ru/> (date of access: 16.05.2023) [in Russian].

[4] Lukomec A.V. (2023). Ocenka ustojchivosti otrasli rasteniyevodstva [Assessment of

the sustainability of the crop industry]. *APK: Ekonomika, upravlenie - Agro-industrial complex: Economics, management*, 5, 75-82 [in Russian].

[5] Pyagaj, A.A., Bespaeva, R.S. & Bugubaeva, R.O. (2021). Sovremennoe sostoyanie prodovol'stvennoj bezopasnosti v Respublike Kazakhstan [The current state of food security in the Republic of Kazakhstan]. *Ekonomicheskij obzor Central'noj Azii - Central Asian Economic Review*, 6, 18-28. Available at: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2021-6-18-28> [in Russian].

[6] Kaldiyarov, D.A., Burnasheva, V.R. & Esengazina, S.K. (2023). Saharnaya promyshlennost' Respubliki Kazakhstan: nalogovye preferencii i potencial'nye vozmozhnosti [Sugar industry of the Republic of Kazakhstan: tax preferences and potential opportunities]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 113-122. Available at: <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.13> [in Russian].

[7] Moldashev, A.B., Kantureev, M.T. & Madieva, A.G. (2020). Prodovol'stvennaya bezopasnost' Kazakhstana [Food security of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 11-18 [in Russian].

[8] Avarskij, N.D., Taran, V.V., Gasanova, H.N. & Stavcev, A.N. (2023). Problemy tekhnicheskoy modernizatsii sel'skohozyajstvennyh tovaroproizvoditelej i ih realizatsiya na sovremennom etape [Problems of technical modernization of agricultural producers and their implementation at the present stage]. *APK: Ekonomika, upravlenie - Agro-industrial complex: Economics, management*, 3, 85-96 [in Russian].

[9] Kompleksnyj plan po razvitiyu saharnoj otrasli v Respublike Kazakhstan na 2022 – 2026 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 22 sentyabrya 2022 goda № 726 [Comprehensive plan for the development of the sugar industry in the Republic of Kazakhstan for 2022-2026. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 22, 2022 No. 726] (2022). Available at: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000726> (date of access: 18.05.2023) [in Russian].

[10] Gosudarstvennaya programma razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazakhstan na 2017- 2021 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 12 iyulya 2018 goda № 423 [State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated July 12, 2018 No. 423] (2018). Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423> (date of access: 10.04.2023) [in Russian].

[11] Sutygina, A.I. (2022). Obosnovanie uslovij razvitiya regional'nyh agroprodovol'svennyh sistem [Substantiation of conditions for the development of regional agri-food systems]

APK: *Ekonomika, upravlenie - Agro-industrial complex: Economics, management*, 5, 63-69 [in Russian].

[12] Brimbetova, N.ZH., Temirova, G.K. & Sultanova, A.A. (2023). Prodovol'svennaya bezopasnost' i social'noe razvitie regionov: mezhduнародnyj opyt [Food security and social development of regions: international experience]. *Ekonomika, strategiya i praktika - Economics: the strategy and practice*, 18(1), 36-54. Available at: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-1-36-54> [in Russian].

[13] ZHumaksanova, K.M., Esenzhigitova, R.G. & Dujsekenova, R.ZH. (2022). Aktual'nye voprosy gosudarstvennoj podderzhki agrarnogo sektora Kazakhstana [Topical issues of state support of the agricultural sector of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*,

4, 33-42. Available at: <https://doi.org/10.46666/2022-4.2708-9991.03> [in Russian].

[14] Smagulova, SH.A. (2021). Investicii kak stimuliruyushchij faktor razvitiya APK Kazakhstana [Investments as a stimulating factor in the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 31-40. Available at: <https://doi.org/10.46666/2021-4.2708-9991.03> [in Russian].

[15] Kamysbaev, M.K., Moldashev, A.B. & Berdykulova, G.M. (2022). Agropromyshlennoe proizvodstvo Kazakhstana: voprosy diversifikatsii kak prioritetnogo napravleniya razvitiya [Agro-industrial production of Kazakhstan: issues of diversification as a priority direction of development]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 3, 13-20. Available at: <https://doi.org/10.46666/2022-3.2708-9991.01> [in Russian].

Информация об авторах:

Кыдырбаева Эльмира Омисериковна – **основной автор**; Ph.D; ассоциированный профессор образовательной программы менеджмента и государственного управления; Жетысуский университет им. И.Жансугурова; 040009 ул. И. Жансугурова, 187 А, г.Талдыкорган, Казахстан; e-mail: ekydyrbaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4489-0896>.

Байдыбекова Салтанат Кенжебаевна; кандидат экономических наук; ассоциированный профессор образовательной программы учета и финансов; Жетысуский университет им. И.Жансугурова; 040009 ул. И.Жансугурова, 187А, г.Талдыкорган, Казахстан; e-mail: b-saltanat@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7974-1236>.

Шомшекова Балхия Кульмесовна; кандидат экономических наук; ассоциированный профессор образовательной программы учета и финансов; Жетысуский университет им. И.Жансугурова; 040009 ул. И. Жансугурова, 187А, г.Талдыкорган, Казахстан; e-mail: bshomshekova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9677-4075>

Авторлар туралы ақпарат:

Қыдырбаева Эльмира Омисериковна – **негізгі автор**; Ph.D; менеджмент мемлекеттік басқару білім бағдарламасының қауымдастырылған профессоры; І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті; 040009 І.Жансүгіров көш., 187, Талдықорған қ., Қазақстан; e-mail: ekydyrbaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4489-0896>.

Байдыбекова Салтанат Кенжебаевна; экономика экономика ғылымдарының кандидаты; есеп және қаржы білім бағдарламасының қауымдастырылған профессоры; І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті; 040009 І.Жансүгіров көш., 187а. Талдықорған қ., Қазақстан, e-mail: b-saltanat@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7974-1236>.

Шомшекова Балхия Кульмесовна; экономика экономика ғылымдарының кандидаты, есеп және қаржы білім бағдарламасының қауымдастырылған профессоры; І. Жансүгіров атындағы университет; 040009 І.Жансүгіров көш., 187а. Талдықорған қ., Қазақстан; e-mail: bshomshekova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9677-4075>.

Information about authors:

Kydyrbaeva Elmira Omirserikovna – **The main author**; Ph.D; Associate Professor of the Management and State Government Educational Program; I.Zhansugurov Zhetysu University; 040009 I. Zhansugurov str., 187a, Taldykorgan, Kazakhstan; e-mail: ekydyrbaeva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4489-0896>.

Baidybekova Saltanat Kenzhebaevna; Candidate of Economic Sciences; Associate Professor of Accounting and Finance Educational Program; I.Zhansugurov Zhetysu University; 040009 I. Zhansugurov str., 187A, Taldykorgan, Kazakhstan; e-mail: b-saltanat@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7974-1236>.

Shomshekova Balhiya Kulmesovna; Candidate of Economic Sciences; Associate Professor of Accounting and Finance Educational Program; I.Zhansugurov Zhetysu University; 040009 I. Zhansugurov str., 187A, Taldykorgan, Kazakhstan; e-mail: bshomshekova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9677-4075>.

GRAIN COMPLEX OF KAZAKHSTAN ON THE EXAMPLE OF GRAIN-GROWING REGIONS

АСТЫҚ ЕГЕТІН ӨҢІРЛЕР МЫСАЛЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ АСТЫҚ КЕШЕНІ

ЗЕРНОВОЙ КОМПЛЕКС КАЗАХСТАНА НА ПРИМЕРЕ ЗЕРНОСЕЮЩИХ РЕГИОНОВ

SH.A. SMAGULOVA^{1*}*Dr.E.Sc., Professor***M.D. SAIYMOVA²***Ph.D***A.S. MUKHAMETZHANOV³***postgraduate student*¹*K. Sagadiyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan*²*K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan*³*I.I. Ivanov Kursk State Agricultural University, Kursk, Russia***corresponding author e-mail: shsmagulova@mail.ru***Ш.А. СМАГУЛОВА^{1*}***э.ғ.д., профессор***М.Д. САЙЫМОВА²***Ph.D докторы***А.С. МҰХАМЕТЖАНОВ³***аспирант*¹*К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан*²*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан*³*И.И. Иванов атындағы Курск мемлекеттік аграрлық университеті, Курск, Ресей***автордың электрондық поштасы: shsmagulova@mail.ru***Ш.А. СМАГУЛОВА^{1*}***д.э.н., профессор***М.Д. САЙЫМОВА²***доктор Ph.D***А.С. МУХАМЕТЖАНОВ³***аспирант*¹*Университет Международного Бизнеса им. К. Сагадиева, Алматы, Казахстан*²*Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, Казахстан*³*Курский государственный аграрный университет им. И.И. Иванова, Курск, Россия***электронная почта автора: shsmagulova@mail.ru*

Abstract. *The goal* is an economic assessment of the development of grain market using the example of grain-growing regions of Kazakhstan and development of recommendations. *Methods* – bibliometric, comparative, graphical, statistical, generalization and system analysis. *Results* – it has been determined that in the unstable conditions of the development of the world economy, production and access to grain products become important to ensure food security; a thematic review of literature sources on the efficiency of growing grain crops was made, where the authors focus on government support for farmers, the use of digital technologies, increasing yields, and achieving the competitiveness of agricultural producers. Factors affecting the collection and export of grain in the republic have been identified. A ranking of the influx of investment in agriculture in the regional context of the country was carried out. The socio-economic indicators of the development of the real sector of economy of the Kostanay, North Kazakhstan and Akmola regions, which have the most significant grain potential, are considered. Indicators of grain production in this region over the past 10 years have been analyzed in dynamics. The level of change in the main parameters affecting the volume of gross grain harvest was calculated using the example of regional grain farms. The reasons for the negative deviation and positive trend in production of grain crops in Kazakhstan's grain-growing regions have been identified. Directions for increasing efficiency, competitiveness and grain exports are proposed. *Conclusions* – the

existence of favorable conditions at the regional level for grain industry is substantiated on the basis of state subsidies for the construction of transport infrastructure, the influx of foreign investors, digitalization and introduction of innovations in the agro-industrial complex. It is necessary to reduce high infrastructure and logistics costs, increase the level of exchange trading, and increase investment.

Аңдатпа. *Мақсаты* – Қазақстанның астық егетін өңірлерінің мысалында астық нарығының дамуын экономикалық бағалау және ұсынымдар әзірлеу. *Әдістері* – библиометриялық, салыстырмалы, графикалық, статистикалық, жалпылау және жүйелік талдау. *Нәтижелері* – азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін әлемдік экономиканы дамытудың тұрақсыз жағдайларында астық өнімін өндіру мен оған қол жеткізудің маңызы зор екені анықталған; дәнді дақылдарды өсірудің тиімділігі бойынша әдеби дереккөздерге тақырыптық шолу жасалған, онда авторлар фермерлерді мемлекеттік қолдауға, цифрлық технологияларды пайдалануға, өнімділіктің өсуіне, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігіне қол жеткізуге баса назар аударған. Республикада астық жинауға және экспорттауға әсер ететін факторлар анықталған. Елдің өңірлік бөлінісінде ауыл шаруашылығы саласына инвестициялар ағынын саралау жүргізілген. Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстары экономикасының нақты секторын дамытудың неғұрлым көп сатып алынатын астық әлеуеті бар әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері қаралған. Соңғы 10 жылдағы осы өңірдегі астық өндірісінің индикаторлары динамикада талданған. Облыстардың астық шаруашылықтарының мысалында жалпы астық жинау көлеміне әсер ететін негізгі параметрлердің өзгеру деңгейі есептелген. Қазақстандық астық егетін аудандарда астық дақылдарын өндірудің теріс ауытқуының және оң үрдісінің себептері анықталған. Дәнді дақылдардың өнімділігін, бәсекеге қабілеттілігін және экспортын арттыру бағыттары ұсынылған. *Қорытындылар* – көлік инфрақұрылымын салу, шетелдік инвесторлар ағыны, цифрландыру және АӨК инновацияларын енгізу бойынша мемлекеттік субсидиялау негізінде астық саласы үшін өңірлер деңгейінде қолайлы жағдайлардың болуы негізделген. Жоғары инфрақұрылымдық және логистикалық шығындарды қысқарту, биржалық сауданың деңгейін арттыру, инвестициялауды ұлғайту қажет.

Аннотация. *Цель* – экономическая оценка развития зернового рынка на примере зерносеющих регионов Казахстана и разработка рекомендаций. *Методы* – библиометрический, сравнительный, графический, статистический, обобщения и системного анализа. *Результаты* – установлено, что в неустойчивых условиях развития мировой экономики для обеспечения продовольственной безопасности важное значение приобретает производство и доступ к зерновой продукции; сделан тематический обзор литературных источников по эффективности выращивания зерновых культур, где авторы акцентируют внимание на государственной поддержке фермеров, использовании цифровых технологий, росте урожайности, достижении конкурентоспособности сельхозтоваропроизводителей. Определены факторы, воздействующие на сбор и экспорт зерновых в республике. Проведено ранжирование притока инвестиций в сферу сельского хозяйства в региональном разрезе страны. Рассмотрены социально-экономические показатели развития реального сектора экономики Костанайской, Северо-Казахстанской и Акмолинской областей, имеющие наиболее купный зерновой потенциал. Проанализированы в динамике индикаторы производства зерна в данном регионе за последние 10 лет. Рассчитан уровень изменения основных параметров, воздействующих на объемы валового сбора зерна на примере зерновых хозяйств областей. Выявлены причины отрицательного отклонения и положительной тенденции производства зерновых культур в казахстанских зерносеющих районах. Предложены направления повышения результативности, конкурентоспособности и экспорта зерновых. *Выводы* – обосновано наличие благоприятных условий на уровне регионов для зерновой отрасли на базе государственного субсидирования по строительству транспортной инфраструктуры, притока зарубежных инвесторов, цифровизации и внедрения инноваций в АПК. Необходимо сократить высокие инфраструктурные и логистические издержки, повысить уровень биржевой торговли, увеличить инвестирование.

Key words: agro-industrial complex, grain, grain-growing regions, innovation, logistics, transport infrastructure, investors, government support, food security.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, астық, астық егетін өңірлер, инновациялар, логистика, көлік инфрақұрылымы, инвесторлар, мемлекеттік қолдау, азық-түлік қауіпсіздігі.

Introduction. Currently, global hunger, expressed by malnutrition, accounts for approximately over 9 percent of the world's population. According to the FAO, up to 783 million people went hungry in 2022. This means that this is an average of 122 million people higher compared to 2019. According to FAO forecasts, by 2030, about 600 million people will be in a state of hunger and malnutrition [1].

In 2022 For more than 30 years of Kazakhstan's independence, for the first time, 13.2 million tons of grain and flour were sold for export. This appears to be the highest and best performance in the agricultural sector.

In total world exports, Kazakhstan occupies over 2% of the share of wheat trade. By structure, local wheat contains a fairly high level of protein. The republic exports wheat to more than 70 countries. At the same time, over 65% of deliveries fall to the share of Tajikistan and Uzbekistan.

Material and methods of research. The informational basis of the article was the scientific work of foreign and domestic scientists, statistical collections and data from the Bureau of National Statistics of Kazakhstan, official websites of international and Kazakhstani institutions.

The collection and analysis of data based on the use of statistical and tabular methods made it possible to clearly demonstrate the share of agriculture in the total Gross Domestic Product (GDP) of Kazakhstan over the reporting 6 years. The construction of data based on the method of graphic images made it possible to rank the volume of investment inflows into the fixed capital of the agro-industrial complex in the context of all regions of the republic.

Using the method of comparative and sequential analysis, the calculation of changes in indicators of the volume of grain crops, sown area, the number of agricultural formations, productivity, investment in agriculture was carried out using the example of the 3 largest grain-growing regions of the Republic of Kazakhstan. This provided an opportunity to determine some patterns in the organization of the domestic grain market. Systemic and analytical methods made it possible to substantiate the obtained results scientifically.

Digital bakery management ensures the sustainability of strategic decision making. Agricultural companies use limited resources, which should be correctly distributed in order to objectively model information on the grain market [5].

The processes of accelerating industrialization and active urbanization in China began

to significantly curb the production of grain crops. Many farmers, in order to reduce their costs, began to switch to more profitable non-grain production. This situation leads to a threat to food security in terms of reducing domestic grain production. In this regard, scientists propose to strengthen control by local governments to strengthen the focus on the local harvest of grain crops [6].

Agricultural productivity with the use of new digital technologies can lead to a reduction in emissions (CO₂). In Buckler's view, many growers in the European Union and the US are neglecting the application of innovation in row crops and cereals. Farmers save their costs on innovation. It is emphasized that the Government, on the basis of subsidizing the costs of agricultural companies, should contribute to the reduction of negative emissions [7]. To calculate the level of international competitiveness, foreign scientists Wang, Huang et al used such indices as: comparative advantages, international market share and degree of trade competitiveness. In addition, on the basis of the gravity model, the factors influencing the international grain trade were presented and evaluated. The findings of the study demonstrated the low share of Kazakhstan's presence in the global grain market. True, it is objectively noted that wheat has good quality characteristics, therefore it can successfully compete in the international space [10.2].

Soliani's work is focused on the study of logistics for the delivery of agricultural products within and outside the country. It is determined here that a country can have high profitability if there is an optimization of transport logistics for the delivery of grain. It has been proven that in order to get a good profit, grain must be delivered by rail or sea. Therefore, the state itself should participate in this process and attract more foreign investors in the construction of transport infrastructure [8].

According to a group of foreign authors, climate change around the world adversely affects the quality of the land fund, the nutritional value of cereals, productivity, etc. [9]. Another article reveals aspects of the impact of harmful emissions, considering the production of agricultural products, including cereals. The authors concluded, using mathematical optimization and forecasting models - LCA and ARIMA, that it is necessary to achieve a reduction in harmful emissions based on the introduction of innovations in the agricultural production process [10].

The past pandemic has significantly affected the food system around the world.

A survey of 768 respondents in India, Egypt, Nigeria and other African and Asian countries was conducted to assess the impact of the pandemic and the cost of resources on food. The survey findings showed that in the period 2020-2021 the production of agricultural products, including grain crops, was seriously disrupted. To support agriculture, government measures to subsidize farmers are needed [11].

During the pandemic, there were limits and restrictions for all states. Many households that were engaged in agriculture began to have production and social risks. Therefore, the role of the Government in supporting agricultural producers to protect farmers is substantiated here [12]. Kazakh scientists believe that a slight decline in grain exports over the past three years can be explained by the presence of a pandemic, border closures, disruption of logistics, higher prices for agricultural equipment, seeds, fuels and lubricants, mineral fertilizers, etc. [13].

Despite some improvements, in 2023 the global economy continues to see dangerous weakening in economic activity. In particular, according to the World Bank research, it is expected that in 2023. the increase in the global economy will be approximately 2.1% (while in 2022 - 3.1%) [14]. Such a decline in economic growth, in our opinion, can be explained by a rather high increase in interest rates and the cost of energy resources.

Against the backdrop of the aggravation of world political conflicts, climate cataclysms, economic recession, urbanization, there is a decrease in food security and an increase in hunger of the population. In recent years, the effects of climate change have seriously affected the development of food systems. This leads to hunger and a decline in the range of diets in poor countries [10.9].

At the end of 2022 the value of Kazakhstan's gross agricultural output is 9.3 trillion. tenge. Over the past 10 years, farmers of the republic have harvested a high crop of grain crops at the level of 22.8 million tons [15]. Including wheat harvest in 2022 amounted to almost 17 million tons (in relation to 2021 increased by 44%).

From our point of view, the factors that influenced the grain harvest are comfortable weather conditions, government measures to allocate funding for agricultural producers, fuels and lubricants, fertilizers, and seeds. In addition, an important role was played by the influx of investments in this industry in the amount of 855.7 billion tenge. That is, growth in relation to 2021 in the fixed capital of agriculture increased by approximately 7%. Par-

particularly in 2022 - 267 new investment projects were implemented for a total amount of over 241.3 billion tenge.

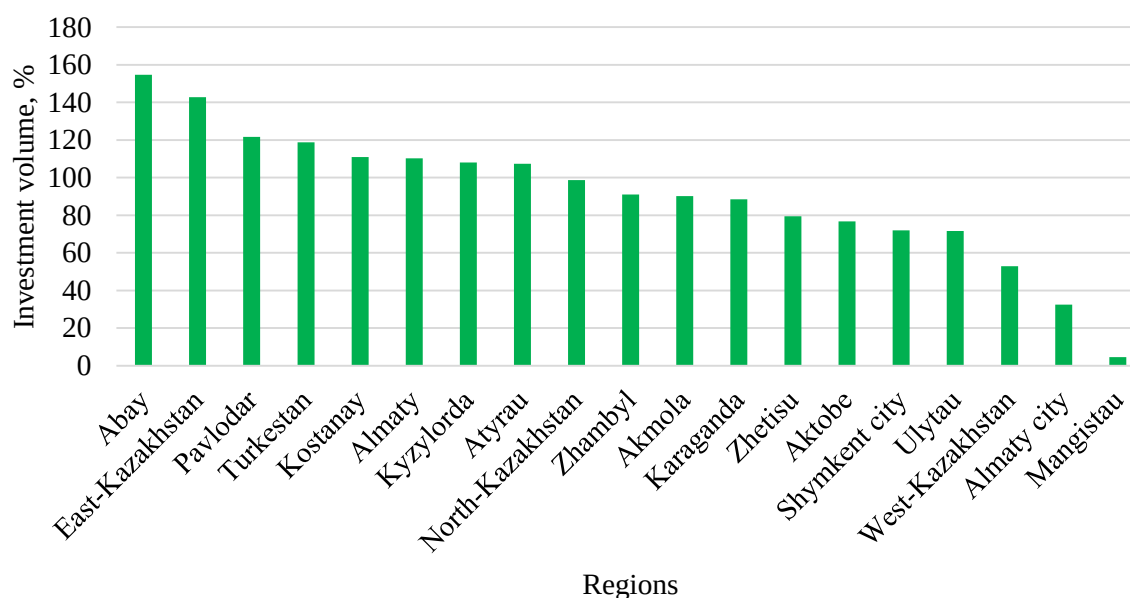
According to estimates, in the country for 5 months of 2023 the growth of foreign trade turnover by 8% (equivalently within 56 billion dollars) was demonstrated. At the same time, the export of Kazakhstan's products is 31.6 billion dollars. Accordingly, there is a positive trade balance of the republic at the level of 7.4 billion dollars [16]. For example, for the whole of 2022 foreign trade turnover increased by 33.4%, which is 122.2 billion in dollar terms [17].

Grain is one of the main objects of foreign economic trade relations. Considering certain difficulties in the framework of Russia's special operation in Ukraine, the export of wheat and flour for the period of the 2022-2023 season is expected, according to our forecasts, at

the level of about 9 million tons. While in 2022 more than 13 million tons of flour and grain were exported [18].

Currently, agricultural companies in 13 regions produce wheat in the republic. Favorable weather conditions and a well-developed production base make it possible to ensure good grain yields in the northern regions. The largest here are three grain-growing regions - Kostanay (about 31%), North Kazakhstan (about 29%) and Akmola (about 20%) regions. It should be noted that the total share of grain production in the noted 3 regions is over 80%.

The total amount of investments in fixed capital of agriculture by region in 2022 is equal to 853.5 billion tenge (figure). This is almost 7 percent higher than in 2021.

Note: compiled from source [19]

Figure - Index of the physical amount of investment by region in the fixed capital of agriculture, 2022

Figure shows the physical volume of investments by regions in the fixed capital of agriculture in 2022. It can be seen here that the 3 main grain-growing regions attracted more than 357.2 billion tenge, or more than 40% of the total investment in agriculture of the republic. Consider the socio-economic indicators of three large grain-growing regions of Kazakhstan.

The North Kazakhstan region has a powerful territorial and industrial potential for the development of the agro-industrial complex. The total territory of the region is 98,0 km² (this is about 4% of the entire territory of Kazakhstan). This area borders on Russia,

which implies quite favorable transport and logistics conditions.

The share of the region in the total volume of the gross agricultural product of the Republic of Kazakhstan is approximately 14%. Including the agricultural sector accounts for 31% of gross rating point (GRP). The specialization of the region is connected with the sowing of grain crops. Almost every year, this region exports over 1 million tons of grain.

In order to develop investment attractiveness, the Regional Administration prepared a regional pool (900 billion tenge). This pool consists of 53 investment projects of the agro-industrial complex, which will be implemented until 2024.

Akmola region is located in the border zone and has extensive foreign economic relations with the developed regions of Russia: Tyumen, Omsk and Novosibirsk regions. Among the regions in terms of total GRP, Akmola region is in 11th place (more than 3% of Kazakhstan's GDP).

In terms of natural and climatic conditions, the marked area differs significantly from neighboring regions. Here, its climate is affected by the heterogeneous relief of Saryarka - this is the Kazakh hillock. In the center of this region is the capital of the country - Astana, where suburban agriculture is actively developing.

The main element of the agricultural production of the region is rainfed grain cultivation (more than 20% of the total mass of republican production). The production of spring wheat prevails here, occupying over 70% of the total sown area of the region. The quality of grain produced in the region corresponds to the 3rd class.

In recent years, Akmola region has been producing more than 1.5 million tons of grain for export. Large grain-sowing companies of the region are: «Atbasarskaya Niva» LLP, «Ishim Astyk» LLP, «Baumanskoye» LLP, etc.

The next Northern region - Kostanay region occupies a fairly convenient geographical position, considering the proximity to Russia. Let's single out for 2021-2022 investments in the amount of 306.2 billion tenge were attracted to the regional economy (an increase of 11%).

This area is rightfully considered one of the largest grain-producing regions of the country. In particular, the share of agriculture in GRP exceeds 34% on average. And the total share in the republican is over 17%. The basic basis of agricultural production is grain farming. The agricultural sector is the second direction of the region's economy. The total area of agricultural crops in the Kostanay region was approximately 4.9 million hectares in 2022 and 2023. At the same time, for grain crops, the sowing volume amounted to over 4 million hectares. For example, for the development of the agro-industrial complex of Kostanay region, the state allocated for 2022 - 113.6 billion tenge.

State funding was provided to subsidize the sowing campaign of farmers (more than 45 billion tenge), the purchase of agricultural machinery, seeds, fuels and lubricants, etc. [20]. From the beginning of 2023 the government allocated 58.5 billion tenge for the organization of the agro-industrial complex of the Kostanay region. JSC «Agrarian Credit

Corporation» provided farmers with loans totaling almost 35 billion tenge [21].

Let's carry out a comparative economic assessment of grain production in three large grain-growing regions of Kazakhstan. Based on the results of the comparative analysis, it can be seen that a negative deviation by 2022 in relation to 2013 was recorded in terms of indicators: yield and gross grain harvest. Other indicators, such as the area under crops, the total number of agricultural companies and investments in agriculture, show positive dynamics.

Let's try to determine the reasons for the negative development of grain production in the noted regions. Objectively, it is worth emphasizing that some fluctuation in grain yield over the years is associated with unstable weather conditions and uneven rainfall in the North of the republic. In addition, there are often risks of sudden onset of frost. Due to the sharp autumn cooling, grain growers do not have time to harvest the crop.

An important emphasis should be placed on the instability of prices in the grain market, which sharply reduce demand. In particular, Russia's military operation in Ukraine and the imposition of anti-Russian sanctions led to a significant flow of Russian grain. Thus, Russia began to offer more of its grain to traditional international markets, where Kazakh wheat previously had a higher priority. High supply from Russian grain contributed to lower prices. Therefore, Kazakh farmers began to receive less profitability and profit from grain exports.

At the beginning of 2023 According to the Ministry of Agriculture, agricultural producers have up to 160,0 units. tractors, about 80,0 units seeders, over 5 000 units. various sowing machines [22]. True, in our opinion, in the machine and tractor fleet there is a serious deterioration of agricultural equipment. In general, wear and tear in the republic is over 60-70%, which seriously leads to a decline in productivity [Ik.13].

In order to improve the quality of grain, productivity, productivity and profitability of production, the introduction of innovations and agricultural technologies is urgently required. Successfully applying a digital approach, agrodrones, electronic navigation, you can make timely decisions to optimize the costs of grain growers. In turn, this will seriously increase the yield, production volume and export potential of grain crops [23].

The decline in grain production and exports was affected by high transport tariffs, reduced throughput, old infrastructure and a

shortage of grain carriers. At the same time, the pandemic of 2020 and 2021 exacerbated the situation due to the introduction of lockdowns and border closures.

However, from 2022 the situation began to improve. For example, first of all, there were good deliveries of our grain and flour to the Republic of Uzbekistan within the framework of about 4 million tons, as well as to China, Iran and other countries.

From our point of view, the following can be attributed to the positive growth factors of grain cultivation. Obviously, the three large regions have significant land resources, as evidenced by the high level of agricultural potential.

Indeed, over the past 10 years, some modernization of agricultural technology has been implemented in these grain-sowing regions, there has been an increase in sown areas, financing of sowing and harvesting campaigns has been carried out at the expense of State programs and the National Project for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2021 - 2025, etc.

As a result, in our opinion, we can talk about some positive dynamics in the yield, production and export of grain over the 10 years under study in the three northern large grain regions of the country.

In the bulk, Kazakh grain has a rather high protein - over 15%, and gluten indicators are more than 30%. This characterizes the good quality indicators of grain crops. We believe that it is necessary to increase the stable rate of production of high-quality wheat. So, in the bulk of wheat production, class 3 prevails. And to increase world demand for domestic wheat, the quality should be brought to the level of 1-2 classes. To do this, it is necessary to apply a sufficient amount of fertilizers annually, carry out plant protection control, ensure timely irrigation, use digital technologies to monitor agricultural fields, etc.

In our opinion, today the issues of material support for the renewal and modernization of the agricultural park, state financing for the purchase of elite seeds, preferential lending for the sowing and harvesting campaigns need to be promptly addressed. Here, first of all, we are talking about timely deliveries of fuels and lubricants, spare parts, herbicides, etc.

At present, in the framework of the global competition for investments, great emphasis should be placed on attracting strategic investors. Yes, indeed, an increase in investment in the country's fixed capital in 2022 approached 13%. It should be noted that the attraction of

investments increased in agriculture - by 22.1%. However, it should be noted that these investments are still not enough to ensure the goals of sustainable development of Kazakhstan and the growth of the real sector.

Regionally for the 1st half of 2023 an increase in production is observed: in Akmola and Kostanay regions, primarily due to the growth of the agro-industrial complex. True, the inflow of investment resources, including the agricultural sector, has decreased in the North Kazakhstan region [16].

In order to ensure a favorable grain harvesting campaign, it is necessary to exclude idle times for farmers, the state provides such support measures as: a program of preferential agricultural lending for machinery and equipment, leasing of agricultural equipment and subsidizing agricultural industries.

Here it is worth highlighting that the lending of commercial banks to representatives of farms and Agro institutions is very low. Currently, the share of lending to agricultural companies is less than 5% of the total. In this regard, the state appears to be the only source of obtaining material resources. In particular, seasonal activities of grain growers are financed through the JSC «Agrarian Credit Corporation».

The following factors appear to be important general threats and shortcomings in the production and sale of grain for export in Kazakhstan. For example, there are problems when transporting grain to foreign countries. These include: a lack of grain-carrying wagons, a weak level of locomotive traction, rising prices for railway wagons and tariffs, downtime, low speed of unloading wagons.

It should be objectively said that the growth of transport tariffs is also affected by the increased level of inflation both in the world and in our country. This leads to a decrease in competitiveness and a drop in the profitability of agricultural producers.

An important threat is the global decline in grain prices. On this basis, there is a decrease in the profitability of wheat production. Especially, the import of cheap wheat from Russia is of great concern. There was an increase in prices for material resources: mineral fertilizers, elite seeds, spare parts, agricultural equipment.

The problems of grain growers are aggravated by non-observance of crop rotations. The lack of amorphous, herbicides and nitrogen in the soil leads to a decrease in the nutritional value of the earth. The growth of plant diseases leads to the destruction of the future crop.

There is a rather low wheat yield compared to Russia. This directly affects the reduction in prices for Russian grain. Therefore, Kazakh grain growers receive less profit.

High interest rates and a lack of working capital among farmers lead to a decrease in the introduction of innovations, new digital technologies, the purchase of quality seeds, and the application of sufficient fertilizers.

In the context of the global economic downturn, the tightening of lending measures in the world, the continuation of inflationary expectations (especially in the food market), the decline in the economic development of poor countries, the increased risk of the population to access agricultural products and food, from our point of view, it is necessary to take such measures in the grain sector.

To solve problems with logistics, it is necessary to expand and build a new transport infrastructure. First of all, attention should be paid to the construction and expansion of port infrastructure in Georgia. We are talking about a grain terminal in the city of Poti. In the future, this will give our republic a stable yield of grain exports by the Black Sea up to 1.5 million tons per year. Note that the sea route is much cheaper than other modes of transport.

To improve state support for the grain market, we propose following measures.

In our opinion, the Government should introduce subsidies for the transportation of grain according to the successful experience of Russia. For example, the Russians, in order to sell their surplus crops in certain Siberian regions, introduce subsidies for rail transport to seaports. And there, further, the grain is already distributed by sea for export. This experience would help our republic to increase the number of grain shipments to Azerbaijan, Turkey and other countries.

Our state should stimulate the modernization and construction of innovative elevators and grain storage facilities, help to buy new locomotives and grain carriers.

From our point of view, the state should pay much attention to the regime of inflow of foreign and domestic investments. This will provide significant support to local grain producers and flour processors.

We believe that today it is worth paying significant attention to the use of digital agricultural technologies in grain production. In particular, agricultural formations should initiate the process of purchasing agricultural drones for flying over agricultural fields, introduce a precision farming system to properly irrigate crops, apply computer technologies based on the analysis of a large array of agri-

cultural data, etc.

Therefore, the use of innovative approaches will mitigate the effects of food crises. At the same time, the use of digitalization and innovation will have a positive impact on the positive development of the agro-industrial complex, including the grain market.

Conclusions

1. Grain production is the main food commodity on a global scale. Kazakhstan appears to be one of the main producers and exporters of grain at the world level. At the same time, wheat is the main agricultural crop. So, according to the results of 2022 for the first time in history, the republic sold 13.2 million tons of flour and grain for export. This was facilitated by such factors: favorable climate and precipitation, inflow of investments, distribution of state resources for the purchase of high-quality seeds, diesel fuel by farmers, etc.

2. At the level of the study, we found that more than 80% of the grain crop falls on the 3 largest grain-growing regions - Akmola, North Kazakhstan and Kostanay regions. A comparative analysis of these areas showed negative trends in terms of insufficient growth in the volume and yield of grain. At the same time, positive trends in the production of grain crops have been identified: an increase in investment, acreage and agricultural formations.

3. Anti-Russian sanctions reduce farmers' incomes and complicate the export of domestic grain due to disruption of logistics routes, volatility in wheat prices, shortages and downtime of grain carriers, the use of outdated agricultural equipment, and a decrease in the inflow of foreign capital into the agro-industrial complex.

4. Prospects for the formation of the Kazakh grain market include such recommendations. It is necessary to expand state financing of agricultural companies for the purchase of agricultural machinery, fuel, herbicides, and elite seeds. An important emphasis should be given to the introduction of digitalization, the construction of grain warehouses, transport, port and maritime infrastructure to address the logistics of delivering grain for export.

References

[1] The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural-urban continuum. Rome, FAO [Electronic resource].-2023.-Available at: <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc3017en> (date of ac-

cess: 19.06.2023).

[2] Wang, Y., Huang, P., Ashiq Khan, Z., Wei, F. Potential of Kazakhstan's grain export trade / Y. Wang, P. Huang, Z. Ashiq Khan, F. Wei // *Ciencia Rural*. – 2022. – Vol. 52. – N.1. – 20210199.

[3] Bahloul, J., Al-Husseinawi, J. The Impact of Climate Changes on Food Security. Wheat and Barley Production in Iraq 2019-2021 as a Model / J. Bahloul, J. Al-Husseinawi // *Hammurabi journal for studies*. – 2022. – Vol. 41. – P. 75-92.

[4] Milani, P., Torres-Aguilar, P. The whole grain manifesto: From Green Revolution to Grain Evolution / P. Milani, P. Torres-Aguilar // *Global Food Security*. – 2022. – Vol. 34. – P. 500-649.

[5] Economic Viability and Sustainability in Baking Industry/ Simeuna – Bread Producer with Own Grain Production In Baking Business Sustainability Through Life Cycle Management [Electronic resource]. – 2023. – Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-25027-9_14 (date of access: 19.07.2023).

[6] Liu, J., Ge, X., Chen, F. Spatial Differentiation of Non-Grain Production on Cultivated Land and its Driving Factors in Coastal China / J. Liu, X. Ge, F. Chen // *Sustainability*. – 2021. – Vol. 13. – N. 23. – 13064.

[7] Buckler, E.S. Novel technologies for emission reduction complement conservation agriculture to achieve negative emissions from row-crop production / E.S. Buckler // *Agricultural sciences*. – 2021. – Vol. 118. – N. 28. – P. 118-131.

[8] Soliani, R.D. Logistics and Transportation in Brazilian Agribusiness: The Flow of Grain Production / R.D. Soliani // *Journal of Economics, Business and Management*. – 2022. – Vol. 10. – N. 3. – P. 210-219.

[9] Owino, V., Kumwenda, C., Ekesa, B., Parker, M.E., Ewoldt, L., Roos, N., Lee, W.T., Tome, D. The impact of climate change on food systems, diet quality, nutrition, and health outcomes: A narrative review / V. Owino, C. Kumwenda, B. Ekesa, M.E. Parker, L. Ewoldt, N. Roos, W.T. Lee, D. Tome // *Climate, Ecology and People*. 2022 - Vol. 4. – 941842.

[10] Zhang, H., Zhao, F., Han, K. Optimization analysis of grain self-production and import structure based on carbon footprint / H. Zhang, F. Zhao, K. Han // *China Agricultural Economic Review*. – 2022. – Vol. 14 - N. 4. – P. 741-757.

[11] Belton, B., Rosen, L., Middleton, L., Ghazali, S., Mamun, A.-A., Shieh, J., et al. COVID-19 impacts and adaptations in Asia and Africa's aquatic food value chains / B. Belton, L. Rosen, L. Middleton, S. Ghazali, A.-A. Mamun, J. Shieh // *Marine Policy*. – 2021. – Vol. 129. – 104523.

[12] Gerard, F., Imbert, C., Orkin, K. Social protection response to the COVID-19 crisis: options for developing countries / F. Gerard,

C. Imbert, K. Orkin // *Oxford Review of Economic Policy*. – 2020. – Vol. 36. – P. 281-296.

[13] Смагулова, Ш.А., Кожаметова, Д.Ш., Исмурадова, Г. Экспорт казахстанского зерна: основные направления и перспективы / Ш.А. Смагулова, Д.Ш. Кожаметова, Г. Исмурадова // *Проблемы агрорынка*. – 2023. – №1. – С. 50-56.

[14] Global Economic Prospects [Electronic resource]. – 2023. – Available at: <https://www.vseмирnyjbank.org/ru/news/press-release/2023/06/06/global-economy-on-precarious-footing-amid-high-interest-rates> (date of access: 10.06.2023).

[15] Итоги 2022 года: рост производства зафиксирован практически по всем видам сельхозпродукции [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/487599?lang=ru> (дата обращения: 30.06.2023).

[16] В первом полугодии экономика Казахстана выросла на 5% [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/news/v-pervom-polugodii-ekonomika-kazakhstana-vyroslo-na-5-24724> (дата обращения: 12.07.2023).

[17] Рост в сельском хозяйстве Казахстана за 2022 год составил 9,1% [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.apk-inform.com/ru/news/1531498> (дата обращения: 11.01.2023).

[18] Kazakhstan exported a record volume of grain [Electronic resource]. – 2023. – Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/region-news/details/12607?lang=en> (date of access: 13.05.2023).

[19] Investments statistics [Electronic resource]. – 2023. – Available at: <https://www.old.stat.gov.kz/official/industry/161/statistic/6> (date of access: 27.06.2023).

[20] Более 113 млрд тенге направлено на развитие костанайского АПК [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/boleee-113--mlrd--tenge--napravleno-na-razvitiie-kostanayskogo-apk_a4006305 (дата обращения: 03.04.2023).

[21] Более 4 млн га засеяли аграрии Костанайской области в 2023 году [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.bossagro.kz/36022-boleee-4-mln-ga-zaseyali-agrarii-kostanajskoj-oblasti-v-2023-godu/> (дата обращения: 09.07.2023).

[22] Общая посевная площадь в 2023 году составит более 23 млн га - МСХ РК [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.primeminister.kz/ru/news/obshchaya-posevnaya-ploshchad-v-2023-godu-sostavit-boleee-23-mln-ga-mskh-rk-23132> (дата обращения: 30.05.2023).

[23] Smagulova, Sh.A., Yermukhanbetova, A., Akimbekova, G., Yessimzhanova, S., Razakova, D., Nurgabylov, M., Zhakupova, S. Prospects for Digitalization of Energy and Agro-Industrial Complex of Kazakhstan / Sh.A.

Smagulova, A. Yermukhanbetova, G. Akimbekova, S. Yessimzhanova, D. Razakova, M. Nurgabylov, S. Zhakupova // *International Journal of Energy Economics and Policy*. - 2022. - Vol. 12. - N. 2. - P. 198-209.

References

[1] The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural-urban continuum. Rome, FAO (2023). Available at: <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc3017en> (date of access: 19.06.2023).

[2] Wang, Y., Huang, P., Ashiq Khan, Z., Wei, F. (2022). Potential of Kazakhstan's grain export trade. *Ciencia Rural*, 52(1), 20210199.

[3] Bahloul, J., Al-Husseini, J. (2022). The Impact of Climate Changes on Food Security. Wheat and Barley Production in Iraq 2019-2021 as a Model. *Hammurabi journal for studies*, 41, 75-92.

[4] Milani, P., Torres-Aguilar, P. The whole grain manifesto: From Green Revolution to Grain Evolution / P. Milani, P. Torres-Aguilar // *Global Food Security*. - 2022. - Vol. 34. - P. 500-649.

[5] Economic Viability and Sustainability in Baking Industry. Simeuna – Bread Producer with Own Grain Production In Baking Business Sustainability Through Life Cycle Management (2023). Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-25027-9_14 (date of access: 19.07.2023).

[6] Liu, J., Ge, X., Chen, F. (2021). Spatial Differentiation of Non-Grain Production on Cultivated Land and its Driving Factors in Coastal China. *Sustainability*, 13(23), 13064.

[7] Buckler, E.S. (2021). Novel technologies for emission reduction complement conservation agriculture to achieve negative emissions from row-crop production. *Agricultural sciences*, 118(28), 118-131.

[8] Soliani, R.D. (2022). Logistics and Transportation in Brazilian Agribusiness: The Flow of Grain Production. *Journal of Economics, Business and Management*, 10(3), 210-219.

[9] Owino, V., Kumwenda, C., Ekesa, B., Parker, M.E., Ewoldt, L., Roos, N., Lee, W.T., Tome, D. (2022). The impact of climate change on food systems, diet quality, nutrition, and health outcomes: A narrative review. *Climate, Ecology and People*, 4, 941842.

[10] Zhang, H., Zhao, F., Han, K. (2022). Optimization analysis of grain self-production and import structure based on carbon footprint. *China Agricultural Economic Review*, 14(4), 741-757.

[11] Belton, B., Rosen, L., Middleton, L., Ghazali, S., Mamun, A.-A., Shieh, J., et al. COVID-19 impacts and adaptations in Asia and Africa's aquatic food value chains / B. Belton, L. Rosen, L. Middleton, S. Ghazali, A.-A. Mamun, J. Shieh // *Marine Policy*. – 2021. - Vol. 129. –

104523.

[12] Gerard, F., Imbert, C., Orkin, K. (2020). Social protection response to the COVID-19 crisis: options for developing countries. *Oxford Review of Economic Policy*, 36, 281-296.

[13] Smagulova, Sh.A., Kozhahmetova, D.Sh., Ismuratova, G. (2023). Eksport kazhanskogo zerna: osnovnye napravleniya i perspektivy [Export of Kazakh grain: main directions and prospects]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 50-56 [in Russian].

[14] Global Economic Prospects (2023). Available at: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2023/06/06/global-economy-on-precarious-footing-amid-high-interest-rates> (date of access: 10.06.2023).

[15] Itogi 2022 goda: rost proizvodstva zafiksirovannogo prakticheski po vsem vidam sel'hozprodukcii [Results of 2022: production growth recorded for almost all types of agricultural products] (2023). Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/press/news/details/487599?lang=ru> (date of access: 30.06.2023) [in Russian].

[16] V pervom polugodii ekonomika Kazahstana vyroslo na 5% [In the first half of the year, the economy of Kazakhstan grew by 5%] (2023). Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/v-pervom-polugodii-ekonomika-kazahstana-vyroslo-na-5-24724> (date of access: 12.07.2023) [in Russian].

[17] Rost v sel'skom hozyajstve Kazahstana za 2022 god sostavil 9,1% [Growth in agriculture in Kazakhstan for 2022 amounted to 9.1%] (2023). Available at: <https://www.apk-inform.com/ru/news/1531498> (date of access: 11.01.2023) [in Russian].

[18] Kazakhstan exported a record volume of grain (2023). Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/regionnews/detail/s/12607?lang=en> (date of access: 13.05.2023).

[19] Investments statistics (2023). Available at: <https://old.stat.gov.kz/official/industry/161/statistic/6> (date of access: 27.06.2023).

[20] Bolee 113 mlrd tenge napravleno na razvitie kostanajskogo APK [More than 113 billion tenge was directed to the development of the Kostanay agro-industrial complex] (2022). Available at: https://www.inform.kz/ru/bole-113-mlrd-tenge-napravleno-na-razvitie-kostanajskogo-apk_a4006305 (date of access: 03.04.2023) [in Russian].

[21] Bolee 4 mln ga zaseyli agrarii Kostanajskoj oblasti v 2023 godu [More than 4 million hectares were sown by farmers of Kostanay region in 2023] (2023). Available at: <https://bossagro.kz/36022-bole-4-mln-ga-zaseyli-agrarii-kostanajskoj-oblasti-v-2023-godu/> (date of access: 09.07.2023) [in Russian].

[22] Obshchaya posevnaya ploshchad' v 2023 godu sostavit bolee 23 mln ga - MSKH RK [The total sown area in 2023 will be more than 23 million hectares - Ministry of Agriculture of

the Republic of Kazakhstan] (2023). Available at: <https://primeminister.kz/ru/news/obshchaya-posevnaya-ploshchad-v-2023-godu-sostavit-bolee-23-mln-ga-mskh-rk-23132> (date of access: 30.05.2023) [in Russian].

[23] Smagulova, Sh.A., Yermukhanbetova,

A., Akimbekova, G., Yessimzhanova, S., Razakova, D., Nurgabylov, M., Zhakupova, S. (2022). Prospects for Digitalization of Energy and Agro-Industrial Complex of Kazakhstan. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(2), 198-209.

Information about authors:

Smagulova Sholpan Asylkhanovna - **The main author**; Doctor of Economic Sciences, Professor; Professor of the Department of Finance and Accounting; K. Sagadiyev University of International Business; 050010 Abay str., 8a, Almaty, Kazakhstan; e-mail: shsmagulova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8455-4531>.

Saiymova Meiramkul Dulatovna; Ph.D; Associate Professor of the Department of Public Administration, Finance and Marketing; K. Zhubanov Aktobe Regional State University; 030000 Aliya Moldagulova Ave., 34, Aktobe, Kazakhstan; e-mail: 77mika-07@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Mukhametzhano Arnur Sagindykovich; Postgraduate student; I.I. Ivanov Kursk State Agricultural University; 305021 Karl Marx str., 70, Kursk, Russian; e-mail: arnurkaz@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8712-1360>

Авторлар туралы ақпарат:

Смағұлова Шолпан Асылханқызы - **негізгі автор**; экономика ғылымдарының докторы, профессор; «Қаржы және бухгалтерлік есеп» кафедрасының профессоры; К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті; 050010 Абая көш., 8а, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: shsmagulova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8455-4531>.

Сайымова Мейрамкүл Дулатқызы; Ph.D; «Мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг» кафедраның доценті; Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті; 030000 Әлия Молдағұлова даңғ., 34, Ақтөбе қ., Қазақстан; e-mail: 77mika-07@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Мұхаметжанов Арнұр Сағындықұлы; аспиранты; И.И. Иванов атындағы Курск мемлекеттік аграрлық университеті аспиранты; 305021 Карл Маркс көш., 70, Курск қ., Ресей; e-mail: arnurkaz@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8712-1360>

Информация об авторах:

Смагулова Шолпан Асылхановна - **основной автор**; доктор экономических наук, профессор; профессор кафедры «Финансы и учет»; Университет Международного Бизнеса им. К. Сагадиева; 050010 пр. Абая, 8а, г.Алматы, Казахстан; e-mail: shsmagulova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8455-4531>.

Сайымова Мейрамкүл Дулатовна; Ph.D; доцент кафедры «Государственное управление, финансы и маркетинг»; Актобинский региональный университет им.К.Жубанова; 030000 пр. Алии Молдагуловой, 34, г. Актобе, Казахстан; e-mail: 77mika-07@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4089-1744>

Мухаметжанов Арнур Сагindyкович; аспирант; Курский государственный аграрный университет им. И.И. Иванова; 305021 ул. Карла Маркса, 70, г. Курск, Россия; e-mail: arnurkaz@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8712-1360>

**ИННОВАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА – КИНОА КАК АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ ИСТОЧНИК
ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

**ИННОВАЦИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ – КИНОА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
АЗЫҚ-ТҮЛІКТІҢ БАЛАМАЛЫ КӨЗІ РЕТІНДЕ**

**INNOVATIVE CROP - QUINOA AS AN ALTERNATIVE FOOD SOURCE
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Е.Е. ГРИДНЕВА^{1*}

к.э.н., доцент

Г.Ш. КАЛИАКПАРОВА¹

Ph.D

С.У. АБДИБЕКОВ²

к.э.н.

¹Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан

² Казахстанский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*электронная почта автора: elengred@mail.ru

Е.Е. ГРИДНЕВА^{1*}

э.ф.к., доцент

Г.Ш. ҚАЛИАҚПАРОВА¹

Ph.D

С.У. АБДИБЕКОВ²

э.ф.к.

¹Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: elengred@mail.ru

Y.E. GRIDNEVA^{1*}

C.E.Sc., Associate Professor

G.SH. KALIAPAROVA¹

Ph.D

S.U. ABDIBEKOV²

C.E.Sc.

¹ Caspian Public University, Almaty, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: elengred@mail.ru

Аннотация. Киноа – еще малоизвестное в Казахстане хлебное травянистое растение, которое при оптимальных погодных условиях и температурных режимах может достигать урожайности 11 т/га, в среднем урожайность составляет 6-8 тонн с гектара. **Цель** – на основе обзора научных трудов показать значение и возможности выращивания этой культуры в Казахстане. **Методы** – диалектический, экономического и сравнительного анализа. Приведена статистическая информация по ценовой политике. Аналитическую базу составили публикации отечественных ученых по продовольственной безопасности и зарубежных исследователей в источниках периодических изданий об этом однолетнем растении. **Результаты** – авторами раскрыты возможности его применения в различных отраслях агропромышленного комплекса, а также рассмотрены перспективы выращивания, хранения, доставки и реализации, ценовой политики. **Выводы** – киноа имеет большой потенциал для расширения ее использования отечественными товаропроизводителями. Продвижение этого продукта в республике авторы видят в эффективной государственной поддержке аграрного сектора на начальных этапах освоения такой диетической культуры. Существует возможность достичь значительных результатов в краткосрочном и долгосрочном периодах. Определена возможность ее широкого распространения, экономическая выгода. В статье определены пути решения продовольственной проблемы за счет культивирования ки-

ных-исследователей, является натуральным пищевым источником, обладающим большим количеством достоинств, таких как: питательная ценность, обилие аминокислот, высокое содержание витаминов и микроэлементов, при этом совершенно отсутствует глютен.

Цель – объяснение выбора киноа в качестве нетрадиционной растительной культуры и ее возможности для полномасштабного выращивания в условиях нашей страны. Отсюда определены конкретные задачи: изучить экономическую целесообразность выращивания киноа; исследовать ее применение в различных отраслях экономики; раскрыть возможности возделывания в условиях АПК Казахстана.

Научная новизна заключается в обосновании предложения по выращиванию инновационной культуры для Казахстана – киноа, в частности, введение ее в рацион как важного и ценного питательного продукта, а также применение в других отраслях. Проведенное исследование обладает определенной значимостью для самообеспеченности и разнообразия полезными продуктами питания с целью продовольственной безопасности страны, основанной на «зеленой» экономике и рациональном использовании ресурсов.

Материалы и методы исследования.

При написании статьи применялись следующие методы: аналитический метод, демонстрирующий потенциальные возможности выращивания киноа для различных отраслей. Применение статистического метода позволило собрать и проанализировать статистические данные об экспортерах киноа, а также о производстве продукции за ряд лет. Монографический метод – сбор и анализ научной информации, содержащейся в опубликованных зарубежных изданиях, размещенных в реферативных базах данных Scopus, РИНЦ и других источниках о перспективах применения киноа. Метод позволил систематизировать полученную информацию и выявить значимость и экономическую выгоду выращивания киноа для Казахстана.

Позитивный и нормативный методы исследования дают возможность рассмотрения благоприятствующих вариантов выращивания киноа для формирования «зеленой» экономики и рационального использования ресурсов, а также с целью оценочных суждений по продовольственной безопасности страны. Проведение сравнительного анализа возможностей выращивания киноа, изучение необходимости

данной культуры на территории Казахстана, поиск различных вариантов решения проблем с помощью абстрактно-логического метода. Так как данная культура в Казахстане недостаточно известна, отсюда отсутствие отечественных публикаций по данной теме. Материалами для исследования отобраны публикации российских и зарубежных авторов.

Результаты и их обсуждение. Продовольственная безопасность на мировом рынке обеспечивается за счет потенциала растениеводства (зерновых, плодовоовощных, нишевых культур) и животноводства. Основными ресурсами растениеводства являются зерновые культуры. Таким образом, употребление зерновых продуктов питания позволяет получить сложные или медленно усвояемые углеводы [1].

Зерновые культуры принято разделять на 2 основные группы: злаки (однодольные зерновые культуры – пшеница, рис, кукуруза, овес, ячмень, рожь) и псевдозлаковые (двудольные зерновые культуры – киноа, амарант, гречиха, чиа и др.) [2].

Киноа – «псевдозерновая», однолетняя трава семейства амарантовых, рода Марь (лат. *Chenopodium*), является родственником свёклы и шпината. Данная культура относится к нишевым, так как обладает высоким содержанием жиров. При этом отметим, что данный продукт имеет несколько синонимов: рисовая лебеда, квиноа, кинва и другие [3]. Проведенный анализ литературных источников позволил выявить следующие характерные свойства и качества киноа:

- возможность приспосабливаться к различным климатическим ситуациям позволяет выращивать киноа при температурах от -4 до +35°C и эффективное водопотребление киноа является отличной вариативностью в условиях изменения климата [4];
- устойчивость и универсальность, может произрастать на различной высоте как в низине, так и в горной местности до 4000 м над уровнем моря [5];
- неприхотлива к сложным агроэкологическим условиям: некоторые сорта киноа могут произрастать при засухе и являются солеустойчивыми;
- не требует высоких производственных затрат;
- отсутствует пагубное влияние на экологию, т.е. киноа сохраняет и защищает разнообразие экосистем;
- относится к категории здоровой пищи по высокому содержанию белков, аминокислот

кислот, минералов, витаминов, жирных кислот, а также других питательных веществ [6];

- используется как для приготовления первых, так и вторых блюд, напитков и мучных изделий. НАСА оценивает киноа как идеальный продукт для рациона космонавтов (его можно выращивать на космическом корабле) [7];

- в качестве корма для животных в виде зеленой массы [8].

Таким образом, киноа можно назвать разносторонним продуктом, обладающим широким диапазоном применения «зеленой» экономики и разумного использования имеющихся ресурсов, влияющих на благосостояние окружающей среды, здоровья населения и обеспечения продовольственной безопасности страны. В целом киноа способствует развитию растениеводства и животноводства.

В настоящее время недостаточно изучена возможность выращивания инновационных культур в Казахстане, в частности киноа, а также область ее применения в агропромышленном комплексе. Основная цель исследования – продемонстрировать широкому кругу читателей пользу данного продукта, возможности его применения в нашей стране, территориальную и клима-

тическую схожесть, экономическую целесообразность выращивания данной культуры на территории Казахстана.

Исконно киноа использовалась в качестве продукта питания в Южной Америке еще во времена древних цивилизаций Андского региона. В зависимости от района произрастания зерна киноа могут быть трех цветов: красного, черного, белого (светло-кремового). Во время приготовления крупа становится прозрачной, при этом зерна сохраняют витамины и минеральные вещества. Наиболее популярна красная киноа [см.6].

В связи с изменением климата такой продукт как киноа может стать прекрасной альтернативой сельскохозяйственным культурам, требующим большое потребление воды. Так, Боливийский национальный институт инноваций в области сельского и лесного хозяйства (ИНИАФ) оценивает киноа наряду с более чем 20 видами культур (фасоль, амарант, лук, кукуруза и т.д.) [см.3]. Результаты исследования по составу, полезным свойствам киноа показывают, что они значительно превосходят многие злаковые по содержанию белков, жиров, железа, цинка и т.д. и является источником энергии (таблица 1).

Таблица 1 – Состав киноа и других пищевых продуктов, 100 г (сухой вес)

Показатель	Киноа	Пшеница	Рис	Кукуруза
Калорийность, кКал/100	399	392	372	408
Белки, г/100 г	16,5	14,3	7,6	10,2
Жиры, г/100 г	6,3	2,3	2,2	4,7
Углеводы, г/100 г	69,0	78,4	80,4	81,1
Железо, мг/100 г	13,2	3,8	0,7	2,1
Цинк, мг/100 г	4,4	4,7	0,6	2,9

Примечание: [см.3].

В отличие от других продуктов растительного происхождения киноа содержит соразмерный состав аминокислот. Так, например, киноа красная по качеству и энергетической ценности стоит рядом с такими продуктами как фасоль, рис, белые грибы, базилик и морковь. В таблице 2 показаны результаты анализа возможностей применения киноа в различных отраслях экономики.

Широкое распространение получила киноа в пищевом секторе при приготовлении вторых блюд, гарниров, напитков и мучных изделий. В Европе принято добавлять киноа в салаты, так как ее плоды имеют слегка приглушенный ореховый привкус. В планах ФАО (Food and Agricul-

ture Organization) - продовольственная и сельскохозяйственная ООН совместно с организацией «Шеф-повара против голода» издать международную поваренную книгу блюд из киноа. Киноа также используют как корм для животных в качестве зеленого корма для крупного рогатого скота, лошадей, свиней, а также для домашней птицы.

С целью эффективного взращивания скота и птицы требуются высокие по качеству комбикорма. Они должны быть низкими по цене, чтобы не увеличивалась себестоимость произведенной продукции, но при этом наращивалось качество и количество комбикормов и сырьевой базы [8]. Таким новым альтернативным источником

сырья могла бы стать киноа. Применение нестандартных, альтернативных комбикормов должно решить ряд проблем, к примеру, зерновое сырье используют в качестве смеси для скота и птицы. Внедрение нетрадиционных видов кормов позво-

лит снизить себестоимость и повысить их биологическую калорийность, улучшить экологию. Для этого необходимы новые рецептуры комбикормов, глубокий анализ их результатов, научные исследования в этой области [см.8].

Таблица 2 - Применение киноа в отраслях

Область применения	Промышленное использование	Продукт	Полезные свойства (влияние)
Шлифованное зерно			
Пищевая промышленность	Применение в хлебо-булочной и кондитерской промышленности Пищевые добавки (для людей и животных).	Мука, хлеб, печенье, булочки, лапша, пирожные, сладости, десерты, йогурты, супы, коктейли, хлопья, дробленое зерно (легкие закуски), воздушные зерна, гранола, растительное масло киноа.	Белки, жиры, углеводы, изолейцин, лейцин, лизин, метионин, фенилаланин, треонин, триптофан, валин, кальций, железо, магний, фосфор, калий, цинк, тиамин, рибофлавин, фолиевая кислота, ниацин
Животноводство	Корм для животных (КРС, овец, свиней, лошадей, домашней птицы).	Отходы после уборки урожая	Рациональное использование ресурсов, «зеленая» экономика
Дизайн интерьера	Интерьер и экстерьер	Декоративные растения	Очищает воздух от вредных веществ, выделяет полезные вещества, дает прилив сил
Сапонины			
Пищевая промышленность	Пивоварение	Пиво	
Здравоохранение	Медицина	Лекарства Антибиотики	Гемолитическое, противомикробное и др. действие
Химическая промышленность	Дезинфицирующие моющие средства и средства гигиены	Моющие средства, мыло, зубная паста, шампуни	Применение в быту как средства гигиены
Сельское хозяйство	Биологические препараты, используемые для борьбы с вредителями и внешними (у растений) и внутренними паразитами (у животных)	Пестициды	Безопасность для человека, животных и окружающей среды.
Биоэнергетика	Биотопливо из растительного сырья	Твердое (органические промышленные отходы, солома); жидкое биологическое топливо (масло киноа)	Экологические свойства
Примечание: составлена авторами.			

Это растение обладает большими лечебными свойствами и используется в фармации [9]. Выращивание киноа в агропромышленном секторе дает возможность широкого ее применения в различных отраслях народного хозяйства.

Уникальность крахмала киноа проявляется в постоянстве при неоднократном

замораживании, что позволяет его применять наравне с химически модифицированными видами крахмала. Крахмал киноа можно использовать в производстве аэрозолей, целлюлозы. Его небольшие гранулы можно применять при изготовлении наполнителей для пластиков, тальков и порошков и т.д. Неочищенные семена киноа спо-

собны формировать устойчивые мылообразованные пены в водных растворах [10].

Издревле корни киноа применялись для производства мыла. Считается, что горький вкус, принадлежащий сапонинам, находящимся в киноа, есть своего рода защитное приспособление данной культуры существует версия, что название «сапонин» происходит от растения *Saponaria* (лат. «sapo» означает «мыло») [11]. В Боливии обнаружили возможность применения сапонина в качестве биологического пестицида для борьбы с вредителями и патогенами, что, в свою очередь, помогает вести экологическую борьбу в сельском хозяйстве без применения химических пестицидов. Уникальность киноа в том, что она может использоваться в виде твердого (органические промышленные отходы, солома) и жидкого (масло киноа) биологического топлива.

С каждым годом география распространения киноа расширяется. Эту культуру выращивают более чем в 120 странах. Широкую популяризацию киноа уже получила во Франции, Дании, Нидерландах, Швеции, Кении, Индии, США и др. [см.9]. Мировая статистика 2019г. показывает, что экспорт данного продукта составил 112 тыс. т стоимостью 320 млн долл. Участниками экспортных операций являются Перу (134 млн долл.) и Боливия (91 млн долл.), по импорту – США (93 млн долл.), Канада (27 млн долл.) и Франция (27 млн долл.).

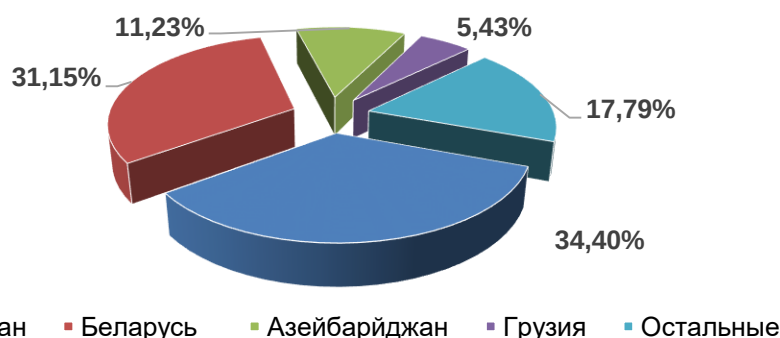
По данным FAOSTAT за 2020г., общий объем производства киноа - 175 тыс. т, что составило 72 млрд. долл. США, основные производители: Перу, Боливия и Эквадор [12]. Предполагается, что к 2026г. рынок киноа станет более 149 млрд. долл. США. По данным FAOSTAT за 2021г., основными странами-производителями киноа в мире остаются Боливия, Перу и Эквадор.

В отчете International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM -

Международная федерация движения за органическое сельское хозяйство) – Organics International «The World of Organic Agriculture - Statistics & Emerging Trends 2021» отмечается, что в 2019г. на выработку органического зерна приходилось 0,3% общей площади производства в Латинской Америке и 3% мировых площадей под органическими зерновыми. Ключевой культурой была киноа (более 117 тыс. га), что составляет 66% всей киноа, выращиваемой в регионе [13].

По данным Centre for the Promotion of Imports from developing countries (CBI - Центр содействия импорту из развивающихся стран), Европейского союза (ЕС) и Европейской ассоциации свободной торговли (ЕАСТ) после основных стран-производителей Европа является крупнейшим импортером киноа. На регион приходится примерно 1/3 всего импорта из Боливии, Перу и Эквадора. Спрос на киноа отмечен в США раньше, чем в Европе. Теперь объем европейского импорта в 2019г. достиг 28 тыс. т (без учета европейского производства и реэкспорта). В ближайшие несколько лет ожидается расширение других потребительских рынков, таких как Китай [14].

Россия включила киноа в Государственный реестр селекционных достижений, допущенных к использованию в 2017г. Таможенная статистика Внешнеэкономической деятельности (ВЭД) России по итогам двух лет (июль 2018г. - июль 2020г.) показывает, что общая денежная величина оборота киноа достигла 6,16 млн долл. при массе груза 2,49 тыс. т. Наибольшая величина поставок наблюдалась в январе 2020г., а наименьшая - в феврале того же года. При этом реэкспорт киноа из Российской Федерации в Казахстан составил 34,4%, в Республику Беларусь – 31,15%, в Азербайджан – 17,3%, в Грузию - 5,43% и 17,79% - в другие страны СНГ (рисунок).

Примечание: составлен авторами на основе источника [15].

Рисунок – Реэкспорт киноа из Российской Федерации

В 2018г. Узбекистан собрал свой первый урожай киноа. Пока из 12 сортов киноа только 5 сортов дают хороший урожай. Исламский банк развития ICBA организовал поддержку выращивания киноа в Кыргызстане и Таджикистане. Территориальные возможности позволяют выращивать киноа в Казахстане, но пока как сельскохозяйственная культура она здесь не возделывается. Снижение качества сельскохозяйственных земель в Казахстане, их возможная диверсификация за счет внедрения различных сельскохозяйственных методов рассматриваются в Министерстве сельского хозяйства Республики Казахстан.

Исследователями в этой отрасли предлагалось с целью совершенствования мелиоративных свойств засоленных почв и повышения их продуктивности внедрять такие культуры, как: кунжут, сорго, маш, киноа, лебеда и др., в чистых или смешанных посевах уже после уборки урожая [16].

В Казахстане существуют районы, склонные к засухе, а также регионы с уровнем засоления воды, которые подвержены слабому севообороту или где практически ничего не выращивается. Таким районом с высоким уровнем засоленности почвы и воды является регион Аральского моря в Казахстане. Отсюда, по оценкам ФАО, не менее 2 млн чел. недоедают, 53% детей страдают от дефицита витамина А, а 24% взрослых испытывают дефицит цинка [см.9]. В данном случае рекомендуется обратить внимание на киноа, которую можно использовать в качестве универсальной

агропромышленной культуры, приспособленной к сложным почвенно-климатическим условиям республики [см.8].

В последнее время, по определению ФАО, оценка потребности земель, проходившая с учетом природного потенциала, снижается. Теперь во внимание берутся факторы, касающиеся возможностей управления, процессов землепользования и затратами, связанными с вложениями и полученными результатами [17]. Важен эффект от вложений. Киноа относится к однолетним засухоустойчивым растениям. Практически не нуждается в поливах, ей достаточно одного полива в период от массовых всходов до 3-х настоящих листьев. Отсюда при минимальных вложениях максимальные выгоды. Эта культура любит холодные ночи и не выносит дневной жары. В Казахстане для ее возделывания больше всего подходят северные районы.

Для Казахстана киноа является импортным продуктом. В магазинах крупа киноа на фоне остальных круп, более привычных и востребованных, представлена совсем в незначительном объеме. Казахстанскому потребителю она еще малознакома. Следует отметить, что в Казахстане киноа - культура очень редкая и дорогая. Спрос и цена на киноа варьируется в зависимости от цвета, веса и места продажи. Например, киноа можно приобрести через сайт SATU.kz или в крупных супермаркетах больших мегаполисов Казахстана (таблица 3).

Таблица 3 – Сравнение цен на киноа в Казахстане (январь – апрель 2023г.)

Показатель	Сайт SATU.kz		Крупные супермаркеты Казахстана	
	вес/г	цена/тенге	вес/г	цена/тенге
Киноа белая	1000-2000	4000-5750	200	1350-2060
Киноа черная	1000	4300-5200	200	2030-2550
Смесь семян Киноа триколор	1000	5500	300	2350-2600

Примечание: составлена авторами.

Выращивание киноа на территории нашей страны позволит снизить цены на этот продукт в разы и соответственно сделает культуру доступной для массового потребления. Таким образом, среди большого многообразия травянистых растений, мы рассмотрели для АПК возможности выращивания на казахстанских землях киноа как инновационной культуры, которая может оказать поддержку в плодотворном и качественном восстановлении земель, в целом экономики Казахстана.

Заключение

1. Выращивание киноа реально на любых почвах, в том числе и на засоленных, которые характерны для севера нашей страны. О киноа практически никто ничего не знает, следовательно, нет заинтересованных в данном продукте аграриев. С целью оперативного процесса внедрения киноа в Казахстане следует повсеместно проводить информационные мероприятия о новом продукте, рекламировать ее как потенциал для здорового питания человека.

2. Развитие и культивирование киноа на начальных этапах потребует государственную поддержку, например, путем разработки специальных кредитных линий для мотивации производства, переработки, реализации и процессов хранения нового продукта.

На государственном уровне, поддерживая аграриев, важно учитывать не только природно-климатические условия, но и уровень снижения качества земель [18]. С целью эффективного использования природных ресурсов необходимо стимулировать и регулировать посадки киноа, избегая вытеснения других важных культур: бобовых, маиса, риса, кукурузы и т.д.

3. Предлагается детально изучить все этапы: от выращивания до сохранности киноа, а также создавать кластеры по выработке сопутствующих продуктов. Актуальна взаимосвязь кластеров с наукой (НИИ общей генетики и цитологии, Институтом биологии и биотехнологии растений, КазНАИУ, КазНУ им. аль-Фараби). Для этого необходимо создание научно-исследовательских центров, напрямую связанных с производством; проведение анализа, исходя из области науки и технологии всех вышеперечисленных процессов.

Важно фиксировать организацию севооборотов, приемы и процессы хранения произведенной продукции, а также воспроизводства плодородия почв, грамотно применять ресурсы и использовать экологию при внедрении и выращивании разных сортов киноа.

Внедрение киноа в мировом масштабе является положительным опытом инноваций и трансферта технологий, который определенно может сказаться на экономике Казахстана, расширении связей с зарубежными партнерами и производителями.

Список литературы

[1] Saparbayev, A.D. «Green» economy and rational use of resources as a prospect for food security of the country / A.D. Saparbayev, Y.E. Gridneva, G. Sh. Kaliakparova, K.Sh. Syzdykova, K.S. Alpysbayev // Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2022. - Vol. 6. – P. 411-424. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.417>

[2] Ciudad-Mulero, M. Dietary fiber sources and human benefits: the case study of cereal and pseudocereals / M. Ciudad-Mulero, V. Fernández-Ruiz, M.C. Matallana-González, P. Morales // Advances in Food and Nutrition Research. – 2019. - Vol. 90. – P. 84-123. <https://doi.org/10.1016/bs.afnr.2019.02.002>

[3] Абдуллаева, М.С. Оценка пищевой ценности культуры киноа / М.С. Абдуллаева, Л.А. Надточий // Международный научный журнал «Символ Науки». - 2016. - №1. - С.9-10.

[4] Filho, A.M. Quinoa: nutritional, functional and antinutritional aspects / A.M. Filho, M.R. Pirozi, J.T. Da Silva Borges // Critical Reviews in Food Science and Nutrition. - 2017. - Vol. 57. - № 8. - P. 1618–1630. <https://doi.org/10.1080/10408398.2014.1001811>.

[5] Tang, Y. Phytochemicals in quinoa and amaranth grains and their antioxidant, anti-inflammatory, and potential health beneficial effects: a review / Y.Tang, R. Tsao // Molecular Nutrition & Food Research. - 2017. - Vol. 61. - № 7. - P. 1-16. <https://doi.org/10.1002/mnfr.201600767>.

[6] Simnadis, T.G. Physiological effects associated with quinoa consumption and implications for research involving humans: a review / T.G. Simnadis, L.C. Tapsell, E.J. Beck // Plant Foods for Human Nutrition. - 2015. - Vol. 70. - № 3. - P. 238–249. <https://doi.org/10.1007/s11130-015-0506-5>.

[7] Хомайко, Л. В Кыргызстане выращивают космический злак. [Электронный ресурс]. - 2015. - URL: <https://www.forumhouse.ru/journal/articles/5908-v-kyrgyzstane-vyrashivayut-kosmicheskij-zlak> (дата обращения: 08.05.2023).

[8] Исмадова, Ш.Н. Альтернативные источники сырья для производства кормовых продуктов / Ш.Н. Исмадова, И.Б. Исабаев, Х.Б. Эргашева // Universum: Технические науки: электрон. научный журнал. - 2019. - №12(69). - С. 18-23.

[9] FAO. Uses of Quinoa 2022 [Electronic resource]. – 2022.- URL: <https://www.fao.org/quinoa> (date of access: 20.04.2023).

[10] Орлова, Т. В. Крахмал зерна квиноа (Chenopodium quinoa Willd.): состав, морфология и физико-химические свойства / Т. В. Орлова, М. Айдер // Техника и технология пищевых производств. – 2021. – Т. 51. - № 1. – С. 98–112. <https://doi.org/10.21603/2074-9414-2021-1-98-112>.

[11] Li, G. Amylopectin molecular structure in relation to physicochemical properties of quinoa starch / G. Li, F. Zhu // Carbohydrate. Polymers. - 2017. -Vol. 164. - P. 396–402. <https://doi.org/10.1016/j.carbpol.2017.02.014>.

[12] FAOSTAT: Food and Agriculture Organization Statistical Databases. [Electronic resource]. - 2021. Available at: <https://www.fao.org/faostat> (date of access: 16.02.2023).

[13] The World of Organic Agriculture - Statistics & Emerging Trends 2021 [Electronic resource]. - 2021. - Available at: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1150organic-world-2021.pdf> (date of access: 10.02.2023).

[14] The European market potential for quinoa. CBI. 2021 [Electronic resource]. - 2021.

Available at: <https://www.cbi.eu/market-information/grains-pulses-oilseeds/#> (date of access: 1.02.2023).

[15] Анализ оборота ВЭД киноа, или рисовой лебеды (*chenopodium quinoa*) (код ТНВЭД 1008500000) России за июль 2018 - июль 2020 // StatImEx.Ru [Электронный ресурс]. - 2021. - URL: <https://www.statimex.ru/statistic/1008500000/oborot/201807-202007/world/RU/> (дата обращения: 02.10.2022).

[16] Исанова, Г.Т. Отраслевые проблемы освоения засушливых земель засоленные почвы и определение провинции соленакопления на территории Казахстана / Г.Т. Исанова, Ц. Абудувай, Ж.У. Мамутов, А.А. Калдыбаев, Г.А. Сапаров, Т.А. Базарбаева // Аридные экосистемы. - 2017. - Т. 23. - No 4 (73). - С. 35-43.

[17] Даниярова, М.Т. Качественное состояние сельскохозяйственных земель Республики Казахстан / М.Т. Даниярова // Проблемы агрорынка. - 2020. - №4. - С. 183-190. <https://doi.org/10.46666/2020-4-2708-9991.23>

[18] Адельбаева, А.К. Қазақстан республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі шындықтары мен үрдістері / А.К. Адельбаева, К.Р. Қасен, А. Дуйсенбекулы // Проблемы агрорынка. - 2023. - №1. - С. 41-49. <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.04>

References

[1] Saparbayev, A.D., Gridneva, Y.E., Kaliakparova, G. Sh., Syzdykova, K.Sh., Alpysbayev, K.S. (2022). «Green» economy and rational use of resources as a prospect for food security of the country. *Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 6, 411-424. Available at: <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.417>

[2] Ciudad-Mulero, M., Fernández-Ruiz, V., Matallana-González, M.C., Morales, P. (2019). Dietary fiber sources and human benefits: the case study of cereal and pseudocereals. *Advances in Food and Nutrition Research*, 90, 84-123. Available at: <https://doi.org/10.1016/bs.afnr.2019.02.002>.

[3] Abdullayeva, M.S., Nadtochiy, L.A. (2016) Otsenka pishchevoy tsennosti kul'tury kinoa [Assessment of the nutritional value of quinoa culture]. *Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Simvol Nauki» - International scientific journal «Symbol of Science»*, 1, 9-10 (in Russian).

[4] Filho, A.M., Pirozi, M.R., Da Silva, J.T. (2017) Borges Quinoa: nutritional, functional and antinutritional aspects. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 57, 8, 1618-1630. Available at: <https://doi.org/10.1080/10408398.2014.1001811>.

[5] Tang, Y., Tsao, R. (2017) Phytochemicals in quinoa and amaranth grains and their

antioxidant, anti-inflammatory, and potential health beneficial effects: a review. *Molecular Nutrition & Food Research*, 61, 7, 1-16. Available at: <https://doi.org/10.1002/mnfr.201600767>.

[6] Simnadis, T.G., Tapsell, L.C., Beck, E.J. (2015) Physiological effects associated with quinoa consumption and implications for research involving humans: a review. *Plant Foods for Human Nutrition*, 70, 3, 238-249. Available at: <https://doi.org/10.1007/s11130-015-0506-5>.

[7] Khomayko, L. (2015) V Kyrgyzstane vyrashchivayut kosmicheskiy zlak [Space grass is grown in Kyrgyzstan]. Available at: <https://www.forumhouse.ru/journal/articles/5908-v-kyrgyzstane-vyrashivayut-kosmicheskij-zlak> (date of access: 08.05.2023) (In Russian).

[8] Isabayev, I.B., Ismatova, SH.N., Ergasheva, Kh.B. (2019) Alternativnyye istochniki syr'ya dlya proizvodstva kombikormovoy produktsii [Alternative sources of raw materials for the production of feed products]. *Universum: tekhnicheskkiye nauki: elektronnyy nauchnyy zhurnal - Universum: technical sciences: electronic scientific journal*, 12(69), 18-23. Available at: <https://univsum.com/ru/tech/archive/item/8580> (in Russian).

[9] FAO. Uses of Quinoa 2022 (2021). Available at: <https://www.fao.org/quinoa> (date of access: 20.04.2023).

[10] Орлова, Т. В., Айдер, М. (2021) Krakhmal zerna kvinoa (*Shenopodium quinoa* Willd.): sostav, morfologiya i fiziko-khimicheskiye svoystva [Quinoa grain starch (*Chenopodium quinoa* Willd.): composition, morphology and physico-chemical properties]. *Tekhnika i tekhnologiya pishchevykh proizvodstv - Technique and technology of food production*, 51, 1, 98-112. Available at: <https://doi.org/10.21603/2074-9414-2021-1-98-112>. (in Russian).

[11] Li, G., Zhu F. (2017) Amylopectin molecular structure in relation to physicochemical properties of quinoa starch. *Carbohydrate. Polymers*, 164, 396-402. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.carbpol.2017.02.014>.

[12] FAOSTAT: Food and Agriculture Organization Statistical Databases (2021). Available at: <https://www.fao.org/faostat> (date of access: 16.02.2023).

[13] The World of Organic Agriculture - Statistics & Emerging Trends 2021 (2021). Available at: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/shop/1150organic-world-2021.pdf> (date of access: 10.02.2023).

[14] The European market potential for quinoa. CBI. (2021). Available at: <https://www.cbi.eu/market-information/grains-pulses-oilseeds> (date of access: 01.02.2023).

[15] Analiz oborota VED kinoa, ili risovoy lebedy (*chenopodium quinoa*) (kod TNVED 1008500000) Rossii za iyul' 2018 - iyul' 2020 [Analysis of the turnover of foreign economic activity of quinoa, or rice quinoa (*chenopodium*

quinoa) (HS code 1008500000) of Russia for July 2018 - July 2020]. *StatImEx.Ru*. (2021). Available at: <http://statimex.ru/statistic/1008500000/oborot/201807-202007/world/RU/> (date of access: 02.10.2022) (In Russian).

[16] Isanova, G.T., Abuduvai li, TS., Mamutov, ZH.U., Kaldybayev, A. A., Saparov, G.A., Bazarbayeva, T.A. (2017). Otrasleye problemy osvoiniya zasushlivykh zemel' zasolennyye pochvy i opredeleniye provintsi solenakopleniya na territorii Kazakhstana [Sectoral problems of the development of arid lands saline soils and the definition of the province of salt accumulation on the territory of Kazakhstan]. *Aridnyye ekosistemy - Arid ecosystems*, 23, 4 (73), 35-43 (In Russian).

[17] Daniyarova, M.T. (2020) Kachestvennoye sostoyaniye sel'skokhozyaystvennykh zemel' respubliki Kazakhstan [Qualitative state of agricultural lands of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 183-190. Available at: <https://doi.org/10.46666/2020-4-2708-9991.23> (In Russian).

[18] Adelbaeva, A.K., Kasen, K.R., Dusenbekuly, A. (2023). Qazaqstan respublikasınıń azıq-túlik qawipsizdiginiń qazirgi shındıqtarı men úrdisteri [Modern realities and trends in food security of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 41-49. Available at: <https://doi.org/10.46666/2023-1.2708-9991.04> [in Kazakh].

Информация об авторах:

Гриднева Елена Евгеньевна – основной автор; кандидат экономических наук, доцент; профессор Высшей школы «Экономика и управление»; Каспийский общественный университет; А05А6К5 пр. Сейфуллина, 521, г. Алматы, Казахстан; e-mail: elengred@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3279-2036>

Калиакпарова Гульнар Шаймардановна; Ph.D; профессор Высшей школы «Экономика и управление»; Каспийский общественный университет; А05А6К5 пр. Сейфуллина, 521, г. Алматы, Казахстан; e-mail: GK_2003@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-1859-9774>

Абдибеков Сакен Уалиханович; кандидат экономических наук; и.о. доцента кафедры «Международные отношения и мировая экономика»; Казахский национальный университет им. Аль-Фараби; 050038 пр. Аль-Фараби, 71, г. Алматы, Казахстан; e-mail: Saken_abdibekov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9926-9450>

Авторлар туралы ақпарат:

Гриднева Елена Евгеньевна – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; "Экономика және басқару" Жоғары мектебінің профессоры; Каспий қоғамдық университеті; А05А6К5 Сейфуллин даңғ., 521, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: elengred@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3279-2036>

Калиакпарова Гүлнәр Шаймарданқызы; Ph.D; "Экономика және басқару" Жоғары мектебінің профессоры; Каспий қоғамдық университеті; А05А6К5 Сейфуллин даңғ., 521, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: GK_2003@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-1859-9774>

Абдибеков Сакен Уалиханович; экономика ғылымдарының кандидаты; доценттің міндетін атқарушы "Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика" кафедрасы; Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050038 Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: Saken_abdibekov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9926-9450>

Information about the authors:

Gridneva Yelena Evgenyevna – The main author; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Professor of the Higher School of Economics and Management; Caspian Public University; A05A6K5 Seifullin Ave., 521, Almaty, Kazakhstan; e-mail: elengred@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3279-2036>

Kaliakparova Gulnar Shaimardanovna; Ph.D; Professor of the Higher School of Economics and Management; Caspian University; A05A6K5 Seifullin Ave., 521, Almaty, Kazakhstan; e-mail: GK_2003@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-1859-9774>

Abdibekov Saken Ualikhanovich; Candidate of Economic Sciences; Acting Associate Professor of the Department of International Relations and World Economy; Al-Farabi Kazakh National University; 050038 Al-Farabi Ave., 71, Almaty, Kazakhstan; e-mail: Saken_abdibekov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-9926-9450>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СҮТ САЛАСЫ: ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ ҮРДІСТЕРІ

DAIRY INDUSTRY IN KAZAKHSTAN: TRENDS IN INCREASING EFFICIENCY

МОЛОЧНАЯ ОТРАСЛЬ КАЗАХСТАНА: ТЕНДЕНЦИИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Ж.К. ЕРЖАНОВА*

э.ф.к., доцент

Н.А. АХМЕТЖАНОВА

экономика ғылымдарының магистрі

А.А. ЖАЙТЛЕУОВА

экономика ғылымдарының магистрі

*Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Орал, Қазақстан*

**автордың электрондық поштасы: ganar_000@mail.ru*

ZH. YERZHANOVA*

C.E Sc., Associate Professor

N. AKHMETZHANOVA

Master of Economic Sciences

A. ZHAITLEUOVA

Master of Economic Sciences

Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk, Kazakhstan

**corresponding author e-mail: ganar_000@mail.ru*

Ж.К. ЕРЖАНОВА*

к.э.н., доцент

Н.А. АХМЕТЖАНОВА

магистр экономических наук

А.А. ЖАЙТЛЕУОВА

магистр экономических наук

*Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана,
Уральск, Казахстан*

**электронная почта автора: ganar_000@mail.ru*

Аңдатпа. Қазақстан халқын сүт өнімдерімен қамтамасыз ету - сүт кіші кешенінің басты міндеті. Саланы дамытудың қолда бар әлеуеті мен тәжірибесі ішкі қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар экспортқа бағдарланған өндірісті жүзеге асыруға ықпал етеді. *Мақсаты* - республикадағы сүт және сүт өнімдері нарығына шолу жасау, қалыптасқан жағдайды зерделеу, негізгі проблемаларды анықтау. *Әдістері* - дерексіз-логикалық, талдау және синтез, салыстыру. Ақпараттық база ретінде Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының ресми деректері пайдаланылған. *Нәтижелері* - агроазық-түлік сегментін дамытудың негізгі бағыттары көрсетілген. Сүт секторының негізгі көрсеткіштері: ассортимент, өңірлік резервтегі жан басына шаққандағы тұтыну, тұтыну және бөлшек сауда бағаларының индексі талданған. Авторлар табиғи-климаттық жағдайларға, өндірістік-экономикалық процестердің биологиялық процестермен байланысына, өндіріс пен сатудың маусымдылығына байланысты, жұмыс күші мен техниканың, материалдық ресурстардың біркелкі пайдаланылмауын, сондай-ақ кірістердің ауытқуын, құрылымдағы еңбек шығындарының жоғары үлесін анықтайтын тұтастай алғанда азық-түлік нарықтарына тән бірқатар ерекшеліктерді, баға белгілеу, дайын сүт өнімдерін алу үшін шикізатты ұсынудың шектеулілігі, түпкілікті тауар сапасының корреляциясы, сақтау, тасымалдау мерзімдері мен шарттарын атап өткен. Соңғы бес жылдағы негізгі өнім түрлерін шығару динамикасы қарастырылған. Сүт азық-түлік нарығының дамуын тежейтін себептерге баса назар аударылады: ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында және ауылдың жеке қосалқы шаруашылықтарында сиыр санының азаюы, жабдықтардың тозуының жоғары деңгейі, шикізат өндірушілер мен оны қайта өңдеушілер арасында тиімді байланыстардың болмауы, бұл азық-

Abstract. Providing the population of Kazakhstan with dairy products is the main task of the dairy subcomplex. The existing potential and experience in the development of the industry not only make it possible to satisfy domestic needs, but also contribute to the implementation of export-oriented production. *The goal* is to review the market for milk and dairy products in the republic, study the current situation, and identify the main problems. *Methods* – abstract-logical, analysis and synthesis, comparison. Official data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan was used as an information base. *Results* – the main directions of development of agri-food segment are shown. The main indicators of the dairy sector are analyzed: assortment, per capita consumption in the regional reserve, consumer and retail price index. The authors note a number of specific features inherent in food markets in general, which depend on natural and climatic conditions, the relationship of production and economic processes with biological ones, the seasonality of production and sales, which causes uneven use of labor and equipment, material resources, as well as fluctuations in receipt of income, high share of labor costs in the pricing structure, limited supply of raw materials for obtaining finished dairy products, correlation of the quality of the final product, terms and conditions of storage, and transportation. The dynamics of production of the main types of products over the past five years is considered. Emphasis is placed on the reasons hindering the development of the dairy market: a reduction in the number of cows in agricultural enterprises and private farms in the village, a high level of wear and tear on equipment, and the lack of effective connections between commodity producers of raw materials and their processors, which leads to rising prices in the food market. *Conclusions* - the increase in the cost of dairy products over the past three years leads to a decrease in consumption and production in the traditional dairy processing industry.

Аннотация. Обеспечение населения Казахстана молочными продуктами – главная задача молочного подкомплекса. Имеющийся потенциал и опыт развития отрасли не только делают возможным удовлетворение внутренних потребностей, но и способствуют осуществлению экспорта ориентированного производства. *Цель* – обзор рынка молока и молочной продукции в республике, изучение сложившейся ситуации, выявление основных проблем. *Методы* – абстрактно-логический, анализа и синтеза, сопоставления. В качестве информационной базы использованы официальные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформ Республики Казахстан. *Результаты* – показаны основные направления развития агропродовольственного сегмента. Проанализированы основные показатели молочного сектора: ассортимент, потребление на душу населения в региональном резерве, индекс потребительских и розничных цен. Авторы отмечают ряд специфических особенностей, присущих рынкам продуктов питания целом, заключающиеся в зависимости от природно-климатических условий, взаимосвязи производственно-экономических процессов с биологическими, сезонности производства и реализации, которая обуславливает неравномерное использование рабочей силы и техники, материальных ресурсов, а также колебания в поступлении доходов, высокого удельного веса трудовых затрат в структуре ценообразования, ограниченности предложения сырья для получения готовой молочной продукции, корреляции качества конечного товара, сроков и условий хранения, транспортировки. Рассмотрена динамика выпуска основных видов продукции за последние пять лет. Сделан акцент на причины, сдерживающие развитие молочно-продуктового рынка: сокращение поголовья коров в сельскохозяйственных предприятиях и личных подсобных хозяйствах селения, высокий уровень износа оборудования, отсутствие эффективных связей между товаропроизводителями сырья и его переработчиками, что приводит к росту цен на продовольственном рынке. *Выводы* – повышение стоимости молочных продуктов за последние три года приводит к снижению потребления и производства в традиционной молокоперерабатывающей промышленности.

Key words: agriculture, commodity producers of raw materials, milk and dairy products market, consumption, price, demand, supply, retail trade.

Ключевые слова: сельское хозяйство, товаропроизводители сырья, рынок молока и молочных продуктов, потребление, цена, спрос, предложение, розничная торговля.

Кіріспе. Тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібінің стратегиялық міндеті – ел тұрғындарын қауіпсіз және сапалы азық-түлікпен кепілдендірілген және тұрақты қамтамасыз ету. Саланың басты мақсаты – қоғамның өмір сүру сапасын арттыру. Бұл мақсаттарға жету үшін азық-түліктің де, шикізаттың да ішкі көздерінің тұрақтылығы, сондай-ақ резервтік қордың болуы қажет. Сүт өнеркәсібі бес стратегиялық азық-түлік нарығының бірін құрайды. Қазіргі жағдайда сүт өнімдері нарығын дамытудың перспективті бағыттарын зерттеу ерекше маңызға ие, өйткені сүт және сүт өнімдері әрбір отбасының азық-түлік қоржынында міндетті түрде болуы керек. Аймақтардың экономикалық дербестігінің өсуіне байланысты азық-түлік нарығы жергілікті халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуде ерекше маңызды рөл атқарады [1].

Сүт және сүт өнімдері нарығы азық-түліктің стратегиялық нарығына жатады [2]. Эксперттер пікірінше әлемдік сүт өнімдеріне қажеттілік 2050 жылы 68%-ға өсіп, ағымдағы 740 млн т, сұраныс 1 077 млн тоннаға жетеді деп болжауда [3]. Халықтың тұрақты өмір сүру деңгейіне, сондай-ақ мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізу мен қолдаудың маңызды шарттарының бірі сүт протеинінің, кальцийдің және т.б. негізгі көзі болып табылатын сүт және сүт өнімдерімен қамтамасыз ету болып табылады [4].

Азық-түлік себетінің бөлігі ретінде сүт өнімдерін тұтыну бүкіл әлем халқының өмір сүру деңгейінің маңызды көрсеткіштерінің бірі. Қазіргі заманғы функционалды азық-түлік нарығы 65% сүт өнімдерінен тұрады [5]. Салауатты өмір салтын және дұрыс тамақтануды насихаттаудың, сондай-ақ халық табысының өсуінің арқасында сүт өнімдері нарығы жыл сайын өткізу көлемі жағынан да, ұсынылатын өнімдердің ассортименти де кеңейіп келеді. Көптеген елдерде негізінен сиыр сүті қолданылады. Қазақстан Республикасында негізінен сиыр сүті қолданылады – халық тұтынылатын жалпы сүт көлемінің 96 пайызға жуығын құрайды [6].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу элементі сүт және сүт өнімдері нарығын дамытудың негізгі тенденциялары болып табылады. Зерттеу барысында монографиялық, абстрактілі-логикалық және экономикалық-статистикалық әдістер қолданылды. Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі отандық ғалымдардың сүт өнімдері нарығының қызмет етуінің әртүрлі аспектілеріне арналған ғылыми

еңбектері болды. Мақалада сүт және сүт өнімдері нарығының жағдайы мен рөлі зерттеледі, агроазық-түлік нарықтарын дамытудағы негізгі проблемалар айқындалады.

Зерттеу барысында статистикалық және аналитикалық талдау әдістері қолданылды. Осы талдауды жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы Ұлттық статистикалық бюросының есеп беру деректері, статистикалық деректер және жалпыға ортақ ақпаратта қамтылған ақпарат пайдаланылды. Ғылыми әдістерді қолдану еліміздегі сүт және сүт өнімдеріне деген қажеттілікті қанағаттандыру жағдайы мен оны ұйымдастырудағы факторларды анықтауға мүмкіндік берді. Мақаланы жазу барысында пайдаланылған ғылыми әдістер мен тәсілдер ауыл шаруашылығын тиімді ұйымдастыру арқылы сүт және сүт өнімдері нарығын жүзеге асырудың болашақ мүмкіндіктері мен жолдарын қарастырудың жолын ашып берді.

Нәтижелер және оларды талқылау.
2022 жылға арналған мәліметтері бойынша Қазақстан Республикасында сүт пен сүт өнімдерін тұтынудың орташа мөлшері жан басына шаққанда 226 кг құрады, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 7,1%-ға төмен (1 сурет).

1 сурет мәліметтерінен еліміздегі сүт өндірісінің жағдайын талдаймыз. 2017-2022 жылдар аралығы жиынтықта Қазақстан Республикасында сүт өндірісі 18,7%-ға (483,1-ден 573,3 мың тоннаға), ірімшік пен сүзбе өндірісі 44,3%-ға (25,5-тен 136,8 мың тоннаға), сары май және май пасталары өндірісі 51%-ға өсті (16,5-тен 24,9 мың тоннаға дейін) өскенін байқауға болады [7].

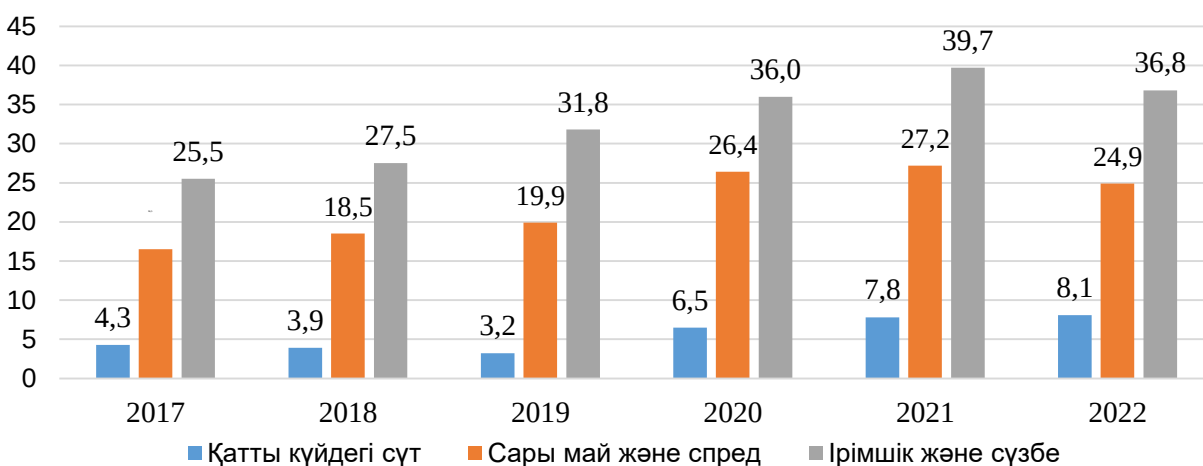
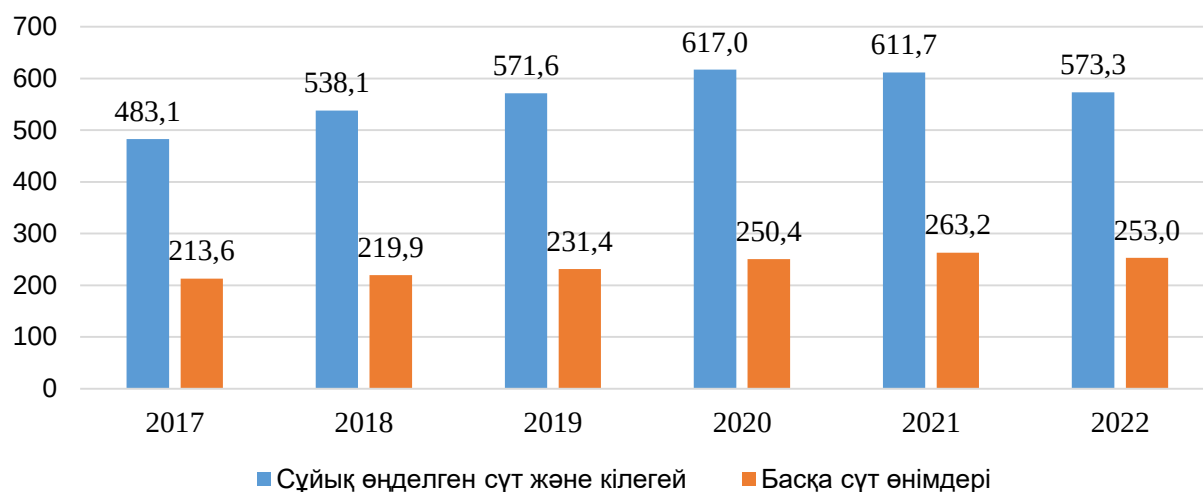
Бұл тенденция екі негізгі факторға байланысты: сұйық сүтке тұтынушылық сұраныстың артуы және жергілікті кәсіпкерлердің сары май және май пасталары сегментінде нарықтық орынды иеленуге ұмтылысы. Нарықтағы ірімшік пен сүзбе сұранысы соңғы 5 жылда тұрақты өсуді көрсетіп отыр. Дегенмен, 2022 жылы сүт және сүт өнімдері нарығын дамытудың бірқатар оңды бағыттарына қарамастан, 2021 жылмен салыстырғанда әр түрлі өнім топтары бойынша динамика ерекшеленеді.

Жалпы 2022 жылы 573,3 мың тонна сұйық өңделген сүт пен кілегей өндірілді, бұл 2021 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 6,2 пайызға аз. Сары май мен спред 24,9 мың тоннаға, бір жыл бұрынғыдан 8,6%-ға аз, ірімшік пен сүзбе 36,8 мың тоннаға өндірілді, бірақ қатты күйдегі сүт өндірісі 18,3%-ға өсіп, 8,1 мың

тоннаға жетті. Басқа сүт өнімдерін өндіру 2022 жылы 253 мың тоннаға дейін 3,9%-ға төмендеді. Бұл, ең алдымен, сүтті мал

шаруашылығындағы шығындардың өсуімен де, өңдеу құнының өсуімен де байланысты сүт өнімдерінің өзіндік құнының өсуі.

Сүт өнімдері мен ірімшік өндірісі, мың тонна

1 сурет – Қазақстан Республикасындағы сүт өнімдерінің негізгі түрлерінің өндірісі, мың тонна

Елімізде 2022 жылы сүт өндірісінің өзіндік құны шағын шаруашылықтарда 65, ал ірі шаруашылықтарда 23 пайызға артқан [8]. Бұл фактор сүт өнімдерінің көпшілігінің нарықтық бағасын бір қалыпты ұстауға мүмкіндік бермейді және халықтың нақты табысының төмендеуімен бірге оны сатып алушылардың көптеген санаттары үшін қолжетімсіз етеді [9]. Өңдеу құнына сүт өңдеу кәсіпорындарының өндірістік қуаттарын толық пайдаланбау да кері әсерін тигізуде. Сүт өңдеу кәсіпорындарының дамуы ауыл шаруашылығының сүт қосалқы кешенінің жағдайы мен дамуына тікелей байланысты.

Ұлттық валюталардың құнсыздануы жағдайында сүт өндіру мен өңдеу құны айтарлықтай өсті, сондықтан өндірушілер

негізгі қорларды жаңғырту мен технологиялық жаңартуды қаржыландыруды қысқартуға мәжбүр. Өнеркәсіптің дамуын тежейтін ең маңызды фактор – сүт өндірісіндегі төмен тауарлы және төмен технологиялы үй шаруашылықтарының жоғары үлес салмағы. Соның салдарынан әсіресе, сүтті көп қажет ететін май, ірімшік сияқты өнімдерді өңдеуші кәсіпорындар шикізат тапшылығын сезінуде. Сүт және сүт өнімдері тапшылығы тек елімізде ғана емес, сонымен қатар әлемдік деңгейде жыл санап шикізат сүт тапшылығын сезінуде [10, 11].

Сонымен қатар, жеке қосалқы шаруашылықтарда өндірілетін шикі сүт, оның сипаттамаларына сәйкес, негізінен ірімшік жасауға жарамсыз. Шикізаттың тапшылығы

сүт өңдеуші кәсіпорындардың қуаттарының толық пайдаланылмауына алып келеді және өндірушілерді сүт майының орнын, оның ішінде пальма майын пайдалануды іздеуге мәжбүрлейді, бұл өнімнің дәмі мен сапа көрсеткіштерін төмендетеді.

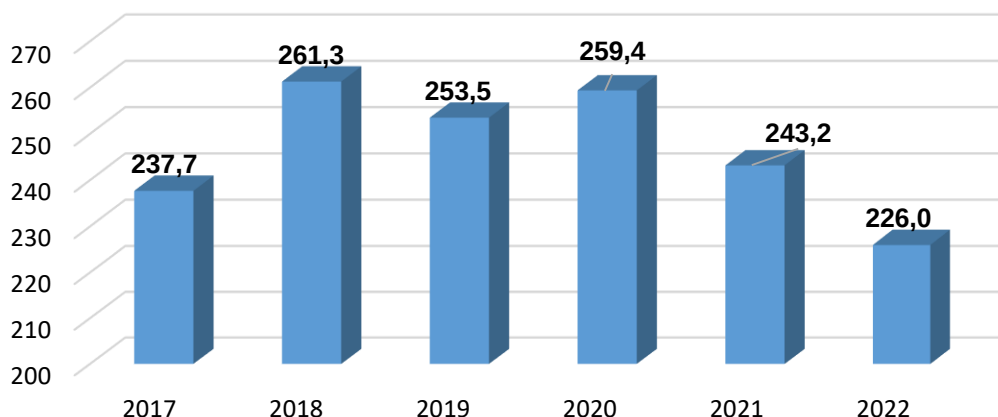
Қазақстанда өңдеуге қабылданатын сүттің шамамен 50% Еуразиялық одақтың техникалық регламенттерінің нормалары сәйкес келмейді. Ал 2025 жылғы 1 қаңтардан бастап, одақ стандарттары күшіне енгенде, Қазақстанда сүт зауыттары қорасында мал ұстайтын ауылдықтардан сүт қабылдай алмай қалады. Бүгінде ауылдықтар зауыттардың қажетті сүт шикізатының 35-40%-ын қамтамасыз етіп отыр. Бұл шамамен жылына 500-600 мың тонна сүт [12].

Сүт өңдеу кәсіпорындарының орналасуы және шикізат аймақтарының даму жағдайы, қолайлы табиғи жағдайлардың болуы немесе болмауы ұлттық сүт нарығының тұрақты даму факторларының бірі болып табылады. Көптеген өңірлерде сүт өндіретін кәсіпорындардың қазіргі орналасуы жоғары тиімді агроөнеркәсіптік өндіріс талаптарына толық сәйкес келмейді. Сондықтан ресурстарды, қуаттарды және сүт өнімдерін өндіруді байланыстыруды қамтамасыз ету үшін аймақтық

жүйелерді дамытудың басымдықтарын нақты анықтау қажет.

Бұл бірыңғай технологиялық тізбектің барлық буындарында қуатты барынша толық пайдалануға, ресурстарды оңтайлы бөлуге, түпкілікті өнім өндірісінің көлемін ұлғайтуға және оның шығындарын азайтуға мүмкіндік береді. 2-суретте өткен жылдың наурыз айында сүт өнімдері бір жылда – 11,8%-ға, 2021 жылғы наурызда – 8,2%-ға, 2020 жылғы наурызда 7,7%-ға қымбаттағанын байқауға болады. Сүт пен сүт өнімдерінің негізгі тұтынушылары Ақмола облысы тұрғындары: мұнда тұтыну жылына жан басына шаққанда 267,1 кг өнімді құрады.

Одан кейінгі орында Астана мен Алматы: жан басына шаққанда сәйкесінше 259 және 253,7 кг. Ең төменгі көрсеткіштер Шымкентте және Қызылорда облысында тіркелді: жылына жан басына шаққанда 138,1 және 183,8 кг [13]. 2023 жылдың наурыз айының соңында сүт өнімдері бір жыл ішінде 29,1%-ға қымбаттады. Ең бастысы, баға Маңғыстау облысында 41,8%-ға өсті. Одан кейінгі орындарда Қызылорда облысы (33,7%) және Астана (32,4%). Ең аз, бірақ бәрібір, сүт өнімдері Ақмола (22,9%-ға) және Ұлытау (25,1%-ға) облыстарында, сондай-ақ Алматыда (25,2%-ға) қымбаттады (2 сурет).

2 сурет – Жан басына шаққандағы сүт және сүт өнімдерін тұтыну, кг

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистикалық бюросының мәліметтерін талдау негізінде сүт өнімдерінің бағасы өткен жылмен салыстырғанда айтарлықтай өсті. Орташа алғанда, ауыз сүт 30,3%-ға, сүт консервілері 42,2%-ға, ашытылған сүт өнімдері 31,4%-ға қымбаттады [14].

Ауыл шаруашылық өнімдерінің ұсынысын тиімді қалыптастыруда тұрақты шикізат базасы болуы тиіс. [15]. Саланың басты мәселесі – сапалы шикі сүттің

жетіспеушілігі мен құрғақ сүт өндірушілер жағынан жоғары бәсекелестік. Республикада өндірілген сүттің 80 пайыздан астамы жеке шаруашылықтардың өнімдері болғандықтан, қазақстандық сүт зауыттары мен кәсіпорындар үшін шикізат көзі тұрақсыз болып табылады.

Еліміздегі соңғы жылдардағы баға өзгерісін келесі кесте мәліметтерінен көре аламыз (кесте).

Кесте – Республикадағы сүт өнімдерінің бөлшек сауда бағасы және тұтыну бағаларының индексі

Сүт өнімдері	Баға, тг 01.03.2023	ТБИ, % 2023	ТБИ, % 2022	ТБИ, % 2021
Пастерленген сүт майлылығы 2,5%, литр	331	101,8	102,2	124,3
Пастерленген сүт майлылығы 3,2%, литр	417	102,1	102,7	128,8
Қаймақ	1724	100,2	103,4	136,6
Кефир майлылығы 2,5%, литр	365	102,1	102,5	122,1
Сүзбе, майлылығы 5% -9%, кг	1870	100,6	100,9	115,2
Қатты ірімшік, кг	4 449	100,8	101,7	133,2

Майлылығы 2,5% пастерленген сүт литрі 331 теңгеден, майлылығы 3,2%-4% литрі 417 теңгеден, қаймақ 1,7 мың теңгеден, айран литрі 365 теңгеден, сүзбе килограммы 1,9 мың теңгеден сатылды., ал қатты ірімшік килограммы үшін 4,4 мың теңгеден сатылды (кесте).

Тиімді бағаларды қалыптастыру үшін сүт өңдеуші кәсіпорындар кешенін құрып, нарықтағы оның негізгі субъект ретіндегі маңызын арттыру шарт. Сүт және сүт өнімдері нарығын тиімді ұйымдастыруда АӨК, сүтті бағыттағы мал шаруашылығын ұйымдастыру мен оның өнімдерін өңдеудің ұлттық бағдарламасын әзірлеу қажеттігі айтылуда. Мұнда сүтті мал шаруашылығын жүргізуден бастап, оның өнімдерін өңдеу, тұтынушыға жеткізуге дейінгі шарттар анықталып жасалып, тұжырымдалуы тиіс.

Нарықтың жағдайын тұрақтандыруда отандық өнімдерді қорғау мәселесі де басты назарда болуы тиіс. Сүттің қорабының материалының өзін шет елден алдыру отандық өндірістегі сүт бағасы қымбаттауына әкеледі. Осыған байланысты логистикалық тізбектелген отандық өндірісті ұйымдастырудың тиімді жолдарын қарастыру сүт өндірісін ұтымды ұйымдастыруға негіз болады.

Қорытынды. Сүт және сүт өнімдері нарығының жағдайын талдай отырып, келесідей қорытынды жасалды:

1. Сүт өнімдерінің қымбаттауы бір жарым жылдан бері байқалуда. Мал азығының қымбаттауы мен отандық өндірістегі материалдар қымбатшылығы бағаның өсуіне әкеледі. Осыған байланысты сүт және сүт өнімдері өндірісін тізбектелген логистикалық жүйе негізінде ұйымдастыру шарт.

2. Бағаның күрт өсуіне күрделі геосаяси жағдай да әсер етті: қажетті құрамдас бөліктерді жеткізу тізбегі үзіліп, логистика қымбаттады. Есептеулер нәтижелері көрсеткендей, ауыз сүтін өндіру жем бағасының күшті өсуіне тікелей байланысты, ол жеке қосалқы шаруашылықтар үшін, шаруа қожалықтары үшін

сүтті мал шаруашылығымен айналысу экономикалық тұрғыдан әрқашан тиімді бола бермейді. Шаруалар үшін субсидия жеткіліксіз, сүт өнімдерін өндіру қымбатқа түседі. Осыған байланысты шаруаларды ақпараттық қамтамасыз ету жүйесін тиімді ұйымдастырып, субсидияның қолжетімділігін қамтамасыз етуді жолға қою.

3. Аймақтық табиғи-климаттық жағдайларға байланысты берік жем-шөп базасын құру бойынша шаралар қабылдау, оған белгілі бір аумақта мал шаруашылығының құрылымын бейімдеу.

4. Мемлекеттік қолдау тетіктерін жетілдіру және сүт саласын субсидиялау көлемінің төмендеуіне жол бермеу.

5. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілерден нарықтарға, оның ішінде сүт өңдеуші кәсіпорындарға сатып алу және өткізу жүйесін дамыту.

Әдебиеттер тізімі

[1] Крапчина, Л.Н. Инновации в производстве молочной продукции – основа конкурентоспособности отечественных предприятий / Л.Н. Крапчина, Л.Г. Котова // Продовольственная политика и безопасность. – 2015. – Том 2. – № 2. – С. 59–76.

[2] Бактгереева, А.Т. Қазақстан Республикасындағы сүт және сүт өнімдерінің нарығы / А.Т. Бактгереева, М.М.Сауранова, А.У. Найманова // Аграрлық нарық проблемалары.- 2019.- №3. –Б.133-140.

[3] Национальный союз производителей молока [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: [https:// www.souzmoloko.ru/rinok-moloka/rinok-moloka--tekushaya--situaciya-v-mire/rinok-molokatekushaya-situaciya-v-mire_2435.html](https://www.souzmoloko.ru/rinok-moloka/rinok-moloka--tekushaya--situaciya-v-mire/rinok-molokatekushaya-situaciya-v-mire_2435.html) (дата обращения: 28.06.2023).

[4] Гончаров, В.Д. Молочный подкомплекс: проблемы развития / В.Д. Гончаров //Экономист. – 2019. N4. – С.44-51.

[5] Казахстанцы стали потреблять меньше молочной продукции [Электронный ресурс].– 2023.- URL: <https://www.kapital.kz/economic/114671/kazakhstantsy-stali-potrebyat-men-she-molochnoy-produktsii.html> (дата обращения: 3.07.2023).

[6] Рүстембаев, Б.Е. Қазақстандағы сүт өндірісі және қайта өңдеу / Б.Е.Рүстембаев, А.С.Казкенова, Б.А.Айнаканова // Проблемы агрорынка. – 2016. -№1. –Б.95-101.

[7] Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ресми сайты мәліметтері [Электрондық ресурс]. – 2023.- URL: <https://www.stat.gov.kz/about/description/> (қаралған күні: 3.07.2023).

[8] Қазақстанда сүт өндірісінің өзіндік құны орта есеппен 30 пайызға өсті [Электрондық ресурс]. – 2023.- URL: https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-sut-ondirisinin-ozindik-kuny-orta-esep-payyzga-osti_a3919509 (қаралған күні: 30.06.2023).

[9] Нурахова, Б.Ж. Сүт және сүт өнімдері нарығында сұраныс пен ұсынысты талдау / Б.Ж. Нурахова // Статистика, есеп және аудит. – 2019. - №1(72). – Б.158-163.

[10] Крапчина, Л.Н. Инновации в производстве молочной продукции – основа конкурентоспособности отечественных предприятий / Л.Н. Крапчина, Л.Г. Котова // Промышленная политика и безопасность. – 2015. – Том 2. – № 2. – С. 59–76.

[11] Berlay, V. Current state and prospects of development of dairy farming in Russia / V. Berlay // Russian Agricultural Economic Review. – 2014. – N 1 (1). – P.35-42. <https://doi.org/10.18334/raer.1.1.462>.

[12] Өнімдерін қымбаттатқан сүт алпауыттарының байбаламы негізді ме [Электрондық ресурс]. – 2023.- URL: <https://www.inbusiness.kz/kz/news/onimderin-kymbattatkan-sut-alpauyttarynyn-bajbalamy-negizdi-me> (қаралған күні: 30.06.2023).

[13] Продукты питания в Казахстане подорожали сразу на 24,1% за год [Электронный ресурс]. – 2022.- URL:<https://www.bizmedia.kz/2022/12/09/produkty-pitaniya-v-kz-podorozhali-na-241/> (дата обращения: 2.07.2023).

[14] За год молочные продукты в Казахстане подорожали на 28% [Электронный ресурс]. – 2023.- URL: <https://www.kapital.kz/economic/110661/za-god-molochnyye-produkty-v-kazakhstane-podorozhali-na-28.html> (дата обращения: 2.07.2023).

[15] Қалғанбаев, Н.А. Маркетинг: учеб. пособие. – Алматы: Экономика, 2015. – 312с.

References

[1] Krapchina, L.N., Kotova, L.G. (2015). Innovatsii v proizvodstve molochnoi produkcii - osnova konkurentosposobnosti otechestvennykh predpriyatij [Innovations in the production of dairy products are the basis for the competitiveness of domestic enterprises]. *Prodvostvennaia politika i bezopasnost - Food policy and security*, 2(2), 59–76 [in Russian].

[2] Baktgereeva, A.T., Sauranova, M.M., Naimanova, A.U. (2019). Qazaqstan Respublikasyndaғы sūt және sūt önınderınıń naryғы [Market of milk and milk products in the Republic of Kazakhstan]. *Agrarlyq naryq problemalary - Problems of AgriMarket*, 3, 133-140 [in Kazakh].

[3] Nasionálny soıuz proizvodelei moloka [National union of milk producers] (2023). Available at: http://www.souzmoloko.ru/rinok-moloka/rinok-moloka-tekushaya-situaciya-v-mire/rinok-molokatekushaya-situaciya-v-mire_2435.html (date of access: 28.06.2023) [in Russian].

[4] Goncharov, V.D. Molochnyi podkompleks: problemy razvitiia [Dairy subcomplex: development problems] (2019). *Ekonomist - Economist*, 4, 44-51 [in Russian].

[5] Kazahstansy stali potreblät menşe molochnoi produkcii [Kazakhstanis began to consume less dairy products] (2023). Available at: <https://kapital.kz/economic/114671/kazahstansy-stali-potrebyat-men-she-molochnoy-produktsii.html> (date of access: 03.07.2023) [in Russian].

[6] Rüstembaev, B.E., Kazkenova, A.S., Ainakanova, B.A. (2016). Qazaqstandaғы sūt öndirisı және qaita öñdeu [Milk production and processing in Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 95-101 [in Russian].

[7] Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau және reformalar agenttıgınıń resmi saity mälmetteri [Information from the official website of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2023). Available at: <https://stat.gov.kz/about/description/> (date of access: 03.07.2023) [in Kazakh].

[8] Qazaqstanda sūt öndirisınıń özındık qūny orta eseppen 30 paıyzğa östı [The cost of milk production in Kazakhstan has increased by an average of 30 percent] (2023).- Available at: https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-sut-ondirisinin-ozindik-kuny-orta-esep-payyzga-osti_a3919509 (date of access: 30.06.2023) [in Kazakh].

[9] Nurahova, B.J. (2019). Sūt және sūt önınderı naryғыnda sūranys pen ūsynysty taldau [Analysis of demand and supply in the market of milk and milk products]. *Statistika, esep және audit - Statistics, accounting and auditing*, 1(72), 158-163 [in Kazakh].

[10] Krapchina, L. N., Kotova L.G. (2015). Innovatsii v proizvodstve molochnoj produkcii - osnova konkurentosposobnosti otechestvennykh predpriyatij [Innovations in the production of dairy products are the basis for the competitiveness of domestic enterprises]. *Prodvostvennaia politika i bezopasnost - Food policy and security*, 2(2), 59–76 [in Russian].

[11] Berlay, V. (2014). Current state and prospects of development of dairy farming in Russia. *Russian Agricultural Economic Review*, 1 (1), 35-42

[12] Önimдерin qymbattatqan sūt alpauytarynyñ baibalamy negizdi me [Are the claims of dairy giants that have increased the price of their products justified?] (2023). Available at: <https://inbusiness.kz/kz/news/onimderin-kymbattatqan-sut-alpauyttarynyn-bajbalamy-negizdi-me> (date of access: 30.06.2023) [in Kazakh].

[13] Produkty pitania v Kazahstane podorojali srazu na 24,1% za god [Food prices in Kazakhstan rose by 24.1% per year] (2022). Available at: <https://bizmedia.kz/2022/12/09/pro>

dukty-pitaniya-v-kz-podorozhali-na-241/ (date of access: 02.07.2023) [in Russian].

[14] Za god molochnye produkty v Kazahstane podorojali na 28% [During the year, dairy products in Kazakhstan rose in price by 28%] (2023) Available at: <https://kapital.kz/economic/110661/za-god-molochnyye-produkty-v-kazahstane-podorozhali-na-28.html> (date of access: 02.07.2023) [in Russian].

[15] Qalğanbaev N.A. (2015). Marketiñ: ucheb. Posobie [Marketing: study guide]. Ekonomika - Economy, 312 [in Russian].

Авторлар туралы ақпарат:

Ержанова Жанар Құттықбайқызы – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; Экономика, ақпараттық технологиялар және кәсіби білім беру институтының директоры; Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті; 090009 Жәңгір хан көш., 51, Орал қ., Қазақстан; e-mail: ganar_000@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6935-593X>

Ахметжанова Назым Атабекқызы; экономика ғылымдарың магистрі; Экономика және аудит жоғары мектебінің аға оқытушысы; Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті; 090009 Жәңгір хан көш., 51, Орал қ., Қазақстан; e-mail: a.n.a.78@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-1606-6963>

Жайтлеуова Асель Абзалқызы; экономика ғылымдарың магистрі; Экономика және аудит жоғары мектебінің аға оқытушысы; Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті; 090009 Жәңгір хан көш., 51, Орал қ., Қазақстан; e-mail: abzalovna83@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4956-6251>

Information about authors:

Yerzhanova Zhanar - The main author; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Director of the Institute of Economics, Information Technology and Vocational Education; Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University; 090009 Zhangir khan str., 51, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: ganar_000@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6935-593X>

Akhmetzhanova Nazym; Master of Economic Sciences; Senior Lecturer of the High School of Economics and Auditing; Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University; 090009 Zhangir khan str., 51, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: a.n.a.78@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-1606-6963>

Zhaitleuova Asele; Master of Economic Sciences; Senior Lecturer of the High School of Economics and Auditing; Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University; 090009 Zhangir khan str., 51, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: abzalovna83@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4956-6251>

Информация об авторах:

Ержанова Жанар Құттықбаевна – основной автор; кандидат экономических наук, доцент; Директор Института экономики, информационных технологий и профессионального образования; Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана; 09000 ул. Жангир хана, 51, г.Уральск, Казахстан; e-mail: ganar_000@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6935-593X>

Ахметжанова Назым Атабековна; магистр экономических наук; старший преподаватель Высшей школы экономики и аудита; Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана; 09000 ул. Жангир хана, 51, г.Уральск, Казахстан; e-mail: a.n.a.78@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-1606-6963>

Жайтлеуова Асель Абзаловна; магистр экономических наук; старший преподаватель кафедры «Экономика и аудит»; Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, 09000 ул. Жангир хана, 51, г.Уральск, Казахстан; e-mail: abzalovna83@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4956-6251>

**МАСЛОЖИРОВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ:
РЕЗЕРВЫ РОСТА**

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ МАЙ ӨНЕРКӘСІБІ: ӨСУ РЕЗЕРВТЕРІ

OIL AND FAT INDUSTRY OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION: GROWTH RESERVES

Ш.Д. ЖАЙЛАУБАЕВА^{1*}

к.э.н., доцент

Ж.Х. КАЖИЕВА²

к.э.н., доцент

А.А. МУХАМАДИЕВА³

докторант

^{1,2} Университет им. Шакарима, Семей, Казахстан

³ Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва, Россия

*электронная почта автора: zhaylaubaeva.shynar@mail.ru

Ш.Д. ЖАЙЛАУБАЕВА^{1*}

э.ф.к., доцент

Ж.Х. КАЖИЕВА²

э.ф.к., доцент

А.А. МУХАМАДИЕВА³

э.ф.к., докторант

^{1,2} Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

³ М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей

*автордың электрондық поштасы :zhaylaubaeva.shynar@mail.ru

SH. ZHAILAUBAYEVA^{1*}

C.E.Sc., Associate Professor

ZH. KAZHIYEVA²

C.E.Sc., Associate Professor

A. MUKHAMADIYEVA³

C.E.Sc., doctoral student

^{1,2} Shakarim University, Semey, Kazakhstan

³ M.V. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

*corresponding author e-mail: zhaylaubaeva.shynar@mail.ru

Аннотация. Цель – мониторинг современного состояния и перспектив масложирового подкомплекса Восточно-Казахстанской области, определение причин, препятствующих его развитию. Методы – балансовый, абстрактно-логический, статистико-экономический, монографический. Результаты – на примере Восточного региона проанализированы масляное производство и масложировая промышленность за последние пять лет. Рассматриваются отраслевые, региональные, социально-экономические аспекты функционирования масложировой отрасли. Показаны посевные площади, урожайность, валовый сбор основных масличных культур (соевых бобов, подсолнечника, сафлора, рапса, льна-кудряша), объемы масложировой продукции, использование среднегодовых производственных мощностей предприятий по выработке растительных масел. На основании выполненного исследования определены факторы сокращения темпов интенсификации масложирового подкомплекса. Основными из них являются сокращение площадей посевов, валового выпуска, недостаток сырья и вследствие этого низкий уровень его переработки. Выводы – необходимо принятие комплекса мер по стабилизации рынка масличных семян и переработанных продуктов в Восточном регионе страны, предоставляя аграрному сектору государственную помощь в виде субсидий и кредитов без залога под низкие проценты; установление пошлины на экспорт семян подсолнечника на более длительный срок; формирование интегрированных структур; создание в районах ВКО центров повышения квалификации для сельхозтоваропроизводителей на базе научно-исследовательских институтов и ВУЗов.

Решение вопросов, связанных с расширением деятельности масложировых предприятий и снабжением населения области масложировой продукцией в необходимых количествах, является одной из главных задач государства. Необходимо использование инновационных подходов к технологическому процессу, реализация которых позволит изготавливать высококачественный экологически чистый пищевой продукт, пользующийся спросом на внутреннем и внешнем рынках.

Аңдатпа. Мақсаты – Шығыс Қазақстан облысының Май кешенінің қазіргі жағдайы мен перспективаларына мониторинг жүргізу, оның дамуына кедергі келтіретін себептерді анықтау. **Әдістері** – баланстық, дерексіз-логикалық, статистикалық-экономикалық, монографиялық. **Нәтижелері** – Шығыс аймақтың мысалында соңғы бес жылдағы май өндірісі мен май өнеркәсібі талданған. Май саласының жұмыс істеуінің салалық, өңірлік, әлеуметтік-экономикалық аспектілері қарастырылады. Егіс алқаптары, өнімділік, негізгі майлы дақылдардың жалпы жиналуы (соя, күнбағыс, мақсары, рапс, зығыр-бұйра), май өнімдерінің көлемі, Өсімдік майларын өндіретін кәсіпорындардың орташа жылдық өндірістік қуаттарын пайдалану көрсетілген. Жүргізілген зерттеу негізінде май кешенінің интенсивтілігінің төмендеу факторлары анықталды. Олардың негізгілері егіс алқаптарының қысқаруы, жалпы өнім, шикізаттың жетіспеушілігі және соның салдарынан оны өңдеудің төмен деңгейі болып табылады. **Қорытындылар** – аграрлық секторға төмен пайызбен кепілсіз субсидиялар мен кредиттер түрінде мемлекеттік көмек көрсете отырып, елдің шығыс өңірінде майлы тұқымдар мен өңделген өнімдер нарығын тұрақтандыру жөнінде шаралар кешенін қабылдау қажет; күнбағыс тұқымдарының экспортына баж салығын неғұрлым ұзақ мерзімге белгілеу; интеграцияланған құрылымдарды қалыптастыру; ШҚО аудандарында ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер үшін біліктілікті арттыру орталықтарын құру ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарының базасында. Май кәсіпорындарының қызметін кеңейтуге және облыс тұрғындарын қажетті мөлшерде май өнімдерімен қамтамасыз етуге байланысты мәселелерді шешу мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Технологиялық процеске инновациялық тәсілдерді қолдану қажет, оларды іске асыру ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысқа ие жоғары сапалы экологиялық таза тамақ өнімін жасауға мүмкіндік береді.

Abstract. The goal is to monitor the current state and prospects of the oil and fat subcomplex of the East Kazakhstan region, to determine the reasons that impede its development. **Methods** – balance sheet, abstract-logical, statistical-economic, monographic. **Results** – using the example of the Eastern region, oilseed production and the fat and oil industry have been analyzed over the past five years. Sectoral, regional, socio-economic aspects of the functioning of the oil and fat industry are considered. The sown areas, yields, gross harvest of the main oilseeds (soybeans, sunflower, safflower, rapeseed, flax), volumes of fat and oil products, use of the average annual production capacity of enterprises for the production of vegetable oils are shown. Based on the study, factors reducing the rate of intensification of the oil and fat subcomplex were identified. The main ones are the reduction in crop area, gross output, lack of raw materials and, as a result, the low level of processing. **Conclusions** – it is necessary to take a set of measures to stabilize the market for oilseeds and processed products in the Eastern region of the country, providing agricultural sector with government assistance in the form of subsidies and loans without collateral at low interest rates; establishing a duty on the export of sunflower seeds for a longer period; formation of integrated structures; creation of advanced training centers for agricultural producers on the basis of research institutes and universities in the East Kazakhstan region. Solving the issues related to expanding the activities of oil and fat enterprises and supplying the population of the region with oil and fat products in the required quantities is one of the main tasks of the state. It is necessary to use innovative approaches to the technological process, the implementation of which will make it possible to produce a high-quality environmentally friendly food product that is in demand in the domestic and foreign markets.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, масличные культуры, посевные площади, урожайность, валовой сбор, растительное масло, внутренний и внешний рынки, экспорт семян.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, майлы дақылдар, егіс алқаптары, өнімділік, жалпы жинау, өсімдік майы, ішкі және сыртқы нарықтар, тұқым экспорты.

Key words: agro-industrial complex, oilseeds, sown areas, productivity, gross yield, vegetable oil, domestic and foreign markets, seed export.

Введение. Главная составляющая агропромышленного комплекса Восточно-Казахстанской области (ВКО) – это масложировая отрасль, представленная маслодобывающими и маслоперерабатывающими предприятиями. Являясь неотъемлемой частью продовольственной безопасности государства, она обеспечивает население необходимыми продуктами питания, а также занятость и получение доходов производителей продукции. Следовательно, требуется особое внимание ее качественному развитию и повышению эффективности.

В последние годы в данном секторе происходили различные изменения по основным показателям. Так, произошло расширение посевных площадей масличных культур, в основном за счет подсолнечника, повысилась их урожайность.

За рассматриваемый период маслоперерабатывающие заводы области увеличили производство масла растительного рафинированного и нерафинированного. Так, в 2022г. данный показатель равнялся 14,7 тыс. т, что больше 2018г. на 73,2%. В том числе масла подсолнечного нерафинированного (218,3 тыс. т) и масла подсолнечного рафинированного (90,7 тыс. т). На основании результатов проведенного анализа развития масложирового подкомплекса восточного региона отмечено снижение по некоторым показателям, что обусловлено влиянием факторов. Так, в 2022г. в связи со структурными изменениями, из состава ВКО была выделена область Абай. Одной из важных проблем является недостаточный уровень госрегулирования деятельности производителей сельхозпродукции и организаций по их переработке.

Материал и методы исследования. Исследование вопросов современного развития масложировой отрасли и перспектив его развития в Восточно-Казахстанской области осуществлялось путем анализа и изучения официальной информации, размещенной на сайтах Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по ВКО. Учитывались

данные Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан и его подведомственных органов, а также материалы и документы сельхозпредприятий, крестьянских или фермерских хозяйств. Приняты во внимание и проанализированы как отечественные, так и зарубежные научные труды, касающиеся аграрной сферы.

При проведении данного исследования применялись различные методы. В частности, статистико-экономический (изучение количественной стороны масложировой отрасли во взаимосвязи с ее качественным аспектом), монографический (рассмотрение рынка масложировой продукции на современном этапе и определение недостатков его развития), балансовый (выявление взаимосвязанности различных факторов производства), абстрактно-логический (определение путей достижения целей и разработка рекомендаций). Применение этих подходов обеспечило комплексность и системность работы.

Результаты и их обсуждение. Масло-жировая отрасль является системообразующей в агропромышленном комплексе Восточно-Казахстанской области, которая обеспечивает население региона качественными продуктами питания, растительными маслами, внося значительный вклад в продовольственную безопасность страны. Вопросы производства и потребления местных и традиционных продуктов питания, а также поддержка сельского хозяйства являются на сегодняшний день наиболее актуальными [1]. Участие государства в аграрной отрасли повышает ее инвестиционную привлекательность и позволяет получать плановые объемы капитальных вложений [2]. Удельный вес отрасли в общих объемах обрабатывающей промышленности занимает около 6%.

Составляющими масложирового подкомплекса являются маслодобывающие и маслоперерабатывающие предприятия и организации. Развитие производства масличных культур в области происходило следующим образом (таблица 1) [3].

Таблица 1 – Посевные площади масличных культур и их урожайность в Восточно-Казахстанской области

Показатель	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.	2022г. в % к	
						2018г.	2021г.
Соевые бобы							
- посевная площадь, тыс. га	8,5	7,1	8,5	5,7	1,4	16,5	24,6
- урожайность, ц/га	7,3	9,0	6,7	8,6	13,9	190,4	161,6
Подсолнечник							
- посевная площадь, тыс. га	413,8	445,4	423,9	462,3	189,7	45,8	41,0
- урожайность, ц/га	12,3	12,5	13,9	13,8	20,6	167,5	149,3
Сафлор							
- посевная площадь, тыс. га	5,8	3,3	2,5	1,8	3,2	55,2	177,8
- урожайность, ц/га	10,2	11,2	9,2	12,0	1,1	10,8	9,2
Рапс							
- посевная площадь, тыс. га	19,9	27,5	12,6	16,3	14,5	72,9	89,0
- урожайность, ц/га	17,8	13,7	18,6	16,9	20,5	115,2	121,3
Лен-кудряш							
- посевная площадь, тыс. га	1,6	1,0	1,0	1,4	0,8	50,0	57,1
- урожайность, ц/га	8,1	0,9	8,3	7,6	12,8	158,0	168,4
Примечание: составлена авторами на базе данных Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по ВКО							

Согласно данным таблицы 1, за 2018-2021гг. в Восточно-Казахстанской области наблюдается расширение посевных площадей масличных культур в основном за счет подсолнечника (с 413,8 до 462,3 тыс. га), урожайность возросла на 1,5 ц/га. Однако в 2022г. в сравнении с 2021г. посевная площадь соевых бобов, подсолнечника, сафлора, рапса и льна-кудряша резко сократилась и составила 1,4; 189,7; 3,2; 14,5; 0,8 тыс. га соответственно. Данное обстоятельство связано с выделением 8 июня 2022г. из состава ВКО области Абай с административным центром в г.Семей [4].

Вместе с этим за последние 5 лет произошло повышение урожайности вышеназванных культур, кроме сафлора. Этому способствовало наличие в области передовых предприятий по производству семян. Так, в ТОО «Восточно-Казахстанская сельскохозяйственная опытная станция» имеются 7 научных отделов, где в течение многих лет проводятся научно-исследовательские работы, селекция и семеноводство сельскохозяйственных культур, разработка и внедрение усовершенствованных технологий селекционно-племенной работы, производство и переработка продукции мараловодства и пчеловодства. В настоящее время предприятие занимается селекцией подсолнечника, сои, мягкой яровой и озимой пшеницы, озимой ржи и кормовых культур. Селекционные достижения были осуществлены в производстве подсолнечника сортов «Патриот», «Достык» урожайностью до 35 ц/га и 30-35 ц/га соответственно.

ТОО «Опытное хозяйство масличных культур» занимается селекцией сои, подсолнечника и зерновых культур, а также является оригинатором сортов и гибридов. Семенная база предприятия представлена семенами классических гибридов подсолнечника (Агробизнес-2050, Батыр, Казахстанский-465), семенами сои (Атамекен, Отан плюс, Прогресс). Средняя урожайность составляет 20-35 ц/га. Для размножения генетически чистых семян линий-родительских форм гибридов подсолнечника здесь используются сетчатые групповые изоляторы, в которых внедрено капельное орошение с цифровым управлением. Применение в производстве семян высших репродукций позволяет получить прибавку урожая на 10-15% [5].

Основными видами деятельности компании ТОО «Б-агро» являются размножение и подработка семян подсолнечника, многолетних трав; дистрибуция семян и гибридов подсолнечника, кукурузы, рапса, сои, хлопка, многолетних трав; размножение и подработка семян подсолнечника, многолетних трав; поставка удобрений и средств защиты растений; сопровождение продаж консультациями по технологии возделывания культур.

Направление кормопроизводства предусматривает поставку семян кормовых культур (кукуруза на силос, суданская трава, житняк, люцерна), поставку оборудования для технологии плющения зерна Murska, поставку полиэтиленовых рукавов и силосной пленки, химических консервантов. Точное земледелие предполагает

агрохимический анализ почвы, разработку карт дифференцированного внесения удобрений. Компания имеет партнеров и представителей в разных регионах Казахстана и России, а также ведет собственную селекционную программу по выведению новых сортов кондитерского подсолнечника.

Немаловажной в вопросах повышения урожайности является государственная поддержка, позволяющая решать приоритетные, перспективные задачи развития аграрного сектора [6]. Так, в 2022г. в местных бюджетах областей страны на субси-

дирование развития семеноводства было предусмотрено 11,8 млрд. тенге. В целом по стране, согласно разработанной Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030гг., планируется довести уровень обеспеченности отечественными семенами до 80% в 2030г. [7].

С 2018-2021гг. наблюдается увеличение валового сбора подсолнечника с 502,7 тыс. т до 633,2 тыс. т. Прирост составил 130,5 тыс. т, по другим культурам отмечается его снижение (рисунок 1).

Рисунок 1 – Валовой сбор масличных культур, тыс. т

В 2022г. в сравнении с уровнем предыдущего года валовой сбор подсолнечника сократился на 274,7 тыс. т (или на 43,4%) и составил 358,5 тыс. т. Основной валовой сбор подсолнечника отмечается в Шемонаихинском - 121,5 тыс. т (33,9%), Глубоковском - 69,9 тыс. т (19,5%), Алтайском - 51,9 тыс. т (14,8%) районах. Также произошло сокращение по бобам соевым, сафлору, льну-кудряшу. Исключение составил рапс, сбор которого составил увеличение на 2,8 тыс. т. Следует отметить повышенный спрос на него, связанный с решением проблем альтернативных видов

энергии. В частности, рапс используют в качестве сырья для производства биодизельного топлива.

Переработкой масличных культур в области занимаются АО «Май» с производственной мощностью 350 тыс. т сырья в год, а также ТОО «Сей-Нар», ТОО «Усть-Каменогорский маслозавод» и ТОО «Востоксельхозпродукт» мощностью переработки сырья 65-80 тыс. т в год [8].

Выпуск различных видов масложировой продукции в восточном регионе показан в таблице 2.

Таблица 2 – Производство основных видов масложировой продукции в ВКО, тыс. т

Показатель	2018г.	2019г.	2020г.	2021г.	2022г.
Масло растительное рафинированное и нерафинированное	181,7	239,5	226,5	199,7	314,7
Масло подсолнечное нерафинированное	x	151,6	161,6	142,4	218,3
Масло рапсовое нерафинированное	-	x	x	-	-
Масло подсолнечное рафинированное	68,0	86,4	64,0	57,2	90,7
Масло соевое и его фракции	x	-	-	-	-
Маргарин и жиры пищевые аналогичные	-	-	-	-	-
Майонез, соусы эмульгированные прочие	x	x	x	-	-
Мыло и вещества и препараты поверхностно-активные органические для использования в качестве мыла; бумага, ватная набивка, войлок, фетр и материалы нетканые, пропитанные или покрытые мылом и моющими средствами	x	0,2	0,2	0,2	-

Примечание: составлена авторами на базе данных Департамента Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по ВКО

Данные таблицы 2 показывают, что из основных видов масложировой продукции в Восточно-Казахстанской области выпускается масло растительное рафинированное и нерафинированное. Так, в 2022г. данный показатель составлял 314,7 тыс.т, что больше, чем в 2018г. на 133 тыс.т. В том числе масло подсолнечное нерафинированное и масло подсолнечное рафинированное составили 218,3 и 90,7 тыс.т соответственно.

Помимо переработки растительного масличного сырья масложировая промышленность осуществляет дальнейшую переработку полученного растительного масла в продукцию как пищевого, так и непищевого назначения. Последнее делится на бытовую химию, средства гигиены, косметики, а также техническую продукцию.

Использование среднегодовой производственной мощности предприятий по производству растительных масел показано на рисунке 2 [9].

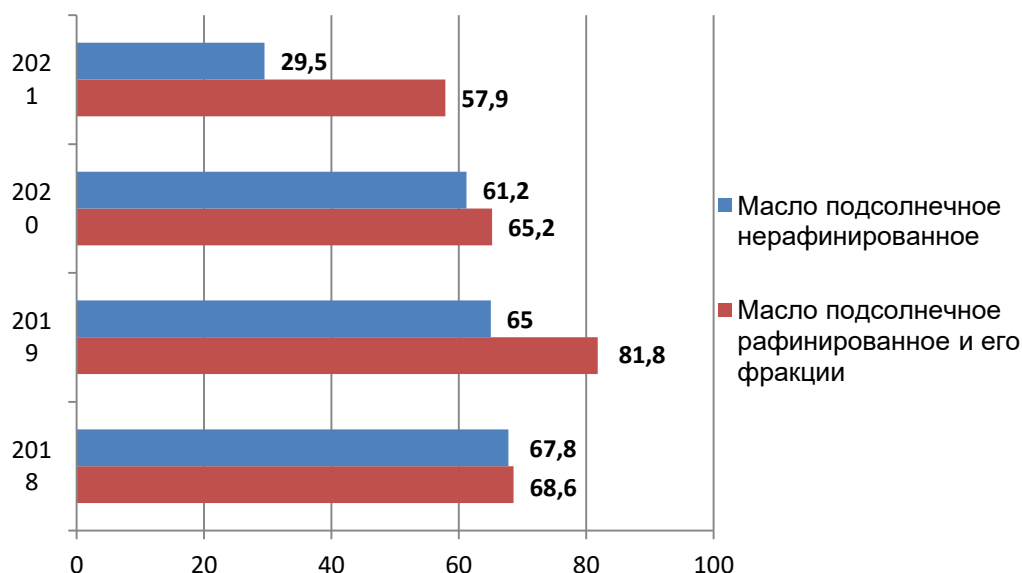

Рисунок 2 – Использование среднегодовой производственной мощности предприятий по производству растительных масел, %

Как свидетельствуют данные рисунка 2 [9], за последние годы использование мощностей организаций по переработке масличных культур уменьшилось: по маслу подсолнечному нерафинированному – на 4,8%, маслу подсолнечному рафинирован-

ному и его фракциям - на 13,3%. Одной из важных причин сложившейся ситуации является недостаток сырья для перерабатывающих предприятий, что, в свою очередь, обусловлено изменениями урожайности и повышением экспортной пошлины. Данные

предприятия принимают в основном давальческие семена подсолнечника, поставляемые на условиях взаимной договоренности с сельхозтоваропроизводителями.

Данному обстоятельству способствуют ограниченность как собственных, так и привлеченных средств, а также несовершенство механизма государственного регулирования деятельности перерабатывающих предприятий. В сложившейся ситуации последние в большей степени находятся в зависимости от производителей семян масличных культур. В свою очередь, перед поставщиками стоит выбор касательно дальнейшего применения их продукции.

Следует отметить, что в мировой практике государственное регулирование АПК является важным аспектом деятельности страны. Приоритетным направлением при этом служит поддержка производителей в виде компенсации издержек производства, поддержки цен, субсидий, реализации различных программ. Однако его формы и методы зависят от специфики развития аграрного сектора и климатических условий страны.

К примеру, в Америке финансируется рентабельность сельхозпроизводства, в то время как в Европе субсидии распределяются на 1 га сельскохозяйственных угодий. Во многих странах осуществляется косвенная поддержка сельского хозяйства в виде обучения фермеров по государственным программам. Во многих странах поддерживаются программы по повышению качества производимой продукции, обеспечению ветеринарного контроля, обеспечению минимального уровня доходов мелким хозяйствам и т.д. Средства на поддержку цен в структуре государственных субсидий за рубежом занимают наибольший удельный вес. Система государственного регулирования цен в развитых странах предполагает выявление и установление верхней и нижней шкалы колебания цен и индикативной цены, которую государство стремится поддерживать.

Для эффективной деятельности аграрного сектора республики, целесообразно использовать опыт зарубежных стран по вопросу о создании и функционировании сбытовых кооперативов, инфраструктуры для сельского хозяйства. Также необходимы кардинальные меры в области финансирования аграрной науки.

Определенную роль в снижении вышеуказанных показателей сыграла пандемия COVID-19, когда предприятия вынуж-

дены были уменьшать объемы переработки и даже останавливаться из-за неблагоприятной конъюнктуры рынка и несопоставимости цен на сырье и готовую продукцию. В целом пандемия оказала значительное влияние как на социально-экономическое состояние региона, так и на агробизнес, в частности [10].

В последнее время получает развитие рациональная диверсификация производства [11]. Так, с целью увеличения загрузки производственных мощностей несколькими видами сырья многие предприятия области провели реконструкцию имеющегося оборудования и усовершенствовали технологии. В качестве альтернативы семенам подсолнечника выступают бобы сои и семена рапса, что связано с их энергетической ценностью и возможностью применения в различных отраслях экономики. В частности, при производстве продуктов питания населению, комбикормов для животных и птиц, в качестве биодизельного топлива и так далее.

К примеру, ТОО «Сей-Нар», являясь одним из ведущих полноцикловых предприятий в аграрной индустрии Восточно-Казахстанской области, оснащен передовым оборудованием европейского производства, помимо подсолнечного масла выпускает также рапсовое и сафлоровое [12]. Маслозаводы, специализирующиеся на выпуске подсолнечного масла, максимально используют отходы сырья. Так, ТОО «Востоксельхозпродукт» в 2014г. было приобретено оборудование для гранулирования лузги подсолнечника. Из последнего делают гранулы (пеллет), который используется в качестве биотоплива с высокой тепловой способностью [13]. В этот же период АО «Май» провело реконструкцию своих котлоагрегатов с переводом их с мазута на подсолнечную лузгу, что существенно снизило выбросы загрязняющих веществ в атмосферу.

Таким образом, проведенный анализ развития масложирового подкомплекса в Восточно-Казахстанской области показал тенденцию к его развитию. Наибольший удельный вес среди масличных культур, возделываемых в регионе, занимает подсолнечник. Подсолнечное масло – это стратегически важный продукт, обеспечивающий продовольственную безопасность государства, которого в достаточном количестве позволит сократить импорт и нарастить экспорт в сфере производства продуктов питания [14].

Список литературы

Однако, несмотря на это, в отрасли существуют проблемы различной сложности, что может привести к негативным последствиям. Учитывая данное обстоятельство, необходимо решить задачи, связанные с обеспечением сырьем перерабатывающих предприятий в должной мере; более активным переходом организаций на альтернативные виды сырья (бобы сои, рапс); снижением потерь сырья при производстве продукции; формированием интегрированных структур; усовершенствованием механизма государственного регулирования взаимодействий производителей сельхозпродукции с переработчиками масличного сырья. Что касается последнего, то определенная работа в этом направлении уже ведется.

Так, с целью стимулирования внутреннего производства подсолнечного масла и сдерживания роста цен в стране 5 декабря 2022г. Министерство торговли и интеграции Казахстана установило пошлину в размере 20% от стоимости груза, минимум 100 евро за 1 т на экспорт семян подсолнечника.

Одним из важных вопросов на сегодняшний день является подготовка специалистов для работы в отраслях аграрной сферы. Здесь должно прослеживаться тесное взаимодействие науки и агробизнеса [15].

Заключение

Несмотря на определенные положительные моменты в вопросах производства и переработки масличных культур в восточном регионе, в данной отрасли имеются проблемы следующего порядка:

- снижение посевных площадей и валового сбора масличных культур;
- недостаток сырья для перерабатывающих предприятий;
- использование давальческого сырья;
- низкая загруженность производственных мощностей маслозаводов;
- слабое государственное регулирование деятельности производителей сельскохозяйственной продукции, а также перерабатывающих организаций;
- решение данных вопросов возможно путем предоставления участникам аграрной сферы государственной поддержки в виде различных субсидий, кредитов без залога на длительный срок с более низкими ставками вознаграждения; установление пошлины на экспорт семян подсолнечника на более длительный срок; создание интегрированных структур и центров повышения квалификации для сельхозтоваропроизводителей.

[1] Jafarvand, E. Food Security Threats Worldwide and in Iran / E. Jafarvand, Z. Abdollahi, S. Edalati, M. Niknam & M. Jalali // Iranian journal of culture and health promotion. – 2022. – N 6 (3). -P. 443-451.

[2] Тиреуов, К.М. Продовольственная безопасность как важный фактор социально-экономического развития страны / К.М. Тиреуов, С.К. Мизанбекова, И.Т. Мизанбеков // Аграрная экономика. - 2020. - N 3. - С. 63-72.

[3] Статистический сборник «Сельское, лесное и рыбное хозяйство Восточно-Казахстанской области» за 2017-2021гг. Департамент Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Восточно-Казахстанской области [Электронный ресурс].- 2022.- URL: https://www.old.stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/industry/6314 (дата обращения: 10.07.2023).

[4] Жайлаубаева, Ш.Д. Мясное производство Абайского района Абайской области Казахстана в условиях интенсификации технологических процессов в агропромышленном комплексе / Ш.Д. Жайлаубаева, Ж.Х. Кажиева // Проблемы агробизнеса.- 2022.- №4.- С.130-138. <https://doi.org/10.46666/2022-4.2708-9991.14>.

[5] Семеноводство - основа повышения урожайности в растениеводстве [Электронный ресурс].- 2023.- URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/vko-agro/press/news/details/555906?lang=ru> (дата обращения: 10.07.2023).

[6] Tolysbayeva, M. B. Modern tendencies of the development of a food belt in Kazakhstan / M.B. Tolysbayeva, K.A. Kirdasinova, G.K. Kabdullina, R.K. Sabirova, K.M. Utepaliyeva, M.K. Uandykova // Bulgarian Journal of Agricultural Science.-2019.-№25 (2).- P.217-223.

[7] Концепция развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы [Электронный ресурс]. - 2021. - URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960#z162> (дата обращения 09.07.2023).

[8] Кажиева, Ж.Х. Анализ состояния и развития рынка растительных масел Восточно-Казахстанской области / Ж.Х.Кажиева, Ш.Д. Жайлаубаева // Вестник университета «Туран». – 2020. - № 3(87). – С. 103-108.

[9] Статистический сборник «Промышленность Восточно-Казахстанской области 2017-2021гг. Департамент Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Восточно-Казахстанской области [Электронный ресурс].- 2022.- URL: https://www.old.stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/industry/63151 (дата обращения: 10.07.2023).

[10] Barman, A. Impact of COVID-19 in food supply chain: disruptions and recovery strategy / A. Barman, R. Das // *Current Research in Behavioral Sciences*. – 2021. – Vol. 11. – N.2. – P. 311-323.

[11] Молдашев, А.Б. Проблемы устойчивого функционирования продовольственной системы Республики Казахстан / А.Б. Молдашев, Г.А. Никитина // *Проблемы агрорынка*. – 2019. – No2. – С.11-19.

[12] Наш ассортимент [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.seynar.kz/activities/production> (дата обращения: 10.07.2023).

[13] Товарищество с ограниченной ответственностью "Востоксельхозпродукт" [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.vsp-oil.com> (дата обращения: 10.07.2023).

[14] Абашева, О. Обеспечение импортозамещения в регионе для решения проблемы продовольственной безопасности / О. Абашева, С. Сулаев // *АПК: экономика, управление*. – 2019. – N1. – С.4-14.

[15] Жангирова, Р.Н. Возможности и условия устойчивого развития аграрной отрасли РК / Р. Н. Жангирова // *Вестник университета «Туран»*. – 2020. – N 3(87). – С. 78-84.

References

[1] Jafarvand, E., Abdollahi, S., Edalati, M., Niknam, Z. & Jalali, M. (2022). Food Security Threats Worldwide and in Iran. *Iranian journal of culture and health promotion*, 6 (3), 443-451.

[2] Tireuov, K.M., Mizanbekova, S.K. & Mizanbekov, I.T. (2020). *Prodovol'stvennaya bezopasnost' kak vazhnyj faktor social'noekonomicheskogo razvitiya strany* [Food security as an important factor in the socio-economic development of the country]. *Agrarnaya ekonomika - Agrarian economy*, 3, 63-72 [in Russian].

[3] *Statisticheskij sbornik «Sel'skoe, lesnoe i rybnoe hozjajstvo Vostochno-Kazahstanskoj oblasti» za 2016-2020gg.* Departament Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazakhstan [Statistical collection "Agriculture, forestry and fisheries of the East Kazakhstan region" for 2017-2021. Departament Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] Available at: https://old.stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/industry/6314 (date of access: 10.07.2023) [in Russian].

[4] Zhajlaubaeva, Sh.D. & Kazhieva, Zh.H. (2022). *Mjasnoe proizvodstvo Abajskogo rajona Abajskoj oblasti Kazahstana v uslovijah intensifikaci i tehnologicheskix processov v agropromyshlennom komplekse* [Meat production in the Abay district of the Abay region of Kazakhstan in the context of the intensification of technological processes in the agro-industrial

complex]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 4, 130-138. DOI: 10.46666/2022-4.2708-9991.14 [in Russian].

[5] *Semenovodstvo – osnova povysheniya urozhajnosti v rastenievodstve* [Seed production is the basis for increasing crop yields]. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/vkogro/press/news/details/555906?lang=ru> (date of access: 10.07.2023) [in Russian].

[6] Tolysbayeva, M.B., Kirdasinova, K.A., Kabdullina, G.K., Sabirova, R.K., Utepkaliyeva, K.M., Uandykova, M.K. (2019). Modern tendencies of the development of a food belt in Kazakhstan. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 25 (2), 217–223.

[7] *Koncepciya razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstana 2021-2030 gody.* Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2021 goda №960 [The concept of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2021 No. 960]. Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960#z162> (date of access: 09.07.2023) [in Russian].

[8] Kazhieva, Zh.H. & Zhajlaubaeva, Sh.D. *Analiz sostojanija i razvitiya rynka rastitel'nyh masel Vostochno-Kazahstanskoj oblasti* [Analysis of the state and development of the market of vegetable oils in the East Kazakhstan region]. *Vestnik universiteta «Turan» – Bulletin of the University "Turan"*, 3(87), 103-108 [in Russian].

[9] *Statisticheskij sbornik «Promyshlennost' Vostochno-Kazahstanskoj oblasti 2017-2021gg.* Departament Bjuro nacional'noj statistiki Agenstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstanpo Vostochno-Kazahstanskoj oblasti [Statistical collection "Industry of the East Kazakhstan region 2017-2021. Department of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for the East Kazakhstan region] Available at: https://old.stat.gov.kz/region/264990/statistical_information/industry/63151 (date of access: 10.07.2023) [in Russian].

[10] Barman, A., Das, R. (2021). Impact of COVID-19 in food supply chain: disruptions and recovery strategy. *Current Research in Behavioral Sciences*, 11 (2), 311-323.

[11] Moldashev, A.B. & Nikitina, G.A. (2019). *Problemy ustojchivogo funkcionirovaniya prodovol'stvennoj sistemy Respubliki Kazahstan* [Problems of sustainable functioning of the food system of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 2, 11-19 [in Russian].

[12] Наш ассортимент [Our range] Available at: <https://seynar.kz/activities/production> (date of access: 10.07.2023) [in Russian].

[13] *Tovarishhestvo s ogranichennoj otvetstvennost'ju "Vostoksel'hozprodukt"* [Limited Liability Partnership "Vostoksel'hozprodukt"]. Available at: <https://vsp-oil.com/> (date of access: 10.07.2023) [in Russian].

[14] Abasheva, O. & Sulaev, S. (2019). Obespechenie importozameshheniya v regione dlja resheniya problem prodovol'stvennoj bezopasnosti [Ensuring import substitution in the region to solve the problem of food security].

APK: *jekonomika, upravlenie-AIC: economics, management*, 1, 4-14 [in Russian].

[15] Zhangyrova, R.N. (2020). Vozmojnosti i uslovja ustoichivogo razvitia agrarnoi otrasli RK [Opportunities and conditions of sustainable development of the agricultural industry of the Republic of Kazakhstan]. *Vestnik universiteta «Turan» - Bulletin of Turan University*, 3 (87), 78-84 [in Russian].

Информация об авторах:

Жайлаубаева Шынар Далеловна – **основной автор**; кандидат экономических наук, доцент; ассоциированный профессор кафедры «Экономика и финансы»; Университет им. Шакарима; F19A1T8 ул. Шугаева, 159а, г. Семей, Казахстан; e-mail: zhaylaubaeva.shynar@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7483-3185>

Кажиева Жания Хайдаровна; кандидат экономических наук, доцент; ассоциированный профессор кафедры «Экономика и финансы»; Университет им. Шакарима; F19A1T8 ул. Шугаева, 159а, г. Семей, Казахстан; e-mail: Zhaniya.kazhieva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4575-7838>,

Мухамадиева Айжан Аргыновна; докторант экономического факультета; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова; 119991 ГСП-1, ул. Ленинские горы, 1, г. Москва, Россия; e-mail: ai-m77@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3775-1863>

Авторлар туралы ақпарат:

Жайлаубаева Шынар Далелқызы – **негізгі автор**; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; қауымдастырылған профессор «Экономика және қаржы» кафедрасының; Шәкәрім атындағы университеті; F19A1T8 Шугаева көш., 159а, Семей қ., Қазақстан; e-mail: zhaylaubaeva.shynar@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7483-3185>

Кажиева Жания Хайдарқызы; экономика ғылымдарының кандидаты, доцент; қауымдастырылған профессор «Экономика және қаржы» кафедрасының; Шәкәрім атындағы университеті; F19A1T8 Шугаева көш., 159а, Семей қ., Қазақстан; e-mail: Zhaniya.kazhieva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4575-7838>.

Мухамадиева Айжан Аргыновна; экономика факультетінің докторанты; М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті; 119991 ГСП-1, Ленин таулары көшесі, 1, Мәскеу қ., Ресей; e-mail: ai-m77@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3775-1863>.

Information about authors:

Zhailaubayeva Shynar – **The main author**; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Economics and Finance; Shakarim University; F19A1T8 Shugaeva str., 159a, Semey, Kazakhstan; e-mail: zhaylaubaeva.shynar@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-7483-3185>

Kazhieva Zhaniya; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Economics and Finance; Shakarim University; F19A1T8 Shugaeva str., 159a, Semey, Kazakhstan; e-mail: Zhaniya.kazhieva@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4575-7838>.

Mukhamadiyeva Aizhan; doctoral student of the Faculty of Economics; M.V. Lomonosov Moscow State University; 119991, Leninskie gory str., 1; Moscow, Russia; e-mail: ai-m77@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-3775-1863>.

МЕТОДЫ НЕФИНАНСОВОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

ОРГАНИКАЛЫҚ ЕГІНШІЛІКТІ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕМЕС ЫНТАЛАНДЫРУ ӨДІСТЕРІ

METHODS OF NON-FINANCIAL STIMULATION OF ORGANIC FARMING

Ш.О. БАСТАУБАЕВА^{1*}

К.С.-Х.Н.

В.В. ГРИГОРУК²

д.э.н., профессор

Н.Д. СЛЯМОВА¹

К.С.-Х.Н.

¹Казахский НИИ земледелия и растениеводства, с. Алмалыбак, Казахстан

²Казахский НИИ экономики агропромышленного комплекса и развития сельских территорий, Алматы, Казахстан

*электронная почта автора: sh.bastubaeva@mail.ru

Ш.О. БАСТАУБАЕВА^{1*}

а.-ш.ф.к.

В.В. ГРИГОРУК²

э.ф.д., профессор

Н.Д. СЛЯМОВА¹

а.-ш.ф.к.

¹Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты, Алмалыбак ауылы, Қазақстан

² Қазақ аграрлық-өнеркәсіптік кешенінің экономикасы және ауылдық аумақтарды дамыту ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: sh.bastubaeva@mail.ru

SH.O. BASTAUBAYEVA^{1*}

C.E.Sc.

V.V. GRIGORUK²

Dr.E.Sc., Professor,

N.D. SLYAMOVA¹

C.E.Sc.

¹Kazakh Research Institute of Agriculture and Plant Growing, v. Almalybak, Kazakhstan

²Kazakh Research Institute of Economy of Agro-Industrial Complex and Rural Development, Almaty, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: sh.bastubaeva@mail.ru

Аннотация. Цель – изучение лучших мировых практик законодательно-правовой и общественной поддержки органического земледелия для использования в отечественных условиях становления и развития органического сектора. Применены широко практикуемые методы – анализа и синтеза международных компетенций, преимущественно стран Европейского союза, научной абстракции при обосновании наиболее важных аспектов содействия органическому сельскому хозяйству. Метод аналогии использован при сопоставлении глобальных статистических индикаторов органического сегмента в ЕС, Европе и мире. **Результаты** – подтверждено, что лучший законодательный и практический опыт поддержки органического рынка в государствах ЕС. Определены мотивы перехода земледелия на органические технологии, связанные с расширением внутреннего и внешнего рынков экологически чистых продовольственных товаров. Установлено, что сложившиеся в республике темпы вовлечения земель в органическое производство, совершенствование инфраструктуры и институтов рынка недостаточны для освоения потенциала экологизированного земледелия и создания конкурентоспособного рынка. Обоснована необходимость и предложены меры оптимизации законодательной и нормативной базы органического сектора, отвечающие изменившимся тенденциям. Предложено скорректировать концепцию развития

АПК, включив органическое сельское хозяйство в приоритетную отрасль и обозначив ее ключевые показатели до 2030 года. *Выводы* – исследование показало, что высокие темпы роста экологизированного производства и рынка органической продукции присущи странам, где правительства инициировали государственную политику протекционизма органическим производителям: наличие законодательства, плана действий, системы общественной поддержки. Обновленный закон, гармонизированный с международными нормами, эффективно отразится на производстве в Казахстане.

Аңдатпа. *Мақсаты* – органикалық сектордың қалыптасуы мен дамуының отандық жағдайында пайдалану үшін органикалық егіншілікті заңнамалық-құқықтық және қоғамдық қолдаудың үздік әлемдік тәжірибелерін зерттеу. Кеңінен қолданылатын *әдістер* қолданылды - халықаралық құзыреттерді талдау және синтездеу, негізінен Еуропалық Одақ елдері, органикалық ауыл шаруашылығына жәрдемдесудің маңызды аспектілерін негіздеу кезінде ғылыми абстракция. Аналогия әдісі ЕО, Еуропа және әлемдегі органикалық сегменттің ғаламдық статистикалық көрсеткіштерін салыстыруда қолданылады. *Нәтижелері* – ЕО мемлекеттеріндегі органикалық нарықты қолдаудың ең жақсы заңнамалық және практикалық тәжірибесі расталған. Экологиялық таза азық-түлік тауарларының ішкі және сыртқы нарықтарын кеңейтуге байланысты егіншіліктің органикалық технологияларға көшу себептері анықталған. Республикада жерді органикалық өндіріске тартудың, инфрақұрылым мен нарық институттарын жетілдірудің қалыптасқан қарқыны экологиялық таза егіншілік әлеуетін игеру және бәсекеге қабілетті нарық құру үшін жеткіліксіз екені анықталған. Қажеттілік негізделіп, өзгерген үрдістерге жауап беретін органикалық сектордың заңнамалық және нормативтік базасын оңтайландыру шаралары ұсынылған. Органикалық Ауыл шаруашылығын басым салаға енгізу және оның 2030 жылға дейінгі негізгі көрсеткіштерін белгілеу арқылы АӨК дамыту тұжырымдамасын түзету ұсынылған. *Қорытындылар* – зерттеу көрсеткендей, экологиялық таза өндіріс пен органикалық өнім нарығының жоғары өсу қарқыны үкіметтер органикалық өндірушілерге протекционизмнің мемлекеттік саясатын бастаған елдерге тән: заңнаманың, іс-қимыл жоспарының, қоғамдық қолдау жүйесінің болуы. Халықаралық нормалармен үйлестірілген жаңартылған заң Қазақстандағы өндіріске тиімді әсер етеді.

Abstract. *The goal* is to study the best world practices of legislative and public support for organic farming for use in domestic conditions for the formation and development of the organic sector. Widely practiced methods - analysis and synthesis of international competencies, mainly from the countries of the European Union, scientific abstraction in substantiating the most important aspects of promoting organic agriculture were used. The analogy method was used to compare global statistical indicators of the organic segment in the EU, Europe and the world. *Results* – it is confirmed that the best legislative and practical experience in supporting the organic market is in the EU countries. The motives for the transition of farming to organic technologies related to the expansion of domestic and foreign markets for environmentally friendly food products have been identified. It has been determined that the current rates of land involvement in organic production, improvement of infrastructure and market institutions in the republic are insufficient to harness the potential of green farming and create a competitive market. The need is substantiated and measures are proposed to optimize the legislative and regulatory framework of the organic sector in accordance with changing trends. It is proposed to adjust the concept of development of the agro-industrial complex by including organic agriculture in a priority industry and identifying its key indicators until 2030. *Conclusions* – the study showed that high growth rates of green production and the market for organic products are inherent in countries where governments have initiated a public policy of protectionism for organic producers: the presence of legislation, an action plan, and a public support system. The updated law, harmonized with international standards, will effectively affect production in Kazakhstan.

Ключевые слова: аграрный сектор, органическое сельское хозяйство, земледелие, индикаторы органического развития, сертификация, сельхозтоваропроизводители, законодательно-правовая и общественная поддержка.

Түйінді сөздер: аграрлық сектор, органикалық ауыл шаруашылығы, егіншілік, органикалық даму индикаторлары, сертификаттау, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, заңнамалық-құқықтық және қоғамдық қолдау.

Key words: agricultural sector, organic agriculture, farming, indicators of organic development, certification, agricultural producers, legislative and public support.

Материал и методы исследования. Обобщающий обзор мировой практики законодательно-правовой и общественной поддержки органического земледелия проведен с учетом основных источников информации: веб-сайтов статистических отчетов и обзоров Международной федерации движений за органическое сельское хозяйство (IFOAM), Продовольственной и сельскохозяйственной организации ООН (FAO), регламентов, программных доку-

Точкой отсчета организованного органического (регламентируемого) земледелия можно считать дату создания Международной федерации движений за органическое сельское хозяйство (1972г.), в 2015г. изменившей название на IFOAM Organics International. Основные показате-

ли развития органического сельского хозяйства и их соотношение приведены в таблице.

Лидерами продаж на органическом рынке являются США (49,5 млрд. евро), за ними следуют Европейский союз (43,1 млрд. евро) и Китай (10,2 млрд. евро). Достижению лидерских позиций США способствовали закон о производстве органических пищевых продуктов, принятый в 1990г., а с 2002г. - Национальная органическая программа (National Organic Program – NOP), действующая на уровне закона, для реализации которой были разработаны национальные органические стандарты. Страны Европы, начиная с 1991г., руководствуются регламентами Совета ЕС, имеющими силу закона [2, 3].

С 1 января 2022г. в ЕС введено в новое органическое законодательство - Регламент Европейского Парламента и Совета ЕС № 2018/848 об органическом производстве и маркировке органических продуктов [4, 5]. Ключевые изменения, которые можно выделить в новом Регламенте, - это расширение сферы его применения, ответственности операторов в случае возникновения подозрения в загрязнении продукции, переход от эквивалентности к равнозначности и установлению требований к групповой сертификации [8, 9].

Сравнительное соотношение индикаторов регионального развития органического земледелия и рынка органической продукции показано в таблице.

Таблица - Основные показатели органического сельского хозяйства, 2020г.

Показатель	Мир	Европа	Доля Европы в мире, %	ЕС	Доля ЕС в Европе, %
Площадь земель для ведения органического сельского хозяйства, млн га	74,9	17,1	22,8	14,9	87,1
Доля земель для ведения органического сельского хозяйства в землях сельскохозяйственного назначения, %	1,6	3,4	2,1	9,2	2,7
Производители органической продукции, тыс. ед.	3 368,5	418,0	12,4	349,5	83,5
Розничные продажи органической продукции, млрд. евро	120,6	52,0	43,1	44,8	86,2
Примечание: составлена на основе [см.1; 6, 7].					

Развитие органического сельского хозяйства в значительной степени зависит от мер государственного и общественного стимулирования, практикуемого в странах ЕС с 80-х г. прошлого столетия, от участников органического движения и может претендовать на использование опыта другими странами, включая Казахстан. Казахстанские органические производители в течение последних десятилетий проявляют интерес к европейскому рынку, так как более 80% своей продукции экспортируют в страны Европы.

IFOAM – Organics International возможные меры стимулирования органического сельского хозяйства классифицирует по трем направлениям: стимулирующие предложение («толкающие» меры, “Push” measures), стимулирующие спрос («вытягивающие» меры “Pull” measures) и способствующие меры (Enabling measures), содействующие и предложению, и спросу [10]. Среди перечисленных мер отсутствует первостепенная стимулирующая роль законодательства и необходимой норма-

тивно-правовой инфраструктуры. Практика подтверждает, что наличие законодательства и полноценных нормативных актов вызывает интерес и порождает осознанную мотивацию аграрных производителей и потребителей к экологически чистому производству и сырью. Производители считают свой бизнес законным, защищенным, а потребители вправе требовать соответствующего стандартам качества продукции.

Таким образом, государство играет первостепенную роль в развитии органического сельского хозяйства путем создания национального законодательно-правового поля, способствующего развитию этого сектора экономики.

Институциональные нефинансовые методы поддержки должны предоставлять органическому сектору инструменты, которые создадут условия и вызовут изменения в сельском хозяйстве страны. К таким методам относятся: законодательное и нормативно-правовое обеспечение (непосредственно закон, правила, стандарты), программно-целевое регулирование и под-

ческой продукции [13]. Законодательно-правовая база органического сельского хозяйства в Казахстане, как и в большинстве других стран, опирается на систему нормативно-правового регулирования органического производства, включающую международные и межгосударственные акты по органическому сельскому хозяйству (IFOAM, Комиссии Кодекс Алиментариус, регламенты ЕС, ФАО, ЕАЭС), законодательство и аграрную политику Правительства Республики Казахстан.

Закон «О производстве органической продукции», разработанный при поддержке ФАО, состоит из 4 глав и 18 статей, отвечает юридическим нормам, предъявляемым к документам подобного рода, определяющий правовые, экономические, социальные и организационные основы производства органической продукции. Он был разработан с учетом мирового опыта, и основные его нормы активны в настоящее время [14].

Закон сыграл положительную роль в развитии органического сельского хозяйства, что позволило Казахстану занять лидирующие позиции среди стран Центральной Азии и постсоветских государств по объему производства и экспорта органической сельскохозяйственной продукции на международные рынки. Для реализации норм закона Министерством сельского хозяйства Казахстана были утверждены: производство и оборот органической продукции; ведение реестра производителей органической продукции; список разрешенных средств, применяемых при производстве органической продукции.

С мая 2018г. введены в действие национальные стандарты: национальный знак соответствия органической продукции. Технические требования и порядок маркирования органической продукции; требования к органам по подтверждению соответствия производства органической продукции. Требования к процессу производства. Предпринимаемые фермерские инициативы и попытки представителей научной и общественной среды оказались недостаточными для масштабного освоения нового биологизированного направления земледелия.

По нашим оценкам, существуют 2 группы причин: объективная – отсутствие полноценной инфраструктуры обеспечения производственного и рыночного процесса ведения органического сельского хозяйства (семеноводство, биологические и технологические методы и средства повышения плодородия почв и защиты растений, сертификация и

др.); субъективная – ограниченность мотивационных интересов управленческих структур от высших до низших звеньев, причастных к экологизации сельскохозяйственного производства и его органическому сектору, а также непосредственных производителей и потребителей.

Рассмотрим несколько примеров. В ст. 4 «Цели и задачи правового регулирования в области производства органической продукции» одной из задач предусмотрено «развитие внутреннего рынка органической продукции и удовлетворение потребностей населения Республики Казахстан в органической продукции». К настоящему времени внутренний рынок органической сельскохозяйственной продукции отечественного производства не организован.

В средствах массовой информации превалирует мнение об отсутствии спроса на органическую продукцию по причине низких доходов населения, что противоречит действительности. В стране сформировалась прослойка зажиточных людей, готовых доплачивать за гарантированное высокое качество продовольственной продукции. По нашим самым скромным расчетам, внутренний рынок органической продукции может превышать 60 млрд. тенге.

Закон возлагает на уполномоченный орган формирование и реализацию государственной политики, а также осуществление межотраслевой координации в области производства органической продукции. До сих пор производство органической продукции держится на самоинициативе небольшой численности фермеров и других операторов, обеспечивающих интересы внешнего рынка и зарубежных потребителей.

План мероприятий по развитию органического сельского хозяйства на 2017-2021 гг., Дорожная карта развития органического сельского хозяйства на 2022-2023 гг. предусматривают преимущественно организацию мероприятий институционального характера: внесение изменений и дополнений в действующие законы, подготовку служебных записок, отчетов и т.п. Подобные мероприятия не смогут поднять дух приверженцев органики со стороны производителей и оправдать надежды её потребителей. Для пропагандистов здорового питания, здоровой экологической среды они не станут важным инструментом распространения идей органического движения.

Основной недостаток этих мероприятий – отсутствие перспектив развития органического сельского хозяйства до 2030 г.:

органической земельной площади и её доли в общей площади сельскохозяйственных угодий, посевных площадей сельскохозяйственных культур, объема внутреннего рынка, экспорта, количества органических операторов и других индикаторов рынка, которыми оперирует статистика FiBL @ IFOAM.

По названным и другим причинам закон не обеспечивает в полной мере стимулирующей роли развития органического сектора. В целях совершенствования законодательства в сфере производства органической продукции Сенат Парламента РК инициировал разработку нового законопроекта, расширив его название до производства и оборота органической продукции. Предлагается исключить из объектов сертификации конечную органическую продукцию, так как по международной методологии сертифицируются только технологические процессы производства; регламентировать систему групповой сертификации, включенной в последний регламент ЕС, ввести новые формы государственной поддержки [15].

Основываясь на научной интуиции авторов, приобретенной в процессе научной деятельности, предлагаем включить в компетенцию уполномоченного органа по реализации закона функцию разработки и обеспечения предоставления мер государственной поддержки производителям и другим участникам рынка органической продукции, а в компетенцию местных исполнительных органов – функцию обеспечения справедливого предоставления мер государственной поддержки производителям и отдельным категориям потребителей органической продукции.

Также предлагаем включить в компетенцию уполномоченного органа функцию разработки и представления на утверждение правительству плана действий в сфере органического производства сроком на 5 лет и контроля за его исполнение. Обновленный закон должен в большей степени гармонизироваться с международными нормами, что эффективно отразится на производстве и обороте органической продукции в стране.

Однако меры для поддержки органического сельского хозяйства не ограничиваются только созданием и внедрением соответствующего законодательства. Очередным шагом к успешному развитию органического земледелия, как свидетельствует опыт большинства стран ЕС, должен быть план действий (или национальная программа, стратегия, регламент) по реализации закона.

В отличие от «планов мероприятий» и «дорожных карт» с обозначением названий мероприятий (действий), сроков выполнения, ответственных исполнителей и ожидаемых результатов, т. е. отражающих, что необходимо сделать, регламенты и стратегии дают детальное описание методов и средств, которые позволят достигнуть предусмотренных результатов. Программное обеспечение производства и оборота органической продукции отражено в Концепции развития АПК Республики Казахстан на 2021-2030гг.

В аналитическом разделе Концепции о текущей ситуации приведены достижения мирового и отечественного органического сельского хозяйства, отмечается высокий потенциал производства и экспорта органической продукции Казахстана. В приоритетах развития АПК отмечено, что переход к органическому земледелию будет достигаться в основном за счет внедрения в производство "зеленой" технологии, применения органических удобрений и биологических методов защиты растений.

В Приложении к Концепции представлен план действий по её реализации, включающий и мероприятия по органическому сельскому хозяйству относительно совершенствования законодательной и нормативной базы, сертификации, информационной поддержки и т.п. По логике перечисленные в ДК организационные, экономические и правовые инструменты должны положительно воздействовать на реальный органический сектор, т.е. на увеличение площади сертифицированных земель, посевной площади органических культур, на объем внутреннего и экспортного рынка и на другие количественные и качественные индикаторы ожидаемого развития органического рынка, но в Концепции такие стратегические цели отсутствуют [16].

В связи с этим предлагаем скорректировать Концепцию и план действий по ее реализации путем включения количественных и качественных индикаторов развития органического сектора до 2030г., указывающих на вектор перспективных достижений, с разбивкой по годам, культурам и регионам. При таком подходе переход на органическое сельское хозяйство станет не только оптимальным решением экологических проблем в стране, но также одним из стимулирующих факторов дальнейшего экономического развития, особенно сельской экономики страны.

Заключение

1. Исследование процесса развития мирового органического сельского хозяйства показало, что высокие темпы роста экологизированного производства и рынка органической продукции присущи тем странам, в которых правительства инициировали государственную политику для поддержки органического сектора. Их лидерские позиции обусловлены наличием постоянно совершенствуемых законодательно-правовых актов, национальных программ и планов действий развития органического сельского хозяйства, вовлечением в экологическое и органическое движение государственного аппарата, НПО и широкой общественности, особенно молодежи.

Лидерские позиции на органическом рынке принадлежат Европейскому союзу (44,8 млрд. евро, 37% мирового рынка розничных продаж) и странам членам союза Германии и Франции. Опыт поддержки органического сельского хозяйства в рамках ЕАП ЕС представляет интерес для фермеров и предприятий Казахстана, поскольку большинство из них ориентированы на органический рынок Европы.

2. В Казахстане Закон «О производстве органической продукции» запущен с июля 2016г., сыгравший положительную роль в развитии органического сельского хозяйства, позволил Казахстану занять лидирующие позиции среди стран Центральной Азии и постсоветских государств по объему производства и экспорта органической сельскохозяйственной продукции на международные рынки. Однако из-за отсутствия институциональной инфраструктуры обеспечения закона потенциальные возможности органического сектора не достигнуты.

3. Закон «О производстве и обороте органической продукции» с дополненными поправками будет в большей степени соответствовать международным нормам и опыту нормативно-правового обеспечения в других странах, что эффективно отразится на производстве и обороте органической продукции в Казахстане. Тем не менее меры для поддержки органического сельского хозяйства не ограничиваются только созданием и внедрением соответствующего законодательства. Эффективным шагом для успешного развития органического земледелия, по опыту большинства стран ЕС, должен быть план действий (или национальная программа, стратегия, регламент) по реализации закона.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан в рамках научно-технической программы на 2021-2023гг.: «Выработка технологий ведения органического сельского хозяйства по выращиванию сельскохозяйственных культур с учетом специфики регионов, цифровизации и экспорта».

Список литературы

[1] The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2022 [Electronic resource]. – 2022.- URL: <https://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2022.html> (date of access: 7.06.2023).

[2] Council Regulation (EEC) No 2092/91 of 24 June 1991 on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs [Electronic resource]. – 1991.- URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31991R2092> (date of access: 7.06.2023).

[3] Регламент Совета (ЕС) № 1804/1999 (период действия 1991-2006 гг.) [Электронный ресурс].-1999.-URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A31999R1804> (дата обращения: 7.06.2023).

[4] Регламент Совета (ЕС) № 834/2007 (период действия 2007-2021гг.) [Электронный ресурс]. – 2007. -URL: <https://www.fsvps.gov.ru/ru/fsvps/laws/4109.html> (дата обращения: 8.06.2023).

[5] Регламент Европейского Парламента и Совета ЕС № 2018/848 об органическом производстве и маркировке органических продуктов. [Электронный ресурс]. – 2018. - URL: <https://www.fwww.svps.gov.ru/ru/fsvps/laws/8470.htm> (дата обращения: 7.06.2023).

[6] European organic market reached €52 billion in 2020. [Electronic resource]. – 2022. - URL: <https://www.bioecoactual.com/en/2022/02/15/european-organic-market-reached-52-billion-euros-in-2020> (date of access: 7.06.2023).

[7] Busacca, E. Organic in Europe: Recent Developments / E. Busacca, M. Gernert, M. Ladinig, B. Moeskops, A. Steu, S. Schmidt, H. Wiler // The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2022, 2022. – P. 225-234.

[8] Регламент (ЕС) 2018/848 Европейского парламента и Совета от 30 мая 2018 г. об органическом производстве и маркировке органических продуктов и отменяющий Регламент Совета (ЕС) № 834/2007 [Электронный ресурс]. – 2018.- URL: <https://www.translate.google.com/website?sl=auto&tl=ru&hl=ru&u=http://data.europa.eu/eli/reg/2018/848/oj> (дата обращения: 8.06.2023).

[9] Пивоваров, В.Ф. Нормативно-правовое обеспечение рынка органической продукции (в мире, странах ЕАЭС, России) / В.Ф.

Пивоваров, А.Ф. Разин, М.И. Иванова, Р.А. Мещерякова, О.А. Разин, Т.Н. Сурихина, Н.Н. Лебедева // Овощи России. – 2021. – N1. – С. 5-19. <https://doi.org/10.18619/2072-9146-2021-1-5-19>

[10] Руководящие принципы государственной поддержки органического сельского хозяйства. IFOAM-Organics International: Создание дорожной карты для поддержки органики для людей и планеты [Электронный ресурс]. – 2022. URL: <https://www.rosorganic.ru/news/ifoam-organics-international-sozdan.html> (дата обращения: 8.06.2023).

[11] Annex to the communication from the Commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the Committee of the regions: on an action plan for the development of organic production [Electronic resource]. –2022.- URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0141R%2801%29#document2> (date of access: 7.06.2023).

[12] Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions on an action plan for the development of organic production [Electronic resource]. – 2022. - URL: <https://www.eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/txt/?uri=celex%3a52021dc0141r%2801%29#footnote12> n plan for the development of organic production (date of access: 7.06.2023).

[13] Обзор развития органического сельского хозяйства в Европе и Центральной Азии. ФАО. 2021. Будапешт [Электронный ресурс]. – 2022. URL: <https://www.fao.org> (дата обращения: 8.06.2023). <https://doi.org/10.4060/cb0890ru>

[14] О производстве органической продукции. Закон Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года № 423-V ЗРК [Электронный ресурс]. – 2015. URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000423> (дата обращения: 8.06.2023).

[15] Досье на проект Закона Республики Казахстан «О производстве и обороте органической продукции». Сенат парламента инициирует новый законопроект «О производстве и обороте органической продукции» [Электронный ресурс]. – 2021. -URL: <https://www.bestprofi.com/document/2567750714?0> (дата обращения 9.06.2021).

[16] Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы. – Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960. Приложение к Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы: План действий по реализации Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-

2030 годы [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (дата обращения 9.06.2021).

References

[1] The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends (2022). Available at: <http://www.organic-world.net/yearbook/yearbook-2022.html>.

[2] Council Regulation (EEC) No 2092/91 of 24 June 1991 on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs (1991). Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31991R2092>.

[3] Reglament Soveta (ES) № 1804/1999 [Council Regulation (EC) No 1804/1999] [Council Regulation (EC) No 1804/1999 (valid 1991-2006)] (1999). Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A31999R1804> [in Russian].

[4] Reglament Soveta (ES) № 834/2007 [Council Regulation (EC) No 834/2007] [Council Regulation (EC) No 834/2007 (valid 2007-2021)] (2007). Available at: <https://fsvps.gov.ru/ru/fsvps/laws/4109.html> [in Russian].

[5] Reglament Yevropeyskogo Parlamenta i Soveta YES № 2018/848 ob organicheskom proizvodstve i markirovke organicheskikh produktov [Regulation of the European Parliament and of the Council EU No. 2018/848 on organic production and labeling of organic products] (2018). Available at: <https://fsvps.gov.ru/ru/fsvps/laws/8470.html> (date of access: 7.06.2023) [in Russian].

[6] European organic market reached €52 billion in 2020 (2022). Available at: <https://www.bioecoactual.com/en/2022/02/15/european-organic-market-reached-52-billion-euros-in-2020/> (date of access: 07.06.2023).

[7] Busacca, E., Gernert, M., Ladinig, M., Moeskops, B., Steu, A., Schmidt, S., Willer, H. (2022). Organic in Europe: Recent Developments. *The World of Organic Agriculture Statistics and Emerging Trends 2022*, 225-234.

[8] Reglament (YES) 2018/848 Yevropeyskogo parlamenta i Soveta ot 30 maya 2018 g. ob organicheskom proizvodstve i markirovke organicheskikh produktov i otmenyayushchiy Reglament Soveta (ES) № 834/2007 [Regulation (EU) 2018/848 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 on organic production and labeling of organic products and repealing Council Regulation (EU) № 834/2007] (2022). Available at: <https://translate.google.com/website?sl=auto&tl=ru&hl=ru&u=http://data.europa.eu/eli/reg/2018/848/oj> (date of access: 8.06.2023) [in Russian].

[9] Pivovarov, V.F., Razin, A.F., Ivanova, M.I., Meshcheryakova, R.A., Razin, O.A., Surihina, T.N., Lebedeva, N.N. (2021). Normativno-

pravovoye obespecheniye rynka organicheskoy produktii (v mire, stranakh YEAES, Rossii) [Regulatory support of the market of organic products (in the world, the EAEU countries, Russia)]. *Ovoshchi Rossii - Russian vegetables*. 1, 5-19. Available at: <https://doi.org/10.18619/2072-9146-2021-1-5-19> [in Russian].

[10] Rukovodyashchiye printsipy gosudarstvennoy podderzhki organicheskogo sel'skogo khozyaystva. IFOAM-Organics International: Sozdaniye dorozhnoy karty dlya podderzhki organiki dlya lyudey i planety [Guidelines for State Support for Organic Agriculture. IFOAM-Organics International: Creating a roadmap to support organics for people and the planet] (2022). Available at: <https://rosorganic.ru/news/ifoam-organics-international-sozdan.html> (date of access 8.06.2023) [in Russian].

[11] Annex to the communication from the Commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the Committee of the regions: on an action plan for the development of organic production (2022). Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0141R%2801%29#document2>. (date of access 7.06.2023).

[12] Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions on an action plan for the development of organic production (2022). Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/txt/?uri=celex%3a52021dc0141r%2801%29#footnote12n> plan for the development of organic production. (date of access 07.06.2023).

[13] Obzor razvitiya organicheskogo sel'skogo khozyaystva v Yevrope i Tsentral'noy Azii [Overview of Organic Agriculture Development in Europe and Central Asia] (2022). Available at: <https://doi.org/10.4060/cb0890ru> (date of access 08.06.2023) [in Russian].

[14] O proizvodstve organicheskoy produktii. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 27 noyabrya 2015 goda № 423-V ZRK [On the production of organic products. Law of the Republic of Kazakhstan dated November 27, 2015 № 423-V ZRK] (2015). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000423> (date of access 08.06.2023) [in Russian].

[15] Dos'ye na proyekt Zakona Respubliki Kazakhstan «O proizvodstve i oborote organicheskoy produktii»; Senat parlamenta initsiiuyet novyy zakonoprojekt «O proizvodstve i oborote organicheskoy produktii» [Dossier on the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On the production and circulation of organic products"; The Senate of the Parliament initiates a new bill "On the production and circulation of organic products"] (2021). Available at: <https://bestprofi.com/document/2567750714?0> (date of access 08.06.2023) [in Russian].

Kazakhstan for 2021-2030. – Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2021 No. 960. Appendix to the Concept for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030: Action Plan for the Implementation of the Concept for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030] (2021). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (date of access 09.06.2023) [in Russian].

Slyamova Nazira Dusupkanovna; Candidate of Agricultural Sciences; Head of laboratory; Kazakh Research Institute of Agriculture and Plant Growing; 040909 Almaty region, Karasai district, Almalybak village, Kazakhstan; e-mail: n.slyamova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2831-9641>

ТРУДОВЫЕ РЕСУРСЫ КАЗАХСТАНСКОГО СЕЛА
ҚАЗАҚСТАН АУЫЛДАРЫНЫҢ ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫ
LABOR RESOURCES OF KAZAKHSTANI VILLAGES

А.И. ГИЗЗАТОВА^{1*}

д.э.н., доцент

С.М. ЕСЕНГАЛИЕВА²

доктор Ph.D

О.В. ЧЕРЕМУХИНА¹

магистр экономики

¹Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, Уральск, Казахстан

*электронная почта автора: alla-gizatova@yandex.kz

А.И. ГИЗЗАТОВА^{1*}

э.ф.д., доцент

С.М. ЕСЕНГАЛИЕВА²

Ph.D докторы

О.В. ЧЕРЕМУХИНА¹

экономика магистрі

¹М. Утемисов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

*автордың электрондық пошмасы: alla-gizatova@yandex.kz

A.I. GIZZATOVA^{1*}

Dr.E.Sc., Associate Professor

S.M. YESSENGALIYEVA²

Ph.D

O.V. CHEREMUKHINA¹

Master of Economics

¹M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

²Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Uralsk, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: alla-gizatova@yandex.kz

Аннотация. Действие закона спроса и предложения на рабочую силу отражается на заработной плате, выявляет несоответствие рабочих мест составу работников по количественным и качественным параметрам. Происходящие процессы связаны с демографической ситуацией, территориальными особенностями, отраслевой структурой экономики и другими факторами, которые выступают основой для исследования рынка труда посредством сегментирования. *Цель* – дать оценку происходящей в сфере трудовых ресурсов ситуации, выявить закономерности и разработать рекомендации по повышению эффективности их функционирования. *Методы* – анализа и синтеза, системного подхода, экономическо-статистические (сравнительного анализа, относительных и средних величин, сопоставления). Для определения стратегических направлений государственной политики по росту занятости и сокращению количества безработных сельского населения использовался метод обобщений. *Результаты* – изучены степень разработанности данной тематики в трудах казахстанских и зарубежных ученых, современное состояние и особенности функционирования рынка рабочей силы в сельской местности республики, показатели трудоустройства и безработицы в сельских районах по возрастным группам и уровню образования в динамике. Особое внимание уделено занятости в сельскохозяйственном производстве, которое обеспечивает более 32% рабочих мест. Предложены мероприятия по увеличению привлекательности сельских территорий для проживания и направления повышения эффективно-

сти функционирования сельского рынка труда. *Выводы* – реализация рассмотренных мер значительно повысит благосостояние жителей, социально-экономическую стабильность в обществе, продовольственную безопасность в стране. Необходимо совершенствование деятельности институтов трудовых отношений, включая информационное сопровождение, а также расширение сферы предпринимательства.

Аңдатпа. Жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс заңының қолданылуы жалақыға әсер етеді, жұмыс орындарының қызметкерлер құрамына сандық және сапалық параметрлер бойынша сәйкессіздігін анықтайды. Болып жатқан процестер демографиялық жағдайға, аумақтық ерекшеліктерге, экономиканың салалық құрылымына және сегменттеу арқылы еңбек нарығын зерттеуге негіз болатын басқа факторларға байланысты. *Мақсаты* – еңбек ресурстары саласында болып жатқан жағдайға баға беру, заңдылықтарды анықтау және олардың жұмыс істеу тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу. *Әдістері* – талдау және синтез, жүйелік тәсіл, экономикалық-статистикалық (салыстырмалы талдау, салыстырмалы және орташа шамалар, салыстыру). Жұмыспен қамтуды ұлғайту және ауыл халқының жұмыссыздар санын қысқарту жөніндегі мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыттарын айқындау үшін жалпылау әдісі пайдаланылған. *Нәтижелері* – қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде осы тақырыптың әзірлену дәрежесі, республиканың ауылдық жерлеріндегі жұмыс күші нарығының қазіргі жағдайы мен жұмыс істеу ерекшеліктері, жас топтары мен динамикадағы білім деңгейі бойынша ауылдық аудандардағы жұмысқа орналасу және жұмыссыздық көрсеткіштері зерделенген. Жұмыс орындарының 32%-дан астамын қамтамасыз ететін ауыл шаруашылығы өндірісіндегі жұмыспен қамтуға ерекше назар аударылады. Ауылдық аумақтарда халықтың тұру үшін тартымдылығын арттыру және ауылдық еңбек нарығының жұмыс істеу тиімділігін арттыру бойынша іс-шаралар ұсынылған. Қорытындылар - қаралған шараларды іске асыру тұрғындардың әл-ауқатын, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты, елдегі азық-түлік қауіпсіздігін айтарлықтай арттырады. Ақпараттық сүйемелдеуді қоса алғанда, еңбек қатынастары институттарының қызметін жетілдіру, сондай-ақ кәсіпкерлік саласын кеңейту қажет.

Abstract. The action of the law of supply and demand for labor is reflected in wages and reveals the discrepancy between jobs and the composition of workers in terms of quantitative and qualitative parameters. The ongoing processes are related to the demographic situation, territorial characteristics, sectoral structure of the economy and other factors that serve as the basis for studying the labor market through segmentation. *The goal* is to assess the current situation in the field of labor resources, identify patterns and develop recommendations for improving the efficiency of their functioning. *Methods* – analysis and synthesis, systemic approach, economic and statistical (comparative analysis, relative and average values, comparison). To determine the strategic directions of state policy to increase employment and reduce the number of unemployed rural people, the method of generalizations was used. *Results* – the degree of development of this topic in the works of Kazakhstani and foreign scientists, the current state and features of functioning of the labor market in rural areas of the republic, employment and unemployment indicators in rural areas by age groups and level of education in dynamics were studied. Particular attention is paid to employment in agricultural production, which provides more than 32% of jobs. Measures are proposed to increase the attractiveness of rural areas for living and ways to improve the efficiency of the functioning of the rural labor market. *Conclusions* – the implementation of the measures considered will significantly increase the well-being of residents, socio-economic stability in society, and food security in the country. It is necessary to improve the activities of labor relations institutions, including information support, as well as expand the scope of entrepreneurship.

Ключевые слова: сельский рынок труда, сельское население, доходы, безработица, рабочая сила, производительность трудовых ресурсов, государственная поддержка, политика занятости.

Түйінді сөздер: ауылдық еңбек нарығы, ауыл халқы, кірістер, жұмыссыздық, жұмыс күші, еңбек өнімділігі, мемлекеттік қолдау, жұмыспен қамту саясаты.

Key words: rural labor market, rural population, income, unemployment, labor force, labor productivity, government support, employment policy.

Как было отмечено ранее, в сельской местности республики 2022г. относительно 2017г. произошли определенные изменения: численность сельской рабочей силы уменьшилась на 193,7 тыс. чел., или почти на 5% (с 3840,2 тыс. чел. в 2017г. до

3 646,5 тыс. чел. в 2022г.); а также сократилась на 1,7 п.п. доля рабочей силы в численности сельского населения республики (с 71,7% в 2017г. до 70,4% в 2022г.) [см.4]. Занятость сельского населения увеличилась на 0,1%, но одновременно численность занятого населения сократилось на 178,8 тыс. чел., или на 4,9% (с 3653,1 тыс.чел. в 2017г. до 3472,4 тыс.чел. в 2022г.).

Произошли изменения в видах деятельности сельского населения. Если в 2017г. почти 64% сельского занятого населения республики классифицировались как «наемные работники», то в 2022г. доля этой категории составляла 66,6%.

В 2022г. в общей численности сельских наемных работников - 2 309 966 чел. 73,4% работали по найму в организациях,

22,3% - у отдельных физических лиц, 0,9 % - по найму в крестьянском или фермерском хозяйстве. Данные официальной статистики показывают, что в рассматриваемом году статус «индивидуальные предприниматели» имели 21,9% занятого сельского населения [см.4; 11].

Изменился уровень образованности занятого сельского населения. В 2022г. относительно 2017г. число работников с высшим и послевузовским образованием увеличилось на 29,5% (или на 257,1 тыс. чел.), с техническим и профессиональным образованием – в 16 раз (с 35,8 тыс. чел. в 2017г. до 576,1 тыс. чел. в 2022г.). В то же время на сельском рынке труда республики снизился спрос на работников средней и низкой квалификации (таблица 1).

Таблица 1 – Численность занятого сельского населения по уровню образования за 2017-2022гг.

Показатель	2017	2018	2019	2021	2022	тыс. чел. 2022г. в % к 2017г.
Занятое население, всего	3653,1	3677,5	3648,8	3584,4	3472,4	95,1
из них имеют образование						
высшее и послевузовское	871,1	920,8	898,5	971,4	1128,2	129,5
техническое и профессиональное	35,8	41,8	33,0	-	576,1	в 16 раз
среднее профессиональное	1283,8	1479,9	1565,7	1584,5	1133,6	88,3
начальное профессиональное	198,8	226,3	192,4	496,4	184,7	92,9
среднее общее	1167,6	941,3	899,2	531,2	448,0	38,4
основное среднее	91,1	63,8	56,9	0,9	1,1	1,3
начальное	5,0	3,6	-	0,1	0,8	0,2
Примечание: составлена авторами по источнику [см.4]						

Положительным эффектом увеличения занятости стало сокращение безработицы. Оценивая ситуацию с безработицей среди сельского населения республики, отметим, что она сократилась среди молодежи, что является следствием принятых Правительством мер по трудоустройству сельской молодежи, а также среди представителей среднего возраста, которые уже имели определенный опыт адаптации к изменяющимся условиям рынка труда. Однако растет безработица среди тех, кому больше 55 лет. Например, если в 2017г. уровень безработицы в возрастной группе 55-59 лет и старше составлял 4,5%, то в 2022г. значение показателя увеличилось до 6,3% [см.4]. Это люди предпенсионного возраста, получившие образование 25 и более лет назад.

По результатам анализа официальных данных свидетельствует, что численность сельского безработного населения в 2022г. относительно 2017г. уменьшилась на 12,9 тыс. чел., или на 6,9% (с 187 тыс. чел. в 2017г. до 174,1 тыс. чел. в 2022г.), а уровень безработицы снизился на 0,1% [см.4]. Внедрение новых технологий производителями товаров и услуг в сельской местности привело к изменению квалификационных требований к сельской рабочей силе. На сельском рынке труда в 2022г. увеличился спрос на работников, имеющих среднее и начальное профессиональное, а также основное среднее образование, но сократился спрос на низкоквалифицированную сельскую рабочую силу, т.е. лиц, имеющих среднее общее и начальное образование (таблица 2).

Таблица 2 – Численность безработного сельского населения по уровню образования за 2017-2022гг., %

Показатель	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Уровень безработицы, всего						
из них имеют образование	4,9	4,8	4,7	4,8	4,8	4,8
высшее и послевузовское	3,2	3,0	4,4	4,6	4,6	4,2
техническое и профессиональное	4,0	5,6	6,3	-	-	4,3
среднее профессиональное	4,8	4,8	4,5	4,6	4,7	4,5
начальное профессиональное	5,0	4,9	4,5	5,0	3,4	4,4
среднее общее	6,0	6,2	5,3	5,4	6,6	7,5
основное среднее	7,2	7,3	6,6	-	-	5,4
начальное	10,7	7,7	11,6	0	0	22,0

Примечание: составлена авторами по источнику [см.4]

В соответствии с данными официальной статистики, в 2017-2022гг. в республике на сельском рынке труда наблюдалось сокращение спроса на высококвалифицированную рабочую силу, что сыало причиной увеличения безработицы среди лиц с высшим и послевузовским образованием на 1,0 п.п., техническим и профессиональным – на 0,3 п.п. Это говорит о том, что определенная часть сельских жителей, повысивших уровень образования, не включилась в состав занятого населения, а продолжает пополнять «армию безработных», несмотря на приобретение новых компетенций [см.4; 12]. Наблюдаемый рост численности безработных в сельской местности среди низкоквалифицированной сельской рабочей силы связан, с внедрением в производство новых технологий, требующих от работника определенных знаний.

Причины незанятости сельской рабочей силы различны. Их анализ за 2022г. показывает, что наибольшую группу (12,8%) составляют те, кто уволился с предыдущего места работы по собственному желанию. Значительна доля получивших статус «сельского безработного» по состоянию здоровья (4,6%), ликвидации предприятия (3,8%), а также доля молодых специалистов, только что окончивших вузы (20,8%). Сельскохозяйственным производством, как правило, занимаются те, кто проживает в сельской местности. В Казахстане, как и во всем современном мире, признаются роль и место сельского хозяйства как сферы, ответственной за продовольственную безопасность, одной из важнейших компонентов национальной безопасности республики [13].

Изучение данных официальной статистики о занятости сельского населения по отраслям производства республики свидетельствует о сокращении численности и

доли сельской рабочей силы, занятой в сельскохозяйственном производстве. Так, если в 2017г. в сельском, лесном и рыбном хозяйстве республики трудились 1319 тыс. чел., что составляло 36,8% занятого сельского населения, то в 2022г. – только 1108,4 тыс. чел., или 32,1% занятого сельского населения. Отрасль непривлекательна для молодого поколения и, как следствие, увеличение в общей численности занятых в отрасли работников предпенсионного возраста - на 4,4% и пенсионного – на 37,2% [см.4].

Вместе с тем необходимо отметить, что в республике наблюдается процесс изменения качественного состава востребованной рабочей силы для сельского хозяйства. Об этом свидетельствует увеличение спроса на рабочую силу с высшим и средним специальным образованием и параллельно с этим сокращение спроса на неквалифицированную рабочую силу со стороны сельских товаропроизводителей [14]. Так, за исследуемые 2017-2022гг. в сельскохозяйственном производстве республики на 7,9% увеличилось число работников с высшим и послевузовским образованием, на 23,1% - средним специальным образованием, но значительно сократилась численность неквалифицированных работников [см.4].

Регионы республики различаются долей сельского населения в численности их населения, отраслевой структурой занятости сельского населения. Так, в области Абай на селе проживает 39,2%, в Западно-Казахстанской – 43,8%, в Акмолинской – 43,9%, в Туркестанской – 75,3%, в Алматинской – 83,8% населения. Кроме того, различна доля населения, занятого в сельском хозяйстве: например, в Алматинской области, с самой высокой долей сельского населения, трудятся только 17,8% от численности занятых в экономике региона.

В Северо-Казахстанской области с 51,5% населения – сельские жители, в сельском хозяйстве трудятся 28,2%. В Павлодарской области на долю сельского населения приходится 29,4% ее жителей, а в сельскохозяйственном производстве занято 16% населения [см.4].

Привлекательность той или иной отрасли, в качестве сферы приложения труда определяется размером заработной платы (уровнем получаемого дохода работающим). Проведенный нами анализ данных официальной статистики показал наличие отраслевой и региональной дифференци-

ции заработной платы. Так, если в 2022г. среднемесячная заработная плата в республике составляла 309 867 тенге, то в промышленности – 418 811 тенге, в строительстве – 416 940, в образовании – 248 575 тенге, в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 190 086 тенге. Сложившийся средний уровень заработной платы в сельском, лесном и рыбном хозяйстве соответствует 61,3% среднереспубликанского уровня. Выше этого уровня она была в Акмолинской, Восточно-Казахстанской, Алматинской, Карагандинской и Северо-Казахстанской областях (таблица 3).

Таблица 3 – Некоторые показатели роли сельского хозяйства в экономике по областям Республики Казахстан, 2022г.

Область	Доля сельского населения в области, %	Удельный вес работников сельского хозяйства в структуре занятых в экономике региона, %	Среднемесячная номинальная заработная плата работников сельского хозяйства в		
			тенге	процентах от среднего уровня	
				страна	отрасль
Республика Казахстан	38,2	12,4	190086	61,3	100,0
Область Абай	39,2	15,2	151020	48,7	79,4
Акмолинская	43,9	25,1	226531	73,1	119,2
Актюбинская	25,4	7,2	181787	58,7	95,6
Алматинская	83,8	17,8	196055	63,3	103,1
Атырауская	44,8	2,5	114091	36,8	60,0
Западно-Казахстанская	43,8	14,3	172901	55,8	91,0
Жамбылская	56,7	26,0	127227	41,1	66,9
Область Жетысу	55,6	19,5	139023	44,9	73,1
Карагандинская	18,7	4,6	196147	63,3	103,2
Костанайская	38,1	23,7	173892	56,1	91,5
Кызылординская	53,1	8,3	126022	40,7	66,3
Мангистауская	54,8	0,9	10625	3,4	5,6
Павлодарская	29,4	16,0	177571	57,3	93,4
Северо-Казахстанская	51,5	28,2	198752	64,1	104,6
Туркестанская	75,5	22,5	143879	46,4	75,7
Восточно-Казахстанская	33,8	13,0	283814	91,6	149,3

Примечание: составлена авторами по источнику [см.4]

Проведенные нами исследования показали, что сложившаяся в сельском хозяйстве республики ситуация не способствует росту уровня жизни в регионах республики. Причем отрасль, отвечающая за обеспечение продовольственной независимости республики, выступает важным источником дохода для значительной части сельского населения регионов. Однако сельское хозяйство относится к числу отраслей, в которых уровень оплаты труда традиционно низкий, сравнительно с большинством других отраслей экономики. Вследствие этого при высокой разнице в заработной плате работников сельского, лесного и рыбного хозяйства и других отраслей экономики отмечается низкий уро-

вень жизни в областях с высокой долей сельского населения.

Заключение

Для сельскохозяйственного производства республики характерны особенности, которые проявляются в том, что, с одной стороны, повышаются его эффективность и результативность, а с другой – сужается сфера сельскохозяйственного труда, наблюдается дефицит рабочих мест, низкий уровень оплаты труда, уменьшение численности экономически активного сельского населения, миграция сельского населения трудоспособного возраста, особенно молодежи.

В ближайшее время возможен некоторый рост численности сельской рабочей

силы за счет высокой рождаемости в предыдущие годы. Как показали проведенные нами исследования, численность сельского населения, например, в 2021г. относительно 2020г. увеличилась на 37,7 тыс. чел., а в 2022г. относительно 2021г., наоборот, сократилась на 69,4 тыс. чел. Следовательно, для достижения согласованности на рынке труда требуется:

1. В краткосрочной и среднесрочной перспективе создание благоприятного инвестиционного климата в регионах. Финансовые вложения в реальный сектор экономики, в том числе в сельское, лесное и рыбное хозяйство, промышленность, сельское строительство, будут способствовать оживлению экономики, росту занятости населения и повышению его доходов. В долгосрочной перспективе актуальными направлениями государственной политики должны стать повышение производительности труда и улучшение уровня профессионального образования для достижения не только количественного, но и качественного согласования спроса и предложения на сельском рынке труда [15].

2. Увеличения спроса на трудовые ресурсы в сельской местности можно добиться путем устройства временных, сезонных и общественных работ, повышения квалификации, размещения незанятой рабочей силы в регионах с дефицитом трудовых ресурсов. При проведении анализа предложения и спроса на рабочую силу важно учитывать динамику тарифов на ее стоимость. Повышение заработной платы обуславливается высокой динамикой экономического роста. В случае, когда наблюдается рост цен на рынке труда, происходит понижение спроса на рабочую силу, а предложение – повышается, и, соответственно, наоборот.

3. В сельской местности требуется решить проблему отсутствия или недостаточности мотивации работников агропредприятий. Это приводит к нерациональному использованию средств, поступающих на выплату заработной платы, размер которой остается низким по сравнению с другими отраслями экономики республики. Важным направлением повышения занятости сельского населения должно стать развитие потребительской кооперации посредством вовлечения в экономику личных подсобных хозяйств сельских территорий. Кооперация будет способствовать удовлетворению потребительского спроса населения, а в дальнейшем – еще более высо-

кого спроса, например, предприятий пищевой промышленности.

4. Необходимы государственные программы по развитию индивидуального предпринимательства в аграрной сфере, а также с целью образования объектов социальной инфраструктуры села.

5. Программы развития сельских территорий республики должны обеспечивать единство всех составляющих элементов: социальной, экономической, экологической и институциональной, что значительно повысит благосостояние сельского населения республики, социально-экономическую стабильность в обществе, будет способствовать повышению продовольственной независимости республики [16, 17].

Список литературы

- [1] Алиев, И.М. Экономика труда: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / И.М. Алиев, Н.А. Горелов, Л.О. Ильина. - М.: «Юрайт», 2019. - 486 с.
- [2] Kurmanov, N.A. Development of Kazakhstan's Regional Labour Markets in the Digital Economy: Factors and Conditions / N.A. Kurmanov, G.K.Kabdullina, Z.Zh.Aliyeva // *Ekonomika regiona*.-2023.-Vol.19.-N.1.-P.99-110
- [3] Vasilyeva, E.V. Demographic Research in the Context of Economic Development and security of Regions / E.V.Vasilyeva, A.V. Vasilyeva // *Ekonomika regiona* 2022.-Vol. 18.-N.1.-P.1-20
- [4] Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. -2023-URL: [https:// www.stat.gov.kz](https://www.stat.gov.kz) (дата обращения: 30.06.2023).
- [5] Акимбекова, Ч.У. Актуальные вопросы занятости населения в аграрном секторе /Ч.У. Акимбекова, Г.И. Ахметова, Г.Ж. Нигметова // *Проблемы агрорынка*. -2020.- N2.-C.154-162.
- [6] Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2025 годы [Электронный ресурс].- 2021.- URL:<https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (дата обращения: 30.06.2023).
- [7] Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.02.2023 г.) [Электронный ресурс]. -2023-<http://online.zakon.kz> (дата обращения 30.06.2023)
- [8] Гиззатова, А.И. Основы статистического анализа национальной экономики: учебное пособие /А.И. Гиззатова. – Уральск:

Изд. центр и СМИ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2017. – 264 с.

[9] Воротников, И. Теоретико-методологические подходы к обоснованию индикатора справедливой заработной платы работников сельскохозяйственных организаций / И. Воротников, А.Наянов, М.Сидельникова, Е.Бородастова //АПК: Экономика, управление. - 2022.-№ 12. – С.25-31.

[10] Rostovskaya, T.K. Transition to a New Technological Paradigm as a Determinant of the Population Welfare Growth in Russian Regions / T.K. Rostovskaya, O.A.Zolotareva // *Ekonomika regiona*. – 2022. – Vol.18. –N.3. –P.623-637.

[11] Булхаирова, Ж.С. Молодежная безработица в сельской местности / Ж.С. Булхаирова, Г.А. Саймагамбетова, Ж. Таскин-байкызы //Проблемы агрорынка. - 2020.- №1. - С.172-178.

[12] Sudakova, A. Current Status of Higher Education in the Regions of Russia: A Pilot Study //International Journal of Economic Policy in Emerging Economies. - 2018.-Vol. 11. -N.6. - P.577-595.

[13] Tyrsin, A.N. Interrelation between Supply and Demand Factors in Regional Labor Markets / A.N. Tyrsin, E.V. Vasilyeva //Prostranstvennaya Ekonomika. – 2022. – Vol.18. – N.2. – P.83-100.

[14] Tkachenko, A. A. Assessment of the Occupational Structure of Employed in Regions / A. A. Tkachenko, A. B. Ginoyan // *Ekonomika regiona*. – 2021. -Vol. 17. –N.4.- P.1224-1238.

[15] Manshin, R.V. Influence of Infrastructure on Population Distribution and Socio-Economic of Russian Regions / R.V. Manshin, E.M. Moiseeva //Ekonomika regiona. – 2022. - Vol. 18. –N.3.- P.727-741.

[16] Balgarina, L.A. Forecasting of Socio-Economic Development of Regions in Kazakhstan: Principles, Feature and Disadvantages / L.A. Balgarina, S.A. Jumabayev, Y.K. Shokamanov //Economics: the Strategy and Practice.- 2022. -Vol.17.-N.4.-P. 76-91.

[17] Seitov, A.A. Subsidies as a measure to increase factor productivity in agriculture of Russia / A.A. Seitov //Moscow University Economic Bulletin. - 2022. – N.6. – P.100-122.

References

[1] Aliev, I.M., Gorelov, N.A., Il'ina, L.O., (2019). *Ekonomika truda: uchebnik i praktikum dlya bakalavriata i magistratury* [Labor Economics: Textbook and workshop for Bachelor's and Master's degrees]. M.: «Yurajt», 486 [in-Russian].

[2] Kurmanov, N.A., Kabdullina, G.K. & Aliyeva, Z.Zh. (2023) Development of Kazakhstan's Regional Labour Markets in the Digital Economy: Factors and Conditions. *Ekonomika regiona*,19(1), 99-110

[3] Vasilyeva, E.V., Vasileva A.V. (2022) Demographic Research in the Context of Economic Development and security of Regions. *Ekonomika regiona*,18(1), 1-20

[4] Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2023). Available at: <https://www.stat.gov.kz> (data of access: 30.06.2023). [inRussian].

[5] Akimbekova, Ch.U., Ahmetova G.I. & Nigmatova G.Zh. (2020). Aktual'nye voprosy zanyatosti naseleniya v agrarnom sektore [Current issues of employment in the agricultural sector]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 2, 154-162 [inRussian].

[6] Nacional'nyj projekt po razvitiyu agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazakhstan na 2021-2025 gody [National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025] (2021) Available at: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (data of access: 30.06.2023) [inRussian].

[7] Zakon Respubliki Kazakhstan ot 6 yanvarya 2012 goda № 527-IV «O nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 26.02.2023 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2012 No. 527-IV "On National Security of the Republic of Kazakhstan" (with amendments and additions as of 02/26/2023)] (2023). Available at: <http://online.zakon.kz> (data of access: 30.06.2023) [inRussian].

[8] Gizzatova, A.I. (2017). Osnovy statisticheskogo analiza nacional'noj ekonomiki: uchebnoe posobie [Fundamentals of statistical analysis of the national economy: textbook] SMI ZKGU Utemisov, M., 264 [inRussian].

[9] Vоротников, I. & Najanov, A., Sidel'nikova, M. (2022) Teoretiko-metodologicheskie podhody k obosnovaniyu indikatora spravedlivoj zarabotnoj platy rabotnikov sel'skhozajstvennyh organizacij [Theoretical and methodological approaches to substantiating the indicator of fair wages of agricultural workers] *APK: Jekonomika, upravlenie - Economy, management*, 12, 25-31 [inRussian].

[10] Rostovskaya, T.K., Zolotareva, O.A. (2022). Transition to a New Technological Paradigm as a Determinant of the Population Welfare Growth in Russian Regions. *Ekonomika regiona*, 18(3), 623-637.

[11] Bulhairova, Zh.S., Sajmagambetova, G.A., Taskin-baikyzy J. (2020) Molodezhnaya bezrobotica v sel'skoj mestnosti [Youth unemployment in rural areas] *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 172-178 [inRussian].

[12] Sudakova, A. (2018). Current Status of Higher Education in the Regions of Russia: A

Pilot Study. *International Journal of Economic Policy in Emerging Economies*, 11(6), 577-595.

[13] Tyrsin, A.N., Vasilyeva, E.V. (2022). Interrelation between Supply and Demand Factors in Regional Labor Markets. *Prostranstvennaya Ekonomika*, 18(2), 83-100.

[14] Tkachenko, A. A., Ginoyan, A. B. (2021). Assessment of the Occupational Structure of Employed in Regions. *Ekonomika regiona*, 17(4), 1224-1238.

[15] Manshin, R.V., Moiseeva, E.M. (2022). Influence of Infrastructure on Population Distribution and Socio-Economic of Russian Regions. *Ekonomika regiona*, 18(3), 727-741.

[16] Balgarina, L.A., Jumabayev, S.A., Shokamanov, Y.K. (2022). Forecasting of Socio-Economic Development of Regions in Kazakhstan: Principles, Feature and Disadvantages. *Economics: the Strategy and Practice*, 17(4), 76-91.

[17] Seitov A.A. (2022). Subsidies as a measure to increase factor productivity in agriculture of Russia. *Moscow University Economic Bulletin*, 6, 100-122.

Сведения об авторах:

Гиззатова Алла Ислямовна – основной автор; доктор экономических наук, доцент; доцент Образовательной программы Бизнеса, управления и туризма; Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова; 09000 пр.Н.Назарбаева, 162, г.Уральск, Казахстан; e-mail: alla-gizatova@yandex.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7282-9382>

Есенгалиева Салтанат Мутиголлаевна; доктор Ph.D; и.о. доцента Института экономики, информационных технологий и профессионального образования; Высшая школа «Экономики и аудита» Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир хана; 09000 пр.Жангир хана, 51, г.Уральск, Казахстан; e-mail: salta_em@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6476-0282>

Черемухина Оксана Валерьевна; магистр экономики; старший преподаватель Образовательной программы Бизнеса, управления и туризма; Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова; 09000 пр.Н.Назарбаева, 162, г.Уральск, Казахстан; e-mail: o.cheremukhina@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0575-404X>

Авторлар туралы ақпарат:

Гиззатова Алла Ислямовна – негізгі автор; экономика ғылымдарының докторы, доцент; Бизнес, менеджмент және туризмнің білім беру бағдарламасының доценты; М.Өтемісов атындағы Батыс-Қазақстан университеті; 09000 Н.Назарбаев даңғ., 162, Орал қ., Қазақстан; e-mail: alla-gizatova@yandex.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7282-9382>

Есенгалиева Салтанат Мутиголлаевна; Ph.D докторы; Экономика, ақпараттық технологиялар және кәсіптік білім беру институтының доцент м.а., "Экономика және аудит" жоғары мектебі; Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті; 09000 Жәңгір хан даңғ., 51, Орал қ., Қазақстан; e-mail: salta_em@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6476-0282>

Черемухина Оксана Валерьевна; экономика магистрі; аға оқытушы; бизнес, басқару және туризм білім беру бағдарламасының аға оқытушысы; М.Өтемісов атындағы Батыс-Қазақстан университеті; 09000 Н.Назарбаев даңғ., 162, Орал қ., Қазақстан; e-mail: o.cheremukhina@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0575-404X>

Information about authors:

Gizatova Alla Islyamovna – The main author; Doctor of Economic Sciences, Associate Professor; Educational program of Business, Management and Tourism; M. Utemisov West Kazakhstan University; 09000 Nazarbayev Ave., 162, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: alla-gizatova@yandex.kz; <https://orcid.org/0000-0002-7282-9382>

Yessengaliyeva Saltanat Mutigollaevna; Ph.D; Acting Associate Professor of the Institute of Economics, Information Technology and Vocational Education, Higher School of Economics and Audit; Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University; 09000 Zhangir Khan Ave., 51, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: salta_em@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-6476-0282>

Cheremukhina Oksana Valerevna; Master of Economics; Senior Lecturer; Educational program of Business, Management and Tourism; M. Utemisov West Kazakhstan University, 09000 Nazarbayev Ave., 162, Uralsk, Kazakhstan; e-mail: o.cheremukhina@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0575-404X>

АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ

FORMATION AND USE OF HUMAN CAPITAL IN AGRICULTURAL SECTOR

ФОРМИРОВАНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА
В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ**А.Ж. БҰХАРБАЕВА**

Ph.D докторы

А.Ш. АБДИМОМЫНОВА*

Э.Ф.К.

К.А. УТЕГЕНОВА

Э.Ф.К.

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан*автордың электрондық поштасы: abdim.alma@mail.ru**A.ZH. BUKHARBAYEVA**

Ph.D

A.SH. ABDIMOMYNOVA*

C.E.Sc

K.A. UTEGENOVA

C.E.Sc.

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan*corresponding author e-mail: abdim.alma@mail.ru**А.Ж. БҰХАРБАЕВА**

доктор Ph.D

А.Ш. АБДИМОМЫНОВА*

К.Э.Н.

К.А. УТЕГЕНОВА

К.Э.Н.

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан*электронная почта автора: abdim.alma@mail.ru

Аңдатпа. **Мақсаты** – экономиканың аграрлық секторында адами капиталды қалыптастыру және дамыту ерекшеліктерін талдау. **Әдістері** – экономикалық-статистикалық, факторлық, салыстырмалы талдау, қорытындыларды жалпылау. **Нәтижелері** – авторлар тауарлар мен қызметтерді өндіру тек техникалық құралдарға ғана емес, сонымен қатар қызметкерлердің біліміне, дағдыларына, адамгершілік жағдайлары мен мінез-құлқына байланысты екенін атап өтеді. Сондықтан дағдыларды, тәжірибені, денсаулықты, мәдени құндылықтарды, құзыреттерді игеруге байланысты адами ресурстардың маңызы зор. Қазіргі уақытта ауылдық жерлердегі адамдардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлары қалалықтардан едәуір артта қалып отыр. Кадрлардың жетіспеушілігі, халықтың қалаларға кетуі, жалақының төмен деңгейіне, өндірістік және тұрғын үй-тұрмыстық жағдайларға байланысты жастардың ауылда тұрып, жұмыс істегісі келмеуі байқалады. Сондай-ақ, агроөнеркәсіптік өндірісті кешенді механикаландыру, ақпараттандыру және цифрландыру қажеттілігі бар. Бұл процестерге заманауи техника мен технологияларды меңгерген жоғары білікті мамандар қажет. **Қорытындылар** – осы механизмнің ұйымдастырушылық-басқарушылық, қаржылық-экономикалық, техникалық-технологиялық, құқықтық, мотивациялық, әлеуметтік аспектілерінің мақсаттарын нақтылау арқылы ауыл шаруашылығында адами капиталды дамыту тұжырымдамасын әзірлеу ұсынылған. Авторлар аграрлық салада зияткерлік капиталды тиімді пайдаланудың негізгі сипаттамаларын, принциптерін ашты. Ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтуды арттыру, инвестициялық қамтамасыз етуді жандандыру жолымен оны оңтайландыру бағыттары айқындалды. Анықталған проблемалардың негізінде отандық ауыл шаруашылығы тауарын өндірушінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін және инноваци-

Abstract. *The goal* is to analyze the features of the formation and development of human capital in agricultural sector of economy. *Methods* – economic-statistical, factorial, comparative analysis, generalization of results. *Results* – the authors note that production of goods and services depends not only on technical means, but also on the knowledge, skills, moral conditions and behavior of the workers. Therefore, human resources related to skills, experience, health, cultural values, and competencies are of great importance. Currently, the social and living conditions of people in rural areas lag significantly behind those in urban areas. There is a shortage of personnel, an outflow of population to cities, and the reluctance of young people to live and work in the countryside due to low wages, production and living conditions. There is also a need for comprehensive mechanization, informatization and digitalization of agricultural production. These processes require highly qualified specialists who have skills in modern techniques and technologies. *Conclusions* – it is proposed to develop a concept for the development of human capital in agriculture by clarifying the goals of the organizational and managerial, financial and economic, technical and technological, legal, motivational, and social aspects of this mechanism. The authors reveal the main characteristics and principles of effective use of intellectual capital in agricultural sector. The directions for its optimization by increasing employment of the rural population and enhancing investment support have been determined. Based on the identified problems, further prospects for increasing human potential are shown to ensure the competitiveness of domestic agricultural producers and as the main driving factor in the development of an innovative economy and the strengthening of globalization processes.

Аннотация. *Цель* – проанализировать особенности формирования и развития человеческого капитала в аграрном секторе экономики. *Методы* – экономико-статистический, факторный, сравнительного анализа, обобщения итогов. *Результаты* – авторы отмечают, что производство товаров и услуг зависит не только от технических средств, но и знаний, умений, нравственных условий и поведения работников. Поэтому большое значение имеют человеческие ресурсы, связанные с владением навыков, опытом, здоровьем, культурными ценностями, компетенциями. В настоящее время социально-бытовые условия людей в сельской местности значительно отстают от городских. Наблюдается нехватка кадров, отток населения в города, нежелание молодежи жить и работать на селе из-за низкого уровня зарплаты, производственных и жилищно-бытовых условий. Также существует потребность в комплексной механизации, информатизации и цифровизации агропромышленного производства. Эти процессы нуждаются в высококвалифицированных специалистах, владеющих современной техникой и технологиями. *Выводы* – предложена разработка концепции развития человеческого капитала в сельском хозяйстве путем уточнения целей организационно-управленческого, финансово-экономического, технико-технологического, правового, мотивационного, социального аспектов данного механизма. Авторами раскрыты основные характеристики, принципы эффективного использования интеллектуального капитала в аграрной сфере. Определены направления его оптимизации путем повышения занятости сельского населения, активизации инвестиционного обеспечения. На основе выявленных проблем показаны дальнейшие перспективы наращивания человеческого потенциала для обеспечения конкурентоспособности отечественного сельхозтоваропроизводителя и как основного движущего фактора в условиях становления инновационной экономики и усиления глобализационных процессов.

Key words: agricultural sector, human capital, investments, labor resources, education, healthcare, innovative technologies, rural employment.

Ключевые слова: аграрный сектор, человеческий капитал, инвестиции, трудовые ресурсы, образование, здравоохранение, инновационные технологии, занятость сельского населения.

басқа салаларға қарағанда бірқатар ерекшеліктерге ие. Сондай-ақ, адами капиталды қалыптастыру мен тиімді басқару арқылы елдің азық-түлік тәуелсіздігін кам-

тамасыз етуге, ауыл шаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін және ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыруға, агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық қызметі мен инновациялық дамуын ынталандыруға, мемлекеттік бағдарламалық мақсаттарға қол жеткізуге болады.

Біздің ойымызша, аграрлық сектордағы адами капитал қызметінің келесідей ерекше шарттарын атап көрсетуге болады:

– негізінен табиғи-климаттық жағдайларға байланысты, бұл ел аумағында жұмыс күшінің біркелкі пайдаланылмауына ықпал етеді;

– тірі организмдерді – өсімдіктер мен жануарларды күнделікті қолданумен тығыз байланысты, бұл экономикалық заңдармен қатар биологиялық заңдарды да есепке алу қажеттілігін тудырады;

– ауыл шаруашылық жұмыстарын механикаландырудың әлі де болса, төмен деңгейіне байланысты адами капиталдың басым бөлігі тартымсыз физикалық еңбек жағдайында қолданылады; бұл ауылда жастардың тұрақтап, орнығуына кері әсерін тигізеді;

– аграрлық сектордың адами капиталы әйелдердің, зейнеткерлердің және балалардың еңбегінің жоғары үлесін пайдаланады.

Сондықтан аталған ерекшеліктерді ескере отырып, аграрлық сектордың адами капиталы осы салада өндірісті дамытуға және табыс табуға мүмкіндік беретін адам денсаулығының, туа біткен қабілеттері, қалыптасқан құзыреттері мен дағдыларының жиынтығын кешенді зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Қазіргі кезге дейін «адами капитал» бағытындағы зерттеулердің үлкен көлемі мен көпқырлылығы «адами капитал» категориясының өзін әртүрлі түсіндіреді. Классикалық және ең кең тарағаны – адами капиталды белгілі бір қор ретінде түсіну, яғни жеке және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін табыс табуда пайдалана алатын адамның білімі, дағдылары мен ынтасы [1, 2]. Заманауи зерттеулерде «адами капитал – жеке, әлеуметтік және экономикалық әл-ауқат құруға мүмкіндік беретін адамдарға берілген білім, дағды, құзыреттер мен қабілеттер [3, 4] және еңбек өнімділігін арттыруға ықпал ететін білімге және денсаулық сақтауға салынатын жинақтар» деп түсіндіріледі [5, 6].

Өз кезегінде, 2018 жылдан бастап Әлемдік банк сарапшылары жүргізетін адами капитал индексі есептеу әдістемесі туылған нәресте 18 жасқа толған кезде

күте алатын адами капиталдың көлемін өлшеуге мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда индекс 157 елдің арасында есептеледі. 2021 жылғы есеп бойынша Қазақстанның адами капитал дамуының индексі 0,75 құрады (жоғары индекс 1-дің үлесіндегі; ең жоғары көрсеткіш Сингапур мемлекетінде – 0,88). Бұл дегеніміз, Қазақстанда туылған баланың кәмілетке толған кездегі еңбек өнімділігі толық білім алу және толыққанды денсаулық сақтау кезінде мүмкін болатын әлеуетті деңгейдің 75%-ын құрайды, сондай-ақ болашақ ұрпақ күтілетін табыстың 25%-ын жоғалтып отыр дегенді білдіреді [7].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Аграрлық сектордың адами капиталын бүкіл ел деңгейінде қалыптастыру мен дамытудың жалпы деңгейі, ең алдымен, оны әр жеке аймақ деңгейінде дамытудан тұрады. Отандық ғалымдардың аймақтардағы адами капиталдың жай-күйін бағалау компоненттерін интегралды баға беретін жүйеде қарастырған алғашқы еңбектерінің бірінде адами капиталдың негізгі көрсеткіштері ретінде демографиялық, әлеуметтік, экономикалық және экологиялық факторлар таңдалған. 2010-2019 жылдың мәліметтері негізінде жүргізілген Қазақстан Республикасының аймақтарындағы адами капиталын интегралдық бағалау бойынша ең жоғары көрсеткіш – 0,59 Алматы қаласына, ең төменгі – 0,29 Солтүстік Қазақстан облысына тиесілі болды [8].

Аграрлық сектордағы адами капиталдың жай-күйі елдің экономикасымен, агроөнеркәсіптік кешеннің және ауылдық-аумақтардың даму деңгейімен анықталады. Сонымен бірге, экономиканың аграрлық секторында адами капиталды қалыптастыру үдерісі жалпы макроэкономикалық заңдылықтардың және өндіретін өнімнің ішкі нарықтағы импортының әсерімен, табиғи құбылыстармен және биологиялық үдерістермен байланысты ұзақ репродуктивті циклмен, табиғи-климаттық факторларға айтарлықтай тәуелділікпен, сондай-ақ, экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда аграрлық сектордың төмен инвестициялық тартымдылығымен байланысты.

2022 жылдың 1 қазанына Қазақстан халқының саны 19 691 858 мың адамды құраса, оның 59,2%-ы қала тұрғындары, 40,8%-ы, яғни 7,8 млн адам ауыл тұрғындары болып келді. Олардың 38%-ын балалар, 62%-ын ересек тұрғындар құраса, 1,7 млн әйел бала тууға қабілетті жаста болып саналады. Ауыл тұрғындарының

өмір сүру ұзақтығы қала тұрғындарына қарағанда жоғары; 2021 жылы еліміз бойынша орташа өмір сүру жасы 70 жылды құрады, оның ішінде қалада – 69 жыл, ауылда – 70 жыл. Ауыл халқының орналасуы ел аумағында біркелкі бөлінбеген, ауыл халқының жалпы санының 55,83%-ы оңтүстік аумақта тұрады [9]. Мұның себебін өмір сүру және ауыл шаруашылығымен айналысу үшін қолайлы жағдайлармен байланыстыруға болады.

Адами капиталдың өмірлік циклі 60-шы жылдардан кейін ескіреді және іс жүзінде

экономикалық және өндірістік үдерістерде белсенді пайдалану мүмкін болмайды, тек қалыпты ұстап тұру және сақтаумен шектеледі. Айта кету керек, білімді және дағдыларды қолданбай адами капитал тек әлеует болып қала береді, еліміздегі ауыл халқының орташа жасы 2021 жылы 31,0 жасты құрағанын ескерсек, олардың өміріндегі белгілі бір кезеңінде жұмыспен қамту мүмкіндіктерін дамыту қажет екендігін байқауға болады (1 кесте).

1 кесте – Адами капиталды ұдайы өндірудегі уақыт циклі

Адамның әлеуметтік өмірі	Жастық шақ		Жетілу	Егде жас және кәрілік
	еңбекке дейінгі жас (14-20 жас)	еңбек жасы (20-30 жас)		
Жас			ересек еңбек жасы (30-60 жас)	еңбектен кейінгі жас (60 жастан бастап)
Адами капиталды ұдайы өндіру фазалары	еңбек қызметіне дайындық, белгілі бір деңгейдегі адами әлеуетті қалыптастыру	кәсіби тәжірибе арқылы адами әлеуетті арттыру	адами әлеуетті қолдау және жаңғырту	адами әлеуетті қалыпта ұстап тұру және сақтау
Ескерту: [10] әдебиет көзі бойынша құрастырылған				

Жеке адами капиталды қалыптастыру адам өмірінде үлкен кезеңді алады (орта есеппен 18-25 жыл) және айтарлықтай материалдық шығындарды талап етеді. Одан кейінгі инвестицияларды жеке тұлғаның өзі, кәсіпорындар, мемлекет жүзеге асырады.

Аграрлық сектордың адами капиталын қалыптастыруда білім берудің маңызы ерекше. Бүгінде Қазақстан бастауыш біліммен қамту бойынша топ – 5 елдің қатарына кіреді. Елімізде ішкі (ұлттық бірыңғай тестілеу, оқу орындарын сыртқы бағалау, лицензиялау, аттестаттау) және халықаралық сапаны бағалау құралдарына негізделген білім беру сапасын бағалаудың Ұлттық жүйесі құрылды. 2007 жылдан бастап Қазақстан TIMSS, PISA, PIRLS халықаралық салыстырмалы зерттеулеріне қатысады. Алайда, қалалық және ауылдық білім беру орындары оқушыларының құзыреттерінде әлі де алшақтық бар.

Қазіргі кезеңде елімізде 7 550 жалпы білім беретін мектептер болса, оның 5 262-сі ауылдарда, 1 783-і қалаларда, яғни мектептердің 70%-ға жуығы ауыл-аймақтарда, оларда білім алушылардың 42,7 пайызы қамтылған.

Сонымен қатар, 2020-2021 оқу жылында 34 орта мектеп апатты жағдайда болды және олардың барлығы дерлік ауылдық жерлерде. 2022 жылы жарияланған Ұлттық

есептің мәліметтері бойынша: мектептердің 25,4%-да спорт залдары мүлдем жоқ; 10,2%-ында спорттық кешендер бейімделмеген ғимараттарда орналасқан; мектептердің 13,6%-ында кітапхана; 15%-ында асхана жоқ [11].

Білім беру сапасына жаңа модификацияланған сыныптардың болуы да әсер етеді. Сыныптар жиынтығына арнайы жиһаз, мультимедиялық бағдарламалар, интерактивті жабдықтар кіреді. Мұндай сыныптар мен интерактивті тақталарды ҚР мектептеріне жеткізу 2005 жылы басталса да, 2021 жылы мектептердің 29,3%-ында жаңа модификацияланған кабинеттер болған жоқ.

Сонымен бірге, ауылдық мектептерде педагогикалық құрамның салыстырмалы түрде төмен біліктілік сипаттамалары байқалады. Ауыл мектептеріндегі жоғары санатты мұғалімдердің үлесі жалпы санының тек 18,5%-ын, ал қалалық жерлерде 31,2%-ын құрайды. Ал жоғары біліммен қамтылған тұрғындардың үлесі 2019 жылғы 66,98%-дан 2021 жылы 62,64-ға төмендеген. Ел халқының цифрлық сауаттылық деңгейі 82,1% құрайды [12].

Өлемдегі жоғары технологиялық тәсілдер экономика өсімінің адами ресурстардың сапалық сипаттамаларына тәуелділігін көрсетті. Адами капитал сапасының көрсеткіштері елдің бәсекеге қабілеттілігі

деңгейіне үлкен әсер етеді. Мамандықтар мен біліктіліктердің құнсыздануы жағдайында бүгінгі таңда өзекті құзыреттер ертең талап етілмеуі мүмкін және одан әрі әлеуметтік-экономикалық дамуға шектеу болуы мүмкін. Сапалы, әрі бәсекеге қабілетті адами капиталды қалыптастыру үшін білім беруге салынатын инвестицияларды одан әрі ұлғайту керек.

Қазақстанда мемлекеттік бюджеттен білім алуға ЖІӨ-нің шамамен 5%-ы жұмсалады. 2021 жылы мемлекеттік бюджеттен білім беруге 3,7 трлн теңге жұмсалған (бюджеттің барлық шығыстарының 20,5%), бұл көрсеткіш 2020 жылмен салыстырғанда 17%-ға артық, Орталық Азия елдері бойынша орташа мәннен жоғары деңгейде. Дегенмен, дамыған Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) елдерінің көрсеткіштерінің 3-4 есеге дейін жоғары екендігін айтпағанның өзінде, UNESCO атап өткендей, Африка елдерінде де бұл көрсеткіштер жоғары: Намибия ЖІӨ-нен білім алуға 9,41%, Сьерра-Леоне – 9,26%, Белиз – 7,94%, Оңтүстік Африка – 6,84% жұмсайды [13].

Адами капиталдың маңызды аспектілерінің бірі - физикалық денсаулық, яғни, толыққанды өмір сүруге және жұмыспен айналысуға мүмкіндік беретін тікелей адам денсаулығы. Физикалық денсаулықтың болуы екі мәселеге: біріншісі, адамның өз денсаулығына деген санасы мен жеке қатынасына, екіншісі, мемлекеттің денсаулық сақтау жүйесімен байланысты.

Қазақстанда денсаулық сақтау саласындағы ұлттық реформаларды іске асыру арқылы елеулі нәтижелерге қол жеткізілді. Соңғы 20 жылда өмір сүру ұзақтығы 7,75 жылға өсті. 2022 жылдың бірінші жартыжылдығында Қазақстан денсаулық сақтау деңгейі бойынша Numbeo рейтингіне сәйкес (Numbeo – өмір сүру құны мен сапасы туралы әлемдегі ең үлкен мәліметтер базасы) 96 елдің ішінен 58-ші орынды иеленді.

Қазақстанның денсаулық сақтау индексі (Health Care Index) 59,89 құрады. Индекс деңгейі неғұрлым жоғары болса, елде денсаулық сақтау соғұрлым жақсы дегенді білдіреді, оның құрылымына денсаулық сақтау жүйесінің, медицина қызметкерлерінің, жабдықтардың, қызметкерлердің, дәрігерлердің, шығындардың және т.б. жалпы сапасын бағалау көрсеткіштері енеді. Осы көрсеткіштер бойынша 86,04 индексімен Тайвань елі көш бастап тұр.

Сондай-ақ, үздік индексі бар үш елдің қатарына Оңтүстік Корея мен Жапония да кірді – сәйкесінше 83,04 және 80,52. 2022 жылдың бірінші жартыжылдығында ҚР-да денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтерге инвестициялар көлемі 73,7 млрд. теңгені құрады, өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 15,2%-ға артық. 2020 жылы денсаулық сақтау мен әлеуметтік қызметтерге инвестициялар көлемі 64,2 млрд. теңгені және 2021 жылы 64 млрд. теңгені құраған [14].

Дегенмен, Қазақстан халық санына шаққанда өлім-жітімі жоғары елдердің қатарында (195 елдің ішінен 56-орын). Жалпы, елдегі өлім-жітім коэффициенті 1 000 адамға шаққанда 8,12 құрады (2020 жылы – 6,96); сәбилер өлімінің коэффициенті 1 000 туылғанға шаққанда – 7,81 (2020 жылы – 7,64). Елімізде бес жасқа дейінгі балалардың өлім коэффициенті – 10,04, қалалар бойынша – 11,99, ауылдарда – 7,27 [15].

Ауыл тұрғындары арасында өлім-жітім құрылымында қан айналымы жүйесінің аурулары, қатерлі ісіктер, тыныс алу органдарының аурулары мен жарақаттар басым. Өзіне-өзі қол жұмсаудан өлім-жітім 100 000 халыққа – 11,10; қалаларда – 9,92, ауылда – 12,82.

Қазіргі кезде ауыл-аймақ тұрғындарының 42,7%-ы – тыныс алу органдарының ауруларымен, 9%-ы – ас қорыту; 6,3% – несеп-жыныс жүйесі; қан айналымы жүйесі аурулары – 5,4%, жазатайым оқиғалар, жарақаттар мен уланулар – 4,6%, онкологиялық аурулар – 1% түрімен ауырады. Бес жасқа дейінгі балалар арасында өсудің тежелуінің таралуы ауылдарда – 2,5 (1 000 балаға шаққанда).

Сонымен қатар, ауыл тұрғындарының денсаулығын сақтауда бірқатар проблемалар бар, атап айтсақ, динамикалық бақылаудың төмен сапасы, консультациялық-диагностикалық қызметтердің жеткіліксіз болуы, созылмалы аурулары бар науқастарды қымбат дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету қала тұрғындарына қарағанда ауыл тұрғындары арасында екі есе аз.

Еліміз бойынша ауыл тұрғындарына 5 мыңнан астам медициналық ұйым, оның ішінде 2 мыңнан астам медициналық пункт, 800 фельдшерлік-акушерлік пункт, 1 000-нан астам дәрігерлік амбулатория, 200-ден астам емхана және 203 аурухана медициналық көмек көрсетеді. Сондай-ақ, 200-ден астам елді мекендерде медициналық объектілер жоқ, 400-ге жуық ауылда жалға алынған, авариялық, бейімделмеген ғима-

рәттарда орналасқан. Ауылдық жерлерде алғашқы медициналық-санитарлық көмектің медициналық инфрақұрылымының тозуы 50%-дан асады.

Қалалық және ауылдық денсаулық сақтау саласында кадрлармен қамтамасыз етуде де алшақтық сақталуда. Бүгінде ауылдарда 1 700-ден астам медицина қызметкерінің, оның ішінде 1 000-нан астам дәрігердің (734 медбике) тапшылығы байқалады; қалада – 10 мың тұрғынға шаққанда 56,8, ауылдық жерлерде – 10 мың тұрғынға шаққанда 16,1 дәрігер қызмет көрсетеді [16].

Адами капиталды дамытуда еңбек нарығының көрсеткіштері өте маңызды, себебі, аграрлық сектор өнімдерінің нарықтағы бәсекеге қабілеттілігі еңбек ресурстарын тиімді пайдаланумен тікелей байланысты. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығындағы жұмыс күші 75,6%-дан (2011 жылы) 70,4%-ға (2021 жылы) дейін; жұмыссыз халықтың саны 2011 жылы 202,4 мың адамнан 2021 жылы 180,7 мың адамға дейін төмендеп, жұмыссыздық деңгейі 4,8 пайызды құрайды. Осы кезеңде жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдардың үлесі 24,4%-дан 29,6%-ға өскен. Яғни бұл, ауылдарда жұмысқа жарамсыз, зейнет жасындағы адамдардың көбеюімен байланысты болып отыр.

2021 жылы ауыл шаруашылығының еңбек нарығында 3 765,6 мың адам жұмысқа жарамды болса, оның тек 3 584,3 мың адамы жұмыспен қамтылған. Жұмыспен қамтылған қызметкерлердің 1 018,3 мыңының, яғни 28,4%-ының жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар. Осы топтың 44,3% – орта арнаулы (кәсіптік); 16,31% – бастауыш кәсіптік; 11,2%-ының жалпы орта білімі бар [17].

Аграрлық салада инновациялық өзгерістер жасау үшін біліктілігі жоғары қызметкерлердің еңбегіне деген сұранысты үнемі артып келеді. 2021 жылы «Ауыл шаруашылығы» бағытында оқу бітірген-

дердің небәрі 7 пайызы мамандығымен жұмыс жасайтындығы анықталған [18]. Мұнан жоғары технологиялық жұмыстарды орындау үшін білікті жұмыс күшінің жетіспеушілігі туындап, бұл еңбек өнімділігінің өсуін ғана емес, сондай-ақ ауыл шаруашылығының одан әрі дамуын да айтарлықтай тежеуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

Ауыл халқы құрамында жалдамалы қызметкерлер саны өсіп келеді. 2021 жылы жалданып жұмыс жасайтындардың саны 2011 жылмен салыстырғанда 18,8%-ға өскен. Сондай-ақ, өзін-өзі жұмыспен қамтылғандар саны 2011 жылғы 1 887,0 мың адамнан 2021 жылы 1 216,2 мың адамға дейін қысқарған.

Қызметкердің өндіріс үдерісіне қатысу дәрежесін білдіретін көрсеткіш және адами капитал теориясына сәйкес негізгі қаржыландыру көзі жалақы деңгейі болып табылады. Бұл көрсеткіштің даму деңгейі ауыл халқының адами капиталын кешенді дамытудың негізгі, сондай-ақ оның қарапайым және қажетті шарттарының бірі болып табылады.

Аграрлық сектордағы жалақы деңгейі бірнеше жылдардан бері экономикадағы ең төменгі ретінде тіркеліп отыр. Еліміз бойынша ең жоғары жалақы «Қаржы» және «Кен өндіру» қызметімен айналысатындарда, яғни жұмыс берушілер банктер мен мұнай-газ өндіруші кәсіпорындардың монополиялық жағдайына байланысты үлкен қаражатқа ие болған жерде орын алады.

Ауыл шаруашылығында көптеген тауар өндірушілер еркін бәсекелестік жағдайында жұмыс жасайды, сондықтан жалақы төлеу үшін әлдеқайда аз қаражатқа ие. 2019 жылы аграрлық сектордағы жалақы экономикадағы жалақының 61,8%-ына сәйкес келді. Ал 2021 жылы 60,2 пайызға дейін төмендеген, бұл еңбек өнімділігінің деңгейіне, ауыл шаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер етеді (2 кесте).

2 кесте – Қазақстан Республикасындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы қызметкерлерінің орташа айлық жалақысы

Жалақы	2017ж.	2018ж.	2019ж.	2020ж.	2021ж.
Республика бойынша орташа жалақы, барлығы	150 827	162 673	186 815	213 003	250 311
оның ішінде:					
ауыл, орман және балық шаруашылығы	91 084	97 929	115 371	130 178	150 705
деңгейі, %	60,4	60,2	61,8	61,2	60,2
Ескерту: [19] әдебиет көзі бойынша құрастырылған					

Өз ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің еңбегін дұрыс төлей алмайтын экономика сөзсіз шетелдік тауар өндірушілерге ақы төлейді. Сондықтан, еңбекке қатысты мемлекеттік мүддеге сүйене отырып, адами капиталды қалыптастыру мен пайдаланудың тиімді (инерциялық немесе инновациялық) бағытын анықтау керек. Бүгінгі күні қалалық және ауылдық жерлерде табыстардың айтарлықтай дифференциациясы сақталған. Мәселен, қалалық жерлерде табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі – 3,8%, ал ауылдық жерлерде 7,6% құрайды.

2021 жылы қалалық және ауылдық кедейлік деңгейі арасындағы ең үлкен айырмашылық Атырау (9,8 есе), Маңғыстау (3,2 есе) облыстарында байқалды. Джини коэффициенті 2021 жылы 0,291 құрады, ең аз және ең көп қамтылған халықтың 10%-ының арақатынасы 5,9 есені құрады. Кедейлік тереңдігі мен кедейліктің ауырлығы сәйкесінше 0,8% және 0,2% құраған.

2021 жылы аймақтар бөлінісінде кедейлік деңгейін қарастырсақ, ең жоғары көрсеткіш Түркістан (12,2%), Солтүстік Қазақстан (6,7%), Шығыс Қазақстан (6,5%) облыстарында, ең төменгісі Астана қаласында (1,5%) тіркелген. Қазақстан ауылдарында орташа жан басына шаққандағы тұтынуға жұмсалған табыстары бір айда орташа жан басына шаққанда – 69038 теңгені құрайды. Халықтың ақшалай табыстарының құрылымын: еңбек қызметінен түскен – 70%, зейнетақы – 24,1%, жәрдемақы – 3,9% үлесіне тиесілі.

Тұрғындардың тұтыну шығындарының құрылымын талдау ауыл мен қала тұрғындары арасында шығындардың құрамында айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін көрсетті. Ауыл тұрғындарының азық-түлік шығындарының үлесі қала тұрғындарына қарағанда едәуір жоғары, ауылда – 56,8%, қалада – 51,2%-ды құрады, мұның бір себебі отбасындағы адам санына да байланысты, 5 және одан да көп адамнан тұратын үй шаруашылықтарының сандық үлесі ауылдық жерлерде – 36%, қалада – 21%-ды көрсетеді [20].

Біздің ойымызша, ауылдық жерлерде тұратын халықтың басым бөлігінің табыс деңгейі оларға адами капитал деңгейін жан-жақты арттыруға мүмкіндік бермейді. Адами капиталға инвестициялаудың негізгі көзі – жалақы, сондықтан да, аграрлық сектордағы жалақы деңгейі көтеруді қажет етеді. Жыл сайынғы жалақы деңгейінің

өсуіне қарамастан, ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің еңбегі арзан жұмыс күшінің көзі болып қалып отыр, яғни мұндай қатынас аталмыш саланың жастар үшін тартымдылығын төмендетіп, оның дамуына да кедергі жасайды.

Сондықтан да, аграрлық саланың адами капиталын қалыптастыру мен дамыту арнайы әдіс-тәсілдерді құруды және пайдалануды қажет етеді деп есептейміз. Мұндай әдіс ұйымдастырушылық-экономикалық механизм болуы мүмкін.

Аграрлық сектордағы адами капиталды да қалыптастыру мен дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі – адами капиталға әсер етудің тиісті функциялары мен әдістерін қолдана отырып, еңбек ресурстарын тартуға және ауыл тұрғындарының лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін өзара әрекеттесіп қызмет етуші орта. Ол ортаның негізгі қатысушылары мемлекеттік және жергілікті органдар, шаруашылық жүргізуші субъектілер және ауыл тұрғындары болуы тиіс. Ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің қызметі бірнеше арнайы бөлімдерге бөлінеді:

- ұйымдастырушылық-басқарушылық;
- қаржы-экономикалық;
- техникалық-технологиялық;
- құқықтық;
- әлеуметтік;
- мотивациялық (сурет).

Ұйымдастырушылық-басқарушылық бөлім. Оның мақсаттары төмендегідей:

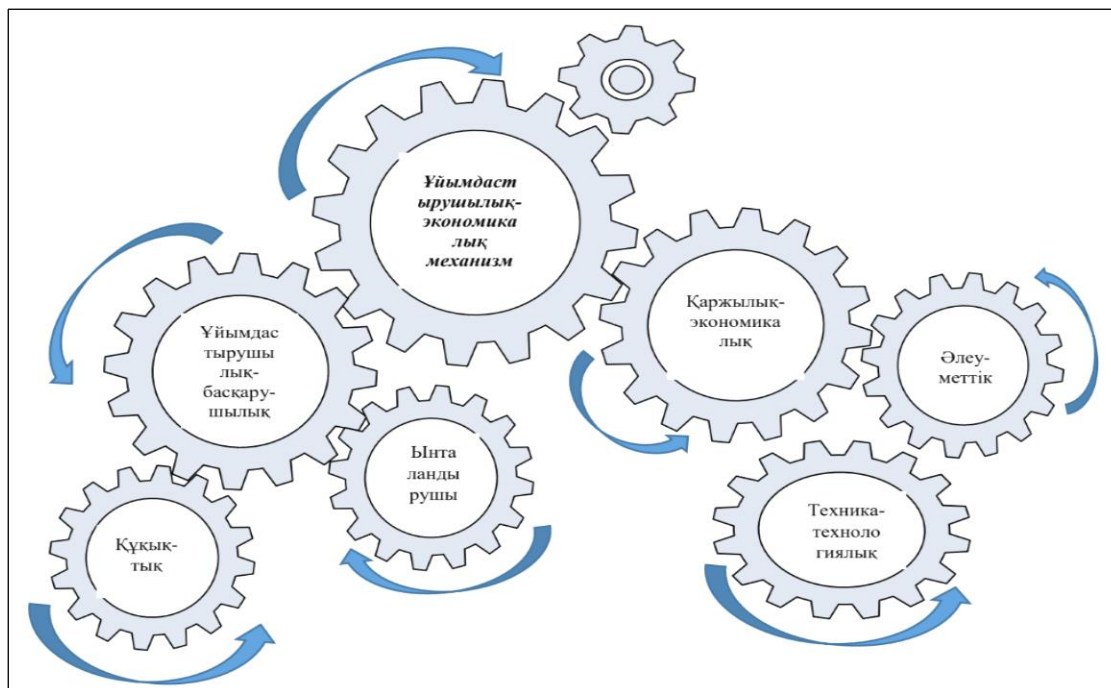
* аграрлық сектордың адами капиталын дамытудың стратегиялық жоспарын әзірлеу және іске асыру;

* ұйымдар мен кәсіпорындар кадрларының біліктілігін артыру бойынша іс-шараларды ұйымдастыру және жүзеге асыру;

* аграрлық саланың адами капиталын қалыптастыруда білім беру және ғылыми мекемелер, шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз ету;

* аграрлық бейіндегі орта арнаулы және жоғары оқу орындарының түлектерін жұмыспен қамтуды жүзеге асыру;

* аграрлық сектор кәсіпорындары қызметінде адами капиталдың дамуына мониторинг жүргізу. Сонымен бірге, аграрлық сектордың адами капиталын қалыптастыру, басқару, дамыту бағдарламаларын, стратегияларын, модельдерін әзірлеуге және бақылауға жауапты.

Ескерту: авторлармен құрастырылды

Сурет – Аграрлық саланың адами капиталын қалыптастыру мен дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі

Қаржы-экономикалық бөлімнің мақсаты:

- аграрлық сектор үшін мамандар даярлауды қаржыландыру;
- аграрлық сектордың адами капиталын дамытуға арналған бюджет қаражаты көлемінің ғылыми негізделген есептеулерін жүргізу;
- аталмыш сала бойынша жас мамандарды мемлекеттік қаржылық қолдауды қамтамасыз ету.

Сонымен бірге, бұл бөлім мемлекеттік және аймақтық бағдарламаларды қаржылық қамтамасыз етуі керек. Мемлекеттік қаржылық қолдаудың мөлшері өндіріс нәтижелерімен, нормативті шығындармен байланыстырыла отырып, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Барлық деңгейдегі бюджеттерде ауыл шаруашылығына, аграрлық салаға қатысты арнайы бөлімдер болуы керек.

Ғылыми-зерттеулер мен оларды өндіріске енгізуге арналған ақша қорларын тиімді пайдалану және жоғары білікті кадрларды даярлау аграрлық сектордағы еңбек өнімділігі мен шығарылатын өнім сапасын арттыруға ықпал етеді. Дегенмен, сектордың ақша қаражатын мақсатсыз пайдаланғаны үшін мемлекет құқық бұзушыларға белгілі бір ықпал ету шараларын, мысалы, айыппұл санкциялары, қылмыстық жауапкершілік шаралары қолдануы тиіс.

Техника-технологиялық бөлім:

- ауыл шаруашылығы ұйымдарының жаңа технологияларға қажеттіліктерін анықтау;
- аграрлық саланы механикаландыру, автоматтандыру және роботтандыру шараларын әзірлеу және іске асыру;
- жоғары, орта арнаулы және кәсіптік оқу орындарында заманауи инновациялық технологиялар мен техниканы, оның ішінде робототехниканы игеруге және пайдалануға қабілетті кадрларды даярлау.

Қазіргі жағдайда заманауи шетелдік және отандық технологияларды оңтайлы үйлестіріп, оларды ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің жаңа тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік беретін аграрлық технологияға бейімдеу қажет.

Ғылым-технологиялық бөлім мақсаты - ауылдық жерлерде тұратын жастарды жұмыспен және мәдени-көпшілік, демалыс орындарымен қамтамасыз ету арқылы тұрақтандыру шараларын іске асыру; жаңа техника мен технологияларды игере алатын мамандықтар бойынша алдыңғы қатарлы оқу орталықтарын құру және т.б.

Құқықтық бөлім мыналарды қамтуы керек:

- * аграрлық саланы және оның адами капиталын қалыптастыру мен дамыту жөніндегі республикалық және аймақтық бағдарламаларды жетілдіру;

* аграрлық секторға жұмысқа жас мамандарды тартуға бағытталған заңнамалық және нормативтік актілерді әзірлеу;

* ауылдық жерлерде шағын кәсіпкерлікті заңнамалық қолдау және т.б.

Әлеуметтік бөлім. Оның мақсаты:

– адами капиталды қалыптастыру және дамыту бойынша ғылыми негізделген шешімдер қабылдауға қажетті ақпараттық базаны қалыптастыруға бағытталған аграрлық саланың мониторингі;

– аграрлық саланың адами капиталының жай-күйі мен әлеуметтік даму үрдістерін болжау;

– аграрлық сала қызметкерлерінің жалақы деңгейін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеу және іске асыру;

– ауыл халқының өмір сүру деңгейін арттыру бойынша шараларды әзірлеу және іске асыру;

– ауыл шаруашылығында еңбекті қорғау деңгейін арттыру жөніндегі шараларды жүзеге асыру;

– ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту, білім беру және мәдени, ойын-сауық мекемелерінің ашылуы және деңгейін арттыру, медициналық мекемелердің жабдықталуы және т.б.

Бұл механизмнің дұрыс жұмыс істеуі көрсетілген бөлімдер мен оларға сәйкес функциялар арасындағы тұрақты байланыстарды, оларды іске асырудың жүйелілігін қамтамасыз етуді талап етеді.

Қорытынды.

1. Экономиканың аграрлық секторында адами капиталдың қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктері анықталды. Олардың қатарында аграрлық сектордың адами капиталының экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда ұтқырлығының төмендігі; білім деңгейінің салыстырмалы түрде төмен болуы; ауылдық жерлерде өмір сүру деңгейі мен сапасына төмендеуіне байланысты адами капиталды дамытудағы мүмкіндіктердің шектеулілігі атап көрсетілді. Мұндай үрдістер аграрлық сектордағы еңбек өнімділігінің өсуін ғана емес, еліміздің ауыл шаруашылығының дамуын тежеуі мүмкін.

2. Әлемдік банктің дүниежүзі елдерінің адами капиталын есептеу арқылы жасаған рейтингісін талдай отырып, негізгі көрсеткіштер бойынша Қазақстанның рейтингісін төмендегідей тұжырымдауға болады:

- бірінші, 5 жасқа дейінгі баланың өмір сүру ықтималдығы 99% құрайды. Басқаша айтқанда, БҰҰ-ның ресми статистикасы бойынша елімізде дүниеге келген 100 сәбидің 99-ы тірі қалады;

- екінші, мектептегі күтілетін оқу ұзақтығы. Қазақстанда 4 жасқа дейінгі оқуын бастаған бала (мектепке дейінгі тәрбие) 18 жасқа толғанда 13,3 жылға созылатын мектептегі оқу курсы аяқтайды деп күтілуде;

- үшінші, білім сапасы, яғни бірыңғай (үйлестірілген) емтихан бойынша баллдар. Қазақстандық оқушылардың білімі шкала бойынша 537 баллға бағаланған (әлем бойынша ең жоғары – 625 балл, ең төменгі шегі – 300 балл деңгейінде);

- төртінші, оқу сапасына түзету енгізілген мектептегі оқу ұзақтығы. Оқушылардың іс жүзінде алатын білім көлеміне түзетіле отырып, мектепте күтілетін оқу ұзақтығы елімізде 11,5 жылды құрайды;

- бесінші, ересек тұрғындардың өмір сүруі. Бүкіл Қазақстан бойынша қазіргі кезеңде 15 жастағы азаматтардың тек 84%-ы ғана 60 жасқа дейін өмір сүреді;

- алтыншы, салауатты өсу (дамуында кідірісі жоқ балалардың үлесі). 100 баланың 92-сі дамуда артта қалмайды. Қазақстанда 8 бала (100-ден) өмір бойы сақталуы мүмкін когнитивті және физикалық шектеулерге ұшырайды.

3. Аграрлық сектор қызметкерлерінің орташа жалақысының тұрақты өсуіне қарамастан, ол республика деңгейіндегі орташа жалақыдан әлдеқайда төмен, жалпы республикалық орташа жалақының 60 пайызын құрайды; бұл еңбек өнімділігінің деңгейіне, ауыл шаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер етеді. Жалақы деңгейінің төмендігі аграрлық саланың жастар үшін мамандық таңдауда да, осы салада қызмет етуге де тартымсыз салалардың бірі болып табылады.

4. Аграрлық сектордың адами капиталын қалыптастыру мен дамытуды жүзеге асырудың басым бағыттарының бірі ретінде оның ұйымдық-экономикалық механизмі жасақталып, ұсынылды.

Механизм келесі бөлімдерді қамтиды: ұйымдастырушылық-басқарушылық (адами капиталды қалыптастыру мақсаттарын, даму тенденцияларын анықтауға және бағалауға, қатысты жоспарларды іске асыру); қаржы-экономикалық (мамандарды даярлауды қаржыландыруға арналған; техника-технологиялық (жаңа техника мен технологияларға қажеттіліктерді анықтауға, жұмыстарды механикаландыру және автоматтандыру жөніндегі шараларды әзірлеуге арналған); ынталандырушы (ауылға кадрларды тарту және бекіту жөніндегі шараларды әзірлеу); құқықтық (мамандарды тарту және бекіту жөніндегі

заңнамалық және нормативтік актілерді даярлауға арналған); әлеуметтік (адами капиталдың жай-күйі мен дамуына мониторинг жүргізу). Осы механизмді негізге ала отырып, Қазақстанның аграрлық секторында адами капиталды дамытудың бірегей тұжырымдамасын жасақтауға болады.

Әдебиеттер тізімі

[1] Schulz, T. Investment in Human Capital [Electronic resource].-2004-URL: <https://www.la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/350kPEE>. (date of access: 18.05.2023).

[2] Becker, G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis / G.S. Becker.- Chicago: University Of Chicago Press, 1994. - 390 p.

[3] The Well-being of Nations –OECD, 2001 [Electronic resource].- 2001.- URL: <https://www.oecd.org/education/innovation-education/1870573.pdf> (date of access: 18.05.2023).

[4] Макконнелл, К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю, В.С.Автономов.– М.: ИНФРА-М, 2003. – 972 с.

[5] Parman, J. Good schools make good neighbors: Human capital spillovers in early 20th century agriculture /J. Parman// Explorations in Economic History.- 2012.- №49.- P. 316–334.

[6] Абалкин, Л.И. Новый тип экономического мышления. Перестройка: пути и проблемы / Л.И. Абалкин. – М.: Экономика, 2000. – 912 с.

[7] Индекс человеческого капитала в Казахстане равен 0,75. Что это значит и стоит ли бояться? [Электронный ресурс].- 2022.- URL: https://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=36121681&pos=3;-82#pos=3;-82 (дата обращения: 16.12.2022).

[8] Нүсіпова, Г.Н. Қазақстан Республикасындағы адам капиталының географиясы: аймақтар арасындағы салыстыру / Г.Н. Нүсіпова, Г.Б. Айдарханова., А.А. Тоқбергенова // Экономика: стратегия және практика.- 2001. - №16(4).- Б. 160-173. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-160-173>

[9] Қазақстан халқы: стат. жинақ. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. [Электрондық ресурс].-2022.-URL: <https://www.stat.gov.kz>. (қаралған күні: 15.12.2022).

[10] Костянская Е.Б. Развитие российских регионов: новые теоретические и методологические подходы / Е.Б. Костянская. - СПб.: Наука, 2006. – 618 с.

[11] Қазақстандағы білім беру: статистика, зерттеулер мен проблемалар [Электронный ресурс].-2022.-URL:<https://www.factcheck.kz/kaz/basty-bet1/kazakstandagy-bilim-beru-statistika-zertteuler-men-problemlar/>

bilim-beru-statistika-zertteuler-men-problemlar/ (дата обращения: 14.12.2022).

[12] Развитие человеческого капитала в Казахстане [Электронный ресурс].- 2022.- URL:<https://www.strategy2050.kz/ru/news/razviti-e-chelovecheskogo-kapitala-v-kazakhstane/> (дата обращения: 15.12.2022).

[13] В Казахстане на образование из госбюджета тратят около 5% от ВВП, это меньше чем в странах Африки [Электронный ресурс].- 2022.- URL: <https://www.informburo.kz/novosti/v-kazakhstane-na-obrazovanie-iz-gosbyudzhet> (дата обращения: 16.12.2022).

[14] В рейтинге по уровню здравоохранения Казахстан разместился на 58-м месте из 96 [Электронный ресурс].- 2022.- URL: https://www.kt.kz/rus/society/v_reytinge_po_urovnyu_zdravoohraneniya_kazakhstan_1377937598.html (дата обращения: 16.12.2022).

[15] Растет смертность населения в Казахстане [Электронный ресурс].- 2022.-URL: <https://www.mk-kz.kz/social/2021/09/15/rastet-smertnost-naseleniya-v-kazakhstane.html> (дата обращения: 21.12.2022).

[16] О состоянии и перспективах развития сельского здравоохранения [Электронный ресурс].- 2022.- URL: <https://www.pharm.reviews/novosti/novosti-kazakhstana/item/7742-o-sostoyanii-i-perspektivakh-razvitiya-selskogo-zdravookhraneniya> (дата обращения: 22.12.2022).

[17] Қазақстанда жұмыспен қамтылу: стат. жинақ. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы [Электрондық ресурс].- 2022.-URL: <https://www.stat.gov.kz> (қаралған күні: 24.12.2022).

[18] Мамандық таңдау – болашақты таңдау [Электрондық ресурс].]-2022.-URL: <https://www.egemen.kz/article/317274-mamandyq-tanhdau-%E2%80%93bolashaqy-tanhdau> (қаралған күні: 16.12.2022).

[19] Қазақстан Республикасындағы еңбекақы: стат. жинақ. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы [Электрондық ресурс].-2022.-URL: <https://www.stat.gov.kz>. (қаралған күні: 20.12.2022).

[20] Қазақстандағы халықтың тұрмыс деңгейі: стат. жинақ. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы [Электрондық ресурс].- 2022.- URL: <https://www.stat.gov.kz>. (қаралған күні: 20.12.2022).

References

[1] Schulz, T. (2004). Investment in Human Capital Available at: <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/350kPEE>. (date of access: 14.12.2022).

[2] Becker, G.S. (1994). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. University Of Chicago Press; 3-rd edition edition, 390

[3] The Well-being of Nations – OECD (2001). Available at: <https://www.oecd.org/education/innovation-education/1870573.pdf> (date of access: 15.12.2022).

[4] Makkonell, K.R., Bru, S.L. (2003). Jekonomiks: principy, problemy i politika [Economics: Principles, problems and policy]. INFRA-M, 14, 972 [in Russian].

[5] Parman, J. (2012). Good schools make good neighbors: Human capital spillovers in early 20th century agriculture. *Explorations in Economic History*, 49, 316-334.

[6] Abalkin, L.I. (2000). Novyj tip jekonomicheskogo myshleniya. Perestrojka: puti i problemy [A new type of economic thinking. Perestroika: ways and problems]. *Jekonomika - Economy*, 912 [in Russian].

[7] Indeks chelovecheskogo kapitala v Kazahstane raven 0,75. Chto jeto znachit i stoit li bojat'sja? [The human capital index in Kazakhstan is 0.75. What does this mean and is it worth being afraid of?] (2022). Available at: <https://online.zakon.kz/Document>. (date of access: 16.12.2022) [in Russian].

[8] Nusipova, G.N., Ajdarhanova G.B., Tokbergenova A.A. (2021). Qazaqstan Respublikasyndağy adam kapitalynyñ geografiasy: aimaqtar arasyndağy salystyru [Geography of human capital in the Republic of Kazakhstan: comparison between regions]. Available at: <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-4-160-173>. *Jekonomika: strategiya jäne praktika - Economy: strategy and practice*, 16(4), 160-173 [in Kazakh].

[9] Qazaqstan halqy: stat. Jinaq [Population of Kazakhstan: stat. collection]. Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau jäne reformalar agenttigi Ұлттық статистика бюросы – Kazakhstan Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of National Statistics bureau (2022). Available at: <https://stat.gov.kz>. (date of access: 15.12.2022) [in Kazakh].

[10] Kostyanskaya E.B. (2006). Razvitie rossijskih regionov: novye teoreticheskie i metodologicheskie podhody [Development of Russian regions: new theoretical and methodological approaches]. *Nauka*, 618 [in Russian].

[11] Qazaqstandağy bilim beru: statistika, zertteuler men problemalar [Education in Kazakhstan: statistics, research and problems] (2022). Available at: <https://factcheck.kz/kaz/basty-bet1/kazakstandagy-bilim-beru-statistika-zertteuler-men-problemalar/> (date of access: 14.12.2022) [in Kazakh].

[12] Razvitie chelovecheskogo kapitala v Kazahstane [Human capital development in Ka-

zakhstan] (2022). Available at: <https://strategy2050.kz/ru/news/razvitie-chelovecheskogo-kapitala-v-kazahstane>. (date of access: 15.12.2022) [in Russian].

[13] V Kazahstane na obrazovanie iz gosbjudzheta tratjat okolo 5% ot VVP, jeto men'she chem v stranah Afriki [In Kazakhstan, about 5% of GDP is spent on education from the state budget, which is less than in African countries] (2022). Available at: <https://informburo.kz/novosti/v-kazahstane-na-obrazovanie-iz-gosbyudzheta> (date of access: 16.12.2022) [in Russian].

[14] V rejtinge po urovnju zdravooohraneniya Kazakhstan razmestilsja na 58-m meste iz 96 [Kazakhstan is ranked 58th out of 96 in the ranking on the level of healthcare] (2022). Available at: https://www.kt.kz/rus/society/v_rejtinge_po_urovnyu_zdravooohraneniya_kazahstan_1377937598.html. (date of access: 16.12.2022) [in Russian].

[15] Rastet smertnost' naseleniya v Kazahstane [The mortality rate of the population in Kazakhstan is growing] (2022). Available at: <https://mk-kz.kz/social/2021/09/15/rastet-smertnost-naseleniya-v-kazahstane.html>. (date of access: 21.12.2022) [in Russian].

[16] O sostojanii i perspektivah razvitiya sel'skogo zdravooohraneniya [About the state and prospects of rural health care development] (2022). Available at: <https://pharm.reviews/novosti/novosti-kazahstana/item/7742-o-sostoyanii-i-perspektivakh-razvitiya-selskogo-zdravooohraneniya>. (date of access: 22.12.2022) [in Russian].

[17] Qazaqstanda jumyspen qamtylu: stat. jinaq. [Employment in Kazakhstan: stat. Collection]. Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau jäne reformalar agenttigi Ұлттық статистика бюросы (2022). Available at: <https://stat.gov.kz>. (date of access: 24.12.2022) [in Kazakh].

[18] Mamandyq tañdau – bolaşaqty tañdau [Choosing a profession-choosing the future] (2022). Available at: <https://egemen.kz/article/317274-mamandyq-tanhdaui-%E2%80%93-bolashaqty-tanhdaui>. (date of access: 16.12.2022) [in Kazakh].

[19] Qazaqstan Respublikasyndağy eñbekaqy: stat. jinaq. Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau jäne reformalar agenttigi Ұлттық статистика бюросы (2022). Available at: <https://stat.gov.kz>. (date of access: 20.12.2022) [in Kazakh].

[20] Qazaqstandağy halyqtyñ túrmys deñgeiri: stat. jinaq. [Standard of living of the population in Kazakhstan: stat. collection]. Qazaqstan Respublikasy strategialyq josparlau jäne reformalar agenttigi Ұлттық статистика бюросы (2022). Available at: <https://stat.gov.kz>. (date of access: 20.12.2022) [in Kazakh].

Авторлар туралы ақпарат:

Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы; Ph.D докторы; «Қаржы, есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы; Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті; 120014 Әйтеке би көш., 29А, Қызылорда қ., Қазақстан; e-mail: Nurai0510@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-5849-8628>

Абдимомынова Алмакул Шакирбековна - **негізгі автор**; экономика ғылымдарының кандидаты; «Экономика және басқару» кафедрасының доценті; Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті; 120014 Әйтеке би көш., 29А, Қызылорда қ., Қазақстан; e-mail: abdim.alma@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2237-7699>

Утегенова Камшат Амандыковна; экономика ғылымдарының кандидаты; «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушысы; Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті; 120014 Әйтеке би көш., 29А, Қызылорда қ., Қазақстан; e-mail: ute_kam@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9929-7761>

Information about authors:

Bukharbayeva Akmaral Zhetibaykyzy; Ph.D; Associate professor of the Department of Finance, Accounting and Audit; Korkyt Ata Kyzylorda University; 120014 Aiteke bi str., 29A, Kyzylorda, Kazakhstan; e-mail: Nurai0510@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-5849-8628>

Abdimomyanova Almakul Shakirbekovna - **The main author**; Candidate of Economic Sciences; Associate professor of the Department of Economics and Management; Korkyt Ata Kyzylorda University; 120014 Aiteke bi str., 29A, Kyzylorda, Kazakhstan; e-mail: abdim.alma@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2237-7699>

Utegenova Kamshat Amandykovna; Candidate of Economic Sciences; Senior lecturer of the Department of Economics and Management; Korkyt Ata Kyzylorda University; 120014 Aiteke bi str., 29A, Kyzylorda, Kazakhstan; e-mail: ute_kam@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9929-7761>

Информация об авторах:

Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы; доктор Ph.D; ассоциированный профессор кафедры «Финансы, учет и аудит»; Кызылординский университет им. Коркыт Ата; 120014 ул. Айтеке би, 29А, г.Кызылорда, Казахстан; e-mail: Nurai0510@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-5849-8628>

Абдимомынова Алмакул Шакирбековна - **основной автор**; кандидат экономических наук; доцент кафедры «Экономика и управление»; Кызылординский университет им. Коркыт Ата; 120014 ул. Айтеке би, 29А, г.Кызылорда, Казахстан; e-mail: abdim.alma@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2237-7699>

Утегенова Камшат Амандыковна; кандидат экономических наук; старший преподаватель кафедры «Экономика и управление»; Кызылординский университет им. Коркыт Ата; 120014 ул. Айтеке би, 29А, г.Кызылорда, Казахстан; e-mail: ute_kam@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9929-7761>

**АДАМ ДАМУЫНЫҢ ИНДЕКСІ ХАЛЫҚТЫҢ ӨМІР СҮРУ САПАСЫНЫҢ
ИНТЕГРАЛДЫ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ**

**HUMAN DEVELOPMENT INDEX AS AN INTEGRAL INDICATOR
OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION**

**ИНДЕКС ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАК ИНТЕГРАЛЬНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ
КАЧЕСТВА ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ**

А.А. ЕРЕЖЕПОВА*

Э.Ф.К.

Г.Р. ДАУЛИЕВА

Э.Ф.К.

Р.Р. МАЙСАНОВА

экономика ғылымдарының магистрі

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

**автордың электрондық поштасы: aiman.yerezhepova@mail.ru*

A.A. YEREZHEPOVA*

C.E.Sc.

G.R. DAULIYEVA

C.E.Sc.

R.R. MAISANOVA

Master of Economic Sciences

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

**corresponding author email: aiman.yerezhepova@mail.ru*

A.A. ЕРЕЖЕПОВА*

К.Э.Н.

Г.Р. ДАУЛИЕВА

К.Э.Н.

Р.Р. МАЙСАНОВА

магистр экономических наук

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**электронная почта автора: aiman.yerezhepova@mail.ru*

Аңдатпа. Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуы жағдайында халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы ауыл шаруашылығының ресурстық әлеуетінің негізгі компоненттері ретінде әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықтың негізгі аспектілері ретінде қарастырылды. Мақалада адами капиталдың, атап айтқанда, адам дамуының индексі (АДИ) негізінде ауыл тұрғындарының жағдайы көрсетілген. *Мақсаты* – «өмір сапасы» факторының экономиканың әлеуметтік-экономикалық моделін қалыптастыруға әсерін талдау. *Әдістері* – салыстырмалы, статистикалық, нормативтік талдау, ғылыми объективтілік және жүйелілік қағидаттарына сүйене отырып, қазіргі жағдайларды ескере отырып, экономикалық-әлеуметтанулық тұрғыдан неғұрлым қолайлы ауыл парадигмасын құру үшін адам, агроэкологиялық, Әлеуметтік және нарықтық факторларды интеграциялау жолдары мен тәсілдерін іздеу бойынша отандық ғалымдардың зерттеу материалдары пайдаланылған. *Нәтижелері* – 2010-2022 жылдарға арналған АДИ индексіне енгізілген критерийлердің динамикасы зерттелген, салыстырмалы сипаттама берілген. Адам дамуы индексінің интегралдық көрсеткішінің маңыздылығы анықталған. Өңірлер арасында ауыл тұрғындарының өмір сүруі үшін қолайлы және қолайлы жерлер анықталған. Еңбек нарығындағы оң үрдістер, қайта өңдеу секторындағы және қызмет көрсету саласындағы сапалы қайта құру векторы көрсетілген. Алайда, авторлар атап өткендей, ауылдық жерлерде еңбекке қабілетті жұмыспен қамту төмен деңгейде қалып отыр. *Қорытындылар* – адами капитал деңгейін арттыру үшін шаруа (фермер) қожалықтары мен ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тиімді қызметіне негізделген ауылдық аумақтарды

Аннотация. В контексте устойчивого развития сельских территорий уровень и качество жизни населения рассматривались как ключевые аспекты социально-экономической стабильности в качестве основных компонентов ресурсного потенциала сельского хозяйства. В статье отражено состояние человеческого капитала, в частности сельского населения на основе индекса человеческого развития (ИЧР). *Цель* – проанализировать влияния фактора «качество жизни» на формирование социо-экономической модели хозяйствования. *Методы* – сравнительный, статистический, нормативного анализа, на основе принципов научной объективности и системности, использованы материалы исследований отечественных ученых по поиску путей и способов интеграции человеческих, агроэкологических, социальных и рыночных факторов для выстраивания наиболее благоприятной в экономико-социологическом отношении парадигмы сельской местности с учетом современных условий. *Результаты* – изучена динамика критериев, включенных в индекс ИЧР на 2010-2022 годы, дана сравнительная характеристика. Выявлена значимость интегрального показателя индекса человеческого развития. Среди регионов определены предпочтительные и благополучные для проживания сельских жителей. Показаны позитивные тенденции на рынке труда, вектор качественных преобразований в перерабатывающей секторе и сфере услуг. Однако, как отмечают авторы, занятость трудоспособных в сельских районах остается низкой. *Выводы* – для повышения уровня человеческого капитал необходимо перейти к социально привлекательной модели развития сельских территорий, основанной на эффективной деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств и сельскохозяйственных кооперативов, что в свою очередь, привлечет молодежь в село. Государственным структурам следует решить задачу по приведению в соответствие спроса и предложения квалифицированных специалистов в сельском хозяйстве посредством таких мер, как системная переориентация среди учащихся школ, деятельность по поднятию имиджа рабочих профессий.

улучшение стандартов и совершенствование образовательных программ подготовки выпускников учебных заведений сельскохозяйственного профиля; решение социальных проблем сельчан; создание условий для привлечения и закрепления специалистов в сельской местности, увеличение их мобильности и гибкости. Параметры, используемые для расчета индекса человеческого развития, определяют оптимальные траектории социально-экономического и эколого-демографического развития.

Түйінді сөздер: ауылды жер, адам дамуының индексі, өмір сапасы, адам әлеуеті, білім индикаторы, өмір сүру ұзақтығы, қоғам.

Key words: rural area, human development index, quality of life, human potential, education indicator, life expectancy, society.

Ключевые слова: сельская местность, индекс человеческого развития, качество жизни, человеческий потенциал, индикатор образования, продолжительность жизни, социум.

Кіріспе. Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңінде әлеуметтік-экономикалық саясаттың басым мақсаттарының бірі адамдардың өмір сүру сапасын арттыру болып табылады. Осыған байланысты қоғамның әлеуметтік прогресі, адамдардың әлауқатын арттыру, экономикалық өсудің түпкі және негізгі мақсаты ретінде халықтың өмір сапасы мен адам әлеуетін дамыту атап өтіледі. Өмір сүру сапасын арттыру мәселесі Қазақстан мен оның өңірлерінің қазіргі дамуындағы басты мәселе болып табылады. Қазақстан Республикасының стратегиялық дамуының барлық құжаттарында өмір сүру сапасын арттыру, демографиялық жағдайды жақсарту және халықтың денсаулығын қолдау негізгі әлеуметтік басымдықтар ретінде айқындалған.

Қазіргі әлемдегі "сапа" категориясы барлық салаларда сұранысқа ие екені белгілі. Сонымен қатар, XXI ғасыр сапа ғасыры деп атала бастады. Бүгінгі таңда экономикалық тұрақты даму жолдарын іздеу өмір сапасын жақсарту мақсаты болуы керек екенін түсінумен байланысты. «Өмір сапасы» ұғымының ғылыми мәні уақыт өте өзгерістерге ұшырап отырды.

Өмір сапасының негізгі тұжырымдамасы – БҰҰДБ бастаған халықаралық ғалымдар тобы, олар ұсынған адам дамуы тұжырымдамасы. Бұл ретте, осы тұжырымдамадағы бостандық ұғымы, кедейлік пен кедейліктен бостандықты, таза табиғи ресурстарды пайдалану еркіндігін, әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктен бостандықты, әлеуметтік институттарға қолжетімділікті және т.б. қамтиды [1].

«Өмір сапасы» өмір салтының ең маңызды бөлігі болып табылады және ол өмірлік құндылықтар мен принциптерді қамтитын субъект-объектілік қатынас ретінде қарастырылады. Экономикалық тәсілді жақтаушылардың пікірінше, өмір

сапасы халықтың табыс деңгейі, өмір сүру деңгейі, демографиялық және экологиялық көрсеткіштер сияқты көрсеткіштермен байланысты болуы керек. Неміс және американдық әлеуметтанушының айтуынша, өмір сапасы әлеуметтік құбылысқа айналады, өйткені адамның мінез-құлқындағы өзгерістер, яғни алаңдаушылықтың төмендеуі, жауапкершілік сезімі, өзін-өзі бағалау, бастамашылық және т.б. оның өмір сүру сапасын жақсартады деп санайды [қараңыз 1].

Адамдардың өмір сүру деңгейі мен сапасы еліміздің ауыл тұрғындары үшін де, аймақтың да, тіпті бүкіл елдің экономикалық және әлеуметтік дамуы мен тұрақтылығының маңызды аспектілері болып табылады. Сондықтан азаматтардың өміріне қолайлы жағдай жасауға, олардың еңбек және шығармашылық әлеуетін көрсетуге және аймаққа пайда әкелуге бағытталған шаралар кешенін тұжырымдау үшін осы көрсеткішті бағалау қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында отандық авторлар және шетелдік ғалымдардың ғылыми мақалаларының материалдары қолданылды. Сонымен қатар мәліметтер, Ұлттық статистика бюросы, Ұлттық жоспарлардан алынған ақпараттар, дүниежүзі банк ресми статистикасы талданды.

Зерттеуде Қазақстан Республикасы аймақтарының және Алматы облысының ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері талданады. Өмір сапасын анықтауда Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымында нақтыланған стандартты көрсеткіштеріне байлық, жұмыспен қамту, қоршаған орта, физикалық және психикалық денсаулық, білім беру, демалыс және бос уақыт, әлеуметтік тиесілілік, діни сенім, қауіпсіздік және еркіндік жатады.

Дүние жүзі елдерінің өмір сүру сапасы мен даму деңгейінің ең көп тараған көрсеткіші адам дамуының индексі болып табылады, ол үш көрсеткішке байланысты: өмір сүру ұзақтығы, білім деңгейі, жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім (ЖІӨ). Зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы әдістер қолданылды.

Әдеби деректер мен ресми ақпаратты талдау кезінде кейбір деректер, ғылыми мақалалар мен статистикалық жинақтар саралау әдістері негізінде зерттелді. Сонымен қатар, мәтінді талдау процесінде индукция мен дедукцияны теориялық зерттеу әдістері қолданылады. Теориялық талдау әдісі Қазақстан аймақтарында АДИ мен өмір сапасы ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сандық деректер мен статистика аналитикалық, жүйелі және салыстырмалы әдістерді қолдану арқылы зерттеледі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

"Өмір сапасы" ұғымының аясындағы проблемалар соңғы алты онжылдықта білімнің көптеген салаларында, ең алдымен әлеуметтануда, экономикада, экологияда ғылыми зерттеулердің объектісі болып табылады [қараңыз 1;2]. Бұл ұғымның пайда болуы 1958 жылдардың басында американдық экономист өзінің "Молшылық қоғамы" кітабында қолданған. Шын мәнінде, ол өзінің зерттеуі аясында өмір сапасы ұғымын тұжырымдауға және құрылымдық ғылыми тұжырымдаманы қалыптастыруға тырысты [қараңыз 2]. Ғалымдар өмір сапасының түрлі аспектілерін қарастыра отырып, оның деңгейін өлшеу үшін модельдер мен көрсеткіштер жүйесін жасауда.

Соның өзінде, өмір сапасының көрсеткіштерінің жалпы қабылданған біркелкі жүйесі жоқ. Керісінше, өмір сапасы санатын өлшеудің көптеген әдістері бар. Осындай 38 түрлі техниканы ғалым өз еңбегінде зерттеген, әрине, бұл әдістер уақытқа, орынға, ұлттық менталитеттің ерекшелігіне және қабылданған құндылықтар жүйесіне және тағы басқаларға байланысты [3]. Шынында да, адам өмірі, оның барлық шарттары мен сипаттамалары соншалықты кең, сондықтан оның бағалауы сөзсіз субъективті және белгілі бір көзқараспен, тұжырымдамамен немесе құндылықтар жүйесімен шартталған, біз оған қарап, өлшеуге тырысамыз [4].

Келесі бір ғалым өз зерттеуінде былай дейді, адамдардың өмір сүру сапасы екі негізгі фактормен анықталады: біріншіден, адам мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін

мемлекет жасаған жағдайлар; екіншіден, халықтың өзінің осы мүмкіндіктерді пайдалануға дайындығы мен қабілеті [5]. Сондықтан бүгінгі таңда өмір сапасы мәселелерін зерттеудегі маңызды міндеттердің бірі, ең алдымен, халықтың өз өмірінің сапасына субъективті баға беруін тек тәжірибелі ғана емес, сонымен бірге көрінетін, саналы және тұжырымдалған яғни, өмір сүрудің бағытын анықтау болып табылады.

Зерттеушілер еңбектерінде көрсетілген анықтама бойынша өмір сапасы – адамдар тіршілік әрекетін жүзеге асыратын табиғи-климаттық, экологиялық, өндірістік-технологиялық, институционалдық-ұйымдастырушылық, саяси-құқықтық және әлеуметтік жағдайлардың (еңбек сапасы, жұмыссыздық) жиынтығы [6,7].

Бұл тақырыптың өзектілігін зерттеген ғалымдар, еңбектерінде жекелеген облыстар мен өңірлік округтер халқының өмір сүру сапасы талданды, онда өңірлік саралауды күшейту проблемалары, оның ықпалының салдары және туындаған міндеттерді шешу үшін мемлекет тарапынан арнайы күш-жігердің қажеттілігі анықталды [8,9].

Өмір сапасын анықтаудың бес негізгі тәсілі бөліп көрсетілген. Оларға:

- әл-ауқатқа ықпал ететін қажеттіліктер немесе жағдайлардың өзгеретін тізімі болып табылатын объективті тізімдер;

- қолжетімді табыс негізінде адамдардың ұтымды таңдауын (қалауларды қанағаттандыруды) көздейтін экономикалық тәсіл;

- жалпы өмірлік қанағаттанудан және өмірдің әртүрлі аспектілеріне қанағаттану дәрежесінен тұратын субъективті бағалаулардың рационалды құрамдас бөлігіне негізделген бағалаушы көзқарас («субъективті әл-ауқат»);

- жағымды және жағымсыз эмоциялардың тепе-теңдігі болып табылатын субъективті бағалаулардың эмоционалдық компонентіне негізделген гедонистік көзқарас (бақыт сезімі, болашаққа сенім, әлеуметтік қауіпсіздік, депрессия, стресс);

- эвдемонистік көзқарас («мүмкіндіктер мен қызмет ету»), ол өзін-өзі жүзеге асыруды және өмірлік энергияның болуын әл-ауқаттың негізгі сипаттамалары ретінде қарастырады [10].

Өмір сүру сапасы елдер мен ұлттардың даму деңгейін сипаттайтын Біріккен Ұлттар Ұйымы тарапынан нақтыланған маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Адамның өмір сапасы мен деңгейі маңызды әлеуметтік-экономикалық

ұғымдар екені анық. Бір жағынан, қоғамның дамуы халықтың өмір сүру сапасын арттырумен және оның өз әлеуетін іске асырумен байланысты. Екінші бір жағынан, елдің экономикалық өсуіне, ғылыми-техникалық прогресіне және мәдени дамуына ықпал ететін негізгі қозғаушы күш – адами әлеует екені сөзсіз [11].

Халықтың өмір сүру сапасы – адамдардың материалдық, рухани және әлеуметтік қажеттіліктерінің қанағаттандыру мүмкіндіктері мен дәрежесін, сондай-ақ олардың өмірді және оның жеке аспектілерін субъективті қабылдауын көрсететін адамдардың өмір сүру деңгейі мен жағдайларының күрделі сипаттамасы [12].

«Тұрақты даму» түсінігі өз кезегінде екі байланысты ұғымнан тұрады: «қажеттіліктер» (адамның негізгі қажеттіліктерін қамтиды) және «шектеулер» (адамның және тұтастай алғанда адамзаттың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне қойылатын ресурстық шектеулерді қамтиды). Осылайша, тұрақты дамудың негізгі мақсаты адамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Сонымен, тұрақты дамудың үш негізгі қағидасы бар. Тұрақты дамудың үш негізгі қағидасы:

- бірінші қағида: дамудың болашақ ұрпақтың мүдделеріне нұқсан келтірмей, қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыратын тұрақты және ұзақ мерзімді болуы мүмкін екендігі айтылған;

- екінші қағида: шектеулердің абсолютті емес, негізінен техниканың дамуына, қоғамның әлеуметтік ұйымдастырылуына және биосфераның дамуына, оның антропогендік әсердің зардаптарын жеңу қабілетіне байланысты екендігіне негізделген;

- үшінші қағида: әрбір адамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандырмайынша және барлық адамдарға өзін-өзі дамытуға мүмкіндік бермейінше, тұрақты және ұзақ мерзімді даму мүмкін еместігін анықтайды.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Даму Бағдарламасында (БҰҰДБ) әр ел бойынша мәліметтер болған кезде, ол алдымен адам дамуы индексінің мәнін алуға болатын ауқымды индекс құруы керек. Ол үш көрсеткіш бойынша орташа арифметикалық ретінде есептеледі. Әр ел әр өлшем индексі үшін келесі балдарды қабылдай алады:

- туған кездегі өмір сүру ұзақтығының индексі (20 жас – ең аз және 85 жас ең жоғары ретінде);

- білім индексі: оқытудың күтілетін ұзақтығы – 0 жыл (минимум) және 18 (максимум), ал оқытудың орташа ұзақтығы – 0 жыл (минимум) және 15 жыл (максимум) деп есептеледі (сауатты халықтың үлесі және 7 жастан 24 жасқа дейінгі халықтың үлесі негізінде есептеледі);

- кіріс индексі (АҚШ долларымен сатып алу қабілетінің паритеті бойынша есептелген жан басына шаққандағы ЖІӨ негізінде есептеледі, 2011 PPP \$, 100 минимум және 75 000 максимум ретінде).

Біз мұндай көрсеткіш арқылы адамзаттың маңызды аспектілерін көрсететін негізгі көрсеткіштерді қамтитын адам дамуының индексі (Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасының сарапшылар тобы ұсынған) халықтың өмір сүру сапасын зерттеу үшін ең қолайлы деп санаймыз.

Ең алдымен Біріккен Ұлттар Ұйымы тарапынан бекітілген нысаналы бағдарларын қарастырсақ (1 кесте).

1 кесте – БҰҰДБ 2010 жылы қабылдаған АДИ есептеу үшін нысаналы бағдарлар [қараңыз 1]

Өлшеу	Бақыланған максималды мән	Ең төменгі мән
Туған кездегі күтілетін өмір сүру ұзақтығы	83,6 (Жапония, 2012ж.)	20,0
Оқытудың орташа ұзақтығы	13,3 (АҚШ, 2010ж.)	0
Оқудың күтілетін ұзақтығы	18,0	0
Білім индексі	0,971(Жаңа Зеландия, 2010ж.)	0
Жан басына шаққандағы табыс (сатып алу қабілетінің паритеті, доллармен)	87 478,0 (Катар, 2012ж.)	100,0
Көрсеткіш	Максимум	Минимум
Орташа өмір сүру ұзақтығы, жас	85	20
Күтілетін оқу жылдары (жылдар)	18	0
Оқу жылының орташа саны	15	0
Жан басына шаққандағы ЖІӨ, (USD)	75 000	100

Адам дамуының индексі үш көрсеткіштің индекстерінің орташа геометриялық мәні ретінде анықталады: туу кезінде күтілетін өмір сүру ұзақтығы; қол жеткі-

зілген білім деңгейі; жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ (сатып алу қабілетінің паритетіне доллармен есептелгенде). Соңғы жылдардан бастап адам дамуының

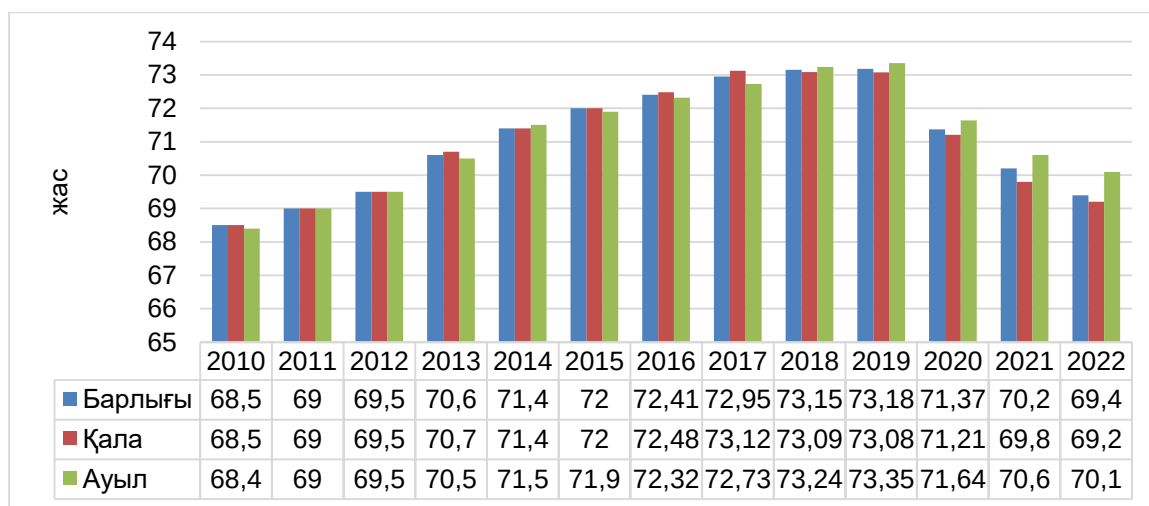
индексі жоғарыда аталған адам дамуының барлық компоненттерін біріктіретін формула бойынша үш көрсеткіштің орташа геометриялық мәні ретінде есептеледі [13]:

$$\text{АДИ} = (I_h \cdot I_e \cdot I_i)^{\frac{1}{3}} \quad (1)$$

мұндағы, I_{health} – денсаулық индикаторы, $I_{\text{education}}$ – білім индикаторы, I_{income} – халықтың кіріс индикаторы.

Зерттеу келесі заңдылықты анықтады: 2010 жылға дейінгі әдістеме бойынша есептелген АДИ мәні және 2011 жылдан бері қолданылып келе жатқан әдістеме бойынша есептелген тиісті индекс 3-8%-ға

қателеседі. Ал, 2011 жылы енгізілген бірлескен әдісті қолдану кезінде аддитивті әдіспен салыстырғанда адамның даму индексінің көрсеткішін анықтау аз өзгеріс, яғни айырмашылық болады [14]. Қазақстан аймақтарының дамуын бағалау үшін біз жалпы елдегі 2010-2022 жылдардағы АДИ индексіне енгізілген көрсеткіштерін өзгеру динамикасын қарастырамыз. Есептеулерді біз ҚР Ұлттық статистика бюросы статистикалық мәліметтері негізінде жасадық (1 сурет) [15]).

1 сурет – ҚР туған кездегі өмір сүру ұзақтығы (2010-2022 жылдар аралығы)

Кестеде көріп отырғанымыздай, туған кездегі күтілетін өмір сүру ұзақтығы 2010 жылдан 2018 жылға дейін тұрақты өсіп отырған, бұны еліміздегі тұрақты дамумен байлаыстырсақ болады. Сонымен бірге, ауыл аймақтарының және қала тұрғындарының қарқынын көре аламыз. 2010-2017 жылдар аралығында қала халқының көрсеткіштері басым болса, 2018-2021 жж. аралығында ауыл аймақтарының көрсеткіші қаламен салыстырғанда жоғарылаған. Ал, 2020 жылдан бастап әлемдік пандемияға байланысты өмір сүру ұзақтығы төмендеген. Дегенмен, БҰҰДБ бекітілген максималды нысаналы бағдарға, яғни 83,6 жасқа көрсеткіш жетпеген.

Қазақстанда 2021-2022 жылы жүргізілген зерттеулер бойынша қызметкерлердің 92,4%-ы кәсіптік білімі бар. Бұл көрсеткіш адамдардың 40,5% – университет дипломы, 43%-ы университетте немесе басқа колледжде, ал 8,9%-ы бастауыш кәсіптік курстан өткенін ескереді. Қызметкерлердің тек 7,6%-ы өздерінің түйіндемелерінде тек

мектепте білім алғанын немесе 0,01%-ы оны мүлдем алмағанын көрсетті.

Индекс ересектерге арналған орташа оқу жылын 25 жасқа дейінгі студенттер үшін күтілетін оқу жылымен біріктіру арқылы өлшенеді. Әр заттың салмағы бірдей:

- күтілетін оқу жылдары – оқушының мектепке немесе басқа оқу орындарына баруды күтетін жылдар саны (салмағы 1/2);
- мектептегі оқу жылының орташа саны (жылдар бойынша) оқу жылының орташа саны (жылдар бойынша) – бұл 25 және одан жоғары жастағы оқушылар нақты алған оқу жылының орташа саны (салмақтың 1/2 бөлігі);

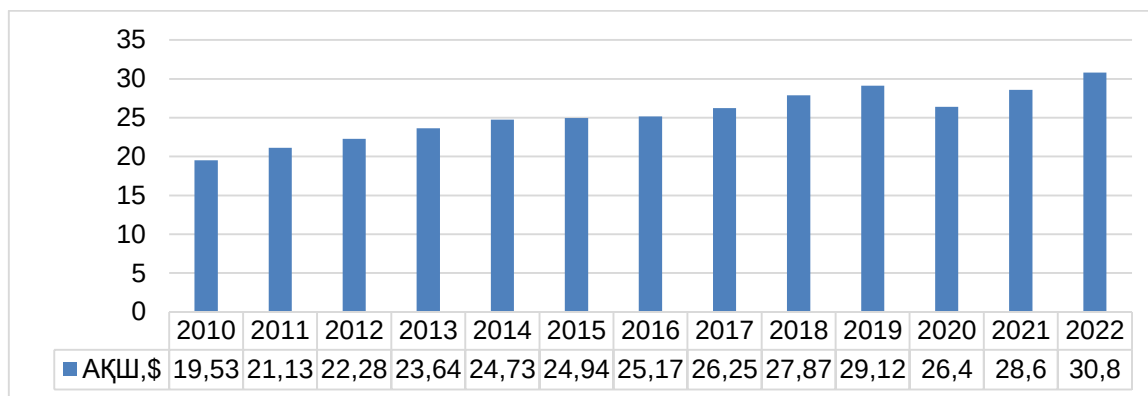
2019 жылға дейін әлемдік рейтингтерді анықтау кезінде елдер білім деңгейінің индексі негізінде рейтингке ие болды. Бірінші орын индекстің ең жоғары мәніне, ал соңғы орын ең төменгі мәнге сәйкес келеді. 2020 жылдан бастап білім деңгейінің кешенді индексі негізінде бүкіл әлем бойынша елдерді рейтингтеу үшін жеке рейтингтер жарияланған жоқ (2 кесте).

2 кесте – Білім деңгейі индексі және Қазақстанның адам даму индексі – әлем елдерінің рейтингіндегі Қазақстан орны [16]

36-орын Қазақстан 2022 жылы Білім индексі	Оқытудың күтілетін ұзақтығы (жылдары)	Оқытудың орташа ұзақтығы (жылдары)	
	15.8	12.3	
Көрсеткіштер	2020ж.	2021ж.	2022ж.
Орташа өмір сүру ұзақтығы	71,37	70,2	69,4
Білім индексі	0,79	0,84	0,841
Жан басына шаққандағы ЖІӨ нақты көлемінің индексі.	\$9 122	\$10 374	\$11 229
Адам даму индексі	0.81	0.811	0.83
Ескерту: United Nations Development Programme: Education Index 2022 және Ұлттық статистика бюросы мәліметтері негізінде құрылған.			

Жан басына шаққандағы ЖІӨ (сатып алу қабілетінің паритеті) – бұл елдің экономикалық даму деңгейін анықтайтын көрсеткіш болып табылады. Ал, Қазақстан

бойынша бұл көрсеткіштің соңғы жылдардағы мәнін салыстырайық (2 сурет) [қараңыз 16]).

2 сурет – Жан басына шаққандағы ЖІӨ (сатып алу қабілетінің паритеті)

Жан басына шаққандағы табыс бойынша елімізде 2010-2013жж. аралығында қарқынды өсу болса, 2016-2019жж. мен 2021-2022жж. аралығында тұрақты өсіп отырған, бірақ 2020 жылы төмендегенін көре аламыз. Бұл пандемияның әсері болды десек қателеспейміз. Алайда, жан басына шаққандағы табыс бойынша 53-орында, әрине тұрақты даму үстіндегі ел үшін бұл көңіл толарлықтай нәтиже емес.

Жан басына шаққандағы ЖҰӨ индексі Халықаралық статистика көрінісіндегі маңызды базалық көрсеткіш болып саналады. Бұл көрсеткіш көбіне елдің немесе аймақтағы өмір сүру сапасы немесе әлауқат деңгейінің индексі ретінде қарастырылады. Біріккен Ұлттар ұйымы (БҰҰ) ұсынған әдістемеге сәйкес адамның өмір сүру сапасын бағалау нәтижелері нақты критерийлер негізінде бағаланады.

БҰҰ Даму бағдарламасының сарапшылары өмір сүру сапасын кешенді бағалау үшін жүргізген адам әлеуетін дамыту индексін талдаудан Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі АДИ-і 0,75-0,77 диапазонында

екенін көруге болады, бұл оның жақсы деңгейдегі адам әлеуетін көрсетеді. Дегенмен, Джини индексі бойынша 17,69%-дан 28,29%-ға дейінгі аралықты көрсетеді. 2022 жылдың соңында Экономикалық зерттеулер институты (ERI) Қазақстанның 25 қаласы үшін өмір сапасының ұлттық рейтингін жасады. Рейтинг 3 негізгі фактор бойынша қарастырылды:

- экономика және бизнес;
- адами ресурстар;
- инфрақұрылым.

Барлығы 89 көрсеткіш талданды, оның ішінде 53 статистикалық көрсеткіш және 36-сы қала тұрғындарының онлайн-сауалнамасының нәтижелері негізінде қалыптастырылды. Еліміздің өнеркәсіптік моноқалалары, елдің батыс бөлігінде облыс орталықтары, сондай-ақ Астана мен Алматы ең жоғары көрсеткіштерге ие, бұл оларды басқа қалалардың фондында салыстырмалы түрде тартымды етеді.

Облыстық, аудандық маңызы бар түйінді елді мекендер мен моноқалалардың тиімді саясаты шеңберінде саралау жақын

маңдағы аумақтардың тұрғындарын жұмысқа орналастыру мүмкіндігімен және әлеуметтік маңызы бар объектілерге қолжетімділікпен қамтамасыз ететін урбанизацияның өсу нүктелерін қалыптастыру жөніндегі шара болып табылады.

Алматы облысының урбанизациясы жыл сайын 0,1-0,2% диапазонында көрсеткіштердің өсуі көзделген, бұл жалпы 2020-2022 жылдардың қорытындысы бойынша мерзімінен бұрын орындалды. Нақты тенденция 1,6-1,8% өсу диапазонында. Бір жағынан, бұл урбанизацияланған аумақтардың ажырамас элементі – әлеуметтік маңызды инфрақұрылымның және аймақтың белсенді дамуына байланысты [17]. Қазіргі таңда ауылдық аумақтарының экономикалық дамудың басты мақсаты – адамдардың өмір сүру сапасын арттыру, бұл әрбір нақты өңірдегі халықтың өмір сүру жағдайларының сапалық және сандық көрсеткіштерін жақсарту.

Алматы облысының осы мәселеге байланысты кейбір көрсеткіштерін қарастырайық. Алматы облысы – Қазақстанның қарқынды дамып келе жатқан өңірі. Аумақта 1 500-ден астам өнеркәсіптік кәсіпорындар, соның ішінде әлемдік брендтердің өнімдерін шығаратын зауыттар орналасқан. Ішкі нарықта өңір химия, тамақ, металлургия және машина жасау өнеркәсібі өнімдерін өндіру көлемі бойынша жетекші орын алады.

Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің (көрсетілетін қызметтерінің) көлемі 2023 жылғы қаңтар-сәуірде 123,9 млрд. теңгені құрады, бұл 2022 жылғы қаңтар-сәуірге қарай 100,6% құрады, оның ішінде мал шаруашылығы 111,4 млрд. теңге, тиісінше 100,6%, өсімдік шаруашылығы 12,4 млрд. теңге – 100%, ауыл шаруашылығындағы қызметтер 12,4 млн теңге – 100%. 2023 жылғы 1 мамырдағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған шағын және орта бизнес кәсіпорындарының саны 2022 жылғы тиісті кезеңмен салыстырғанда 128 611 бірлікті немесе 139,9%-құрады.

Еңбек нарығындағы оң үрдістерге 2017-2021 жылдарға арналған. Нәтижелі жұмыспен қамту бағдарламасын іске асыру, сондай-ақ өңдеуші ауыл шаруашылығы және қызмет көрсету салалары сияқты салалардың үдемелі даму векторы әсер етті. Алайда, жұмыспен қамтылған халықтың үлесі төмен болып қалуда, халықтың жалпы санынан 2 056 790 адамның тек 990 965-і жұмыс істейді, бұл 48,1%-ға сәйкес келеді. Нақты ақшалай кірістердің орташа өсу қарқыны 6% құрайды және жалпы

динамика жоғары, тұрақты және орташа болып сипатталады. Экономикалық және әлеуметтік дамудың маңызды факторы ретінде 2022 жылы өсу қарқынына әсер етті, бірақ жалпы негізгі тенденцияларға әсер етпеді [18].

Тиісінше, халық табысының серпіні макроэкономикалық, эпидемиологиялық және басқа да жүйелік тәуекелдерге сезімталдықты айқын көрсетеді, бірақ негізгі ұзақ мерзімді үрдістер экономикалық белсенділіктің және жалпы өңірдегі еңбек нарығының дамуымен айқындалады, бұл оң сәт болып табылады.

Қазіргі таңда елімізде халықтың өмір сүру сапасы мен кірісін арттыруға арналған бағдарламалар қайта қолға алынууда. «Халықтың табысын арттырудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасын» кешенді жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 14 сәуірдегі қаулысына мынадай өзгерістер енгізілуде. Бұл өзгерістерге бағдарламаның «Халықтың табысын арттырудың 2029 жылға дейінгі бағдарламасы» кешенді жоспары болып өзгертіліп, бекітілгені.

Бұл бағдарлама Қазақстан халқына, оның әл-ауқаты мен өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған. Басты мақсат – азаматтардың, соның ішінде ауыл тұрғындарының табыс деңгейін арттыру болып табылады.

Қорытынды.

1. Қазіргі өмір сапасының теориясында кейбіреулер оны өмір сүру деңгейімен және өмір салтымен салыстырады, ал басқалары оны өмір сапасы мен өмір стандартының екі қарама-қарсы тұжырымдамасымен салыстырады.

2. Біз қарастырған үш индексті АДИ интегралды көрсеткішінде қорытындылауға болады. Бұл көрсеткіштер ҚР аймақтары бойынша сараланған. Біз талдаған көрсеткіштер мен кезеңдер арасында АДИ-нің қалай өзгеріп және тұрақты өсіп отырғанын байқай аламыз.

3. АДИ-нің ұлғаюы жалпы халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы артып келе жатқанын айтады, бірақ бұл бәрі керемет дегенді білдірмейді және мұндай дамуды болашақта одан әрі жақсарту керек. Бірақ тұтастай алғанда, біздің ойымызша, АДИ тек елде ғана емес, сол немесе басқа аймақта да тұрақты даму жағдайына жеткілікті объективті баға береді.

4. Біз әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі аймақтық және Ұлттық парадигмасындағы адами капитал эндогендік ұзақ мерзімді экономикалық өсудің

маңызды көздерінің бірі болып саналатыны айқындалды. Адами әлеуетті дамыту ұлттық экономикалық жүйенің өсуі мен дамуының жаңа моделінің негізгі факторларының бірі болып саналады.

Ауылдық аумақтарының, әрбір нақты өңірдегі халықтың өмір сүру жағдайларының сапалық және сандық көрсеткіштерін жақсарту сол жергілікті экономиканың даму бағыттары мен даму қарқынына байланысты. Алматы облысы – Қазақстанның қарқынды дамып келе жатқан өңірі. Әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді талдау Алматы облысында ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсарту үшін тұрақты экономиканы дамытудың әлеуеті бар екенін көрсетеді. Бұл көрсеткіштер Алматы облысы халқының өмір сүру деңгейінің нысаналы көрсеткіштерінің картасына негіз болды.

Сондықтан өмір сүру сапасын арттырудың негізгі шаралары адам мүмкіндіктерін кеңейту үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы керек. Оның ішінде, оның білімі мен дамуына қатысты, сондай-ақ қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз ету. Билік мұндай әлеуметтік қорды құруды аумақтың тұрақты дамуы үшін қажет Адам дамуы саласындағы басым міндеттердің бірі ретінде қарастыруы керек.

Әдебиеттер тізімі

- [1] ПРООН: Доклад о человеческом развитии.- Нью-Йорк, 2019. - 141 с.
- [2] Бестужев-Лада, И.В. О качестве жизни [Электронный ресурс].- 2008.- URL: <https://www.library.ru/help/docs/n65217/1.pdf> (дата обращения: 20.04.2023).
- [3] Леонтьев, Д.А. Качество жизни и благополучие: объективные, субъективные и субъектные аспекты / Д.А.Леонтьев //Психологический журнал.-2020.-Т.41.-№.6.-С.86-95.
- [4] Ауезова, З.Т. Основные направления повышения эффективности управления качеством жизни населения / З.Т.Ауезова, К.Т.Ауезова, Е.К. Барлыков //Вестник университета «Туран». – 2021. – №. 4. – С. 127-133.
- [5] Россошанский, А.И. Методические аспекты оценки субъективного восприятия качества жизни населения региона / А.И. Россошанский //Вопросы территориального развития. – 2019. – №. 5 (50). – С. 7.-10.
- [6] Буров, М. П. Региональная экономика и управление территориальным развитием / М. П. Буров, 2019.- С.446.
- [7] Аничин В.Л., Худобин А.И. Оценка эффективности развития регионального экономического пространства / В.Л.Аничин, А.И.Худобин //Инновации в АПК: проблемы и перспективы. – 2020. – №. 3. – С. 135-141.

[8] Ауезова З. Т., Ауезова К. Т., Барлыков Е.К. Основные направления повышения эффективности управления качеством жизни населения / З.Т.Ауезова, К.Т.Ауезова, Е.К. Барлыков //Вестник университета «Туран». – 2021. – №. 4. – С. 127-133.

[9] Спанкулова Л.С., Чуланова З.К. Экономический рост регионов в контексте инновационной активности человеческих ресурсов/ Л.С. Спанкулова, З.К. Чуланова //Инновационные технологии управления социально-экономическим развитием регионов России. – 2020. – С. 158-165.

[10] Кислицына О. А. Международный опыт измерения качества жизни (благополучия) детей/ О.А.Кислицына //Проблемы современной экономики. – 2018. – №. 3 (67). – С. 103-106.

[11] Федотов А.А. Качество жизни и человеческий потенциал в концепциях устойчивого и человеческого развития (часть первая) / А.А.Федотов //Народонаселение. – 2021. – Т. 24. – №. 2. – С. 53-65.

[12] Гагарина С.Н., Чаусов Н.Ю., Бурцева Т.А. Обзор научных подходов к измерению и оценке качества жизни населения/ С.Н.Гагарина, Н.Ю.Чаусов, Т.А.Бурцева //Управление экономическими системами: электронный научный журнал.-2019.-№.1.-С.21-21.

[13] Игнатов Д.А., Тимофеева О.Г., Михайлова О.В. Развитие человеческого потенциала как неотъемлемая часть повышения качества жизни населения/ Д.А.Игнатов, О.Г.Тимофеева, О.В.Михайлова //Регион: системы, экономика, управление. – 2020. – №. 1 (48). – С. 27-35.

[14] Янгирова Е.И., Исаков М.Р. Совершенствование методики расчета индекса человеческого развития/ Е.И.Янгирова, М.Р.Исаков //Экономика и управление: научно-практический журнал.– 2020.– №.6.– С.15-20.

[15] Кузембекова Р.А. Карта целевых индикаторов уровня жизни населения Алматинской области в условиях актуальных рисков /Р.А.Кузембекова // Вестник университета «Туран». - 2021. -N 6 (141).- С.127-130.

[16] United Nations Development Programme (UNDP) [Electronic resource].-2022.- URL: <https://www.hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks>, (datacatalog.worldbank.org) (date of access: 27.05.2023).

[17] Буркова, О.С. Методы оценки уровня жизни с учетом национальных особенностей государства / О.С. Буркова // Научные исследования.-2017.- Том 2.- № 8 (19). -С.1-5.

[18] Статистика уровня жизни. Показатели бедности [Электронный ресурс].– 2021.- URL: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/516/nb338lx130h2vmmy7u7vrqx5dztttrav.pdf> (дата обращения: 22.05.2023).

References

- [1] UNDP: Human Development Report (2019). New York, 141
- [2] Bestuzhev-Lada, I.V., Batygin, S. (2008). On the quality of life. Available at: <http://www.library.ru/help/docs/n65217/1.pdf> (date of access: 20.04.2023r).
- [3] Leontiev D. A. (2020). Quality of life and well-being: objective, subjective and subjective aspects. *Psychological Journal*, 41(6), 86-95.
- [4] Auezova, Z.T., Auezova, K.T., Barlykov, E.K. (2021). Osnovnye napravleniya povyshe-niya effektivnosti upravleniya kachestvom zhizni naseleniya [The main directions of improving the efficiency of quality of life management of the population]. *Vestnik universiteta «Turan» - Bulletin of the University "Turan"*, 4, 127-133 [in Russian].
- [5] Rossoshansky, A.I. (2019). Metodiches-kie aspekty ocenki sub"ektivnogo vospriyatiya kachestva zhizni naseleniya regiona [Methodological aspects of assessing the subjective perception of the quality of life of the population of the region]. *Voprosy territorial'nogo razvitiya - Issues of territorial development*, 5(50), 7-10 [in Russian].
- [6] Burov M.P. (2019). Regional'naya ekonomika i upravlenie territorial'nym razvitiem [Regional economy and territorial development management]. Burov M. P., 446 [in Russian].
- [7] Anichin, V.L., Khudobin, A.I. (2020). Ocenka effektivnosti razvitiya regional'nogo ekonomicheskogo prostranstva [Evaluation of the effectiveness of the development of the regional economic space] *Innovacii v APK: problemy i perspektivy - Innovations in agriculture: problems and prospects*, 3, (135-141) [in Russian].
- [8] Auezova, Z.T., Auezova, K.T., Barlykov, E.K. (2021). Osnovnye napravleniya povyshe-niya effektivnosti upravleniya kachestvom zhizni naseleniya [The main directions of improving the efficiency of quality of life management of the population]. *Vestnik universiteta «Turan» - Bulletin of the University "Turan"*, 4, 127-133 [in Russian].
- [9] Spankulova, L.S., Chulanova, Z.K. Ekonomicheskij rost regionov v kontekste innovacionnoj aktivnosti chelovecheskih resur-sov [Economic growth of regions in the context of innovative activity of human resources]. *Inno-vacionnye tekhnologii upravleniya social'no-ekonomicheskim razvitiem regionov Rossii - Innovative technologies for managing the socio-economic development of Russian regions*, 158-165 [in Russian].
- [10] Kislitsyna, O.A. (2018). Mezhdunarod-nyj opyt izmereniya kachestva zhizni (blagopo-luchiya) detej [International experience of measuring the quality of life (well-being) of children]. *Problemy sovremennoj ekonomiki - Problems of the modern economy*, 3 (67), 103-106 [in Russian].
- [11] Fedotov, A.A. (2021). Kachestvo zhizni i chelovecheskij potencial v koncepciyah us-tojchivogo i chelovecheskogo razvitiya (chast' pervaya) [Quality of life and human potential in the concepts of sustainable and human development (part one)]. *Narodonaselenie – Population*, 24(2), 53-65 [in Russian].
- [12] Gagarina, S.N., Chausov, N.Yu., Burtseva, T.A. (2019). Upravlenie ekonomiches-kimi sistemami: elektronnyj nauchnyj zhurnal [Obzor nauchnyh podhodov k izmereniyu i ocenke kachestva zhizni naseleniya]. *Review of scientific approaches to measuring and assessing the quality of life of the population - Management of economic systems: electronic scientific journal*, 1, 21-21 [in Russian].
- [13] Ignatov, D.A., Timofeeva, O.G., Mi-khailova, O.V. (2020). Razvitie chelovecheskogo potenciala kak neot'emlemaya chast' povy-sheniya kachestva zhizni naseleniya [Human potential development as an integral part of improving the quality of life of the population]. *Region: sistemy, ekonomika, upravlenie - Re-gion: systems, economics, management*, 1 (48), 27-35 [in Russian].
- [14] Yangirova, E.I., Isakov, M.R. (2020). Sovershenstvovanie metodiki rascheta indeksa chelovecheskogo razvitiya [Improving the methodology for calculating the human development index]. *Ekonomika i upravlenie: nauchno-prakticheskij zhurnal - Economics and Management: a scientific and practical journal*, 6, 15-20 [in Russian].
- [15] Burkova O.S. (2017). Metody ocenki urovnya zhizni s uchetom nacional'nyh oso-bennostej gosudarstva [Methods of assessing the standard of living taking into account the national characteristics of the state]. *Nauchnye issledovaniya - Scientific research* No. 8 (19), 2, 127-130 [in Russian].
- [16] United Nations Development Pro-gramme (UNDP) [web site] (2022). Available at: <https://hdr.undp.org/data-center/country-insights#/ranks> (datacatalog.worldbank.org) (date of access: 27.05.2023)
- [17] Kuzembekova R.A. (2021). Karta celevykh indikatorov urovnya zhizni naseleniya Almatinskoj oblasti v usloviyah aktual'nyh riskov [Map of target indicators of the standard of living of the population of the Almaty region in the context of current risks]. *Vestnik universiteta «Turan» - Bulletin of the University "Turan"*, 6 (141), 1-5 [in Russian].
- [18] Statistika urovnya zhizni. Pokazateli bednosti [Statistics of the standard of living]. (2021). "Taldau" Information and analytical system of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic Available at: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/516/nb338lx130h2vmmy7u7vrxq5dztttrav.pdf> (date of access: 22.05.2023).

Авторлар туралы ақпарат:

Ережепова Айман Абдыкаимовна – **негізгі автор**; экономика ғылымдарының кандидаты; «Экономика» кафедрасының аға оқытушысы; Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050040 Өл-Фараби даңғ., 71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: aiman.yerezhepova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3768-1538>.

Даулиева Галия Рахметовна; экономика ғылымдарының кандидаты; «Экономика» кафедрасының профессор міндетін атқарушысы; Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050040 Өл-Фараби даңғ., 71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: dauliyeva@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8233-9830>.

Майсанова Рано Райымбекқызы; экономика ғылымдарының магистрі; Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; 050040 Өл-Фараби даңғ., 71, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: ranomajsanova@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0006-7682-0795>.

Information about authors:

Yerezhepova Aiman Abdykaimovna – **The main author**; Candidate of Economic Sciences; Senior Lecturer of the Department of Economics; Al-Farabi Kazakh National University; 050040 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan; e-mail: aiman.yerezhepova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3768-1538>.

Dauliyeva Galiya Rakhmetovna; Candidate of Economic Sciences; Acting Professor of the Department of Economics; Al-Farabi Kazakh National University; 050040 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan; e-mail: dauliyeva@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8233-9830>

Maisanova Rano Raiymbekkyzy; Master of Economic Sciences; Al-Farabi Kazakh National University; 050040 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan; e-mail: ranomajsanova@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0006-7682-0795>

Информация об авторах:

Ережепова Айман Абдыкаимовна – **основной автор**; кандидат экономических наук; старший преподаватель кафедры «Экономика»; Казахский национальный университет им. Аль-Фараби; 050040 пр. Аль-Фараби, 71, г.Алматы, Казахстан; e-mail: aiman.yerezhepova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3768-1538>.

Даулиева Галия Рахметовна; кандидат экономических наук; и.о. профессора кафедры «Экономика»; Казахский национальный университет им. Аль-Фараби; 050040 пр. Аль-Фараби, 71, г.Алматы, Казахстан; e-mail: dauliyeva@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8233-9830>.

Майсанова Рано Райымбекқызы; магистр экономических наук; Казахский национальный университет им. Аль-Фараби; 050040 пр. Аль-Фараби, 71, г.Алматы, Казахстан; e-mail: ranomajsanova@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0006-7682-0795>

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АУЫЛ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТЫЛУЫ
ЖӘНЕ ТАБЫСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ: КООПЕРАЦИЯНЫҢ РӨЛІ**

**ISSUES OF EMPLOYMENT AND INCOME OF RURAL RESIDENTS
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: THE ROLE OF COOPERATION**

**ВОПРОСЫ ЗАНЯТОСТИ И ДОХОДОВ СЕЛЬСКИХ ЖИТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: РОЛЬ КООПЕРАЦИИ**

Д. ЖЕНСХАН*

Э.Ф.К.

О.Ә. ӘЛІПБЕКІ

биол.ф.д.

Қ. БОДАУХАН

Э.Ф.К.

*С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан*

**автордың электрондық поштасы: azan_tanat@mail.ru*

D. ZHENSKHAN*

C.E.Sc.

O.A. ALIPBEKI

Dr.Biol.Sc.

K. BODAUKHAN

C.E.Sc.

S. Seifullin Kazakh Agro Technical research University, Astana, Kazakhstan

**corresponding author e-mail: azan_tanat@mail.ru*

Д. ЖЕНСХАН*

К.Э.Н.

О.Ә. ӘЛІПБЕКІ

д.биол.н.

К. БОДАУХАН

К.Э.Н.

*Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина,
Астана, Казахстан*

**электронная почта автора: azan_tanat@mail.ru*

Аңдатпа. Қазақстанның АӨК дамытудың басым бағыттарының бірі-ауыл шаруашылығы кооперативтеріне шаруашылықтың шағын нысандарын біріктіру және өнімді өндірушіден тұтынушыға дейін жылжыту жүйесінде инфрақұрылым құру арқылы аграрлық өндірістің ұсақ тауарлы сипатын шешу. Алайда, кооперативтік қағидаттардың артықшылықтары, әлеуетті резерв әлі толық іске асырылуда, олардың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі мен маңызы жете бағаланбайды. *Мақсаты* – республикадағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ағымдағы жай-күйін талдау және ауыл халқының өмір сүру сапасына әсер ету тетігін ғылыми негіздеу. *Әдістері* – экономикалық-статистикалық, дерексіз-логикалық, салыстырмалы талдау, жүйелеу. *Нәтижелері* – 2018-2022 жылдардағы кооперация саласының кеңеюіне және ауылдық елді мекендерді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларына талдау жүргізілді. Олардың экономикалық, әлеуметтік, демографиялық мәселелерді реттеудегі және ауыл тұрғындарының әл-ауқатын арттырудағы рөлі көрсетілген. Кооперация процесін тежейтін негізгі қолайсыз факторлар қарастырылады: оның талаптарына сәйкестігін қаржылық бақылаудың әлсіз дәрежесі, кепіл мүлкінің болмауы немесе оның өтімсіздігі. *Қорытындылар* – ауыл тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз етуде шаруа (фермер) және жеке қосалқы шаруашылықтар шешуші рөл атқарады. Ауыл шаруашылығы кооперациясы ауыл шаруашылығы өндірушілерінің шаруашылық жағдайларын жақсартуға көмектеседі, сала ресурстарын тиімді және ұтымды

пайдалануға, фермерлерге материалдық-техникалық көмек көрсетуге, тәуекелдерді басқара отырып, экспорт көлемін ұлғайта отырып, халықаралық нарықтарға шығуға мүмкіндік береді. Алайда, кооперативтік қозғалысқа оның әлеуетті қатысушылары тұрғысынан қатысуға ынталандыруды айқындайтын критерийлер жеткілікті зерттелмеген, оларға ауылдық аудандардың халқы өңірлік еңбек нарығының субъектілері ретінде жатады: бұл, ең алдымен, табыс деңгейі мен көздері, малдың болуы, отбасының құрамы. Ауыл шаруашылығы мен қайта өңдеу өнеркәсібін нығайтуға бағытталған мемлекеттің белсенді саясатының міндеттері жаңа интеграциялық құрылымдарсыз орындалмайды.

Abstract. One of the priority directions for the development of agro-industrial complex of Kazakhstan is solving the small-scale nature of agricultural production by combining small farms into agricultural cooperatives and creating infrastructure in the system of promoting products from producer to consumer. However, the benefits of cooperative principles and potential reserves have not yet been fully realized; their role and importance in the socio-economic development of the country is underestimated. *The goal* is to analyze the current state of agricultural cooperatives in the republic and scientifically substantiate the mechanism of influence on the quality of life of the rural population. *Methods* – economic-statistical, abstract-logical, comparative analysis, systematization. *Results* – an analysis of the expansion of the sphere of cooperation in dynamics for 2018-2022 and state programs on development of rural settlements was carried out. Their role in regulating economic, social, demographic problems and improving the well-being of villagers is shown. The main unfavorable factors hindering the cooperation process are considered: weak degree of financial control over compliance with its requirements, the absence of collateral or its illiquidity. *Conclusions* – peasant (private) farms and personal subsidiary plots play a decisive role in supplying rural residents with food. Agricultural cooperation helps improve the economic conditions of agricultural producers, promotes the efficient and rational use of industry resources, provides material and technical assistance to farmers, manages risks, and provides an opportunity to enter international markets with an increase in export volumes. However, the criteria that determine the incentives for participation in the cooperative movement from the position of its potential participants, which include the population of rural areas as subjects of the regional labor market, have not been sufficiently studied: these are, first of all, the level and sources of income, the availability of livestock, and family composition. The tasks of the active state policy aimed at strengthening agriculture and the processing industry are not feasible without new integration formations.

Аннотация. Одно из приоритетных направлений развития АПК Казахстана – решение мелко-товарного характера аграрного производства путем объединения малых форм хозяйствования в сельскохозяйственные кооперативы и создания инфраструктуры в системе продвижения продукции от производителя до потребителя. Однако еще не в полной мере реализуются преимущества кооперативных принципов, потенциальный резерв, недооценивается их роль и значение в социально-экономическом развитии страны. *Цель* – проанализировать текущее состояние сельхозкооперативов в республике и научно обосновать механизм влияния на качество жизни сельского населения. *Методы* – экономико-статистический, абстрактно-логический, сравнительного анализа, систематизации. *Результаты* – проведен анализ расширения сферы кооперации в динамике за 2018-2022 годы и государственных программ развития сельских населенных пунктов. Показана их роль в регулировании экономических, социальных, демографических проблем и повышении благосостояния сельчан. Рассмотрены основные неблагоприятные факторы, сдерживающие процесс кооперирования: слабая степень финансового контроля за соответствием его требованиям, отсутствие залогового имущества или его неликвидности. *Выводы* – в снабжении жителей сельской местности продовольствием решающую роль играют крестьянские (фермерские) и личные подсобные хозяйства. Сельскохозяйственная кооперация помогает улучшить условия хозяйствования сельскохозяйственных производителей, способствуют эффективно и рациональному использованию ресурсов отрасли, оказанию материально-технической помощи фермерам, управляя рисками, дает возможность выхода на международные рынки с увеличением объемов экспорта. Однако недостаточно исследованы критерии, определяющие стимулы для участия в кооперативном движении с позиции его потенциальных участников, к которым относится население сельских районов как субъекты регионального рынка труда: это, прежде всего, уровень и источники доходов, наличие скота, состав семьи. Задачи активной политики государства, направленной на укрепление сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности, не выполнимы без новых интеграционных формирований.

Түйінді сөздер: ауылдық аймақтар, ауылшаруашылық тауар өндірушілері, ауылшаруашылық кооперативтері, өмір сапасы, жұмыспен қамту, кірістер, азық-түлік, көтерме және бөлшек сауда.

Key words: rural regions, agricultural producers, agricultural cooperatives, quality of life, employment, income, food, wholesale and retail trade.

Ключевые слова: сельские регионы, сельхозтоваропроизводители, сельскохозяйственные кооперативы, качество жизни, занятость, доходы, продукты питания, оптовая и розничная торговля.

Кіріспе. Әлем бойынша ауыл шаруашылық кооперативтері бизнестің ашықтығы, экономикалық мүмкіндіктері және тәуекелдерді азайту дәрежесі бойынша артықшылықтарымен сипатталады. Бұл артықшылықтар бүкіл әлемдегі ауыл шаруашылық өндірушілерін жауапкершілікті бөлісуге және топ болып жұмыс істеуге итермелейді. Сондай-ақ, ауыл шаруашылық кооперативтері ауыл халқының түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға қабілетті, олар: білім беру, денсаулық сақтау саласы, ақпараттық құралдармен қамтамасыз ету және т.б. Сол себепті, шаруашылықты жүргізудің аталған түрі ауылдық аумақтар мен ондағы халықтың тұрмыс сапасын арттырудың ең танымал әдісі болып табылады. Әлемде 1,2 млн астам фермерлік кооперативтер бар.

Ауыл шаруашылық кооперативтері батыс елдеріндегі агроазық-түлік жеткізу тізбегіндегі нарықтың айтарлықтай үлесін құрайды [1]. ЕО-да бүкіл ауыл шаруашылық секторы үшін кооперативтердің нарықтық үлесі Австрия, Дания, Финляндия, Ирландия, Нидерланды және Швецияда 50%-дан асады. АҚШ-та сүт кооперативтері 2020 жылы елде өндірілген сүттің 75%-дан астамын сатты [2].

Қазақстанның ауылдық территорияларын орнықты дамыту тәсілдерін нығайту, институционалдық қамтамасыз етуді дамыту және оның тиімділігін арттыру, ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасы мен табыс деңгейін арттыру, жайлы өмір сүру ортасын құру мақсатында Қазақстанның ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасына қабылданды [3]. Бұл құжат ҚР-сы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 қаулысымен бекітілді. Тұжырымдаманы іске асыру тәсілдерінің бірі – ауыл шаруашылығы кооперациясын қарқынды дамыту тетіктерін жетілдіру жолымен ауыл тұрғындарының табыс деңгейін арттыру болып табылады [4].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақалада ауылдық аумақтарды дамыту

бағдарламалары; ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру, олардың жұмыс істеуі және мемлекеттік қолдау тетігі бойынша нормативтік-құқықтық актілері (ҚР-ның ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылға арналған тұжырымдамасы; «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» ҚР Заңы) қолданылды.

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің даму жағдайы бойынша туралы Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайтынан алынған деректер, БҰҰ-ның сайтындағы ауылдық аумақтарды дамыту туралы жылдық есептің мәліметтері, ауыл шаруашылығы кооперативтері бойынша зерттеу жүргізген шетелдік, сонымен қатар отандық зерттеуші ғалымдардың зерттелімдерінің нәтижелері негізге алынды.

Зерттеу барысында әртүрлі әдістер қолданылды: ҚР-дағы ауылдық аймақтардың қазіргі жағдайын талдау мен бағалау үшін экономикалық-статистикалық әдіс қолданылса, ауыл шаруашылығы кооперациясының даму тенденцияларын анықтау мақсатында аналитикалық және динамикалық әдістер қолданылды. Ал ауылдық елді мекендердің және ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ағымдағы жағдайын зерделеуде кеңістік-уақыттық деректер әдісі, ал ауылдардың перспективалық бағыттарын және шаруашылықтардың шағын нысандарын кооперациялау процесінің оң және теріс бағыттарын ғылыми негіздеу үшін абстрактілі-логикалық, монографиялық т.б. әдістер қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау.

ҚР-ның ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасының басты қағидаттары мен тәсілдері келесідей: адамға бағдарлану қағидаты – бұл қағидат қазіргі кездегі стандарттарға сәйкес, ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтуды, олардың тұрмыс сапасын арттыруды, осылайша ауыл халқының өмір сүру ұзақтығын арттыруға негізделген; ауылдық территорияларының еліміздің әлеуметтік

және экономикалық дамуына, оның ішінде АӨК-нің тиімділігін және өнімділігін арттыру қағидаты; «адамдар – инфрақұрылымға» принципі – бұл қағидат дамыған инфрақұрылымдары мен даму әлеуеті бар ауылдарға халықтың табиғи шоғырлануына қолдау көрсету арқылы ауыл тұрғындарының қалаларға көші-қонын төмендету мақсатын көздейді.

Тұжырымдамадағы аталған қағидаттарды іске асырудың маңызды тәсілдерінің бірі – агроөнеркәсіптік кешенді дамыту, ауыл шаруашылығы кооперациясын, сонымен қатар ауыллық жерлердегі кәсіпкерлік қызметтерді нығайту арқылы ауыл тұрғындарының табысын ұлғайту болып табылады [қараңыз 4].

Ауыл шаруашылығы кооперациялары және олардың АӨК дамытудағы рөлі мен маңыздылығы көптеген отандық, сондай-ақ шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде зерттеледі. Зерттеушілердің басым бөлігі кооперацияларды ауыл шаруашылығы кәсіпорны мен қызметкерлерінің табыстылығын арттырушы механизм ретінде түсіндіреді [5]. Ауыл шаруашылығы кооперацияларды зерттеуші ғалымдардың бір тобы кооперацияларды ауыл шаруашылығы құрылымдарының тиімді жұмыс істеуін ынталандыруға, бәсекелестік қабілетті арттыруға, АӨК саласының дамуын арттырушы маңызды механизм ретінде көрсеткен [6-7].

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Дүниежүзілік әлеуметтік есебінде кооперацияны ауылдық территорияны дамытудың элементі ретінде қарастырған [8]. Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер тобы кооперацияны ұйымдастыру арқылы жұмыссыздық және азық-түлік бағасының өсуі сияқты бірқатар мәселелерді шешуге болатындығын көрсетті [9].

Шетелдік зерттеушілер ауыл шаруашылық кооперациясының артықшылықтарын оның көп қырлылығымен байланыстырады және оның экономикалық-әлеуметтік

аспектілердің көрсетеді [10]. Жалпы алғанда бұл зерттеулердің көпшілігі кооперацияларды ауыл шаруашылығындағы өндіріспен бизнестің көлемін арттыруға бағытталған. Кооперацияларды ауылдық территориялардағы халықтың тұрмыс сапасымен байланыстыра отырып зерттеген ғылыми зерттеулер аз және ол ары қарай зерттеуді қажет етеді. Сондықтан, біз зерттеуде кооперациялардың ауылдық аумақтарды дамытудағы стратегиялық мүмкіндіктерін қарастырамыз.

Қазақстанның АӨК дамытудың стратегиялық бағыттарының бірі – ауыл шаруашылығы өндірісінің шағын тауарлық сипатын ауыл шаруашылығы кооперативтеріне біріктіру және өнімді өндірушіден тұтынушыға дейін ілгерілету жүйесінде инфрақұрылымды дамыту болып табылады. Себебі, кооперация – Қазақстанның аграрлық секторы үшін ауыл шаруашылығы құрылымдарының тиімді жұмыс істеуін ынталандыруға арналған маңызды механизм.

Ол өндірілген өнімді өндіруді, сақтауды, қайта өңдеуді және өткізуді бірлесіп ұйымдастыру, өндірістің негізгі құралдарымен қамтамасыз ету үшін шағын және орта шаруашылықтарды біріктіру өнімді өндіру және оны тұтынушыға жеткізу кезінде шығындарды азайтуға ықпал етеді, ауыл шаруашылығының және жалпы АӨК-нің теңгерімді дамуына белсенді әсер етеді, халықтың өмір сүру сапасын арттырып, жеткілікті өмір сүру құралдарымен қамтамасыз етуде ерекше маңызға ие.

Ауыл шаруашылығы кооперацияларының аталған артықшылықтарына қарамастан Республиканың АӨК-де қалыптасқан ахуалды талдау кооперативтік қағидаттардың мүмкіндіктері мен артықшылықтары, азық-түлік қорын қалыптастырудағы ауыл шаруашылығы кооперациясының әлеуетті резерві әлі толық көлемде іске асырылмағанын, оның елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлі мен маңызы жете бағаланбағанын көрсетеді [11] (1 кесте).

1 кесте – Қазақстандағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің негізгі экономикалық көрсеткіштері

Кооперативтердің негізгі экономикалық көрсеткіштері	2018 жыл	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	2022 жыл	Ауытқу, % (2022/2018)
1. Жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтері мен олардың мүшелерінің саны, бірлік	2 858	2 840	2 919	3 147	3 284	114,9
2. Ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметкерлері саны, адам	8 513	7 591	7 692	7 529	7 377	86,7

3. Ауыл шаруашылығы кооперативтері аясында өндірілген өнімдер, тонна	131 543	166 521	206 544	321 223,6	337 570,3	244,9
оның ішінде: - Бидай	7 141	8 305	12 732	10 802,9	32 691,8	457,8
- Жүгері (маис)	2 145	4 616	5 825	5 048,5	10 012,4	466,8
- Арпа	4 586	8 817	8 729	3 236,4	17 790,3	387,9
- Азықтық дақылдар	3 039	38 713	30 669	128 799,2	89 209,5	2935,5
- Картоп	5 406	1 308	2 133	6 527,8	11 091,1	205,2
- Сүтті табынның мүйізді ірі қара малы	3 896	4 489	8 437	9 106,5	6 044,4	155,1
- Сүтті табынның мүйізді ірі қара малының шикі сүт	62 051	65 422	82 925	78 023,4	92 786,3	149,5
- Өзге де мүйізді ірі қара мал мен буйволдар	7 229	6 287	6 593	7 872,8	1 512,1	20,9
- Тірі қойлар мен ешкілер	432	892	662	440	562,8	130,3
4. Ауыл шаруашылығы кооперативтері аясында көрсеткен қызметтер, мың теңге	1 041 412	152 453	1 521 598	1 119 584	1 484 158	142,5
Ескерту: Ұлттық статистика бюросының мәліметтері негізінде авторлармен құрастырылған						

1 кесте мәліметтерін ескеретін болсақ, қарастырылған кезеңдер аралығында (2018-2022жж.) ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны біршама ұлғайды. Егер 2018 жылы жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны 2 858 болса, 2022 жылы бұл көрсеткіш 3 284-ке жетті. Яғни ауыл шаруашылығы кооперативтері 2018 жылмен салыстырғанда 15,9%-ға, ал 2021 жылмен салыстырғанда 4,4%-ға артты. Осы жылдар аралығында, ауыл шаруашылығы кооперативтерімен өндірілген өнім мөлшері үш есеге жақын өсті. Дегенмен, ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі мұндай оң нәтижелер ауылдық аумақтардағы әлеуметтік мәселелерді (жұмыссыздықты, ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасын арттырудағы) түбегейлі шеше алмай келеді.

Нақтырақ айтатын болсақ, 2022 жылдың соңында ауыл шаруашылығы кооперативтері 7,4 мыңнан астам ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтыды, бұл көрсеткіш 2018 жылмен салыстырғанда 13,3%-ға немесе бір мыңнан астам адамға аз. Дегенмен, 2018-2022 жылдар аралығында ауыл шаруашылығы кооперативтерімен аясында өндірілген өндіріс көлемі 2,5 есе, ауыл шаруашылығы кооперативтері аясында көрсетілген қызметтер көлемі де 42,5%-ға артты.

Республика бойынша кооперативтердің ең көп шоғырланған аймағы Түркістан облысы (1 сурет).

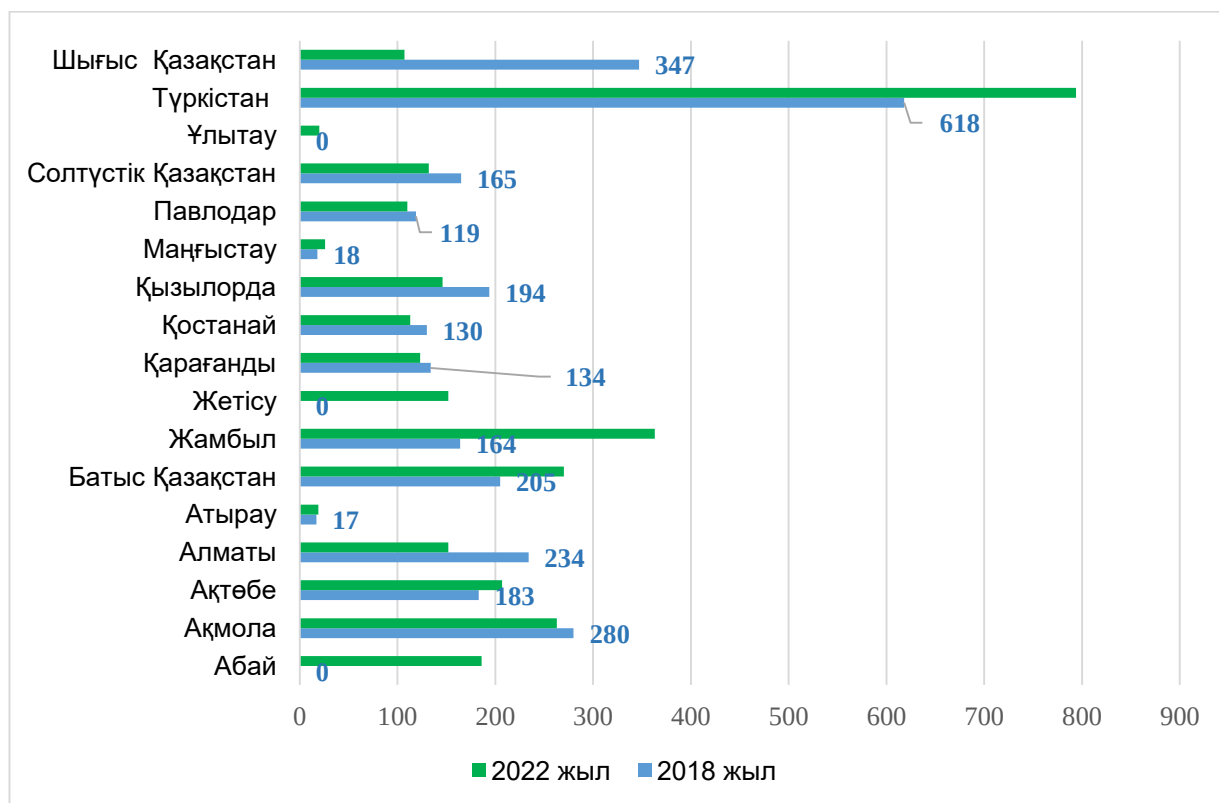
2022 жылғы мәлімет бойынша ауыл шаруашылығы кооперативтердің басым бөлігі Түркістан облысына тиесілі (794), одан кейін Жамбыл (363), Алматы (152). Ақмола (263) және Шығыс Қазақстан (347) облыс-

тары. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ең аз саны құрғақшылықтан зардап шеккен Маңғыстау облысының аймағында (26); Атырау (19) облысында тіркелген. 2022 жылы 2018 жылмен салыстырғанда Жамбыл облысында екі еседен астам, Маңғыстауда 44,4% өссе, республиканың бірқатар облыстарында: Алматы (35%), Қарағанды (8,2%), Қызылорда (24,7%), Қостанай (13,1%), Солтүстік Қазақстан (20%), Шығыс Қазақстан (69,0%) ауыл шаруашылығы кооперативтерінің саны азайған.

Жалпы алғанда ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің жалпы жағдайын сипаттайтын көрсеткіштерінде тұрақты өсім сақталмаған. Сондықтан, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің дамуын кері әсер етіп отырған факторларды зерттей отырып, оның ауылдық территорияларды дамытудағы стратегиялық маңызын анықтау маңызды болып табылады.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің жалпы жағдайын зерттеу мен талдау нәтижелері елімізде кооперацияларды дамыту мен қолдау бойынша түрлі деңгейдегі мемлекеттік бағдарламалардың болуына қарамастан кооперация процесін тежейтін жағымсыз факторлар бар екендігін анықтап отыр, оларға ең алдымен, мыналарды жатқызуға болады:

– кооперацияның негізгі қағидатын бұзу – кооперативке еріктілік, «төменнен жоғарыға» орнына «жоғарыдан төменге» құру қағидаты едәуір дәрежеде әрекет етті. Ауыл шаруашылығы кооперативтерін құру жоспары белгіленді, бұл олардың санын көбейтуге ықпал етті, бірақ олардың тиімді жұмыс істеуін арттырмады;

Ескерту: [қараңыз 11] әдебиет көзі негізінде авторлар әзірлеген

1 сурет – Облыстардағы жұмыс жасап тұрған ауыл шаруашылығы кооперативтері саны, бірлік

– ауыл шаруашылығы кооперативтеріне мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну кезінде кемінде 20 Жеке кәсіпкерлікті біріктіру талабы қойылды, талаптарға сәйкес келмеген жағдайда кооператив пен оның мүшелері мемлекеттік қолдау алуға үміткер бола алмады, бұл «жалған кооперативтердің» құрылуына әкелді, кооператив мүшелеріне ауыл шаруашылығы өндірісі мен кооперацияға қатысы жоқ бөгде адамдар кірді;

– әртүрлі деңгейдегі Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің одақтары (қауымдастықтары) түріндегі үйлестіруші, реттеуші органдардың, ауыл шаруашылығы кооперативтері қызметінің кооператив қағидаттарына сәйкестігі жөніндегі бақылаушы органдардың, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің жұмысын тексеру (аудиторлық) одақтары түріндегі қаржылық қызметінің болмауы, бұл кооператив мүшелері арасында кірісті бөлу қағидаттарының бұзылуына, дұрыс есепке алмауға, мемлекеттік тіркеуге, оларды арнаулы салық режимін сақтамауға алып келеді;

– ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің кооперацияның артықшылықтары, оларды құру және жұмыс істеу тетігі, жаңа заңның негізгі ережелері, мемлекеттік

қолдау шаралары туралы жеткіліксіз хабардар болуы, түсіндіру жұмысы процесінде кешенділіктің болмауы;

– кепіл мүлкінің болмауына немесе оның шағын шаруашылықтарда өтімсіздігіне, «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры» талап ететін құжаттардың едәуір санына байланысты жеңілдікті несие алудың қиындығы;

– шаруашылық жүргізудің шағын нысандарында (жеке қосалқы шаруашылық; шаруа қожалығы және т.б.) жем сатып алуға, жарық, су және т.б. жеткізу түріндегі сою цехы үшін инфрақұрылым салуға қаржы қаражатының болмауы, өнімді жинауға және тасымалдауға жұмсалатын шығындардың үлесі жоғары [қараңыз 9;12].

Бұл факторлар Республикадағы ауыл шаруашылығы кооперациясының тиісті деңгейде дамымағанындығын, олардың қызметінің әлеуметтік-экономикалық тиімділігіне қол жеткізбегенін растайды. Ауыл шаруашылығы кооперативтері санының ұлғаюы ауыл шаруашылығы өнімі өндірісінің, өнім өндірушілердің кірістерінің өсуінің, өнімді сақтау, қайта өңдеу, тасымалдау және өткізу салаларында инфрақұрылымды дамытудың, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді өндіру мен

оларға қызмет көрсетудің негізгі құралдарымен қамтамасыз етудің сапалық көрсеткіштерін арттыруға қол жеткізуге ықпал еткен жоқ.

Нәтижесінде бүгінгі таңда өңірлердің экономикалық-экономикалық дамуында келесідей өзекті проблемалар орын алуда:

- урбанизация деңгейі күшейіп, бүкіл ел бойынша 60% - ға жетті;
- азық-түлік инфляциясы келесі жылы 20%-дан асты, бұл ретте барлық кірістердің жартысына жуығы азық-түлікке жұмсалады [қараңыз 9];
- қалаларда әлеуметтік инфрақұрылымға жүктеме бар: мектептер, балабақшалар толып жатыр, ауруханалар жетпейді, қол жетімді баспана проблемалары және т. б. бұл ретте ауылда бұл әлеуметтік нысандар континент тапшылығына немесе экономикалық тиімсіздігіне байланысты жабылады.

Ауылдың аумақтардағы көптеген проблемаларды түбегейлі шешу мақсатында 2023 жылдың наурыз айында ҚР-ның ауылдық территорияларын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды. Құжаттың негізгі мақсаты ауылдық аумақтарды дамыту әдістерін институционалдық тұрғыда қамтамасыз ету және оның тиімділігін арттыру, соныдай-ақ, ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасын жақсарту және өмір сүруге қолайлы ортаны жасау.

Бұл мақсатты іске асырудың тиімді әрі негізгі тетіктерінің бірі ретінде кооперацияларды дамытудың қажеттілігі көрсетілді. Жобалардың толық көлемде орындалуы үшін Үкіметке ағымдағы жылы (2023ж.) 1 млн астам фермерді қамтитын, ауыл шаруашылығы кооперациясына бір жыл ішінде 1 триллион теңге бөлу қажеттілігі тапсырылды [13,14]. Осылайша ауыл шаруашылығы кооперацияларын дамыту ауылдық аумақтарды дамытудың негізгі механизмі ретінде мемлекет тарапынан үнемі қолдау тауып келеді.

Зерттеу соңында ауыл шаруашылық кооперациясының көп қырлы және экономикалық және әлеуметтік аспектілерді қамтитын маңызы механизм екені белгілі болды. Олардың кейбіреулері таза пайдаға немесе үнемдеуге тікелей әсер етеді, ал кейбіреулері нарықтық бағаның қалыптасуына және тауарлар мен қызметтердің сапасын арттыруға әсер ететін жанама болып табылады. Ауыл шаруашылық кооперативтерінің негізгі артықшылықтары: демократия және операциялардың ашықтығы; фермерлердің жоғары пайдасы; өнімдер мен қызметтердің сапасы жақ-

сартуі [15]; бастапқы материалдарға шығындарды азайту; үлкен нарықтар және жақсы бәсекелестік; құқықтық қолдау; ауылдық аймақтарды дамытудағы рөлі бар.

Қорытынды. Ауыл шаруашылық кооперативін дамыту мемлекеттік деңгейдегі және ауылдық аймақтардағы келесідей мәселелерді реттеуге мүмкіндіктер береді:

1. Біріншіден, ауылдың дамуы мемлекет тарапынан қаржыландыру мен қолдауды талап етеді, мұндай кооперацияны дамыту бұл проблеманы ішінара қысқартады. Сонымен қатар, кооперациялардың дамуы ауылдық аумақтардағы жұмыспен қамтылғандардың үлесін арттырып, тұрақты табыстылықты қамтамасыз етеді.
2. Екіншіден, кооперациялардың дамуы қала нарығында көтерме және бөлшек саудада делдалдардың әр түрлі тізбегін азайтуға мүмкіндік береді. Делдалдардың функцияларын бір ауыл шаруашылығы кооперативі орындайды, ол екеуі де қатысушылардың басқа жобаларға ауылға ақша ағындарын қайтаруды қамтамасыз етеді.
3. Үшіншіден, кооперациялардың дамуы ауылдық аймақтардағы инфрақұрылымды дамытуға (сумен жабдықтау, су бұру, көлік), цифрлық қолжетімділікті қамтамасыз етуге, осының нәтижесінде ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасын арттыруға мол мүмкіндіктерді қалыптастырады. Осылайша ауыл және қала тұрғындары арасындағы өзара теңсіздікті төмендетуге болады.
4. Төртіншіден, ауыл шаруашылығы кооперативтерін дамыту азық-түлік өнімдерінің бағасын тұрақтандыруға, ішкі нарықты және экспорттық әлеуетті арттыру үшін қажетті көлемдегі азық-түліктің және ауыл шаруашылығы өнімдерінің тиімді өндірісін қамтамасыз етеді. Жалпы алғанда бұлардың барлығы ауылдың әлеуметтік-экономикалық жағдайына және оның дамуына мультипликативті әсер етеді.

Зерттеу жұмысы О.Ә. Әлипбекидің жетекшілігіндегі №BR10764919 ғылыми техникалық бағдарламасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер тізімі

- [1] Candemir, A. Agricultural cooperatives and farm sustainability – a literature review / A. Candemir, S. Duvaléix //Journal of Economic Surveys. - 2021. - Vol. 35. -№ 4.- P. 1118–1144.
- [2] Wadsworth, J.J. Marketing Operations of Dairy Cooperatives, 2017, USDA Rural Development [Electronic resource].-2019-URL: <https://dx.doi.org/10.22004/ag.econ.313041> (date of access: 12.05.2023).

[3] «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» Қаулы. ҚР Президентінің ресми сайты [Электрондық ресурс].- 2023.- URL: <https://www.akorda.kz/kz/kazakhstan-respublikasynyn-auyldyk-aumaktar-yn-damytydyn-2023-2027-zhyldarga-arnalghan-tuzhyrymdamasy> (қаралған күні: 25.04.2023).

[4] «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы». Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 Қаулысы [Электрондық ресурс].-2023.-URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000270> (қаралған күні: 07.04.2023).

[5] Аймурзина, Б.Т. Развитие сельскохозяйственной кооперации в казахстане / Б.Т. Аймурзина, М.Ж. Каменова, С.К. Ержанова, Б.К. Спанова // Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли. – 2022. – №3 (48). – С.8-15.

[6] Дабылтаева, Н.Е. Қазақстанның ауыл шаруашылығы кооперациясының жағдайы және даму перспективасы / Н.Е. Дабылтаева, А.Нуртаева // Вестник университета «Туран» 2022.–№1(93). -Б.36-41.

[7] Калиев, Г.А. Сельскохозяйственная кооперация в республике казахстан: проблемы и пути их решения / Г.А. Калиев, Г.У. Акимбекова, // Проблемы агрорынка. - 2018. – № 1.- С. 1-15.

[8] UNDESA. World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs Social Inclusion. [Electronic resource].- 2022.- URL: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html> (date of access: 25.05.2023).

[9] Жакипова, А.С. Сельскохозяйственный кооператив как основа развития села (на примере Акмолинской области Республики Казахстан) / А.С Жакипова, Ж.Ж. Кусаинова, Д.Д. Байбекова // Международный научный журнал «Молодой ученый». - 2022. - № 47 (442). - С.99-101.

[10] Бодаухан, К. Ішкі көші-қон және оның Қазақстанның ауылдық аумақтарының әлеуметтік инфрақұрылымын дамытуға әсері / К. Бодаухан, Д.Женсхан, А.Ж. Жолмуханова // Проблемы агрорынка.-2022.–№4. -Б.197-206.

[11] Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс].- 2022.- URL: <https://www.stat.gov.kz/> (дата обращения: 15.02.2023).

[12] Акимбекова, Г.У. Стратегические направления развития сельскохозяйственной кооперации в АПК Республики Казахстан. Национальный аграрный научно-образовательный центр [Электронный ресурс].-2020.- URL:<http://nasec.kz/ru/news/vo-glavu-ugla-razviti-selskokhozyaystvennoy-kooperacii-v-apk-kazakhstana> (дата обращения: 08.04.2023).

References

[1] Candemir, A., Candemir, A., Duvaleix, S. (2021). Agricultural cooperatives and farm sustainability – a literature review. *Journal of Economic Surveys*, 35, 4, 1118–1144.

[2] Wadsworth, J.J. (2019). Marketing Operations of Dairy Cooperatives (2017). USDA Rural Development. Available at: <http://dx.doi.org/10.22004/ag.econ.313041> (date of access: 12.05.2023).

[3] «Qazaqstan Respublikasynyñ auylдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы» Qaulы [Resolution «on the concept of development of rural territories of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027»] (2023). Available at: <https://www.akorda.kz/kz/kazakhstan-respublikasynyn-auyldyk-aumaktar-yn-damytydyn-2023-2027-zhyldarga-arnalghan-tuzhyrymdamasy> (date of access: 25.04.2023) [in Kazakh].

[4] «Qazaqstan Respublikasynyñ auylдық аумақтарын дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасы» [Concept for the development of rural territories of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027]. Qazaqstan Respublikasy Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 Qaulysy - Resolution No. 270 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000270> (date of access: 07.04.2023) [in Kazakh].

[5] Ajmurzina, B.T., Kamenova, M.Zh., Erzhanova, S.K., Spanova, B.K. (2022). Razvitie sel'skhozjajstvennoj kooperacii v kazahstane [Development of agricultural cooperation in Kazakhstan]. Vestnik KazUJeFMT - Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, №3 (48), 8-15 [in Russian].

[6] Dabyldaeva, N.E., Nurtaeva, A. (2022) Qazaqstannyñ auyl шаруашылығы kooperasiyasynyñ jaғдайы және даму perspektivasy [State and prospects of development of agricultural cooperation in Kazakhstan]. Nauchnyi jurnal Vestnik universiteta «Turan» - Bulletin of "Turan" University, 1(93), 36-41 [in Kazakh].

[7] Kaliev, G.A., & Akimbekova, G.U. (2018). Sel'skhozjajstvennaja kooperacija v respublike kazahstan: problemy i puti ih reshenija [Agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan: problems and solutions]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 1, 1-15. [in Russian].

[8] UNDESA. World Social Report 2021. Reconsidering Rural Development. Department of Economic and Social Affairs Social Inclusion (2022). Available at: <https://www.un.org/development/desa/dspd/world-social-report/2021-2.html> (date of access: 25.05.2023)

[9] Zhakipova, A.S., Kusainova, Zh.Zh., & Bajbekova, D.D. (2022). Sel'sko-hozjajstvennyj kooperativ kak osnova razvitiija sela (na primere

Akmolinskoy oblasti Respubliki Kazakhstan) [Agricultural cooperative as a basis for rural development (on the example of the Akmola region of the Republic of Kazakhstan)]. *Mezhdunar. nauch. zhurnal «Molodoj uchenyj» - International Scientific Journal "Young Student"*, 47 (442), 99-101 [in Russian].

[10] Bodauhan, K., Jenshan, D., Jolmuhanova, A.J. (2022). Işık köşi-qon және onyñ Qazaqstannyñ auyldyq aumaqtarynyñ әлеуметтік инфрақұрылымдамдыуға әсері [Internal migration and its impact on the development of social infrastructure of rural territories of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 4, 197-206 [in Kazakh].

[11] Oficial'nyj sajt Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Site

Bureau of National Statistics Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2022). Available at: <https://www.stat.gov.kz/> (date of access: 15.02.2023) [in Russian].

[12] Akimbekova, G.U. (2020). Strategicheskie napravleniya razvitiya sel'skohozjajstvennoj kooperacii v APK Respubliki Kazakhstan [Strategic directions of development of agricultural cooperation in the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan]. NAO «Nacional'nyj agrarnyj nauchno-obrazovatel'nyj centr» - National agricultural scientific and educational center. Available at: <http://nasec.kz/ru/news/vo-glavu-ugla--razvitie--selskokhozyaystvennoj-kooperacii-v-apk-kazakhstan> (date of access: 08.04.2023) [in Russian].

Авторлар туралы ақпарат:

Женсхан Дарима – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты; «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры; С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті; 010000 Жеңіс даңғ., 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: azan_tanat@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>.

Әліпбеки Оңғарбек Әліпбекұлы; биология ғылымдарының докторы; «Геодезия және картография» кафедрасының профессоры кафедрасының профессоры; С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті; 010000 Жеңіс даңғ., 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: oalipbeki@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6205-0490>

Бодаухан Қайрат; экономика ғылымдарының кандидаты; «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры; С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті; 010000 Жеңіс даңғ., 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: kairat_2208@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3232-5315>.

Information about authors:

Zhenshan Darima – The main author; Candidate of Economic Sciences; Associate professor of the Department of Management and Marketing; S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University; 010000 Zhenis Ave., 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: azan_tanat@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>.

Alipbeki Ongarbek Alipbekuly; Doctor of Biological Sciences; Professor of the Department of Geodesy and Cartography; S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University; 010000 Zhenis Ave, 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: oalipbeki@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6205-0490>

Bodaukhan Kairat; Candidate of Economic Sciences; Associate Professor of the Department of Management and Marketing; S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University; 010000 Zhenis Ave, 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: kairat_2208@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3232-5315>.

Информация об авторах:

Женсхан Дарима - основной автор; кандидат экономических наук; ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина; 010000 пр. Женис, 62, г.Астана, Казахстан; e-mail: azan_tanat@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-2863-2611>.

Әліпбеки Оңғарбек Әліпбекұлы; доктор биологических наук; профессор кафедры «Геодезия и картография»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина; 010000 пр. Победы, 62, г.Астана, Казахстан; e-mail: oalipbeki@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6205-0490>

Бодаухан Кайрат; кандидат экономических наук; ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина; 010000 пр. Победы, 62, г.Астана, Казахстан; e-mail: kairat_2208@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3232-5315>

ГЕОИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ МЕТОД УВЕЛИЧЕНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬХОЗНАЗНАЧЕНИЯ

ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖЕРЛЕРІНІҢ ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS AS AN INNOVATIVE METHOD FOR INCREASING THE PRODUCTIVITY OF AGRICULTURAL LAND

А.К. ШАЙМЕРДЕНОВА*

докторант Ph.D

Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина,
Астана, Казахстан

*электронная почта: aigul_tasmaganbe@mail.ru

А.К. ШАЙМЕРДЕНОВА*

Ph.D докторанты

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: aigul_tasmaganbe@mail.ru

А.К. SHAIMERDENOVA*

Ph.D student

S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: aigul_tasmaganbe@mail.ru

Аннотация. *Цель* – выявить и конкретизировать этапы формирования и развития геоинформационных систем (ГИС) в сельском хозяйстве, применяемых для повышения эффективности сельскохозяйственных угодий. *Методы* – системный анализ, монографический, статистический, экономический, классификации, группировок, логического обобщения. *Результаты* – автором показаны проблемы распространения технологий, имеющих географическую привязку в аграрном секторе за рубежом и Казахстане. Обозначены этапы картографии, дистанционного зондирования земли, проведения организационных работ по сбору информации о биоразнообразии территории зарубежных стран, начиная с лабораторий, затем компьютерного программирования до окончания цикла. Рассмотрены природные и климатические факторы, оказывающие влияние на состав и изменение размеров площадей земельного фонда республики, в частности земель сельскохозяйственного назначения. Выделены негативные процессы землеустройства, наличие большого количества нарушенных земель, возникающих в результате промышленного производства, существование антропогенных загрязнений, ухудшающих плодородие почвы. *Выводы* – потребность в широком распространении ГИС для рационального использования земельных ресурсов возникла при мониторинге и оценке почвенных характеристик, необходимости определения прогнозного уровня урожайности, управления водными массивами, пространственного планирования и принятия производственных решений. Аргументом применения ГИС-технологий является современная земельная политика государства, нацеленная на создание рационального баланса между устойчивым развитием АПК и сохранением природного потенциала с целью улучшения условий жизни на селе. Геоинформационные системы способствуют росту рентабельности сельхозпредприятия и оптимизации его затрат. Цифровая картографическая продукция все чаще встречается в практике интенсивно развивающихся хозяйствах.

Аңдатпа. *Мақсаты* – ауыл шаруашылығы алқаптарының тиімділігін арттыру үшін қолданылатын ауыл шаруашылығында геоақпараттық жүйелерді (ГАЖ) қалыптастыру және дамыту кезеңдерін анықтау және нақтылау. *Әдістері* – жүйелік талдау, монографиялық, статистикалық, экономикалық, жіктеу, топтау, логикалық жалпылау. *Нәтижелері* – автор шетелде және Қазақстанда аграрлық секторда географиялық байланысы бар

почвенном составе, климатических условиях, гидрологических особенностях и других параметрах земельных ресурсов, от которых зависит успешность сельскохозяйственного производства.

Главным преимуществом использования геоинформационных систем в сельском хозяйстве является возможность принимать более обоснованные решения на основе точных пространственных данных. ГИС позволяют оптимизировать распределение удобрений и пестицидов, основываясь на реальных потребностях растений и характеристиках почвы. Как следствие, снижается избыточное применение химических веществ, улучшается качество почвы, уменьшается негативное воздействие производства на окружающую среду, что подтверждает актуальность темы исследования для сельского хозяйства.

Изучение геоинформационных систем и их применение становится важным для сельского хозяйства и обуславливает необходимость проведения анализа, выявления их роли и перспектив развития в аграрном секторе экономики [2].

Материал и методы исследования. Исследования процессов формирования, развития геоинформационных систем, применяемых для повышения эффективности эксплуатации сельскохозяйственных угодий, проводилось с учетом использования системного анализа, монографического, статистического и экономического методов. На основе системного анализа процессов стремительного развития современных инновационных технологий, быстрого роста индустриальных возможностей страны доказана необходимость создания в сельскохозяйственном производстве условий для широкого применения геоинформационных систем в землеустройстве.

В сельскохозяйственном производстве Северного Казахстана с начала текущего столетия внедрены 2 системы почвозащитного земледелия: точное земледелие и No-Till (не предусматривающая обработку почвы). Их эффективное использование зависит от степени совершенства средств механизации, приборов и оборудования. Посевные и уборочные машины, почвообрабатывающие орудия, картографический материал, аппаратура функционируют на основе применения геоинформационных технологий, оборудованы навигационными системами, системами мониторинга урожайности, позиционирования GPS, программным обеспечением и т.д. [3].

Методом группировки обобщены природные, климатические факторы и организационно-экономические условия общества, влияющие на состав и размеры площадей сельскохозяйственных угодий за ряд лет. Используемая методологическая база, в совокупности позволила получить достоверные и обоснованные выводы.

Результаты и их обсуждение. Для повышения эффективности сельскохозяйственных угодий геоинформационные системы активно применяются в разных аспектах сельского хозяйства. Это управление водными ресурсами, контроль качества почвы, планирование посевных площадей и другое, поэтому исследование потенциальных преимуществ, угроз и вызовов, связанных с внедрением этих технологий, определение перспектив их будущего развития в настоящее время являются актуальными для сельскохозяйственного предпринимательства.

ГИС позволяют планировать и эффективно управлять использованием земельных ресурсов. С их помощью можно анализировать распределение сельскохозяйственных угодий, оптимизировать местоположение ферм и поля, учитывать топографические особенности и многие другие факторы. Такой подход позволяет сельскохозяйственным предприятиям сократить потери урожая, повысить эффективность использования ресурсов и увеличить производительность.

Производственная практика зарубежных стран показывает, что применение геоинформационных систем открывает новые возможности для повышения продуктивности угодий и обеспечения устойчивого развития в сельском хозяйстве. Это инновационное средство позволяет преодолеть сложности, с которыми сталкиваются сельскохозяйственные предприятия в современном мире.

Развитие геоинформационных систем в сельскохозяйственном производстве имеет свои этапы зарождения и становления в течение 50 лет [4]. Самые первые попытки создания ГИС относятся к 1960-м годам, когда учёный Р. Томлинсон (R.F. Tomlinson) в 1968г. разработал и реализовал в Канаде проект CGIS для сельского хозяйства.

Создание карты посевных площадей в Великобритании относится к 1963г. В этом же году в Швеции предложены геоинформационные системы для решения территориальных задач землепользования округа Upsala.

В Гарвардской лаборатории компьютерной графики (США) созданы основные разработки по методическим вопросам геоинформационных систем, результаты которых способствовали стремительному развитию промышленных ГИС. Разработки Гарвардской лаборатории послужили основой для создания в 1964г. дистанционной системы Sympar, которая заложила начало известным до настоящего времени фирмам ESRI и Intergraph, в сфере геоинформационных технологий.

С 1980г. в Соединенных Штатах появились новые виды геоинформационных систем по вопросам охраны природы и окружающей среды. Ведутся прикладные исследования по защите лесов, создана их картография, проведена комплексная организационная работа по интенсивному сбору информации для учёта биоразнообразия всей территории [4]. На рисунке 1 представлена структура сельскохозяйственной геоинформационной системы.

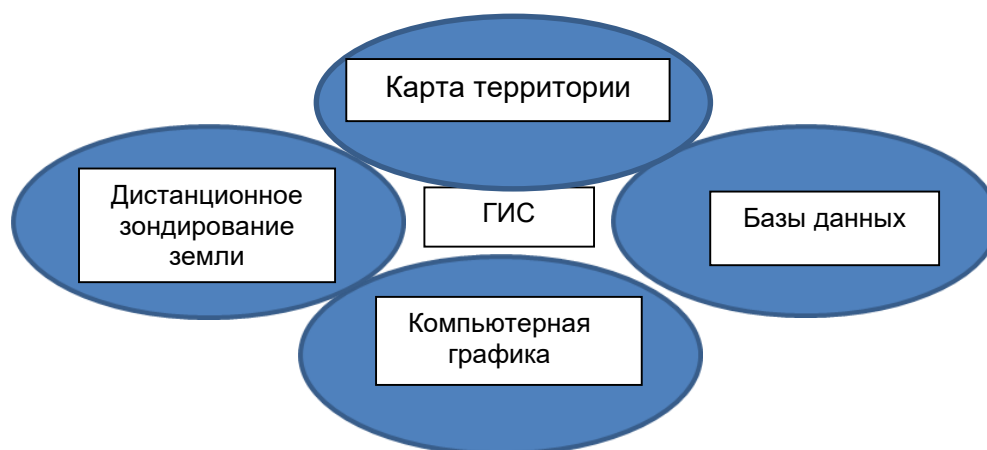

Рисунок 1 – Структура геоинформационной системы в сельском хозяйстве

Первый картографический сервер создан за рубежом в компании Херох [5]. Консорциумом OGC (Open Geospatial Consortium) и техническим комитетом ISO 211 [6] проведены совместные исследования стандартизации интерфейсов по обмену пространственной информацией. Доступные для общего пользования геоинформационные системы возникли с появлением персональных компьютеров. С этого момента началась прикладная разработка массового программного обеспечения и информационных ГИС для всех отраслей экономики, в частности, с целью их использования в сельскохозяйственном производстве.

С развитием телекоммуникационных и информационных систем [7], веб-сервисов [8], ГРИД-систем [9], облачных сервисов [10] геоинформационные системы в сельском хозяйстве перешли от локальных сетей к использованию больших объемов геоданных, распределенных по всему миру.

В нашей стране со времени обретения статуса независимости происходят кардинальные изменения землеустройства в практике земельных отношений. Реализация стратегического курса экономики модернизации тесно связана с включением земельных ресурсов в рыночный оборот, эффективным использованием и охраной

земель [11]. Земельный фонд Республики Казахстан в соответствии с целевым назначением подразделяется на 7 категорий: земли сельскохозяйственного назначения; земли населенных пунктов (городов, поселков и сельских населенных пунктов); земли промышленности, транспорта, связи, для нужд космической деятельности, обороны, национальной безопасности и иного несельскохозяйственного назначения; земли особо охраняемых природных территорий, земли оздоровительного, рекреационного и историко-культурного назначения; земли лесного фонда; земли водного фонда; земли запаса.

Принципами аграрной политики государства являются сохранение существующих объемов площадей, забота и поддержка плодородия земельного фонда в сельскохозяйственном производстве. Состав и размеры сельскохозяйственных угодий определяют природные, климатические и организационно-экономические условия общества. Исторические события по освоению целины и реформы в годы приватизации общественной собственности на землю существенно повлияли на изменение площадей и состав используемых сельскохозяйственных угодий [12].

В настоящее время увеличились объёмы материальных, трудовых, денежных

ресурсов, направленных на освоение земель, это привело к переводу одних сельскохозяйственных угодий в другие, более улучшенные. В то же время на территории Казахстана много полезных ископаемых: угля, нефти, металлов, соответственно большое количество карьерных разработок разных размеров, шахт, терриконов. Имеются повсеместно залежи камня, песка, глины, которые добывают местные хозяйства.

Всё это обуславливает наличие большого количества земель сельскохозяй-

ственного производства, нарушенных в результате промышленного производства [см.12]. Наряду с промышленным нарушением земель в сельском хозяйстве растёт доля агрогенных загрязнителей, вызывающих процессы ухудшения качества плодородной почвы [13].

Под воздействием природных факторов и под влиянием экономических условий труда и капитала состав сельскохозяйственных угодий с 1991 по 2021гг. претерпевает изменения, представленные в таблице.

Таблица - Распределение земельного фонда по категориям земель за 1991-2021гг., тыс. га

Название категорий земель	1991	2020	2021	Изменение (+,-)	
				2021г.к. 1991	2021г. к 2020г.
Земли сельскохозяйственного назначения	218 375,8	108 562,7	113 961,4	-1044 14,4	+5 398,7
Земли населенных пунктов	3 747,2	23777,95	24 288,7	+20 541,5	+510,75
города и поселки	2 053,5	3 655,45	4 190,9	- 2 137,4	+ 535,45
сельские населенные пункты	1 693,7	20 122,5	2 0097,8	+18 404,1	- 24,7
Земли промышленности, транспорта, связи, для нужд космической деятельности, обороны, национальной безопасности и иного несельскохозяйственного назначения	18 796,8	2 209,0	2 239,1	-16 557,7	+ 30,1
Земли особо охраняемых природных территорий, земли оздоровительного, рекреационного и историко-культурного назначения	775,1	7 705,7	7 810,7	+ 7 035,6	+ 9,0
Земли лесного фонда	10 179,2	22 398,3	22 435,3	+12 256,1	+ 55
Земли водного фонда	819,9	4 208,4	4 206,5	+ 3 386,6	-1,9
Земли запаса	18 952,3	93 642,1	87 98,1	+ 69 036,8	- 5 653,0
Итого земель	271 646,3	262 918,4	262 930,8	+8 715,5	+ 12,4

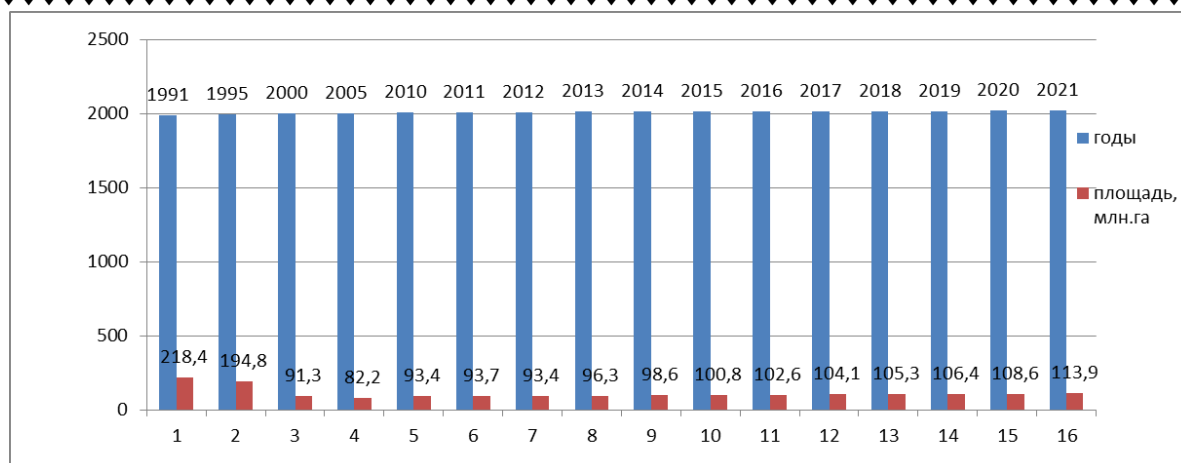
Как видно из таблицы, в разрезе категорий земельного фонда земли сельскохозяйственного назначения по сравнению с 1991г. сократились на 104 414,4 тыс. га в 2020г. В 2021г. их площадь увеличилась на 5 398,7 тыс. га, динамика их изменений представлена на рисунке 2. Общая площадь земель в 1991г. составляла 271 646,3 тыс. га, в 2020г. площадь уменьшилась до 262 918,4 тыс. га, в 2021г. произошло незначительное увеличение до 262 930,8 тыс. га. В результате по сравнению с 1991г. общая площадь земель сократилась на 8 715,5 тыс. га, и в 2021г. произошло незначительное увеличение на 12,4 тыс. га.

Анализ процесса изменения площади земель сельскохозяйственного назначения (рисунок 2) показывает, что их общая территория с 1991 по 2021гг. сократилась с 218,4 до 113,9 млн га.

Наблюдаемое снижение площади в 2000-х годах, в частности, за период с 2000

по 2005гг. их территория значительно сократилась с 91,3 млн га до 82,2 млн га, обусловлено различными факторами, а именно изменением отношения общества к использованию земли, природные катастрофы и др.

После 2010г. происходит устойчивое увеличение площади и рост стабильными темпами от 93,4 млн га в 2010г. до 113,9 млн га в 2021г., что свидетельствует об увеличении потребности общества в использовании земельных ресурсов и изменении политики государства относительно рационального использования земли в сельском хозяйстве. Небольшие изменения размеров площади земель в последние годы с 2013 по 2021гг. площадь колеблется в диапазоне от 96,3 млн га до 113,9 млн га, сопровождается относительной стабильностью в использовании земель сельскохозяйственного назначения в этот период.

Источник: [14]

Рисунок 2 - Удельная площадь земель сельскохозяйственного назначения за 1991-2021гг.

В Казахстане сельскохозяйственные угодья составляют значительную часть общей площади земель. Пашня служит основной категорией земель, которая занимает большую часть площади, а также важными категориями являются многолетние насаждения, пастбища и сенокосы. Распределение площадей земель по областям различное и отражает особенности сельскохозяйственной деятельности в каждом регионе [см.14].

В целом современная земельная политика государства нацелена на активное использование геоинформационных систем для создания рационального баланса между сельскохозяйственным развитием и сохранением природных ресурсов, с целью устойчивого развития сельского хозяйства и улучшения условий жизни сельского населения.

Применение геоинформационных систем в сельском хозяйстве для рационального использования сельскохозяйственных угодий имеет преимущества по следующим направлениям:

- мониторинг и оценка почвенных характеристик: ГИС позволяют собирать и анализировать данные о почвенных характеристиках, таких как структура почвы, плотность, плодородие и содержание питательных веществ. Это позволяет определить оптимальные условия для выращивания различных культур и проводить землеустройство с учетом особенностей почвенного покрова;

- определение уровня урожайности: ГИС помогают анализировать и прогнозировать уровень урожайности на сельскохозяйственных угодьях. Используя данные о почвенных свойствах, климатических условиях, рельефе и других факторах, ГИС

позволяют выявить области с высоким потенциалом для определенных культур и оптимизировать планирование посевных площадей;

- управление водными ресурсами: ГИС помогают анализировать и управлять водными ресурсами на сельскохозяйственных угодьях. Они используются с целью создания карт дренажных систем, для исследования водного режима, прогнозирования наводнений и определения оптимальных зон для орошения;

- мониторинг роста и развития культур: с помощью ГИС можно анализировать данные о росте и развитии сельскохозяйственных культур на разных участках угодий. Это позволяет выявить различия в росте, определить причины возможных проблем (например, недостаток питательных веществ или воды) и принять соответствующие меры для улучшения урожайности;

- пространственное планирование и принятие решений: ГИС позволяют проводить пространственный анализ и моделирование для принятия обоснованных решений по размещению сельскохозяйственных объектов, планированию посевных площадей, распределению ресурсов и оптимизации процессов сельского хозяйства [15].

Использование геоинформационных систем дает возможность сельскохозяйственным предприятиям более точно просчитать и планировать процессы производства продукции, получать высокие доходы, снижать негативное воздействие своей производственной деятельности на окружающую среду, повышать эффективность управления сельскохозяйственными угодьями и обеспечивать устойчивое развитие этой отрасли по следующим направлениям землеустройства.

Во-первых, в картографии и инвентаризации земель ГИС позволяют создать подробные карты сельскохозяйственных угодий, включая информацию о типе почвы, рельефе, климате и других характеристиках. Такие карты используются для инвентаризации сельскохозяйственных угодий, а также для планирования использования земли.

Во-вторых, при планировании и оптимизации посевных площадей, ГИС позволяют анализировать данные о почвенном состоянии, уровне урожайности, климатических условиях и других факторах для оптимального размещения культурных растений. Это помогает сельхозпроизводителям принимать обоснованные решения о выборе места посадки, использовании удобрений и орошения, что способствует повышению эффективности использования земли и увеличению урожайности.

В-третьих, при проведении мониторинга в процессах управления земельными ресурсами с помощью ГИС можно отслеживать причины изменения плодородия культурных растений, определять зоны полей с пониженной урожайностью, выявлять проблемы, связанные с деградацией почвы. На основании данных ГИС можно управлять ресурсами более эффективно, например, распределять удобрения и воду с учетом реальных потребностей растений.

В-четвертых, в прогнозировании и анализе рисков использования земельных ресурсов ГИС применяются для расчета будущей урожайности, позволяя сельхозпроизводителям планировать производство, предвидеть потенциальные убытки, принимать альтернативные меры по снижению рисков. Это особенно важно в условиях изменяющегося климата и неблагоприятных погодных условий.

В-пятых, в процессах пространственного планирования и принятия решений ГИС позволяют анализировать различные сценарии использования земли и принимать обоснованные решения на основе пространственно-временных данных. Это помогает управлять конфликтами в использовании земли, разрабатывать оптимальные планы развития сельского хозяйства и обеспечивать сбалансированное использование ресурсов.

Следовательно, применение ГИС-технологий в сельском хозяйстве Казахстана значительно повышает эффективность использования земельных ресурсов, снижает риски производства продукции и способствует устойчивому развитию аграр-

ной отрасли [16].

Заключение. Изучение теоретических этапов становления и анализ практического использования геоинформационных систем для повышения эффективности сельскохозяйственных угодий позволило сделать следующие выводы:

1. Геоинформационные системы в сельскохозяйственном предпринимательстве дают возможность более точно анализировать и планировать использование земельных ресурсов. С помощью ГИС созданы цифровые карты, в которых представлена информация о почвенных характеристиках, климатических условиях, рельефе и других факторах, влияющих на уровень и качество производства продукции. В результате предпринимателям удается определить оптимальное размещение севооборотов, принимать обоснованные решения в процессах выращивания и повышения урожайности сельскохозяйственных культур.

2. Создание карт дренажных систем, анализ водного режима и установление оптимальных зон для орошения помогают сельскохозяйственным предприятиям оптимизировать использование воды и улучшить производственные доходы.

3. В землеустройстве применение геоинформационных систем позволяет проводить пространственное планирование, оптимизировать размещение сельскохозяйственных объектов, улучшить использование сельскохозяйственных угодий.

4. Использование результатов аэрофотосъемок посевных площадей сокращает затраты средств и времени производителей, повышает достоверность и полноту полученной информации. Космические съемки позволяют рассматривать значительные площади сельскохозяйственных угодий, что при наземных исследованиях практически невозможно и нерентабельно.

Список литературы

- [1] Правила рационального использования земель сельскохозяйственного назначения [Электронный ресурс].- 2020.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893> (дата обращения: 10.07.2023).
- [2] Centre for Remote Sensing and GIS "Terra". Viewed 28 January [Electronic resource].- 2015.- URL: <http://www.gis-terra.kz/services/dz/use> (date of access: 10.07.2023).
- [3] Куришбаев, А.К. Точное земледелие – новый этап в развитии сельскохозяйственного производства Северного Казахстана / Куришбаев А.К., И.Т. Токбергенов, Б.К. Кана-

References

фин, О.Ю. Соловьев, В.С. Киян, В.К. Швидченко // Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина. – 2019. - №4(103). – С.100-113.

[4] Serikbaeva, G. The potential methods of analysing remote sensing data of water sources in Almaty province. *The bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan* / G. Serikbaeva. -2018.-N 2.-P.149-157.

[5] Korte, G. The GIS Book. 5th Updated edition / G. Korte // New York: OnWord Press, 2000. – P.644-645.

[6] Shekar, S. Enciclopedia of GIS / S. Shekar, H. Hiong // New York: Springer, 2008. - P.1368- 1370.

[7] Scott, D. GIS for web developers: Adding where to your web applications / D. Scott // Raleigh, North Carolina: The Pragmatic Bookshelf, 2007. – P.255-260.

[8] Parashar, M. Advanced computational infrastructures for parallel and distributed applications / M. Parashar, X. Li, S. Chandra // Hoboken, New Jersey, USA: Willey-Interscience, 2009. –P. 517-518.

[9] Dubitzky, Werner. Data Mining in Grid Computing Environments / Werner Dubitzky // Oxford: WileyBlackwell, 2008. - P.287- 288.

[10] Reese, G. Cloud application architectures: Building applications and infrastructure in the cloud / G. Reese // Sebastopol, CA: O'Reilly, 2009. -P.203-204.

[11] Викуленко Ю.Р. Анализ инновационной активности регионов Центрального Казахстана, необходимый для оценки конкурентоспособности / Ю.Р. Викуленко, А.В. Иванов, Г.Я. Кокушева // Вестник КазУЭФМТ. – 2022. – №1. – С.15-21.

[12] Спектор, М.Д. Оценка использования земельных ресурсов: / М.Д. Спектор. – Астана: Фолиант, 2016. – 300 с.

[13] Сводный аналитический отчет «О состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2022 год». - Астана: МСХ РК; КУЗР, 2022. – 315 с.

[14] Сводный аналитический отчет «О состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2021 год». - Нур-Султан, 2021. – 334 с.

[15] Кенжегалиев, Е.М. Эффективное землепользование на основе данных дистанционного зондирования земли / Е.М. Кенжегалиев // Проблемы агрорынка. – 2021. - №3. – С.180-185.

[16] Курманова, Г.К., Асильов Б.У., Даниярова М. Повышение эффективности использования сельскохозяйственных угодий // Проблемы агрорынка. – 2021. - №4(4). – С.169-177. <https://doi.org/10.46666/2021-4.2708-9991.19>.

[1] Pravila racional'nogo ispol'zovanija zemel' sel'skohozjajstvennogo naznacheniya [Rules for the rational use of agricultural land] (2020). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893> (date of access:10.07.2023) [in Russian].

[2] Centre for Remote Sensing and GIS "Terra" (2015). Available at: <http://www.gis-terra.kz/services/dz/use> (date of access:10.07.2023).

[3] Kurishbaev, A.K., Tokbergenov, I.T., Kanafin, B.K., O.Ju., Solov'ev, V.S., Kijan, V.K. (2019). Shvidchenko Tochnoe zemledelie – novyj jetap v razvitii sel'skohozjajstvennogo proizvodstva Severnogo Kazakhstana [Precision farming is a new stage in the development of agricultural production in Northern Kazakhstan]. *Vestnik nauki Kazahskogo agrotehnicheskogo universiteta im. S.Seifullina - Bulletin of Science of the Kazakh Agrotechnical University. S.Seifullina*, 4(103), 100-113. [in Russian].

[4] Serikbaeva, G. (2018) The potential methods of analysing remote sensing data of water sources in Almaty province. *The bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*, 2,149-157.

[5] Korte, G. (2000). The GIS Book. 5th Updated edition. *New York: OnWord Press*, 644-645.

[6] Shekar, S., Hiong, H. (2008). Enciclopedia of GIS. *New York: Springer*, 1368- 1370.

[7] Scott, D. (2007). GIS for web developers: Adding where to your web applications. *Raleigh, North Carolina: The Pragmatic Bookshelf*, 255-260.

[8] Parashar, M., Li, X., Chandra, S. (2009). Advanced computational infrastructures for parallel and distributed applications. *Hoboken, New Jersey, USA: Willey-Interscience*, 517-518.

[9] Ed. Werner Dubitzky (2008). Data Mining in Grid Computing Environments. *Oxford: WileyBlackwell*, 287- 288.

[10] Reese, G. (2009). Cloud application architectures: Building applications and infrastructure in the cloud. *Sebastopol, CA: O'Reilly*, 203-204.

[11] Vikulenko, Ju.R., Ivanov, A.V., Kokushcheva, G.Ja. (2022). Analiz innovacionnoj aktivnosti regionov Central'nogo Kazakhstana, neobhodimyj dlja ocenki konkurentosposobnosti [Analysis of innovative activity of the regions of Central Kazakhstan, necessary for assessing competitiveness]. *Vestnik KazUEFMT - Bulletin of KazUEFMT*, 1, 15-21 [in Russian].

[12] Spektor, M.D. (2016). Ocenka ispol'zovanija zemel'nyh resursov [Land use assessment]. *Spektor, Astana: Foliant*, 300 [in Russian].

[13] Svodnyj analiticheskij otchet «O sostojanii i ispol'zovanii zemel' Respubliki Kazakhstan za 2022 god» [Consolidated analyti-

cal report "On the state and use of lands of the Republic of Kazakhstan for 2021"]. Astana: MSH RK; KUZR, 315 [in Russian].

[14] Svodnyj analiticheskij otchet «O sostojanii i ispol'zovanii zemel' Respubliki Kazakhstan za 2021 god» [Consolidated analytical report "On the state and use of lands of the Republic of Kazakhstan for 2021"]. Nur-Sultan, 334. [in Russian].

[15] Kenzhegaliev, E.M. (2021). Jeffektivnoe zemlepol'zovanie na osnove dannyh distancionnogo zondirovaniya zemli [Эффективное

землепользование на основе данных дистанционного зондирования земли]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 3, 180-185 [in Russian].

[16] Kurmanova, G.K., Asilov, B.U., Danijarova, M. (2021). Povyshenie jeffektivnosti ispol'zovanija sel'skohozjajstvennyh ugodij [Improving the efficiency of agricultural land use]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 4(4), 169-177. Available at: <https://doi.org/10.46666/2021-4.2708-9991.19>. [in Russian].

Информация об авторе:

Шаймерденова Айгуль Каиржановна – **основной автор**, докторант Ph.D образовательной программы «Кадастр»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина; 010011 пр. Женис, 62, г.Астана, Казахстан; e-mail: aigul_tasmaganbe@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0102-1092>.

Автор туралы ақпарат:

Шаймерденова Айгуль Каиржановна – **негізгі автор**; Ph.D докторанты «Кадастр» білім беру бағдарламасы; С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті; 010011 Жеңіс даңғ., 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: aigul_tasmaganbe@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0102-1092>.

Information about the authors:

Shaimerdenova Aigul Kairzhanovna – **The main author**; Ph.D student Educational Program of Cadastre; S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan; 010011 Zhenis Ave., 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: aigul_tasmaganbe@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-0102-1092>.

ПАСТБИЩНЫЕ УГОДЬЯ КАЗАХСТАНА: РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАЙЫЛЫМДЫҚ ЖЕРЛЕРІ: ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУ

PASTURE LANDS OF KAZAKHSTAN: RATIONAL USE

Қ.Қ. МУТАЛИПОВА*

докторант Ph.D

Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина,
Астана, Казахстан*электронная почта автора: k.mutalipova@mail.ru**Қ.Қ. МУТАЛИПОВА***

Ph.D докторанты

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан*автордың электрондық поштасы: k.mutalipova@mail.ru**K.K. MUTALIPOVA***

Ph.D student

S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, Astana, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: k.mutalipova@mail.ru

Аннотация. *Цель* – поиск путей решения проблем использования пастбищ в Казахстане с применением ГИС-технологий; провести мониторинг пастбищных угодий на основе дистанционного зондирования земли (ДЗЗ); выявить состояние пастбищных земель с помощью индекса NDVI. *Методы* – аналитический, экономико-статистический, монографический, абстрактно-логический. *Результаты* – осуществлен космический мониторинг, дана оценка их деградации с помощью ДЗЗ на основе снимков, полученных со спутника Planet через портал <https://www.planet.com/>. Установлено, что пастбища в категории земель сельхозназначения составляют 45,1%, земли запаса – 66,6 млн га, которые можно рассматривать в качестве резерв для использования в сельскохозяйственном употреблении. Культуртехнический уровень пастбищных угодий характеризуется показателями сбитости, закамененности, залесенности и закустаренности. На основе исследований сделано заключение, что используемые пастбищные земли располагаются в основном вокруг сельских населенных пунктов (СНП). Выпас скота на отдаленных и отгонных пастбищах невозможен из-за отсутствия объектов пастбищной инфраструктуры. В результате пастбищные угодья вблизи СНП испытывают чрезмерную нагрузку, что ведет к сокращению поголовья скота и соответственно животноводческой продукции. Анализ показал, что с 2012 года общая площадь пастбищных угодий в землях запаса сократилась на 20 тыс. га и возросла в категории земель сельхозназначения. *Выводы* – пастбищное землепользование требует пересмотра институциональных основ управления пастбищами. Компетенции по этим вопросам необходимо передать от районных исполнительных органов местному самоуправлению. Определено, что из-за несоблюдения норм пастбы животных происходит вытаптывание пастбищ, в результате имеют место снижение их продуктивности и уменьшение размеров. Эффективным инструментом является система дистанционного мониторинга пастбищных угодий, совмещенная с наземными обследованиями земель. Это, в свою очередь, позволяет объективно оценивать состояние пастбищных земель в различных масштабах. В республике имеется огромный потенциал естественных пастбищ, который в недостаточной мере используется для создания устойчивой кормовой базы и получения экологически чистых и дешевых продуктов животноводства.

Аңдатпа. *Мақсаты* – ГАЗ-технологияларды қолдана отырып, Қазақстанда жайылымдарды пайдалану проблемаларын шешу жолдарын іздеу; жерді қашықтықтан зондтау (ЖҚЗ) негізінде жайылымдық жерлерге мониторинг жүргізу; NDVI индексінің көмегімен жайылымдық жерлердің жай-күйін анықтау. *Әдістері* – аналитикалық, экономикалық-статикалық, монографиялық, дерексіз-логикалық. *Нәтижелері* – ғарыштық мониторинг жүргізілді, портал

арқылы planet спутнигінен алынған суреттер негізінде ЖҚЗ көмегімен олардың деградациясына баға берілген <https://www.planet.com/>. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер санатындағы жайылымдар 45,1% - қордағы жерлер -66,6 млн га-ны құрайтыны анықталған, оларды ауыл шаруашылығында пайдалану үшін резерв ретінде қарастыруға болады. Мәдени-техникалық жайылымдық жерлердің деңгейі құлау, тұтылу, орманды алқаптар және бұталы жерлердің көрсеткіштерімен сипатталады. Зерттеулер негізінде пайдаланылатын жайылымдық жерлер негізінен ауылдық елді мекендердің (АЕМ) айналасында орналасады деген қорытынды жасалған. Шалғайдағы және шалғайдағы жайылымдарда жайылымдық инфрақұрылым объектілерінің болмауына байланысты мал жаю мүмкін емес. Нәтижесінде АЕМ маңындағы жайылымдық жерлер шамадан тыс жүктемеге ұшырайды, бұл мал басының және тиісінше мал шаруашылығы өнімдерінің азаюына әкеледі. Талдау көрсеткендей, 2012 жылдан бастап қордағы жерлердегі жайылымдық жерлердің жалпы ауданы 20 мың гектарға азайып, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер санатында өсті. *Қорытындылар* – жайылымдық жерді пайдалану жайылымдарды басқарудың институционалдық негіздерін қайта қарауды талап етеді. Осы мәселелер бойынша құзыреттерді аудандық атқарушы органдардан жергілікті өзін-өзі басқаруға беру қажет. Мал жаю нормаларын сақтамау салдарынан жайылымдардың тапталуы орын алатыны анықталды, нәтижесінде олардың өнімділігі төмендеп, мөлшері азаяды. Жерді жерүсті зерттеумен біріктірілген жайылымдық жерлерді қашықтықтан мониторингтеу жүйесі тиімді құрал болып табылады. Бұл өз кезегінде жайылымдық жерлердің жай-күйін әртүрлі масштабта объективті бағалауға мүмкіндік береді. Республикада табиғи жайылымдардың орасан зор әлеуеті бар, ол орнықты жем-шөп базасын құру және экологиялық таза және арзан мал шаруашылығы өнімдерін алу үшін жеткіліксіз пайдаланылады.

Abstract. *The goal* is to find ways to solve problems of pasture use in Kazakhstan using GIS technologies; conduct monitoring of pastures based on remote sensing of land (ERS); identify the condition of pasture lands using the NDVI index. *Methods* – analytical, economic-static, monographic, abstract-logical. *Results* – space monitoring was carried out, their degradation was assessed using remote sensing based on images received from the Planet satellite through the portal <https://www.planet.com/>. It has been established that pastures in the category of agricultural lands account for 45.1%, reserve lands - 66.6 million hectares, which can be considered as a reserve for agricultural use. The cultural and technical level of pasture lands is characterized by the indicators of overgrazing, stoniness, forest cover and bush cover. Based on the research, it was concluded that used pasture lands are located mainly around rural settlements (Rural Settlements). Grazing of livestock on remote and distant pastures is impossible due to the lack of pasture infrastructure. As a result, pasture lands near the RS are under excessive pressure, which leads to a reduction in the number of livestock and, accordingly, livestock products. The analysis showed that since 2012, the total area of pasture land in reserve lands has decreased by 20 thousand hectares and increased in the category of agricultural land. *Conclusions* – pasture land use requires a revision of the institutional framework for pasture management. Competence on these issues must be transferred from district executive bodies to local government. It has been determined that due to non-compliance with animal grazing standards, pastures are trampled, resulting in a decrease in their productivity and a decrease in size. An effective tool is a system of remote monitoring of pastures, combined with ground surveys of land. This, in turn, allows us to objectively assess the condition of pasture lands at various scales. The republic has a huge potential of natural pastures, which is not sufficiently used to create a sustainable food supply and obtain environmentally friendly and cheap livestock products.

Ключевые слова: пастбищеоборот, продуктивность пастбищ, поголовье скота, земли сельскохозяйственного назначения, запаса, продукция животноводства, дистанционное зондирование земли, космические снимки.

Түйінді сөздер: жайылым айналымы, жайылымдардың өнімділігі, мал басы, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер, қор, мал шаруашылығы өнімдері, жерді қашықтықтан зондау, ғарыштық суреттер.

Key words: pasture rotation, pasture productivity, livestock numbers, agricultural land, reserves, livestock products, remote sensing of the earth, satellite images.

Введение. Эффективное использование сельхозугодий имеет особое значение для обеспечения продовольственной безопасности страны. С целью создания кон-

курентоспособного агропромышленного комплекса разработан Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-

221

2025гг. [1]. В данном проекте рассмотрены вопросы, связанные с производительностью труда и увеличением экспорта продукции агропромышленного комплекса в разы [2].

Актуальным направлением государственной земельной политики республики является сохранение фонда земель сельскохозяйственного назначения, в том числе и пастбищных угодий, с целью рационального их использования. Законодательство Республики Казахстан о пастбищах основывается на таких принципах, как:

- рациональное использование пастбищ с сохранением видового состава растительности;
- доступность пастбищ для физических и юридических лиц;
- гласность при проведении мероприятий, связанных с предоставлением и использованием пастбищ;
- участие физических и юридических лиц в решении вопросов по управлению и использованию пастбищ [3].

Эффективное использование пастбищ является одной из целей устойчивого развития, установленных ООН, а также основным методом обеспечения продовольственной безопасности республики.

Материал и методы исследования.

В процессе исследования использованы официальные статистические данные Комитета по управлению земельными ресурсами МСХ РК по состоянию и использованию земельных ресурсов, а также данные СМН. Кроме того, применялись научные методы нормативно-правового и статистического анализа, дистанционного зондирования земли, а также монографический ме-

тод исследований по проблемам использования пастбищных угодий.

На сегодняшний день разработаны технологии, позволяющие отслеживать состояние пастбищных угодий с помощью космического мониторинга. В наших реалиях можно получить необходимую информацию о земельных ресурсах для дальнейшего его использования и предотвращения негативных процессов. Информация, предоставляемая космическим мониторингом, позволяет оценить состояние территории как в настоящем, так и в прошлом времени, это доказывает объективность и достоверность его источников.

Мониторинг пастбищных угодий – процесс затруднительный: для получения точной оценки работы, необходимо провести целый ряд работ, а именно: собирать данные из различных источников, произвести большое количество измерений. Также мониторинг в режиме реального времени позволяет нам выполнить анализ путем объединения спутниковых данных. Проводимая оценка динамики использования и состояния пастбищных земель на основе данных дистанционного зондирования Земли и наземных обследований с целью выявления сценариев развития процессов и прогноза ситуации базируется на использовании современных геоинформационных технологий [4].

Результаты и их обсуждение. Как известно, Республика Казахстан обладает огромной территорией и по площади занимает 9-е место в мире. Общая площадь земельного фонда республики, площадь пастбищных угодий на сегодняшний день составляет 178,8 млн га (таблица 1).

Таблица 1 – Распределение пастбищных угодий в разрезе категорий земель по состоянию на 01.01.2022г.

Категория	Общая площадь, тыс.га	Из них пастбищ, тыс.га	Удельный вес, %
Земли с/х назначения	113 961,4	80 594,6	45,1
Земли населенных пунктов	24 288,7	20 931,4	11,7
Земли промышленности, транспорта, связи	2239,1	716,9	0,4
Земли особо охраняемых природных территорий	7 810,7	3 398,6	1,9
Земли лесного фонда	22 435,3	6 455,5	3,6
Земли водного фонда	4 206,5	111,0	0,06
Земли запаса	87 989,1	66 608,6	37,2
ИТОГО	262930,8	178 816,6	100,0

Примечание: сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2022г. [5].

Судя по данным таблицы 1, пастбища в категории земель сельхозназначения составляют 45,1%; в составе земель запаса -

66,6 млн га, которые можно рассматривать в качестве резерва для использования в сельхозобороте земель.

Пастбищные системы (иначе их можно назвать экосистемами) предназначены для выпаса скота, на которых различные виды поголовья животных питаются преимущественно за счет биомассы. В среднем площадь пастбищ покрывает около 40% свободной ото льда поверхности суши в мире [6].

Таким образом, за последние годы площадь пастбищных угодий имеет тенденцию уменьшения, поскольку часть пастбищ была переведена из земель запаса в категорию земель с/х назначения (таблица 2).

Таблица 2 - Динамика площади пастбищ в разрезе категорий земель

Категория	Площадь пастбищ, тыс.га		
	2012г.	2015г.	2021г.
Земли с/х назначения	61 123,3	68362,5	80 594,6
Земли населенных пунктов	20 923,9	20850,4	20 931,4
Земли промышленности, транспорта, связи...	1 127,5	1200,2	716,9
Земли особо охраняемых природных территорий	2 544,5	3032,8	3 398,6
Земли лесного фонда	8 478,8	7909,4	6 455,5
Земли водного фонда	97,9	104,7	111,0
Земли запаса	86 724,2	78524,3	66 608,6
ИТОГО	181 010,1	179984,3	178 816,6

Примечание: составлена автором на основе источников [7, 8].

Из таблицы 2 видно, что площадь пастбищ уменьшается в категории земель запаса, и наоборот, увеличивается в категории земель сельхозназначения.

С целью определения качественного состояния пастбищ был проведен анализ деградации пастбищ. Культуртехническое

состояние пастбищ характеризуется показателями сбитости пастбищ, закамененности и затырсанности, а также их залесенности и закустаренности. Культуртехническое состояние пастбищ по природным зонам и областям приведено в таблице 3 [см.5].

Таблица 3 - Характеристика пастбищ по культуртехническому состоянию пастбищ по республике на 1 января 2022г.

Показатель	Площадь, тыс.га	Удельный вес, %
Культурные	5698,9	3,2
Чистые	109801,2	61,4
Покрытые кочками	1592,3	0,9
Закустаренные	19020,1	10,6
Залесенные	3174,2	1,8
Закамененные	4738,2	2,6
Затырсанные	7666,1	4,3
Сбитые	27125,6	15,2
ИТОГО	178816,6	100,0

Примечание: составлена автором на основе источника [см.6].

Данные таблицы 3 свидетельствуют, что по культуртехническому состоянию преобладают сбитые пастбища (15,2%). Количество сбитых пастбищ в республике составляют 27,1 млн га. Наибольшие площади сбитых пастбищ числятся в Атырауской (4,1 млн га), Актыбинской (3,9 млн га), Алматинской (3,0 млн га), Западно-Казахстанской (2,5 млн га), Кызылординской (2,0 млн га), Акмолинской (1,9 млн га) областях [см.5].

Для определения состояния пастбищ объектами исследований выбраны пастбищные участки Ерейментауского района

Акмолинской области в административных границах Койтасского сельского округа (рисунок 1).

Современное состояние пастбищных угодий объекта исследований установлено на основе дистанционного зондирования земель (ДЗЗ), которое позволяет наблюдать за пастбищами в различных пространственно-временных масштабах. Задачей являлась выявить состояние пастбищных угодий, произвести мониторинг изменения пастбищ с помощью индекса NDVI (Normalized difference vegetation index, Нормализованный вегетационный индекс).

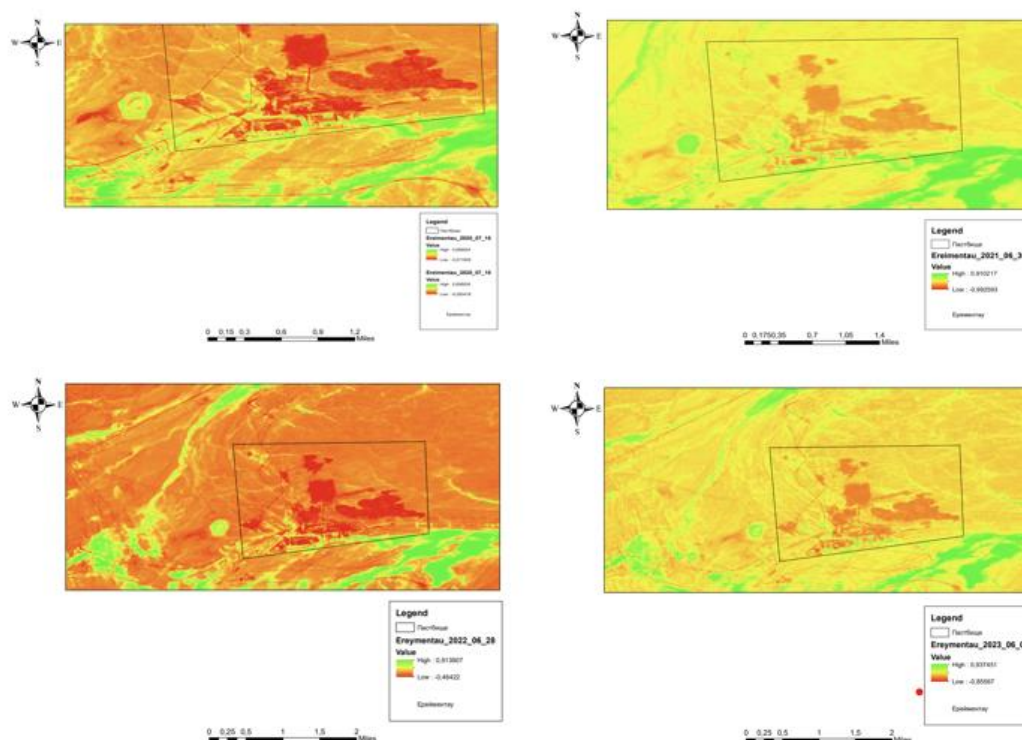
Примечание: снимки на 7.07.2023г. <https://www.planet.com/>

Рисунок 1 - Территория Койтасского сельского округа Ерейментауского района

В ходе исследования были получены космические снимки со спутника Planet через портал <https://www.planet.com/>, по всем имеющимся спектральным каналам по датам: 16.07.2020; 30.06.2021; 28.06.2022; 6.06.2023 (рисунок 2).

Космические снимки прошли следующие виды обработки:

- калибровка датчиков и радиометрических данных;
- ортотрансформирование;
- визуальная обработка продукта;
- обработка продукта с поверхностным отражением.

Примечание: снимки на 7.07.2023г. Портал <https://www.planet.com/>

Обработаны автором в программе ArcGis 10.4.

Рисунок 2 – Показатели индексов NDVI в динамике за 2020-2023гг.

Таким образом, на основе проведенного космического мониторинга пастбищ объекта исследований можно заключить следующее.

В программе ArcGis 10.4. через соединение каналов был получен NDVI индекс для мониторинга пастбищ. На снимке за 2020г.

отмечены четкие границы и отчетливо видна деградация пастбищ. Это связано с чрезмерной пастбищной нагрузкой скота на данной территории и с появлением сбитости пастбищ в результате вытаптывания массы.

То есть несоблюдение нормы нагрузки приводит к таким последствиям.

В 2021г. это значение индекса сильно не изменилось. Однако в 2022г. ситуация ухудшилась и показатели NDVI достигли критического значения. В 2023г. показатели не стали лучше. Следовательно, на исследуемом земельном участке культуртехническое состояние пастбищ находится в критическом состоянии. В Акмолинской области сбитые пастбища составляют 1,9 млн га, закамененные пастбища занимают 1,3 млн га [см.5]. Пастбища теряют способности к самовосстановлению, когда внешние факторы воздействуют на них чрезмерно, это в свою очередь приводит к деградации пастбищ.

В результате возникает острая необходимость восстановления пастбищ. Поэтому целесообразно осуществлять такие работы, как подсев трав или перезалужение с посевом многолетних трав. И произвести введение пастбищеоборотов. На сегодняшний день в различных природно-климатических зонах страны до 50% пастбищных угодий оказались деградированными по причине отсутствия пастбищеоборота. Норма о соблюдении правил пастбищеоборота закреплена в Законе «О пастбищах» [см.3]. Ее выполнение является прямой обязанностью каждого землепользователя.

Для рациональной эксплуатации земель, в том числе и пастбищ, необходимо пересмотреть основы управления пастбищами. Кроме того, для организации и проведения мониторинга использования земель сельскохозяйственного назначения существуют Правила рационального использования земель, что упрощает ведение крестьянского или фермерского хозяйства [9].

По результатам исследований, проведенных с помощью ДЗЗ, можно заключить, что используемые пастбища располагаются в основном вокруг населенных пунктов. Выпас скота на отдаленных и отгонных пастбищах невозможен по причине отсутствия объектов пастбищной инфраструктуры.

Как следствие, основная масса сельскохозяйственных животных пасётся в пределах и вокруг населенных пунктов. В результате из-за перенасыщения поголовья скота пастбищные земли, которые расположены недалеко от населенных пунктов, деградированы. Поэтому эти земли не используются, а используемые пастбищные угодья вокруг населенных пунктов испытывают сильную нагрузку, что, в свою очередь, влечет уменьшение поголовья скота и соответственно животноводческой про-

дукции [см.4]. Все это приводит к тому, что в нашей стране заниматься животноводством не выгодно, а неправильная организация выпаса скота на одной и той же территории создает угрозу деградации пастбищ на значительной территории.

Таким образом, по результатам проведенных исследований можно заключить, что одним из путей рационального использования пастбищ является возврат их в сельскохозяйственный оборот, изыскание возможности предоставления пастбищ для выпаса скота населения с учетом норм нагрузки поголовья животных в каждом рассматриваемом населенном пункте. Причем все эти решения должны быть закреплены на законодательном уровне. Считаем, что все это позволит решению проблем имеющихся в использовании пастбищ и решит главный вопрос – к делению пастбищных угодий для нужд сельских кругов.

На основе исследования можно сделать вывод, что пастбищные угодья требуют основательного решения предотвращения деградации пастбищ на законодательном уровне.

Заключение

1. Для эффективного использования пастбищных угодий следует придерживаться оптимальной нагрузки на пастбища. Если у фермера 1000 га деградированной земли, то максимальное количество голов, которое он может пасти на этой территории, составит 100 голов [10]. В связи с этим предлагается вариант решения проблем: определить поедаемость растения с помощью ДЗЗ. Если быть точнее, то через индексы FVC и SAVI.

2. Необходимо пересмотреть институциональные основы управления пастбищами. Компетенции по эффективному использованию пастбищ следует передать от местных исполнительных районных органов в органы местного самоуправления сел, сельских округов и городов районного значения [11].

3. Поручением Президента страны сформирована Республиканская комиссия по изъятию неиспользуемых или выданных с нарушением законодательства республики земель от 28 апреля 2022г. Как выяснилось, недобросовестные землепользователи уклоняются от проверки инспектора, избегают получения уведомления. Так как вручение уведомления является ключевой процедурой, крайне необходима цифровизация уведомительного процесса [12,13].

4. В стране из 17 областей 15 испытывают дефицит пастбищ для выпаса скота

личных подсобных хозяйствах. В областях, где численность сельского населения больше соответственно численности субъектов землепользования, необходимо частично выделять земли под пастбища из земель запаса и лесных фондов, используя их в качестве резерва при решении этой проблемы [14,15].

Список литературы

[1] Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021–2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 732 [Электронный ресурс]. – 2021.- URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732> (дата обращения: 08.07.2023).

[2] Бекбенбетова, Б. Роль АПК в обеспечении продовольственной безопасности Республики Казахстан / Б. Бекбенбетова, Ш.У. Ниязбекова, Е.А. Исмагамбет //Проблемы агрорынка. -2018.- N 3.-С.30-37.

[3] Закон Республики Казахстан о пастбищах (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.) [Электронный ресурс]. – 2023.-URL: https://www.online.zakon.kz/Document/?doc_id=34242826&pos=3;-108#pos=3;-108 (дата обращения: 10.07.2023).

[4] Мартынова, Н.Г., Кравченко В.Г. Мониторинг сельскохозяйственных земель по данным дистанционного зондирования земли / Н.Г. Мартынова, В.Г. Кравченко // [Электронный ресурс]. - 2023.- URL: <https://www.cyberleninka.ru/article/n/monitoring-selskoho-zyaystvennyh-zemel-po-dannym-distantsionno-go-zondirovaniya-zemli> (дата обращения: 12.07.2023).

[5] Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель РК за 2021г. – Астана: Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан. Комитет по управлению земельными ресурсами, 2022. – 256с.

[6] Suttie J.M. Grasslands of the World / J.M. Suttie, S.G. Reynolds, C. Batello // Food & Agriculture Organization: Rome, Italy.- 2005.- Vol. 34. - P.247-255.

[7] Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель РК за 2012г. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан. Комитет по управлению земельными ресурсами, 2013. - 245 с.

[8] Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель РК за 2015г. – Астана: Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан. Комитет по управлению земельными ресурсами, 2016. – 299с.

[9] Правила рационального использования земель сельскохозяйственного назначения от 2020 г. [Электронный ресурс]. -2020. –

URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893> (дата обращения 12.07.2023).

[10] Об утверждении предельно допустимой нормы нагрузки на общую площадь пастбищ от 14 апреля 2015 года г.Астана: Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан. [Электронный ресурс].- 2015. – URL: <https://www.adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011064> (дата обращения: 12.07.2023).

[11] Сабирова, А.И. Методы организации приаульных территорий в различных природно-сельскохозяйственных зонах республики казахстан / А.И. Сабирова // Проблемы агрорынка.- 2020.- N2.- С.66-75.

[12] Жилдикбаева, А.Н. Организационно-экономический механизм использования земель сельских территорий / А.Н. Жилдикбаева, Л.А. Глушань, С.К. Елемесов //Проблемы агрорынка.- 2021.-N 2.-С.161-170.

[13] Тореханов, А.А. Эффективное использование отдаленных и приаульных пастбищ Республики Казахстан / А.А. Тореханов, А.И. Сабирова // Проблемы агрорынка.- 2020.- N 4.-С.24-30.

[14] Сабирова, А.И. Основы эффективного использования приаульных территорий / А.И. Сабирова, Л.А. Глушань, А.Н. Жилдикбаева // Проблемы агрорынка. -2018.- N 4.- С.180-188.

[15] Акимов, В.В. Антикризисное управление пастбищными территориями Казахстана на основе автоматизированной информационной системы / В.В. Акимов, К.Б. Жуманазаров, Ж.К. Мизамбекова //Проблемы агрорынка. -2020.-N3.-С.21-27.

References

[1] Nacional'nyj proekt po razvitiju agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021-2025 gody. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 12 oktjabrja 2021 goda [National project for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 12, 2021] (2021) Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000732> [in Russian].

[2] Bekbenbetova, B., Niyazbekova, Sh.U., Ismagambet, E.A. (2018). Rol' APK v obespechenii prodovol'stvennoj bezopasnosti Respubliki Kazahstan. [The role of aic in ensuring food security of the Republic of Kazakhstan. *Problemy agorynka - Problems of AgriMarket*, 2018, 3, 30-37 [in Russian].

[3] Zakon Respubliki Kazahstan o pastbishhah (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 01.05.2023 g.) [Law of the Republic of Kazakhstan on pastures (as amended and supplemented as of May 1, 2023)] (2023). Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34242826&pos=3;-108#pos=3;-108 [in Russian].

[4] Martynova, N.G., Kravchenko, V.G. (2023). Monitoring sel'skhozajstvennyh zemel' po dannym distancionnogo zondirovaniya zemli [Monitoring of agricultural lands according to remote sensing data]. Available at: <https://www.cyberleninka.ru/article/n/monitoring-selskhozaystvennyh-zemel-po-dannym-distantsionno-go-zondirovaniya-zemli> (date of access 12.07.2023) [in Russian].

[5] Svodnyj analiticheskij otchet o sostojanii i ispol'zovanii zemel' RK za 2021 g. – Astana: Ministerstvo sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazakhstan. Komitet po upravleniju zemel'nymi resursami [Consolidated analytical report on the state and use of the lands of the Republic of Kazakhstan for 2021. Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan. Land Management Committee] (2022). 256 [in Russian].

[6] Suttie, J.M., Reynolds, S.G., Batello, C. (2005). Grasslands of the World. Food & Agriculture Organization: Rome, Italy, 34, 247-255.

[7] Svodnyj analiticheskij otchet o sostojanii i ispol'zovanii zemel' RK za 2012 g. Ministerstvo sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazakhstan. Komitet po upravleniju zemel'nymi resursami [Consolidated analytical report on the state and use of lands of the Republic of Kazakhstan for 2012. Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan. Land Management Committee] (2013), 245 [in Russian].

[8] Svodnyj analiticheskij otchet o sostojanii i ispol'zovanii zemel' RK za 2015 g. Ministerstvo sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazakhstan. Komitet po upravleniju zemel'nymi resursami [Consolidated analytical report on the state and use of lands of the Republic of Kazakhstan for 2015. Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan. Land Management Committee] (2016), 299 [in Russian].

[9] Pravila racional'nogo ispol'zovaniya zemel' sel'skhozajstvennogo naznachenija ot 2020 g. [Rules for the rational use of agricultural land from 2020] (2020). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000019893> [in Russian].

[10] Ob utverzhdenii predel'no dopustimoj normy nagruzki na obshhuju ploshhad' pastbishh ot 14 aprelja 2015 goda g. Astana: Ministerstvo sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazakhstan. [On approval of the maximum allowable load on the total area of pastures dated April 14, 2015. Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan] (2015). Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011064> [in Russian].

[11] Sabirova, A.I. (2020). Metody organizacii priaul'nyh territorij v razlichnyh prirodno-sel'skhozajstvennyh zonah Respubliki Kazakhstan. [Methods of organization of aul territories in various natural and agricultural zones of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 2, 66-75 [in Russian].

[12] Zhildikbaeva, A.N., Glushan, L.A., Elemesov, S.K. (2021). Organizacionno-jekonomicheskij mehanizm ispol'zovaniya zemel' sel'skih territorij. [Organizational and economic mechanism of the use of rural lands]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 2, 161-170 [in Russian].

[13] Torehanov, A.A., Sabirova, A.I. (2020). Effektivnoe ispol'zovanie otdalennyh i priaul'nyh pastbishh Respubliki Kazakhstan [Effective use of remote and near-aul pastures of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka-Problems of AgriMarket*, 4, 24-30 [in Russian].

[14] Sabirova, A.I., Glushan, L.A., Zhildikbaeva, A.N. (2018). Institucional'nye osnovy jeffektivnogo ispol'zovaniya priaul'nyh territorij [Institutional foundations for the effective use of the priaulny territories]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 2(4), 180-188 [in Russian].

[15] Akimov, V.V., Zhumanazarov, K.B., Mizambekova, Zh.K. (2020). Antikrizisnoe upravlenie pastbishhnymi territorijami Kazakhstana na osnove avtomatizirovannoj informacionnoj sistemy [Anticrisis management of pasture territories of Kazakhstan on the basis of an automated information system]. *Problemy agrorynka - Problems of AgriMarket*, 3, 21-27 [in Russian].

Информация об авторе:

Муталипова Куралай Калиханқызы - **основной автор**; докторант Ph.D. Образовательная программа «Кадастр»; Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина; 010011 пр. Женис 62, г. Астана, Казахстан; e-mail: k.mutalipova@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0007-1214-721X>

Автор туралы ақпарат:

Муталипова Құралай Қалиханқызы - **негізгі автор**; Ph.D докторанты. «Кадастр» білім беру бағдарламасы; С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан; 010011 Жеңіс даңғ. 62, Астана қ., Қазақстан; e-mail: k.mutalipova@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0007-1214-721X>

Information about author:

Mutalipova Kuralay Kalikhankyzy - **The main author**; Ph.D student. Educational program "Cadastre"; S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University; 010011 Zhenis Ave., 62, Astana, Kazakhstan; e-mail: k.mutalipova@mail.ru; <https://orcid.org/0009-0007-1214-721X>

ПРОБЛЕМЫ АГРОРЫНКА

Правила оформления статей для публикации в журнале
смотреть на сайте <https://www.jpgra-kazniiapk.kz>

Редакторы: И.С. ТАИПОВА, К.О. ОМИРГАЛИЕВА
Компьютерная верстка Ж.С. ДОСУМОВА

Подписано в печать 20.09.2023 г.
Формат 60х84 1/8. Бумага офсетная.
Объем 28,5 усл. п.л., 24,8 уч.изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ № 314.
Отпечатано в КазНИИ экономики АПК и РСТ

Адрес редакции:
Казахстан, 050057 г. Алматы, ул. Сатпаева, 30 «б»
тел.: 245-35-87; 245-36-20, fax: 245-36-07
e-mail: kazniiapk@mail.ru

Известному ученому экономисту-аграрнику, талантливому исследователю
и организатору в сфере аграрной науки, общественному
и государственному деятелю Республики Казахстан

КАЛИЕВУ ГАНИ АЛИМОВИЧУ – 85

Его трудовая биография, все наиболее яркие ее страницы неразрывно связаны с развитием экономики страны, ее сельского хозяйства.

Начав свою трудовую деятельность простым экономистом совхоза, благодаря высокой компетенции, умению твердо отстаивать свои убеждения, оценивать коллег не по словам, а практическим делам, он стал крупным организатором аграрной науки, известным в Казахстане и за рубежом.

55 лет Гани Алимович отдал нашему институту. Его всегда отличал научный подход, профессионально грамотное отношение к любимой профессии. Многие достижения института тесно связаны с его именем, с личным вкладом в их разработку, плодотворное сотрудничество с учеными стран СНГ и дальнего зарубежья.

Он заслуженно относится к числу тех, кто в наибольшей степени способствовал росту научного потенциала института по проблемам экономики агропромышленного комплекса. На его идеях,

отличающихся смелостью и новизной, воспитана целая плеяда известных экономистов аграрной сферы.

Многие научные труды Г.А. Калиева являются ценным вкладом в теорию экономической науки, имеют исключительно важное практическое значение.

Признанием научной общественностью его творческих заслуг было назначение Гани Алимовича Президентом Академии сельскохозяйственных наук РК, созданной по его инициативе. Под эгидой Академии были объединены ведущие научно-исследовательские институты аграрного профиля и опытные хозяйства, сформированы многие научно-технические программы, а престиж сельскохозяйственной науки был поднят на достойную высоту.

В Казахстане и зарубежных странах Г.А. Калиева знают не только как известного ученого экономиста-аграрника, но и как видного государственного деятеля. Он – инициатор и соавтор многих законов, заложивших основы рыночных преобразований, активный участник разработки и оценки законодательно-правовых документов. Как защитник интересов аграриев и простых тружеников села он был избран общественностью республики председателем Народно-демократической патриотической партии «Ауыл», был депутатом Мажилиса Парламента РК.

Мы, ученые Казахского НИИ экономики АПК и развития сельских территорий, относимся к Гани Алимовичу с благодарностью и гордимся тем, что работаем с ним и вместе решаем проблемы развития аграрного сектора страны.

Искренне поздравляя с юбилеем, желаем уважаемому Гани Алимовичу крепкого здоровья, творческого долголетия, трудового настроя, благополучия его родным и близким.

*Коллектив Казахского НИИ экономики АПК и
развития сельских территорий*